

अथ गणानां सूचीपत्रम् ॥

श्लोक

प्रथमाध्यायः ॥

धादिस्वरादी	४
कस्कादिः	१८
अहरादिपत्यादी	२०
सर्वादिः	२१
त्यदादिः	२४
यस्कादिः	२५
उपकादिः	२८
तिकतिकवादिः	३२
गोपवनादिः	३५
क्रौड्यादिः	३६
अजादिः	३८
स्वस्त्रादिः	४२
क्रोडादिः	४३
गौरादिः	४४
शोणादिः	५२
कुण्डादिपात्रादी	५४
लोहितादिः	५९
यदादिः	६१
द्वितीयाध्यायः ॥	
अर्दुर्वादिः	६३
राजदन्तादिः	७८
कहारादिः	८९
आहिताग्न्यादिः	९०
तिष्ठद्वादिः	९३
ऊर्वादिः	९६
साक्षादादिः	९८
याजकादिः	९९
शौण्डादिः	१०१
पात्रेसमितादिः	१०२
अमयादिः	१०५
किंशुकादिः	१०७

श्लोक

व्याघ्रादिः	१०८
अग्रेयादिः	१०९
कृतादिः	११०
वृन्दारकादिः	११२
मत्तल्लिकादिः	११३
खसूच्यादिः	११४
मयूरव्यंसकादिः	११५
दधिपयआदिः	१२४
गवाश्ववादिः	१२९
हस्त्यादिः	१३३
कुम्भपद्यादिः	१३४
शरदादिः	१३५
उरआदिः	१३६
द्विदशड्यादिः	१३७
प्रियादिः	१३९
कुक्कुटाण्डादिः	१४०
कोटरादिः	१४१
अज्जनादिः	१४१
शरादिः	१४२
अजिरादिः	१४३
पृषोदरादिः	१४४
पारस्करादिः	१५०
नम्राडादिः	१५५
पक्षादिः	१५६
रूपादिः	१५७
सुषामादिः	१५८
गिरिनद्यादिः	१६०
सुम्नादिः	१६१
तृतीयाध्यायः ॥	
अस्त्रादिः	१६३
अनुशक्तिकादिः	१६४
द्वारादिः	१६७

श्लोक

स्वागतादिः	१६८
पैलादिः	१६९
तौलवल्यादिः	१७१
मज्जादिः	१७४
अनन्तादिः	१७८
आद्यादिः	१८१
स्थूलादिः	१८२
अर्वादिः (देवप- यादिः)	१८५
यावादिः	१८७
शाखादिः	१९०
शर्करादिः	१९१
अङ्गुल्यादिः	१९२
विनयादिः	१९३
काकतालादिः	१९५
पश्वर्वादिः	१९७
दामन्यादिः	१९८
कम्बजादिः	२०१
भर्गादिः	२०२
वाह्यादिः	२०३
व्यासादिः	२०८
कुर्वादिः	२०८
शिवादिः	२१२
शुभ्रादिः	२१८
कल्याण्यादिः	२२४
गृष्ट्यादिः	२२६
रेवत्यादिः	२२७
वाकिनादिः	२२८
तिकादिः	२२९
नडादिः	२३२
हरितादिः	२३७
अश्ववादिः	२३९

श्लोक

श्लोक

श्लोक

विदादिः	२४३	मध्वादिः	३००	अपूपादिः	३५९
कुञ्जादिः	२४५	उत्करादिः	३०१	षष्ठाध्यायः ॥	
गर्गादिः	२४६	शौनकादिः	३०४	संशयादिः	३६०
चतुर्थाध्यायः ॥		उक्थादिः	३०६	अजादिः	३६१
धनादिः	२५३	क्रमादिः	३११	ऋत्वादिः	३६१
उत्सृष्टादिः	२५४	पञ्चमाध्यायः ॥		सन्तापादिः	३६२
मिक्षादिः	२५७	आध्यात्मादिः	३१२	व्युष्टादिः	३६४
केदारादिः	२५८	नद्यादिः	३१४	चूडादिः	३६५
पाशादिः	२५९	करत्रयादिः	३१५	स्वर्गादिः	३६५
खलादिः	२६०	गहादिः	३१७	उत्थापनादिः	३६६
तालादिः	२६१	काश्यादिः	३२२	स्वस्तिवाचनादिः	३६७
शरादिः	२६५	पलद्यादिः	३२५	देशव्रतादिः	३६८
राजन्यादिः	२६७	कच्छादिः	३२७	महानास्यादिः	३६८
मौरिकादिः	२६८	धूमादिः	३२९	अश्वदिः	३६९
ऐषुकार्यादिः	२६८	सन्ध्यादिः	३३४	वंशादिः	३७०
नडादिः	२७०	अशमादिः	३३५	छेदादिः	३७०
अशमादिः	२७१	कथादिः	३३६	दण्डादिः	३७१
सख्यादिः	२७२	प्रतिजनादिः	३३८	सुस्नातादिः	३७२
सङ्काशादिः	२७४	दिगादिः	३३९	परदारादिः	३७३
वलादिः	२७७	परिमुखादिः	३४१	प्रभूतादिः	३७४
पक्षादिः	२७८	ऋगयनादिः	३४३	पर्वादिः	३७५
कर्णादिः	२८१	ऋगादिः	३४५	वेतनादिः	३७६
सुनङ्गमादिः	२८२	शुण्डिकादिः	३४६	उत्सङ्गादिः	३७८
वराहादिः	२८४	कुलालादिः	३४७	भस्त्रादिः	३७९
कुन्दादिः	२८५	देवासुरादिः	३४९	अक्षयूतादिः	३८०
अरीहणादिः	२८६	शिशुक्रन्दादिः	३५०	निकटादिः	३८२
कृशाश्वदिः	२९०	सिन्ध्वादिः	३५१	महिष्यादिः	३८३
कृष्यादिः	२९३	शुण्डिकादिः	३५३	शक्त्यादिः	३८४
वस्त्रजादिः	२९४	कर्णादिः	३५४	छत्रादिः	३८५
काशादिः	२९६	पीलवादिः	३५५	किगरादिः	३८७
वृणादिः	२९८	रैवतिकादिः	३५६		
प्रेक्षादिः	२९९	गवादिः	३५७		

श्लोक	श्लोक	श्लोक
० सप्तमाध्यायः ॥	लीलादिः ४२१	भृशादिः ४४०
तारकादिः ३८८	पामादिः ४२२	शब्दादिः ४४१
पृथ्वादिः ३८२	बलादिः ४२४	लोहितादिः ४४३
ट्टादिः ३९३	मर्यादादिः ४२६	सुखादिः ४४४
ब्राह्मणादिः ३९५	सुखादिः ४२७	ग्रहादिः ४४५
युवादिः ४०५	पुष्करादिः ४२८	वारादिः (कपरि- कादिः) ४४६
मनोज्ञादिः ४०९	कण्यादिः ४३०	संपदादिः ४४८
इष्टादिः ४११	ऊषादिः ४३१	मिदादिः ४५१
यवादिः ४१४	अर्शआदिः ४३२	नन्दादिः ४५३
उदन्वदादिः ४१५	विमुक्तादिः ४३३	पचादिः ४५५
ज्योत्स्नादिः ४१६	गोषदादिः ४३५	ग्रहादिः ४५७
पृच्छादिः ४१७	अष्टमाध्यायः ॥	मूलविभुजादिः ४६०
सिन्धुमादिः ४१८	कण्डवादिः ४३७	

ओ३म्

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्वीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव ग्रहीष्यन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।

वृत्तिः सारभ्यते स्वीयगणरत्नमहोदधेः ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां (१) ग्रन्थकृत्तमस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते जयन्ति येषां मिषमात्रतोऽपि ।

सर्वार्थदर्शी (२) मुकुरेण तुल्यः प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥१॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेणूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थसार्थप्रति-
बिम्बहेतुः प्रतिभाविलासः सातिशयः सम्पद्यते, ते 'जयन्तीति सम्बन्धः' ।
वाचामधिष्ठात्री (३) देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्यां नाम । जयन्तीति
सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तान्प्रति प्र-
णतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिमेति । प्रज्ञा नवनवोक्तेखशालिनी प्रतिभा सता ॥
इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ॥

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि

दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।

मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः

प्राज्ञैर्निषेवितपदहितया जयन्ति ॥२॥

शालातुरो नाम ग्रामः । सोऽभिजनोस्याऽस्तीति (४) शालातुरीयस्तत्रभवात्
प्राणिनिः । शकटाङ्गजः शाकटायनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिन् पूज्यवृत्ति

(१) देवताया इतिपाठान्तरम् । (२) शब्दार्थदर्शीतिपाठः (३) विद्याबोधो-
द्देशेयः । (४) तूदीशलातुरवर्मेती० ४ । ३ । ८४ इति सूत्रेण कृष्णप्रत्ययः ।

गोमिन् । दिग्वस्त्रो देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः कर्त्ता महा-
भाष्यत्रिपाद्या व्याख्याता च । वासनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्त्ता । भोजः
सरस्वतीकण्ठाभरणकर्त्ता । मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वाच्छिवस्वामिपतञ्जलिका-
त्यायनप्रभृतयो लभ्यन्ते । दीपककर्त्ता श्रीभट्टेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपक-
कर्त्ता च प्रवरदीपककर्त्ता । प्राधान्यं चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्षया ॥ निषे-
वितं पदद्वितयं चरणास्त्रुजद्वयं सुमिङ्गलक्षणं च येषां ते तथोक्ताः ॥ इदानीं
असस्तशास्त्रोपलम्भपूर्वकं स्वग्रन्थसारतां दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि (१) प्रयोगानुपलक्ष्य च ।

स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥३॥

शब्दशास्त्राणीति (२) पाणिन्यादिविरचितानि सीपनिबन्धानि । प्रयो-
गान् सहाकाट्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग् ज्ञात्वा गण-
रत्नमहोदधितामानं ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्यग्रन्थेन रचयामः (३) ॥

अथ गणानाह (४) ।

‘ च वा हहैवैवं नह नहि नवा नो चन हि है
स्वधा स्वाहा रै वै यदि यदुत नूनं नहि कमः ।
उताहो हा ही हे किमुत यदि नामेव तु तथा
भगो भो हंहो हो इति ह नु सहामा ननु नञः ॥४॥

च । इत्यन्वाचयसमाहारेतरस्त्वसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगितावधारणहेतु-
यु (५) ॥ भिक्षामट गां चानय ॥ पाणी च प्रादौ च । पाणिपादम् ॥ सप्तश्च
न्यग्रोधश्च । सप्तन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैत्रः ॥ अहं च त्वं च पुत्र ।
गच्छावः ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया । किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विपः ॥

अतीतः पन्थानं तथ च सहिमा वाङ्मनसयो—

रतद्व्यावृत्त्यायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।

(१) सर्वशास्त्राणि—इति पा० । (२) सर्वशास्त्राणि—इति—पा० (३) ग्रन्थं
अशिष्यायं विद्वत्प्रत्ययः । स्वशिष्यैः कुमारपालहरिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः
प्रार्थिताः ॥ (४) अधुनायमरमाप्तान् गणनाह । (५) सर्वत्राभिधेयक्रमेणो-
दाहरणानि ।

स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः—

पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्तव महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव । उल्ल-
ङ्घितवानेवेत्यर्थः । ग्रामश्च गन्तव्यः शीतञ्च । शीतात् कथं गम्यतइत्यर्थः ॥
पादपूरणेऽपि । भीमः पार्थस्तथैव च ॥ वा विकल्पानवक्लृप्त्युपमानद्वन्द्वस-
मुच्चयेषु ॥ यवैर्वा ब्रीहिभिर्वा यजेत ॥ शस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः कस्य वेह
भुजवीर्यशालिनः ॥ जातां मन्ये तुहिनमथितां पद्भिर्नो वान्यरूपाम् ॥ सा
वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम । न तृतीयेत्यर्थः ॥ वायुर्वा दहनो
वा ॥ ह । अह । इति विनियोगे । त्वं ह ग्रामं गच्छ । अयमहारण्यं गच्छतु ॥
आचारातिक्रमेऽपि । स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून् पाययति ॥
स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ हः पादपूरणेऽपि ।
इति ह स्माहुराचार्याः । अह शब्दः पूजायामपि भवति । यथा । अह मा-
णवको भुङ्क्ते ॥ क्षेमार्थेऽपि शाश्वतः ॥ एव । इति नियमानियमौपस्योत्प्रे-
क्षासु । अहमेव स्वयमिदं वदामि ॥ अद्येव ॥ इहेव ॥ श्रीस्तवैव मेऽस्तु ॥ तमेव
मेनादुहितुः कथञ्चिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार । तमेवेति अनौरथमिवेत्यर्थः ॥
क्वेव भोक्ष्यसे । इत्यनवक्लृप्ताविरत्येके ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारे वार्थो-
पदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारैवार्थेषु ॥ एवंवादिमि देवपैर् ॥ एवं कुरु ॥ मैवं
संस्थाः ॥ अग्निरेवं विप्रः ॥ एवं पठ ॥ एवं तावत् ॥ एवमेतत् कः सन्देहः ॥
एवं कुर्मः ॥ आहार्यमेवं मृगनाभिपत्नमियानशेषेण लघोर्विशेषः ॥ नह । इति
प्रत्यारम्भे । नह भोक्ष्यस इति ॥ नहि । नवा । नो । इति निषेधे ॥ नहि नहि
नहिसानं प्राप्य तृप्यन्ति भूपाः ॥ यद्वा । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमाव-
हति । नहि सकृन्निपातमात्रेणोदविन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति । अ-
सकृदित्यर्थः ॥ नवा कुर्यात् ॥ व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् । यद्वा । अविप्र
इव भाषसे । विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः ॥ दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥
ननेति चिदर्थे । किनो विभक्तिप्रत्ययान्तात् परएव णस्य प्रयोगो भवति ।
तद्यथा । कश्चन । काचन । किंचन । केचन । क्वचन । कदाचन । कथंच-
नेति ॥ हि । इति स्फुटार्थनिश्चयहेतुषु । कोत्तबालिशो हस्तगतं पादगतं
कुर्यात् ॥ दाह्यं हि सद्यः भक्ष्यं यदग्रतश्छाद दानेरमुवा वनावलीम् ॥

अग्निरिहास्ति धूमो हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घोसिताक्षस्येत्यादौ पादपूरणवि-
शेषावधारणादावपि ॥ हे । इति सम्बोधने । हे देवदत्त ! ॥ स्वाधाविस्मय-
योरपि ॥ स्वधा । स्वाहा । इति पितृदेवतासम्प्रदानयोः । स्वधा पितृभ्यः ।
स्वाहाऽग्नये ॥ रै । इत्यनादरदानयोः । त्वं ह रै किं करिष्यसि ॥ रै करोति ।
दानं ददातीत्यर्थः ॥ वै । इति पादपूरणे । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः
स्यविरं विदुः ॥ बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितइति विशेषेऽपि ॥ यदि । इति
पक्षान्तरे । यदि शमः किं तपसेति (१) ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया
वाच्यो यदुतेहागम्यताम् ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः । नूनं शरत् प्रफुल्ल
हि कांशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति ॥ उत्प्रेक्षायामपि ॥ नहि कमिति निषे-
धे । अस्ति ते किञ्चित् । न हि कमिति ॥ उताहो । इति वितर्के । गौरयमुताहो
गवय इति ॥ हा । इति विस्मयविषादशृङ्गुष्मार्त्तिषु । हा लब्धं पाटलि-
पुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥ हा प्रिये जान-
कि । ॥ हा देवदत्त ! ॥ हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ॥ ह्री । इति विस्मयविषा-
दयोः । इत विधिललितानां ह्री विचित्रो विपाकः ॥ शतकत्वोऽप्यधीयाना
ह्री न विद्यो जहा वयम् ॥ हे । इति सम्बोधने । हे देवदत्तेति ॥ स्वाधावि-
स्मययोरपि ॥ किमुत । इति किं पुनरर्थेऽतिशये पक्षान्तरे च ॥ प्राकृतीपि
पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति । किमुत ब्रह्मविन्नेमिः ॥ किमुत रज्जुः
किमुत सर्पः । यदि नाम । इति प्रकृतान्यथात्वे । विप्रोऽसि यदि नाम
सूर्यः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थ इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः ।

कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥

इवाइतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु । कडारइवायम् । चन्द्रइव सुखम् ।
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ तु । इति विशेषावधारणपू-
जाव्यावृत्तिपादपूरणाप्यर्थहेतुषु । मिष्टं पयो मिष्टतरं तु दुग्धम् । आत्माद-
यस्तु प्रमेयम् । यद्वा । भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः । यस्तु साणवको मुङ्क्ते ।
त्वं तु किं करिष्यसि । आख्यास्यामि तु ते ॥

(१) यदि वेत्यपि । यदिया स्युर्बहून्यपि ।

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।

तस्योपकरणार्थन्तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम् ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यते इत्यर्थः ॥ गृह्णीध्वं व्याकरणम् । भृशं तु दुर्ज्ञेयम् ॥
तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु । देवदत्तो ब्रजतु । तथा
यज्ञदत्तः ॥ तथेति स प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शीलमुदारदर्शने ॥ इदमपि
तथेति ॥ भगो । भोः । हंहो । हो । इति सम्बोधने । भगो ब्राह्मणाः । भोः
शूद्राः । हंहो पान्य ! किमाकुलः । दुःसहो हो वियोग इति ॥ इतिहं । इति
लोकप्रवादागमयोः । इतिहाकरोत् ॥ इतिह चकार ॥ इतिह स्तोत्राध्या-
यो ब्रूते पुनर्वसुरार्त्रेय इति ॥ नु इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षावि-
षादपादपूरणेषु । को नु ? वाचसीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः ? कटं देवदत्त !
अयं नु करोमि भोः ॥ वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः ॥ अहिर्नु रज्जुर्नु ॥ रज्जिता
नु विविधास्तस्मैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ॥ क्व नु मां त्वदधीनजी-
विताम् । आख्यास्यामि नु ते । इति ॥ सह । अमा । इत्येकक्रियादि (१) योगे ।
पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह पण्डितः । पुत्रेण सह धनवानिति ॥ अमा
सह भवतीत्यमात्यः ॥ सामीप्येऽप्यमा ॥ ननु । इति परस्मैपदानुज्ञापणापृ-
ष्टप्रतिवचनप्रश्ननयेषु । ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥
अथवा । आपदो नन्वहो बन्ध्याः सारासारधिवेचिकाः ॥ नन्वनुजानीहि
माम् ॥ अकार्षीः कटं देवदत्त ? । ननु करोमि भोः ॥ एवं प्रश्ननययोरप्युदा-
हार्यम् । विरोधोक्तौ ननुवेत्यपि पठनीयम् ॥ नञ् । इति निषेधेपदार्थाव-
क्षेपेषु । अब्राह्मणः । अब्राह्मणी । अनुदरां कन्या । अपचसि त्वं वृषलेति ॥
अकारो नञी न् इत्यत्र विशेषणार्थः ॥४॥

किंस्वित् प्रत्युत यच्च कच्चन न कं तत्रा समं साकमः,

साह्वं जातु कृतं यदा वदि वदूमाहो नवै यावतः ।

आहोस्वित् किल किंकिलात्मररे दिष्ट्योः चिरस्य प्रगे,

ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वञ्छुभं कूपतः ॥५॥

(१) आदिपदेनात्र गुणद्रव्ययोगोऽपेक्षितः ।

किंस्विदिति वितर्कैः । स्याणुरयं किंस्वित् पुरुषः ॥ प्रत्युत । इत्युक्तवै-
परीत्ये । न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥ यच्च । इत्येतदनवक्तृ-
पत्यमर्षगर्होश्चर्येषु । भावकल्पयामि । न मर्षयामि । गर्हामहे । आश्चर्यं यच्च
तत्रभवान् वृषलं याजयेदिति ॥ कच्चन । इति कामप्रवेदने । कच्चन जीवति
ते माता ॥ न । इति निषेधोपमानयोः । आसवः प्रतिपदं प्रमदानां नैक-
रूपरसतामिव भेजे ॥ मृगो न भीम इति । अयमुपमानवाची छन्दस्येव । स
चीपमानपदीत्यपर एव ॥ कमित्यनर्थकः पादपूरणे(१) । शिशिरं जीवनाय कम् ॥
सत्रा । समम् । साकम् । सार्धमिति सहवत् (२) ॥ जातु । इति कदाचिदर्थः ।
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ कृतमिति निवारणनिषेधयोः ।
वत्स कृतं साहसेन ॥ कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना ॥ यदा । इति
हेतौ । यदा कृतैः सर्वगतस्त्वमुच्यते इति ॥ वदि । इति कृष्णपक्षे ॥ वदिति
वियोगपादपूरणयोः ॥ वडिति टान्तं प्रशंसायां श्रीभोजः ॥ कृतमिति स्त्रीणां
विकारवचने । ऊं नाहमेवं वेद्मि ॥ आहो । इति वितर्कं यद्यर्थे च । स्या-
णुरयमाहो पुरुषइति ॥

अब्धेरस्मिन् स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः,
पोतोपायादिह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमापि भवेदेव दैवात्तदानीं,
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥

नवै । इति निषेधावधारणे विशेषनिषेधे च । नवै स्त्रीणानि सख्यानि
सन्ति । नैव स्त्रीणां सौहार्दान्तीत्यर्थः ॥ नवा ष्ट एतन्मित्रसे न रिष्यसीति ॥
यावदिति साकस्यावधिमानावधारण(३)कालावधिपु । यावत्कार्यं ताव-
त्कुरु । सकलं कुर्यित्यर्थः ॥ यावद्गन्ता तावत्तिष्ठ । यावदमत्रं ब्राह्मणाना-
मन्त्रयस्य । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् (४) । यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ॥ अन्य-
त्रापि दृश्यते ।

यावद्भयत्वाहितसायकस्य भक्तार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥

(१) पादपूरणेऽपि (२) एकद्रव्यगुणकर्मयोगइति यावत् (३) मानावधा-
रणानवधारणका० इति पा० (४) कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारयति ।

यावज्जीवमधीते ॥ आहोस्विदित्याहोवत् ॥ किल । इत्यागमारुचिन्यक्क-
रणसम्भाव्यहेत्वलीकेषु । जघान कंसं किल वासुदेवः । एवं किल केचिद्व-
दन्ति । त्वं किल येत्स्यसे । पार्थः किल विजेष्यते कुरुन् । स किल कवि-
रेवमुक्तवान् । गोत्रस्खलितं किलाश्रुतं कृत्वा ॥ किंकिल । इति क्रोधाश्र-
द्धयोः । न सर्षयामि । न अदृधे । किंकिल तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ॥ अ-
लमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । अलङ्कारः ॥ अलमस्त्यस्य धनम् ।
बह्वित्यर्थः ॥ अलं मल्लो मल्लाय ॥ अलमतिप्रसङ्गेन ॥ आलप्यालमिदं बभ्रो-
र्यत्स दारानपाहरत् । न युक्तमेतदित्यर्थः ॥ अररे । इत्यवक्षेपसम्बोधने ।
अररे महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ॥ दिष्ट्या । इत्यानन्दे । दिष्ट्या वर्धा-
महे ॥ सभाजनदर्शनप्रातिलोम्येष्वित्येके ॥ निष्पत्तौ बाह्येति केचित्पठन्ति ॥
उमिति कोपनोक्तौ । उं सैवास्मि तव प्रिया ॥ चिरस्य । इति कालभूयस्त्वे ।
चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैरिति ॥ प्रगे । इति प्रातरर्थे । प्रगे प्रबुध्यसे ॥
ते । मे । इति त्वया । मया । इत्यर्थे ॥ श्रुतं ते राजशार्दूल ॥ श्रुतं मे भर-
तर्षभेति ॥ येन । तेन । इति हेतौ ॥ वितर गिरमुदारां येन सूकाः पिकाः
स्युः ॥ क्षणमवहितश्च तां दिशं येन चक्षुः प्राहिण्वम् ॥ नृदी तेन जगाम ।
गमने नदीहेतुर्द्वितीयालक्ष्यात् ॥ तथाहि जाम्बवती हरणे ।

बाहैद्रथं येन विवृत्तचक्षुर्विहस्य सावज्ञमिदं (१) बभाषे । कादम्बर्याम्-
सप्रश्रयं मदलेखां तेन वलितप्रमुखो भूत्वा ॥ अपि च ।

ह्येकः पीडयते पयोधरतटे मातः किमीयः करो
नाभीं तेन क एष कर्षति मुहुर्नीवीमपश्यन्निव ॥

येन दाता तेन श्लाघ्यः ॥ चिराय । इति चिरस्यार्थे । चिराय निर्धनो
भूत्वा भवत्यह्ना महाधन इति ॥ न ह वै । इति निष्ठितनिषेधावधारणे ।
न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति ॥ शश्वदिति सार्वकाल्ये ।
शश्वच्चकारेत्यादि ॥ सातत्येऽपि । शश्वद्वक्ति कुशिक्षितः ॥ नित्यसहार्थयो-
रपि । शाश्वतं वैरम् । शश्वद्भुज्जाते इति ॥ शुभमिति कल्याणं । शुभंयुः ॥
कूपदिति प्रश्रवितर्कप्रशंसासु । कूपदयं गायति ॥५॥

वाव त्वाव तुवै नुवै खलु चिराद् हेतावृतं तावतो,
मात्रायां मम हुं चिरेण पशवः प्राज्ञे शुकं माकिरः ।
अन्योन्यस्य यथाकथाच वपटो मर्या स्म माञ्जाथकिं,
चेदहनाय ह्येऽय्यये नकिररे रात्रौ पुरा सीमदः ॥६॥

वाव । इत्येवार्थे । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति ॥
त्वाव । इति विशेषयुक्ते वावार्थे । अयं त्वाव प्रशस्यत इति ॥ तान्तावि-
भावनुमानप्रतिष्ठापैषसमाप्तिष्विति केचित् । त्वावदित्यपि ॥ तुवै । इति
विशेषे । अयं तुव प्रकथ्यत इति ॥ नुवै । इति वितर्के । 'को नु वै गच्छती-
ति ॥ खलु । इति निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयनियमनिश्चयहेतुविषा-
देषु । खलु कृत्वा । अथो खल्वहः ॥ स खल्वधीते वेदम् ॥ न खलु न खलु
मुग्धे साहसं कार्यमेतत् ॥ प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां धियः । प्रवृत्तिसारा
एवेत्यर्थः ॥ खलु दानम् । त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् । न विदीर्ये कठि-
नाः खलु स्त्रियः ॥ चिरादिति चिरायार्थे । चिराद्द्रष्टोऽपीति ॥ हेतौ ।
इति निमित्तार्थे । हेतौ ह्यप्यति ॥ ऋतमिति सत्यार्थे । ऋतं ब्रवीति ॥ ता-
वदिति तुल्ययोगितासाकल्यमानक्रमावधिषु । यावत्कार्यं तावत्कुरु । याव-
द्दत्तं तावद्भुक्तम् । त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयम् । तावदधीष्व यावद्बुध्य-
से ॥ यावत्तावच्छब्दी परस्परसापेक्षावेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्निजमर्थं गम-
यतः । क्वचित्तु केवली (१) ॥ मात्रायामित्यल्पपरिमाणे । मात्रायां भोजकः ॥
मम । इति प्रत्यगात्मसम्बन्धे । ममेत्यस्य भावो ममत्वं ममता । निर्गतो म-
मेत्यस्मादिति निर्ममः ॥ हुमित्यनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकोपेषु । हुं हुं मुञ्च ।
हुं राक्षसोऽयम् । हुं स त्वमसि । हुं निर्लज्जापसरेति ॥

आः कष्टं वत ही चित्रं हुं मातर्देवतानि धिक् ।

हा पितः ! कासि हे मुधु । बह्वेवं विललाप सः ॥

धिङ्मातः कैकयि ! (२) । किं त्वयानुष्ठितमित्यर्थः ॥ चिरेण । इति चिरा-
यार्थे । चिरेण मित्रव्यसनी सुंदसो दमघोषजः ॥ पशु । इति सम्पत्त्यर्थे । लोभं
न यन्नि पशु मन्थमानाः । दर्शनीयं ज्ञानं सम्पत् प्रतिपद्यमाना लोभं परि-

स्यजङ्गीत्यर्थः ॥ प्राह्णे । इत्यहः प्रारम्भे । प्राह्णे गच्छति ॥ शुकमिति
 शैध्रे । शुकं गच्छति ॥ साकिरिति निषेधवर्जनयोः । रक्षां मे साकिः कुर्विति ॥
 सान्तं तु शाकटायनः । तथा नकिःशब्दमपि ॥ अन्योन्यस्य । इति परस्पर-
 रार्थे । अन्योन्यस्य स्मरन्ति ॥ यथाकथाच । इत्यनादरे । यथाकथाच दीयते ।
 यथाकथाच दक्षिणेति ॥ वषडिति देवहविर्दाने । वषडिन्द्रायेति ॥ मर्या ।
 इति सीमबन्धने । मर्या आदीयते । इति मर्यादा । सीमबन्धनेन गृह्यत
 इत्यर्थः ॥ स्म । इत्यतीते वाक्यपूरणे च । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति ।
 अङ्ग स्म विद्वन्माणवकुमध्यापयेति ॥ माङ् । मा । इति निषेधाशङ्कयोः । मा
 कार्षीत् । मा भवतु तस्य पापम् । मा भविष्यति शीतातां जानकी हृदय-
 स्थिता ॥ डकारो लुङ्माङीति (१) विशेषणार्थः ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे । देव-
 दत्त ! गच्छसि । अथ किम् ॥ चेदिति यद्यर्थे । शान्तिश्चेदमृतेन किम् ॥ अ-
 ह्नाय । इति शीघ्रार्थे । अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्सर्जति ॥ हये । अयि ।
 इति सम्बोधने । हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे । अयि विजहीहि दूढोपगू-
 हनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि । अप्ययि साहसकारिणि ॥ अग्रे । इति स्मरणे । अग्रे
 रामो दाशरथिः ॥ नकिरित्यौपम्ये । मेघो नकिर्वर्षति ॥ प्रतिषेधवर्जनयो-
 रपि ॥ अरे । इति ह्रीनसम्बोधने । अरे चौर ! ॥ रात्रौ । इति निशायानि-
 त्यस्यार्थे । रात्रौ वृत्तं तु द्रव्यसि । रात्रौचरः ॥ पुरा । इति प्रबन्धभविष्य-
 दासत्तिचिरातीतेषु । उपाध्यायेन पुराधीयते स्म । अविरतमपाठीत्यर्थः ॥
 गच्छ पुरादेवो वर्षति । समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम् । पुरा-
 णमिति ॥ कश्चिद्भविष्यत्यासत्तौ, चिरेऽतीते चेति पृथगाह ॥ सीमिति सर्व-
 तोभावे । सीमादित्यो असृजत् । सर्वत इत्यर्थः ॥ अदित्याश्चर्ये । कस्तद्वेद
 यदद्भुतम् ॥ ६ ॥

श्रौषट् वौषट् प्याडहो नोहि वादः—

सूपत् कश्चिद् यत्र नेदङ्ग हन्ताः ।

त्वै न्वै छम्बट् पाडवरे वताथो—

कुं हं हिं कद् वेदधायो नुकं चाः ॥ ७ ॥

• श्रौषट् । वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रणयोः । प्याट्
 शीघ्रं पठति । प्याट्पाठकाः ॥ हिंसासातत्ययोरपि शाकटायनः ॥ कश्चि-

चिरत्नेऽतीते काले । समीपेऽनागते चेति पृथगाह ॥ अहो । इति सम्बोध-
नाश्चर्ययोः । अहो अत महत्कष्टं चक्षुमानपि याचते । अहो रूपम् अहो
रूपमिति ॥ नोहि । इति प्रतिषेधे । नोहि पठसि त्वम् ॥ वादिति वदर्थे ।
वादिति तु टान्तं वषडर्थे श्रीभोजः ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ कच्चिदिति कच्चन-
वत् ॥ यत्र । इति यच्चवत् ॥ नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम ॥
प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विविति श्रीशाकटायनः ॥ अङ्ग । इति पूजासम्बोधन-
योः । (१) अङ्ग विद्वन्साणवकमध्यापय । तन्मन्ये क्वचिदङ्ग भृङ्गतुरुणेगास्वाद-
िता सालती ॥ समृद्ध्युपयोगप्रातिलोम्येष्विविति श्रीशाकटायनः ॥ हन्त । इति
हर्षानुकम्पावाक्पारम्भविषादेषु । हन्त जीविताः स्मः । पुत्रक हन्त ते धाना-
काः । हन्त ते कथयिष्यामि । हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥ दाननिश्चययोरपि ।
भूरियं हन्तर्कारः । हन्त गच्छासः । निश्चयेनेत्यर्थः ॥ त्वै । इति विशेषवित-
र्कयोः । अयं त्वै प्रकृष्यते । कस्त्वा एषोऽभिगच्छति ॥ न्वै । इति वितर्क-
पादपूरणयोः । को न्वाएषोऽभिगच्छति ॥ छम्बडित्यन्तःकरणाभिमुख्ययोः ।
छम्बट्संशुद्ध्या शर्वे जयति । छम्बणमुखो धावति ॥ पाडिति प्याडर्थे ॥ के-
चित् पट् । इत्यपि सादृश्यासम्पत्तिसाकल्यग्रन्याधिकवचनेषु ॥ अवेरे । इत्यरे
इत्यस्यार्थे । अत । इति हेतुखेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणेषु । वतजेनेति
वलं वतास्ति सत्त्वे । यस्मादित्यर्थः ॥ अहो अत महत्कष्टम् । हता अत वरा-
की सा । अत प्राप्ता सीता । अहो अतासि स्पृहणीयवीर्य्यः । अत वितरत तोयं
तोयवाहा नितान्तम् ॥ अथो । इत्यन्यादेशे । इमं वेदमध्यापय । अथो एनं
छन्दोपि ॥ अन्येऽप्यर्था वक्ष्यमाणा अयशब्दत्रद्वन्द्वपट्याः ॥ कुमिति प्रश्ने कुं त्वं
करोपि ॥ हमित्यसम्मती । हं क एवमाह ॥ हिमिति स्तोभवचनः । हिं सा-
म गीयते ॥ कदिति हर्षे । कद्रुद्राय प्रचेतसे ॥ वेदिति वदर्थे ॥ वेडिति वष-
डर्थे टान्तं तु श्रीभोजः ॥ अध । इत्यथार्थे । अधा स वीरैर्दशभिर्विबूयाः ॥
अथो इति भूषणार्थे ॥ नु कमिति वितर्के । अहिर्नु कं रज्जुर्नु कम् । च ।
इति चेदर्थे । त्वं च गमिष्यसि फलिष्यति नः कामः ॥ आद्यपदात्परएव
प्रयोक्तव्यः । यदुक्तमन्यत्र । चो यद्यर्थे प्रथमात्पदात्परः ॥७॥

• ओमादकस्मादुत यत्तदन्यत्,
पर्याप्तमग्रे कुविदाम नामाः ।
• अन्यत्र घाथेद् विषु चित् सुकं किं,
स्विदन्तरेणैकपदेऽहहोत्रः ॥८॥

ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थे । मङ्गलप्रयोजनञ्च भवति । ओं ओ-
ग्निमीडे पुरोहितम् ॥

ओमित्युक्तवतीऽप्य शाङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभस्-
तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति ।

ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ आदित्यथार्थे । विश्वकर्मा विमना आद्विहाया
इति ॥ अकस्मादित्यतर्कितोपनते । कस्मादकस्मादमी ॥ उत^० । इति वित-
र्कवाढार्थप्रश्नसमुच्चयपक्षान्तरपादपूरणेषु । स्थाणुरयमुत पुरुषः । उत शिरसा
पर्वतं भिन्द्यात् । उत दण्डः पतिष्यति । स्वाभासो भरवानुत । एकमेव वरं
पुंसामुत राज्यमुताश्रमः । स सर्वलोकस्य शुभो भवत्युत ॥ व्यत्तदिति हेत्यर्थे,
यद्यमधीते तज्जानाति ॥ अन्यदित्यन्यार्थे । देवदत्त आयातोऽन्यच्च यज्ञदत्त
इति ॥ इतरार्थेऽपि ॥ पर्याप्तमिति सामर्थ्यवारणयोः । त्वयैव पर्याप्तम् ।
पर्याप्तमिहान्येन ॥ अग्रे । इति पुरस्तादर्थे । अग्रेसरः । अग्रेवणम् । कुवि-
दिति भूर्यर्थे । कुविदङ्ग यवमन्तः ॥ योगप्रशंसास्तिभावेष्वापि ॥ आस । इति
प्रतिवचनावधारणयोः । कटं कुरु । आस करोमि ॥ तथा—

घण्टानादो निस्वर्णो हिण्डमानां—

ग्रैवेयाणामारवो वृंहितानि ।

आमेतीव प्रत्यवोचन् गजानां—

मुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥

गच्छाम्याम ॥ अभ्युपगमेऽपि । आस मैथिलि ! ॥ नाम इति प्राकाश्यसंभा-
षणाक्रोधाङ्गीकारकुत्सनालीककथंचिद्विस्मयेषु । हिमालयो नाम नगाधिरा-
जः ॥ कथं नाम समेष्यसि ॥ स्मृतिः सम्भावनैव । स नामायं बन्धुः ॥ समापि ।
नाम दशाननस्य परैः परिश्रवः ॥ एवमस्तु नाम । को नामायं सवितुरुदयो
यत्र न स्वे स्फुरन्ति ॥ दष्टेव सा रोदिति नाम तन्वी ॥ यदि लेपनमेवेष्टं

लिम्पतिर्नाम कोऽपरः॥ अन्धो नाम पर्वतमारोहति ॥ आमन्त्रणेऽपि ॥ अन्यत्र ।
 इति वर्जने । पतितान्न विभृयादन्यत्र मातुः ॥ घ । इति हिंसाप्रातिलोभ्य-
 पादपूरणेषु । घ हिनस्ति मृगं व्याघः ॥ अथ । इति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-
 कात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अथ परस्मैपदानि । स्नातोऽथ भुङ्क्ते ।
 अथ शब्दानुशासनम् । अथ शक्तोऽसि भोक्तुम् । अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ।
 अथ समासः । गौडो भवानथेति ब्रूमः । भीमोऽथार्जुनः । नित्यः शब्दोऽथा-
 नित्यः ॥ इदित्यनर्थकः । वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णम् ॥ विषु । इति सर्व-
 तोभावे । विष्वञ्चतीति विष्वक् ॥ चिदिति साकल्याप्यर्थोपमानासंसतिषु ।
 आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात् ॥ किञ्चित् प्रयच्छति । न किञ्चिद् ब्रवीति ॥ अग्नि-
 श्चिद् भायात् ॥ कुत्सापांश्चिदाहरेति ॥ सुकमित्यतिशये । सुकं शोभते ॥
 किमिति क्षेपप्रश्नेपदर्थोतिशयेषु । किमयमपि ब्राह्मणः । किं गतोऽसि ? ।
 न किमप्यस्यास्ति । किमप्येष प्रगल्भते ॥ स्विदिति प्रश्नवितर्कयोः । कः
 स्विदेकाकी चरति । अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत् ॥ अन्तरेण । इति
 मध्यविनार्थयोः । यथाः

मृशालमूत्रामलमन्तरेण,

स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धो-

रभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः ॥

चलच्चामरयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ अन्तरे । इत्यप्यमरसिंहः । यथा-आवयो-
 रन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ॥ अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिद्विध्यते ॥
 अन्तरेण मातापित्रोरित्यत्र तु प्रयोगे विनार्थेऽन्तरशब्दोऽनवययस्तेन द्विती-
 यात्ययः (१) ॥ एकपदे । इत्यकस्मादर्थे । अयमेकपदे तथा वियोगः ॥ अहं ह ।
 इत्यद्भुतसेदयोः । अहं महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः । अहं कष्टम-
 पण्डितता विधेः ॥ दीर्घान्तोपि । भिक्षित्वापि वुभुक्षिता यदहं ह ॥ उज्जिति
 यितर्कसन्धोधनपादपूरणेषु । कउएति । उउत्तिष्ठ । तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ॥
 उ । इत्यम्भितरूपकोऽप्यस्ति । अस्य त्रयं विशेषः । उजो वेति । ऊं इति
 पत्ते भवति ॥ ८ ॥

सत् फट् क्विच्चिररात्राय विभापेति नचेत् पुतः ।

आः शप्समुपजोषं खोरठावाडां स्वरादयः ॥ ९ ॥

सदित्यादरे । सत्कृत्य । सत्कृतम् ॥ फडिति विघ्नप्रतिहतोत्सारणे । हुं
फट् प्रतिहतोऽसि ॥ क्विदिति भर्त्सनपादपूरणयोः । क्वित् कितव ! कदर्योऽसि ।
क्वित् क्वैतदुपयुज्यते ॥ चिररात्राय । इति चिरस्यार्थे । चिररात्राय जनेन
चिन्तितम् ॥ विभाषा । इति विकल्पार्थे । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ इति ।
इति हेतुप्रकारप्रकर्षैवमर्थव्यवस्थास्वरूपविवक्षानियमसमाप्तिप्रकृतिवक्ष्यमा-
णपरामर्शमतेषु । इन्तीति पलायते ॥ गौरश्वो हस्तीति जातिः ॥ इतिपा-
णिनि । पाणिनिशब्दः प्रकर्षात् प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ क्रमादसुं नारद इत्यबो-
धि सः ॥ उवलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुणइत्येवं यो
गुण इति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति सतुप् ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो
दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ इत्युक्तवन्तं परिरम्य दोर्म्याम् ॥ विनिश्चिता-
र्थासिमिति वाचमाददे ॥ इत्यापिशलिः ॥ प्रत्यक्षसंनिध्यवधारणपदार्थाविपर्णा-
सादिष्वपि द्रष्टव्यः ॥ नचेदिति निषेधे । नचेत् कर्तव्यम् ॥ निषेधार्थं नोचे-
दित्यपि पठनीयम् ॥ पुदिति कुत्सायाम् । पुत् कुत्सितं कसति गच्छति ।
पुत्सः ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ आः । इति कोपपीडयोः-

विद्यां मातरमाः प्रदर्श्य नृपशून् भिक्षामहे निस्त्रपाः ॥

शबिति प्रग्रहे । गां शप्करोति ॥ समुपजोषमित्यानन्दे । समुपजोषं
वर्त्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः ॥ खोः कुत्सायाम् । खोः कटं क-
रोति ॥ अठ । अव । अड । इत्येते भर्त्सने । अठ करोतीत्यादि ॥ आसिति
प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं मां ब्रवीषि । आं चिरस्य प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥
स्वरादिरिति सम्बोधनभर्त्सनानुक्रम्यापूरण(१)प्रतिषेधेषु यथासम्भवं भवति ।
अ अपेहि । आ एवं नु मन्यसे । इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृशः संसारः । उ उत्ति-
ष्ठ । ऊ ऊषरे बीजं वपसि । ए इतो भव । ऐ वचं देहि । औ आवय ॥ ऋ
ॠ लृ औ । इत्येते मन्त्रस्तोमवचनाः ॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं घुमित्याद-
योऽपि भवन्ति ॥

अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । येन । तेन । चिरेण । अन्तरेण ।
ते । मे । चिराय । अह्नाय । चिररात्राय । चिरात् । अकस्मात् । चिरस्य ।
अन्योऽन्यस्य । सप्त । एकपदे । अग्रे । प्रगे । प्राङ्मुखे । हेतौ । रात्रौ । वेला-
याम् । मात्रायाम् । इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथमादिसुविविधतन्त्रप्रति-
रूपकांश्छन्दोवशाद् यथायथं न्यस्ताः ॥ ९ ॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ चेतराधरावुभयः ।

एद्युस्येते ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः ॥१०॥

एद्युसन्ता(१)एते चादयो भवन्ति । शेषं स्पष्टम् ॥ १० ॥

इत्थं तदानीं कथमः पुरस्तात्—

सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविक्रवाः ।

पश्चादिदानीं परुतः परार्यै—

कथ्यं सदा द्युः पुरसः सदं च ॥११॥

सद्य इति तत्क्षणे । असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः ॥ पश्चादिति प्रतीची-
चरमयोः । पश्चादस्ताद्विः । पश्चाद्याति ॥ द्युरिति वासरे ॥ तथा च श्रीभोजः ।
व्यर्दिनमिति ॥ यथा । द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् ॥ गगनेऽप्ययम् । असान्त-
मिति वररुचिः । नपुंसकमित्यन्ये ॥ सदमिति सदा । इत्यस्यार्थः । यथा ।
भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भाः । सततप्रमदइत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ पुरस्तादि-
त्युपलक्षणम् । सूत्रनिपातिता अधोऽधस्तादित्यादयो ज्ञेयाः ॥११॥

सुच् कृत्वस्त्रा तस्त्र दा कार्मर्हि धैयाः—

स्तादाह्येनात् साच्चिविडाः स्युर्धमुञ्ज् थाः ।

शस्वतु तुम् एम् क्त्वादयश्च प्रसाक्षाद्—

आद्यूर्यादिश्चाव्ययीभावयुक्तः ॥१२॥

तद्वितादिप्रत्ययां मुजादयश्चादिगणे भवन्ति ॥ सुच् । द्विःकरोति । त्रिः-
पचति ॥ कृत्वस् । पञ्चकृत्वोऽधीते ॥ त्रा । देवत्रा कृतम् । देवत्राकृत्य गतः ॥

(१) उत्तरेद्युः । पूर्वद्युः । अन्यतरेद्युः । अधरेद्युः । अन्येद्युः । इतरेद्युः ।
अधरेद्युः । उभयेद्युः ।

तैस्त्र अतः । ततः । अन्ततः । कुतः । एते पञ्चम्यर्थाः । पञ्चम्यर्थश्चोपलक्ष-
णम् ॥ अतः कारणीप्रदेशनिर्देशयोः । अतो गुणात् सर्वजनः पूजयति । अतो
गतः ॥ तत आदिकथान्तरप्रश्नानन्तर्येऽपि । ततः प्रयातो भानुदत्तः । आदौ गत
इत्यर्थः । ततः कथयति । ओदनं भुक्त्वा ततो मोदकान् भक्षयन्ति ॥ अन्ततः
शासनावयवे सम्भावनायाञ्च ॥ किञ्चिदप्यधीष्व । अन्ततः पूजां प्राप्स्यसि ॥
गुणवान् । अन्ततश्च मे दास्यसि ॥ कुतः प्रश्ननिवृत्तयोः । कुत आगच्छसि ।
कुतो मे हिरण्यम् ॥ अर्जुनतोऽभवन्देवाः ॥ उरस्तः । उरसैकं दिक् ॥ त्र ।
यत्र । तत्र ॥ दा । सर्वदा ॥ काम् । किन्तराम् ॥ हिं । एतर्हि ॥ तर्हीति
विशेषेऽपि । बलवानर्जुनः कृष्णस्तर्हि बलवत्तरः ॥ धा । पञ्चधा ॥ एधा ।
द्वेधा ॥ स्तात् । प्राग्यामात् (१) ॥ आहि । उत्तराहि ग्रामात् ॥ एन । पूर्वेण
ग्रामम् ॥ आत् । उत्तराद्ग्रामस्य ॥ सात् । भस्मसात् स्यात् । भस्मसात्कृत्य ॥
चि । शुक्नी भवति ॥ डा । पटपटा करोति ॥ धमुज् । द्वैधं वर्तते ॥ था ।
इत्याकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः ॥ था । यथा ॥ आ । दक्षिणा ग्रामात् ॥ शस् ।
अल्पशः । द्विशो देहि ॥ वत् । राजवत् (२) ॥ तुम् । कर्तुम् ॥ णम् । भोजं
भोजं व्रजति । चूर्णपेषं पिनष्टि ॥ क्त्वा । कृत्वा ॥ तदादेशोऽपि ल्यो ग्राह्यः ।
प्रकृत्य ॥ आदिग्रहणात् केकेन्यतवैत्वेत्यादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ प्रसाक्षा-
दादीति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्र प्रादिर्वक्ष्यमाणो विंशति-
शब्दको गणश्चादिसञ्ज्ञो भवति । तत्रास्य प्रादिसञ्ज्ञा धातुसम्पृक्तस्यैव ना-
न्यत्र । चादिसञ्ज्ञा तु सर्वत्र स्वरूपनिबन्धना स्यात् । यथा । साधुर्देवदत्तो
मातरं प्रति । मातरमभीत्यादावेवं प्रयुक्तिः । एष कर्मप्रवचनीयइति पाणि-
नीये प्रसिद्धः ॥ प्राचार्यः । निष्कौशाम्बिरित्यादौ नामसमासे गतिसञ्ज्ञः ।
कुगतिंप्रादयएव पाणिनीयवचनात् ॥ साक्षादादिरपि वक्ष्यमाणो गणः ।
तस्य केवलस्यापि चादित्वम् । करोति साक्षाच्चैत्र इत्येवं प्रयोगः ॥ ऊर्यादि-
रपि तथा ॥ अव्ययीभावश्च चादित्वे तस्य प्रयोजनम् । उपपदस्कारः. (३) ।
उपकुम्भमन्यः । अभ्यग्निमन्यइत्यादौ स्यादेशमुभागरूपप्रतिषेधइति वामनः ॥

- (१) स्तादित्यनेनास्तातिप्रत्ययो ग्राह्यः । प्रागित्यत्राञ्चेल्लुगित्यस्ताने-
र्लुक् । पुरस्तात् । प्राग्यामादिति पा० (२) पुत्रवत् । भानुवत्-इति पा० ।
(३) उपपदस्कार इति महाभाष्यानुकूलः प्रयोगः ।

शाकटायनः पुनराह । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे स्वल्पमेव प्रयोजनम् । दोषास्तु बहवः । तथाहि । उपकुम्भमन्यम् । उपमणिकंमन्यमित्यत्र खित्यरुद्धिषत-
श्चाजनव्ययस्येति मुमुप्रतिषेधः प्राप्नोति । यथा । दोषामन्यमहः । दिवाम-
न्या रात्रिरिति । उपकुम्भीभूतमित्यत्र च्चौ चानव्ययस्येति । ईत्वप्रतिषेधश्च ।
यथा । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिरिति ॥ उपाग्निकमित्यत्र कादिश्चा-
व्ययस्येति ॥ अक्च । यथा । उच्चकैः ॥ पाणिनिरपि स्वरदिगणात् पृथग-
व्ययीभावश्चैत्यव्ययसंज्ञानिमित्तं सूत्रं कुर्वन् लुग्विधिर्मुखस्वरोपचारनिषेधा-
विति त्रितयमेवाव्ययसंज्ञानिवन्धनं नान्यदिति प्रतिपादयति ॥ दुर्गस्तु ।
अव्ययाच्चेति लुकि सिद्धेऽन्यस्माल्लुगिति यद्वचनं तज्ज्ञापयति । अव्ययीभाव-
स्याव्ययत्वं नास्तीति ॥१२॥

आस ब्रूहि नयाति पश्यतयुतौ यात्यादहौ वर्तते-

स्यादातङ्कनवर्तते भवतयो मन्येऽस्तुनास्त्यस्मयः ।

आदङ्कैह्यसि पूर्यतेऽस्तिभवतू शङ्के तथा विद्यते-

पश्याहौविहू कीर्तितौ मतिमता सङ्ख्ये निपाताह्वये ॥१३॥

तिङ्ङन्तप्रतिरूपका एते चादिसंज्ञा भवन्ति । निपाताव्ययसंज्ञास्तु न-
तान्तरे ॥ आस । इति बभूवर्थे । लावण्य उत्पाद्य(१) इवास यत्नः ॥ वा-
सनस्तु । अस दीप्त्यादनयोश्चेत्यस्य साधयति ॥ वल्लभस्य तु तिङ्ङन्तप्रति-
रूपको निपातइति न संभतम् । तादृशस्यैव तिङ्ङन्तस्याभावात् ॥ ब्रूहि ।
इति प्रैपानुज्ञावसरेषु । ब्रूहि ब्राह्मणाः ॥ नयाति । इति न शक्यत इत्यर्थे ।
इदं तु कर्तुं नयाति ॥ पश्यत । इति पूजाश्चर्य्ययोः । पश्यत साणवको
भुङ्क्ते । पश्यत शिशुरपि विद्वान् । याति । इति शक्यतइत्यर्थे । इदमेव
कर्तुं याति ॥ आदह । इति हिंसोपक्रमकुत्सनेषु । आदहारीन् पुरन्दर ।
आदह भक्तस्य भोजनाय । कुर्वादह यदि करिष्यसि ॥ वर्तते । इति सोम-
यदनाङ्गसंवरणे । वृद्धस्तेन विचारणीयवर्तितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते ॥ स्यादि-
त्यनेकान्ते । स्याद्वादिनो जैनाः । स्यान् तस्यादपि स्यादिति पक्षान्तरसम्भा-
यनादावपि ॥ आतङ्क । इति कुत्साविनाशयोः । आतङ्कक्षीरं दधिभवनाय ॥

(१) लावण्यमुत्पाद्य-इति पा० ।

प्रतिग्रहेऽपि शाकटायनः ॥ न वर्तते । इत्यमङ्गलप्रतिषेधे । समराभिमुखे
 धैत्यम्बुश्रुनिपातो न वर्तते तस्याः ॥ भवति । इति सत्तायाम् । भवति नाम
 तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ॥ मन्ये । इति वितर्के । मन्ये मार्त्तगृहगृह्याणि
 पद्मान्युदुर्त्तुमुत्सुकः ॥ अस्तु । इति निषेधासूयाङ्गीकारयोः । अस्तु साम्ना ॥
 असूयापूर्वङ्गीकारे । अस्तुंकारः । एवमस्तु को नाम दोषः ॥ नास्ति । इति
 सत्तानिवेधे । नास्ति वादशूरो नास्तिकः ॥ अस्मि । इत्यस्मदर्थानुवादे ।
 अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ अहमित्यर्थेऽपि । उडुपेनास्मि
 सागरम् ॥ आदङ्ग । इत्यातङ्गवत् ॥ एहि । इति प्रहासादौ । एहि मन्ये
 रथेन यास्यसि । एहि न त्वया सह जल्पिष्यामि ॥ असि । इति त्वगित्य-
 र्थवाक्यालङ्कारयोः । वेत्स्यसि पार्थिव त्वमसि(१) सत्यमभ्यधाः ॥ भोजस्तु
 युष्मदर्थानुवादे । यदपूपुजस्त्वमसि पार्थिवद्विषमिति प्राह ॥ पूर्यते । इति
 निषेधे । पूर्यते प्राणायामेन ॥ अस्ति । इत्यस्यधनसत्तासु । आस्तेयं चर्म-
 भाजनम् । अस्ति परलोके सतिरस्येत्यास्तिकः ॥ भवतु । इत्यस्तुवत् ॥
 शङ्के । इति वितर्के । शङ्के शशाङ्कोऽयम् ॥ विद्यते । इति भवत्यर्थे ॥ पश्य ।
 इति पश्यतवत् ॥ आह । इत्युवाचार्थे । अथाह वर्णं विद्वितो महेश्वरः ॥
 एते चोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः । तत्र-

केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि वाचकाः केऽप्यनर्थकाः ।

आगमाइव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥

तत्र द्योतकाश्चवाहाहैवादयः । वाचकाः शश्वत् कुवित् प्राक्ले प्रगइत्या-
 दयः । अनर्थकाः कमीमिदित्यादयः । संभूयार्थस्य साधका न ह वै न खलु
 मास्तेत्यादयः ॥ १३ ॥

स्वः सायं समया दिवा पुनररं कामं प्रकामं बहिर्-

दोषा ह्यो निकषान्तरासनुतरो नक्तं नमो भूयसः ।

अन्तः प्रातरसांप्रतं परमृते साक्षात् सनत् साचयः-

सत्यं मङ्गु विहायसाशु सहसा प्रायः स्वयं संवतः ॥ १४ ॥

स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वः सुखयति । एहि जाये स्वरारोहांव ।

स्वः संजानीते । स्वः स्पृहयति । स्वरागच्छति । छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ।

(१) पार्थिवस्त्वमसि-इति पा०

स्वर्वसतीति । स्वर्वातस्य ह्यपुत्रस्य ॥ आदित्यशर्मणोरित्येके ॥ सायं दिनाव-
साने । सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ समया । इति समीपमध्य-
योः । त्वां समयास्ते । ग्रामं समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्यापरो-
क्षयोरित्येके(१) ॥ दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ पुनरिति भूयोर्य-
विशेषयोः । पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥
अरमिति शैष्यै । अरं पचति ॥ काममिति स्वाच्छन्द्योऽनिच्छाङ्गीकारे च ।
कामं भुङ्क्ते । कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ॥ प्रकाममित्यतिशये । प्रकामसमी-
यंत यज्वन्तोऽप्रियः ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्
विदुः ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषामन्यमहः ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽहि । ह्य-
स्तनः ॥ निकषा । इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥
अन्तरा । इति मध्यविनार्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । त्वामन्तरा
तामरसायताक्षि । ॥ अनुतरित्यन्तर्धाने । अनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्ध-
पूर्वाह्णेपु शाकटायनः ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तं चरः ॥ नमः । इति पूजायाम् ।
नमोस्तु वर्धमानाय ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः पचति ॥ अन्तरिति मध्ये ।
अन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समु-
त्थाय ॥ श्वस्तनेऽपि ॥ असांप्रतमित्यन्याद्ये । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसल-
पाणिना । विषवृक्षोऽपि संवर्धय स्वयं छेतुनसांप्रतम् ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमर-
सिंहः ॥ परमिति किन्त्वर्थे । गुणवानसि परमहंकारी ॥ ऋते इति वर्जने ।
ऋते कथानोर्नहि मन्त्रपूतम् ॥ साक्षादिति प्रत्यक्षतुल्ययोः । साक्षाद्द्रष्टा
साक्षी । इयं साक्षालक्ष्मीः ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ सान्तं तु
मुतिपरित्राणचिरन्तनहिंसाकल्वननिर्भर्त्सनेषु शाकटायनः ॥ साचि । इति
तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नभयन्ती ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु । सत्यं
करोपि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम् ॥ सत्यं ह्यारिजितस्त्रिनीकुचयुगं सत्यं
मनोज्ञाः श्रियः ॥ मङ्ग्लु । इति शैष्यै मङ्ग्लुदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥
विहायसा । इति विषदर्थे । विहायसा रम्यतमं विभाति । आशु । इति
शैष्यै । आश्वरेहि मय सीधुभाजनात् ॥ सहसा । इत्याकस्मिकाविनर्शयोः ।
शिवः प्रसूतं सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियासचिवैकः परमापदां

पदम् ॥ प्रायः । इति बाहुल्ये । प्रायः स इह नेष्यति ॥ स्वयमित्यात्म-
नेत्यर्थः । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्त्वात्मानमित्यर्थः ॥ संवदिति
वर्षः । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यं सपदि बलवतः प्रादुराविः पुरस्तात्-
तूष्णीं जोषं निकामं युगपदनिशमः साम्यभीक्ष्णं
सनोषाः । रोदस्यो भूर्भुवस् कं भटिति पुरतसोऽतीव
सुष्ठु प्रसह्य, द्राक् स्राग् मिथ्या वृथा शंकु मिथुनै-
मृधकोऽद्धाऽजसोऽवो मनाकः ॥ १५ ॥

उच्चैः । नीचैरिति महदल्पयोः । उत्कृष्टनिकृष्टयोरिति शाकटायनः । किं
पुनर्यस्तथोच्चैः । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशाचक्रनेतिक्रमेण ॥ अवश्यमिति
निश्चये । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषयाः ॥ सपदि । इति वर्तना-
नतत्क्षणशीघ्रार्थेषु । सपदि विपदो विद्वद्देशमस्वनर्गलवृत्तयः । सपदि मुकु-
लिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या । सपदि प्रदहत्युपेक्षितोऽग्निः ॥ बलवदित्यति-
शये । बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ प्रादुरिति नामप्राकाश्य-
योः । विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः । मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः ॥ प्रादुरा-
सीत् ॥ आविरिति प्राकाशये । आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चालुकच्छम् ॥
पुरस्तादित्यग्रत इत्यर्थः । रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात् ॥ तूष्णी-
मिति मौने । राजनूराजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः ॥
जोषमिति सुखमौनयोः । जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्व ॥ उयोष-
मिति शाकटायनः ॥ निकाममित्यंतिशये । निकामं क्षामाङ्गी ॥ युगपदित्ये-
ककालार्थः । तद्वलगुना युगपदुन्मिषितेन तावत् ॥ क्रियासमभिहारेऽपि ॥
अनिशमिति सातत्ये । यत्रानिशं कीर्त्यते ॥ सामि । इत्यर्धकुत्सयोः । सामि
सम्मीलिताक्षी । सामि कृतमकृतं स्यात् ॥ अभीक्षणमिति पौनःपुन्यसातत्य-
योः । अभीक्षणमास्फालयतीव कुम्भम् । अभीक्षणं वक्ति ॥ नित्यमिति । सदा
सदिति । अजस्वं सन्ततमिति सातत्ये कश्चिदाह ॥ सना । इति नित्ये । एष
धर्मः सनातनः ॥ तान्तमपि ॥ उषा । इति रात्रौ । उपातनो वायुः ॥ रो-
दसी । इति द्यावापृथिव्यर्थः । द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति घ ॥

श्रीमिति ब्रह्मवाचि । श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥ भूर्भुवः । इति पृथिव्यन्तरिक्ष-
योः । भूर्लोको भुवर्लोकः ॥ भुवसश्च महाव्याहृतेरिति रेफो भवति ॥ कभिति
वारिमूर्द्धसुखनिन्दाव्योमसु । कंजं पद्मम् । कङ्गाः केशाः । कंयुः । कन्दर्पः ।
कङ्गामिनः खगाः ॥ ऋटिति । इति शैष्ये । आनीय ऋटिति घटयति वि-
धिरभिसतसभिमुखीभूतः ॥ ऋगितीत्यपि केचित् ॥ तरसादितासजलेष्विति
लक्ष्यात् तरसापि ॥ तूर्णं द्रुतं क्षिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशेषणम् ॥ पुर-
तः । इत्यग्रत इत्यर्थे । नीरसतरुरिह विलसति(१) पुरतः ॥ अतीव । इत्य-
तिशये । अतीव शोभते ॥ सुष्ठु । इति प्रशंसानिर्भरयोः । सुष्ठूक्तम् । सुष्ठु-
विभाति ॥ प्रसह्य । इति शीघ्रार्थे हठार्थे च । प्रसह्य सिंहः किं तां चकर्ष ।
प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौराः ॥ द्राक् । स्वागिति शैष्ये । द्राग्द्रुतं कातरैः ।
स्त्राक् सरन्त्यभिसारिकाः ॥ मिथ्या । इत्यसत्ये । मिथ्यावादिनि दूतिः ॥
अनव्ययोऽपि । यथा । निर्मिथ्यः ॥ वृथा । इति विफलाविध्योः । प्रयुक्तम-
प्यस्त्रमिती वृथा स्यात् । प्रातिभावं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ॥
शमिति दुःखोपशमे । शङ्करः । शम्भुः ॥ कु । इति कुत्सेपदर्थयोः । शास्त्रं
काप्रथघटनम् । प्रथः पूर्वं सनिःश्वासं कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ पापार्थेऽपि ॥ मि-
थुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुनं रमन्ते ॥ ऋधगिति सत्ये । ऋधग् वदन्ति
विद्वांसः ॥ वियोगशीघ्रसानीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ॥ अद्वा । इति स्फुटार्थाव-
धारणयोः ॥ आराधितोऽद्वा भजुरप्सरोभिः ॥ सत्यतिशययोरित्येके ॥ अञ्ज-
सा । इति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । वक्त्यञ्जसा मुनीश्वरः । सुतनु कथय कस्य
व्यञ्जयन्त्यञ्जसैव ॥ अवः । इति बहिरित्यर्थे । अवो गच्छति ॥ मनागिति
स्तोके । यस्मिन्मनागपि नवाम्बुजपत्रगौरी ॥१५॥

मिथुर्मिथो विष्वगुपांशु ताजग्-

मनश्चनः प्रेत्य मिथः शनैसः ।

मुधाऽन्वगीषच्चिरमो मृपास्तं-

धिगानुपक् स्वस्ति पुरोऽस्र इद्धाः ॥१६॥

मिथुरिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुर्मन्त्रयेते ॥ उकारान्तमप्यनृतार्थे केचित् ॥

मिथो । इति रहःसहार्थयोः । मन्त्रयन्ते मिथो ॥ विरहान्योऽन्यार्थयोरपि ॥

विष्वैगिति समन्ततोभावे । कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ॥ उपांशु ।
 इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । जपतः सदा जपमुपांशु वदन्नमभितो विसारि-
 मिः । परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ कथमुपांशुवधः ।
 उपचाराद्भविष्यति ॥ ताजगिति(१) शैद्ये । ताजग् जरामृत्युरुजा जयन्ति ॥
 मनः । इति नियमे । मनो वर्तते । नियमो वर्तते इत्यर्थः ॥ चनः । इत्य-
 न्ननाम । चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ॥ अद्वायामिति श्रीवसु ॥ प्रेत्य ।
 इति भवान्तरे । अन्यो धनं प्रेत्यगतस्य भुङ्क्ते ॥ अमुत्र शब्दस्याप्यत्र पाठो
 द्रष्टव्यः ॥ मिथः । इति रहोऽन्योन्यार्थयोः । तथापि वाचालतया युनक्ति
 सां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ शनैरिति क्रियामान्द्ये । शनैःशनैर्ददा-
 त्येष पादौ भूतानुकम्पया ॥ मुधा । इति निष्फले । प्रीतिकरण इत्यन्ये । किं
 पौलोमि मुधा क्रुधा मयि नतु स्वप्नेऽपि ते विप्रियम् ॥ अन्वगित्यानुकू-
 ल्ये । अन्वगययौ मध्यमलोकपालः ॥ ईषदित्यल्पे । ईषत्पचति (२) ॥ अत्रा-
 प्ते च ॥ चिरमिति कालविप्रकर्षे । किञ्चिन्नम्रमुखी(३) प्रियेण हसता बाला
 चिरं चुम्बिता ॥ मृषा । इत्यसत्ये । मृषा वदति दुर्जनः ॥ वृषा प्रबलार्थ इति ।
 केचित् ॥ अस्तमिति शैलविशेषादर्शनयोः । अस्तं भास्वान् प्रयातः । घृति-
 रस्तमिता रतिश्च्युता ॥ धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । धिगिमां देहभृतामसा-
 रताम् । धिक्तार्किकान् ॥ आनुषगित्यानुपूर्व्ये । आनुषक् प्रविशतीह बन्धु-
 ता ॥ अनुमानेऽनुषगिति शाकटायनः ॥ आनुषदित्याकारं दकारं च केचित् ॥
 स्वस्ति । इति पुण्याशीःक्षेमसङ्कलप्रत्यभिवादानेषु । स्वस्त्यस्तु ते धार्मिक स-
 त्प्रसादात् । स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष । स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय
 जीव । स्वति श्रीकुसुमपुरात् । राज्ञा नमस्कृता विप्राः स्वस्तीत्येते प्रयुज्ज-
 ते ॥ पुरा । इत्यग्रत इत्यर्थे । पुरःसरा धामवतां यशोधनाः ॥ अन्नः । इति
 शीघ्रसांप्रतिकयोः । अन्न एव गच्छति । अन्नरेवागच्छति । अन्नसूक्ष्मसूक्ष्मं
 रो वेति रेफो विकल्पेन ॥ इद्वेति प्राकाशये । समिद्धमिद्वेश मृहो दधासि ॥
 सामीप्यस्मरणयोरपि ॥१६॥

(१) तोजगिति पा० । तोजक् पचति । तोजकमृत्युरुजा जयन्तीति च ।

(२) ईषदित्यल्पाकृच्छ्रयोः । ईषत्पचति । ईषत्करः कटो भवतेति पाठा-
 न्तरम् । (३) लज्जानम्रमुखी-इति पा० ।

स्थाने वरं दुष्टु हिरुग् बलातः—

प्रबाहुकं ज्योक्तिरसो मुहुः शु ।

युक्तं प्रशानार्थ्यहलं क्षमाऽर्वाग्—

विनाश्च नाना पृथकौ सुदिश्च ॥१७॥

स्थाने—इति युक्ते(१) । स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः ॥ वरमिति हीनो-
त्कर्षे । वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ दुष्टु । इति कृच्छार्थे । दुष्टु वादी
खलः ॥ हिरुगिति वियोगहिंसावर्जनेषु । हिरुकरोति ॥ हिरुकर्मणां मोक्षः ।
कर्मवर्जनात् (२) मोक्षइत्यर्थः ॥ बलादिति हठार्थे । त्वद्वक्तिरेव मुखरी
कुरुते बलान्ताम् । शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ प्रबाहुकमिति
समकाले । प्रबाहुकं गृह्णीयात् ॥ ऊर्ध्वार्थे प्रबाहुः प्रबाहुक् चेति कैश्चित्पठ्य-
ते (३) ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे(४) । ज्योग् जीवामः । ज्योक्कृत्य नृपतिं
गतः शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेऽपि ॥ तिरः । इत्यन्तर्धानतिर्यगर्थयोः । विश्वयोनि-
स्तिरोदधे । तिरः काष्ठं करोति । अवज्ञायामपि ॥ यथा—

तिरश्चकार अमराभिलीनयोः,

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥

मुहुः । इति पौनःपुन्ये । इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः ॥ मुहुर्मुहुर्मुह्यति
सा सृगाक्षी । इत्यादिलक्ष्यदर्शनान्मुहुर्मुहुरित्यपि ॥ शु । इति पूजायाम् । शु
नासीरमस्येति शुनासीरः ॥ शु अश्नुते । श्वशुरः ॥ क्षिप्रार्थेऽपि । शु क्षिप्रं नय-
त्यन्तरिक्ष इति वा । शुनो वायुः ॥ युक्तमिति न्याय्ये । यथा वीराचार्याणाम् ।

युक्तं सिताम्बराणां तुम्बग्रहणं कुटुम्बपरिहरणम् ।

कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः ॥

प्रशानिति सत्तानार्थे । प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन ॥ आर्य्यहलमिति बला-
त्कारे । आर्य्यहलं गृह्णाति ॥ आर्य्येति प्रीतिबन्धने । हलमिति च प्रतिपे-
धविषदयोरिति शाकटायनः ॥ क्षमा । इति क्षान्तौ । भवान् क्षमा ॥ अ-
र्वागित्यधरे । वर्पात्योऽशदवाक् । अर्वाक्कालीनः ॥ धिना । इति वर्जने ।

(१) इति—अवसरे—इति पा० । (२) कर्मक्षये—इति पा० । (३) ऊर्ध्वार्थे

प्रबाहुकेति कैश्चित्० इति पा० । (४) कालभूयस्त्वाम्रश्रयोः—इति पा० ।

तात ! नो दधिविलोडनं प्रति त्वविनाद्य वयमुत्सहामहे ॥

नाना । इत्यनेकविनार्थयोः । नानाविधं कृतकदेहभृतां समाजम् ॥ उभ-
यार्थत्वमनेकार्थत्वान्न व्यतिरिच्यते । तेन नानापक्षावमर्शः संशय इत्यभिहि-
तम् ॥ नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा ॥ पृथगिति विनार्थे । बहिर्विकारं
प्रकृतेः पृथग्विदुः ॥ सुदि । इति शुक्लपक्षे ॥१७॥

स्वरदीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः स्मृत्यतीत्यादी
यथायोगमुत्पन्नाया द्वितीयादिविभक्तेर्लुक् । पञ्चकृत्वःप्रभृतयस्तु विभक्त्यर्थ-
प्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नइति प्रातिपदिकार्थं
प्रथमैव भवति । सापि संख्याविशेषाभावात् सर्वा किं तर्ह्येकवचनमेव तस्यो-
त्सर्गत्वात् । तथा चोक्तम् (१) । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति । एतन्नः
सम्मतम् ॥ सुधाकरस्त्वाह । अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्योऽव्ययादाप्सुपइति ज्ञा-
पकाद्विभक्त्युत्पत्तिः ॥ अत्राहुः । का पुनरसौ । अत्रैके तसिलादीनामदूर-
विप्रकर्षादानुगुण्याच्च पञ्चम्यादय एवेत्याहुः । तन्न । अभिहितः सोऽर्थोऽन्त-
र्भूतः प्रातिपदिकार्थर्भूत इति प्रथमैव निःसंख्येभ्योऽपि न्याय्या ॥ अपि च ।
ज्ञापकात्प्रयोजनस्य पदत्वादेः सिद्धये क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् कपि-
ञ्जलाधिकरणन्यायेन प्रथमैव युक्ता । नहि कपिञ्जलानालभेतेति पञ्चषा आ-
लभ्यन्ते किन्तु त्रय एव । न हिंस्याद्भूतानीति वचनात् । अत्रैवमिति न
वाच्यं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । न ह्योदकात्सात्प्रियं प्रोथमनुव्रजेदिति
द्वितीयाद्युदकान्तानुव्रज्या ज्ञायसी । तदुक्तम् । प्रथमएव वा नियम्येत
कारणादतिक्रमः स्यादिति । प्रथमत्रित्वे बहुवचनं नियम्यत इत्यत्र सूत्रार्थः ॥
अंतश्चोच्चैः शब्दादीनामधिकरणशक्तिप्राधान्येऽपि प्रथमा न्यायेति सत्त्वा
वृत्तिकारैः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यत्र ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चै-
स्तव स्वमित्याद्युदाहृतम् । यस्तु तत्रेत्यत्र तत्रेति सप्तम्यन्तं सप्तम्यन्तं इति
जयादित्यग्रन्थः स सप्तम्यर्थाभिधानसाधर्म्यादेवमुक्तः । एवमन्तःशब्दात् स्व-
यंशब्दाच्च प्रथमैव न्याय्या ॥ एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इत्यप्युक्तम् । अर्थ-
कथनं चैषां चादीनामुपलक्षणमात्रं द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम्—

निपाताञ्चोपसर्गाञ्च धातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनमिति ॥

आकृतिगणौ चेतौ । तेनान्येऽपि लक्ष्यानुसारतोऽनुसर्तव्याः ॥

इति चादिस्वरादी ॥

कस्कायस्कुण्डसाद्यरक्राः सहकौतस्कुता मताः ।

सहस्रशालशुनस्कर्णावयस्कान्तश्च भास्करः ॥१८॥

कस्क आदिरित्यनेन कस्कइत्यादिः शब्दगणो निपात्यते ॥ किम् सु ।

किमः कः । रोरिति विसर्जनीयः । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ कःक इति तत्र

पूर्वस्य विसर्जनीयस्य कस्क आदि(१) रित्यनेन सिः ॥ स च विसर्जनीयजि-

ह्वामूलीयोपध्मानीयानां बाधकः । उदा० । कस्कोऽत्रेत्युक्तिभिः कौतस्कुती-

भिर्व्यानशे स्वभूः ॥ ननु कथं कःकोऽत्र भो इति नाटकादौ प्रयोगः । उच्यते ।

सन्धावित्यधिकारादयसानविषयो (२) विसर्जनीयोऽत्रेत्यदोषः ॥ अपरे पुन-

राहुः । रूढिविषयत्वान्निपातनानां वीप्सायामेवैतत् सित्वम् (३) । अतएव ।

तिष्ठति कः को वा गच्छतीति वीप्साभावे सित्वं संहितायामपि न कृतम् ।

एवमिहापि वीप्साभावे क इति पदं पूर्वमन्तर्भूतसत्ताकं प्रयुज्यते । ततः

कोऽत्रेति ॥ न च क्रमविवक्षायां वीप्सेति संहितायां युक्तो जिह्वामूलीयः ।

कःकोऽत्रेति ॥ अयसः कुण्डम् । अयस्कुण्डम् ॥ सद्यः क्रीणातीति क्तिप् ।

सद्यस्क्रीः । तस्यापत्यमिदं चेत्यण् । एरितीकारलोपः । ङित्यत्कारैजित्य-

नेनारैच् । तदाविवक्षितार्थाभिधायी । यदा तु सद्यः क्रीयते क्रयणं वा सद्य-

स्क्रीस् तत्र भवस्तदा साद्यस्कः क्रतुः ॥ अपरे सद्यः क्रीयत इति साद्यस्कः

क्रतुः । तेषां करोतेः स्यादिभ्यः क इति कप्रत्ययः । प्रज्ञादिलक्षणस्याण् ॥

सहकौतस्कुता इति । सह कौतस्कुतेन । सहकौतस्कुताः ॥ सहस्य बहुव्रीहेः

स इत्यनेन विभाषितः सः ॥ किमः पञ्चम्याबहुद्व्यादिसर्वादिभ्य इत्यादिना

तत्प्रत्यये वीप्साभीक्ष्ण्येत्वादिना द्विरुक्तिः । ततः कुतःकुत आगत इति

विवक्षयामण् । तत्र सौ चादेरित्यन्तागादिङीपः । कौतस्कुती ॥ नन्वत्र

तत आगत इत्यनेन पञ्चम्यन्तादुच्यमानः प्रत्ययः कथं तमन्तात् स्यात् । अथ

(१) कस्कादिरि० इति पा० । (२) अधिकारादयग्रहेऽप्ययसानविषये-

इति पा० । (३) सत्यमिति पाठान्तरम् ।

तदर्थवृत्तेरपि समुदायात्सुबुत्पत्तावपि भविष्यतीति चेत् । न । कुकुत्रेहामा-
 त्रतसस्त्यबिति त्यपा भवितव्यम् । कथमण् ? । गणपाठादिति ब्रूनः ॥ सद्य-
 स्कालेति समस्तमसमस्तं वा । उदा० । सद्यस्कालं युयुत्सुभिः ॥ शुनः कर्णः ।
 शुनस्कर्णः । श्लुक्प्रतिषेधोऽतएव पाठात् ॥ उदा० । शुनस्कर्णोपमैर्मुक्ता
 मुष्टिभिश्चक्रपङ्क्तयः ॥ रत्नमतिस्तु शुनस्कर्ण इति वाक्यं समासे तु श्वकर्ण
 इति ग्राह्यं ॥ अयस आकर्षकः कान्तोऽयस्कान्तः । ननु कृकमीत्येव सिद्धः किम-
 र्थोऽस्य पाठः । तस्यैव प्रपञ्चार्थः समस्तार्थः कस्यर्थो वा ॥ उदा० । अयस चकर्ष
 परस्वं तदयस्कान्त इवायसम् ॥ भासं करोतीत्येवं शीलो विभादेरटि (१) ।
 भास्करः ॥१८॥

मेदस्पिण्डतमस्काण्डायस्काण्डाहस्करास्तथा ।

रजःकर्णीरजस्कर्णौ आतुष्पुत्रदिवस्पती ॥१९॥

मेदसो वसायाः पिण्डो मेदस्पिण्डः ॥ तमसः काण्डं तमस्काण्डम् ॥ प्रशस्तं
 वा तमः । तमस्काण्डम् ॥ उदा० । क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥ अयसः
 काण्डम्—अयस्काण्डम् ॥ प्रशस्तमयो वा । अयस्काण्डम् ॥ न जहाति, न
 त्यजति दिनकरमित्यहर्दिवा । तत्करोतीत्येवं शीलोऽहस्करः ॥ उदा० । अ-
 लङ्घकारास्य वधूरहस्करः ॥ रजसः कर्णी रजस्कर्णी । कृकमीत्यादिना नित्यं
 स्यादेशे (२) प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः ॥ आतुः पुत्रो आतुष्पुत्रः । ऋतो वि-
 द्यायोनिस्सम्बन्धात्तेष्वित्यनेन पञ्चीसमासे श्लुक्प्रतिषेधः ॥ दिवः पतिः । दिव-
 स्पतिः शक्रः । श्लुक् प्रतिषेधोऽतएव पाठात् ॥ सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपाल-
 म् । बहिष्कपालम् । यजुष्पात्रमित्येकेषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा
 स्यादिति । परमसर्पिःफलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणं पारायणिका आहुः ।
 माघ्ये वृत्तौ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यत्र परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्यु-
 दाहरणम् । अस्माकं चायमेव पक्षः संमतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेनापरिगणितशब्दसमूहः । य आकृत्याकारेण लक्ष्यते
 स आकृतिगणः । अयमर्थः—यथा भास्करादिशब्दः ज्ञाधुः स्वार्थप्रत्यायने

(१) दिवाविभेति ३ । २ । २१ सूत्रेण टः प्रत्ययः । एतद्ग्रन्थकारमते तु
 तन्नाङ्गविधिः । बहुव्रीहिकर्मधारयसमासयोश्च टित्वे मेद इति ध्येयम् ।

(२) सादेशे—इति पा० ।

समर्थस्तद्वद्योऽन्योऽपि सिविधानाच्छिष्टसम्मतः स गणोऽस्मिन् प्रणिविष्टः स्रज्
साधुत्वभाग् द्रष्टव्य इति ॥१९॥

इति कस्कादिः ॥

अहनः पतौ गणे पुत्रे पतिपुत्रे च गीर्धुरः ।

राज्ञि प्रचेतसो रः स्याद्विसृष्टस्योपसो (१) बुधे ॥२०॥

पत्यञ्जेन्द्रादेर्वेत्यनेन विकल्पेन रेफादेशो विधीयते(२) ॥ उषसि रात्रौ
बुध्यते प्रकाशते-उषर्बुधः ॥ उषर्भुदित्यपि श्रीवसुक्रः ॥ शेषं तु सुगमम् ॥२०॥
इत्यहरादिपत्यादी ॥

सर्वान्यविश्वोभयनेमयत्तदः किंयुष्मदस्मद्बहिर्भवत्यदेतदः ।

उभत्वदन्योऽन्यपरस्परेतराः समः सिमत्वान्यतरेतरेतराः ॥२१॥

सर्वादेर्गणात् । ए, असि, इ, इत्येतेषां स्थाने । सर्वादेरेभ्यः स्मै । स्मात् ।
स्मिन् । इत्यनेन यथाक्रमं स्मै । इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥ सर्व इति सं-
ख्याप्रकारकलावद्विषये कात्स्न्यं ॥ तत्र संख्याकात्स्न्यं । यथा-सर्व आयाता
यावन्तो लिखिता दश द्वादश वा त-आयाताः । कात्स्न्येन समागता इत्य-
र्थः ॥ प्रकारकात्स्न्यं । यथा-सर्वाण्यन्तानि भुक्तानि । सर्वप्रकाराणीत्यर्थः ॥
कलावत्कात्स्न्यं । यथा-सर्व ओदनो भुक्तः । यो दत्त ओदनः स सकलो
भुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वस्मिन् ॥ तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधा-
नत्वात् परमसर्वस्मै-इत्यादावपि ॥ असर्वस्मै । इत्यादौ नञ्समासेऽपि स्वा-
र्थोपरित्यागात् ॥ तथाहि-य एवाश्वशब्देन वक्तुमिष्टः स एव जात्यादिवि-
कलोऽनश्वशब्देनापि ॥ विश्वादीनामप्येवम् । अतो न सर्वादिव्याघ्रातः ॥
यदा पुनरुपसर्जनीकृतस्वार्थानामर्थान्तरवृत्तित्वं तदा प्रियसर्वायेत्यादौ न
स्पृह्यत् । एतच्च सर्वादेरिति पष्ठीनिर्देशान्निश्चीयते ॥ अन्यस्मै । अन्यत् ।

(१) विसृष्टस्य-यिसर्गसंहितस्योपःशब्दस्येत्यर्थः । सिद्धानुवादोऽयं नि-
यिसर्गोपाशब्दनिवृत्त्यर्थः । (२) अहर्पतिः । अहःपतिः । अहर्पुत्रः । अहः-
पुत्रः । गीर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । धूःपतिः । गीर्पुत्रः । गीःपुत्रः ।
धूर्पुत्रः । धूःपुत्रः । प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥

पृथग्वचनोऽयम् ॥ विश्वस्मिन् ॥ उभयस्मिन् ॥ नेम इति सर्वार्थार्थयोः । ने-
मस्मिन् ॥ यदिति निर्देशे । यस्मिन् । यतते प्रयत्नं करोति । तेनार्थमुद्देशु-
मिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ तदिति परोक्षे । तस्मिन् । तनोति विस्तृणाति
प्रतिनिर्देशमिति व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वर्तते ॥ किमिति प्रश्नक्षेपयोः (१) ।
पृच्छते ज्ञीष्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची । कस्मिन् ॥ युष्मदिति प्रत्यक्षे । युष्यते
सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्भिरिति । त्वकम् ॥ अस्म्यते क्षिप्यते सत्कार इति ।
अहकम् ॥ परमात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ द्वकौ ॥ भवतुश्च परोक्षे ।
भवकन्तः । उदिच्च च्छन्दोभङ्गभयान्नोपात्तः ॥ त्यस्मिन् ॥ एतदिति प्रत्यक्षे ।
एतस्मिन् । एजति(२) कस्पतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सत्त्वमिति व्युत्प-
त्त्या सामीप्येऽपि ॥ उभौ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोर्हेत्वोः । अस्य पाठः
सर्वादेरबित्यनेन सर्वविभक्त्यर्थः ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः । त्वकत् ॥
अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये । अन्योऽन्यस्मै । परस्परस्मै ॥ इतरेति
पृथगर्थे । इतरस्मिन् ॥ समसिमशब्दौ सर्वार्थे । समस्मिन् । सिमस्मिन् ॥
सिमः शक्रः । सितः । अवबद्दु इत्यर्थेऽत्येके । सिम इति सयादायामित्य-
परे ॥ त्वान्यतरशब्दावन्यार्थे । त्वस्मै । अन्यतरस्मै । अस्मै त्वस्मादेव गण-
पाठात्सिद्धिः ॥ शाकटायनस्तु यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये इतरः । वैकाट्य-
बहूनां प्रश्ने इतमश्चेति सूत्राभ्यां इतरइतमौ । अन्यतराऽन्यतमौ सिद्धौ ।
ततोऽन्यतरशब्दस्य इतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छे-
दार्थमित्याह ॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये । इतरेतरस्मै ॥ २१ ॥

एकेदमदसो ज्ञेया उत्तरो इतमस्तथा ।

स्वमज्ञातिधनेऽनाग्नि कालदिग्देशवृत्तयः ॥ २२ ॥

[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ ।]

एकेति संख्यासहाययोः । एति गच्छति गणनामित्येकः । एति गच्छत्य-
द्वितीय इति वा । एकस्मिन् ॥ इदमिति प्रत्यक्षे । अस्मिन् ॥ अदस् । इत्य-
प्रत्यक्षे । अमुष्मिन् ॥ इतरइतमौ प्रत्ययौ । तदन्तः सर्वादिर्भवति । यतर-
स्मिन् । यतमस्मिन् । ततरस्मिन् । ततमस्मिन् । कतरस्मिन् । कतमस्मिन् ।

(१) प्रश्नाक्षेपयोरिति पाठः । (२) एजते—इति पाठः ।

युक्ततरस्मिन् । एकतरस्मिन् ॥ स्वमज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्तिः
 स्तत्रात्मनि ज्ञातिधनयोश्च रूढितः । अस्य वृत्तिः । यथा हरिशब्दस्य तुरङ्ग-
 वानरदुर्दुरादिषु । आत्मीये तु सर्वत्र विशेषणरूपतया वृत्तिस्तत्रास्य सर्व-
 नामसंज्ञा । स्वे पुत्राः । स्वेपां गृहाणां स्वामी । आत्मीयानामित्यर्थः ॥ स्वस्मै
 बहुमानः । आत्मन इत्यर्थः ॥ स्वे पुत्रा इति न पुत्रा ज्ञातयः किन्तु पितृ-
 व्यमातुलश्वशुरादयः सपरिच्छदाः । स्वे गाव इति न गावो धनं किन्तु रुक्म-
 रत्नतकास्त्ररूपकादिकं धनमुच्यते ॥ ज्ञातिधनयोस्तु न भवति । स्वे रक्षा
 विधेया । ज्ञातावित्यर्थः ॥ स्वाय स्पृहयति । धनायेत्यर्थः ॥ तथा ज्ञातिधन-
 विशेषणत्वेऽपि स्वशब्दस्य निषेध एव । स्वा ज्ञातयश्चैत्रस्य । स्वे धने रक्षा ।
 आत्मीय इत्यर्थः ॥ अपरे तु स्वस्मै पुत्राय । स्वस्मै गव इति ज्ञातिधनार्थ-
 योः प्रतीती कथं न निषेधः । उच्यते । पुत्रगोशब्दयोर्हि सान्निध्यादेतदुभयं
 गम्यते स्वशब्दात् स्वात्मीयत्वमात्रमिति । स्वाय ज्ञातये । स्वाय धनायेत्यत्र
 च शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने स्वरूपेणैव स्वशब्देनाभिधीयेते । यद्येवं
 ज्ञातिधनयोरनुप्रयोगोऽपि नोपपद्यते पर्यायत्वात् । यथा वृक्षशब्दप्रयोगे
 तर्कशब्दस्य । नैर्ष दोषः । पर्यायशब्दो हि यत्राऽनेकार्थः संदिग्धार्थो वा तत्र
 तदर्थस्य व्यक्तीकरणार्थः पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो न विरुध्यते । यथाऽकार्थ-
 नेकार्थवृत्तेर्हरिशब्दस्य प्रयोगे, सिंहशब्दस्य । यथा च संदिग्धार्थस्य पिकश-
 ब्दस्य प्रयोगे कीकिलशब्दस्य । स्वशब्दश्चायमनेकार्थ इति तत्रास्त्यनुप्रयोगे
 किं विषयोऽयं प्रवृत्त इति संदेहः स्यात् । तन्निरासार्थो युज्यते ज्ञातिशब्द-
 स्यानुप्रयोग इति व्याचक्षते ॥ अत्रान्नि कालदिग्देशवृत्तय इति । पूर्वोदयः
 शब्दा असंज्ञायां वर्त्तमाना दिगादिवृत्तयः सर्वोदिकार्यभाजो भवन्ति । तदत्र-
 पूर्वापरादिशब्दानां केषांचित् प्रविभागतः ।

सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोः ॥

तथाहि—पूर्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्यत्तन्ते । तद-
 यच्छिन्ने देशग्रानारामस्तम्भकुम्भादी च । तथाहि—पूर्वस्यां दिशि यमति ।
 पूर्वस्या दिशि आगतः । पूर्वदिक् सम्यन्थात् पूर्वां वापी । पूर्वस्यां वाप्यां
 शीतमुदकम् । तथा पूर्वस्मिन् ग्रामे वने देशे वा सुखवासः ॥ पूर्वः कालो,
 रम्यः । पूर्वपालमस्यन्थात् पूर्वां गुरुः । पूर्वस्मिन् गुरी यमति । पूर्वस्यान्प्रा-
 णादागतः ॥ अपरापरशब्दत्रयस्य यिनापि दिक्कालसम्यन्तं देशवृत्तित्वं

अथात् । तथा हि—अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः । अवरो वा ॥ तस्मिन्
परस्मिन् पर्वते वसति । सति संनिकर्षे विप्रकर्षे च सर्वासु दिक्षु तुल्योऽयं
व्यपदेशः । ततो न दिग्भिसम्बन्धवृत्तिः । एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्नि-
कटाऽनिकटयोः पराऽवरादिव्यपदेशप्रवृत्तेरेतच्छब्दत्रयापेक्षया मुख्यवृत्त्या
सार्थकं देशग्रहणं न त्वन्यस्य स्वतो देशवृत्तित्वम् । संनिकर्षासंनिकर्षयोर्देश-
वत्कालोऽप्युपाश्रयः । ततः परः कालः । अपरोऽवरो वा । परस्मिन् काले
जातः । अपरस्मिन् । अवरस्मिन् वा ॥ अथ परकालसम्बन्धात् परः श्रीहर्षः ।
अपरकालसम्बन्धादपरो भोजदेवः ॥ परः पाणिनिः । अपरः शिवस्वामी ॥
परस्मिन् श्रीहर्षे भक्त इत्यादि ॥ दक्षिणाधरशब्दौ दिशि दिगवच्छिन्ने च
कलशादौ वर्तते न तु कालेनापि कालावच्छिन्ने । दक्षिणस्यां दिशि वसति ।
दक्षिणस्मिन्पर्वते देशे वा तदवच्छिन्ने । तथाहि—अधरस्यां दिशि पर्वता-
द्वसति । अधरदिक्सम्बन्धादधरस्मिन् प्रासादे देशे वा वसति ॥ अनाम्नीति
किम् । उत्तराः कुरवः । संज्ञारूपेण रूढोऽत्रोत्तरशब्दः । विदेहवर्षवासिना-
मेकस्यामेव दिशि देवकुरुत्तरवर्षे ॥ दिग्देशकालेभ्योऽन्यत्र । दक्षिणा गायकाः ।
प्रवीणा इत्यर्थः ॥ एवम् अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तः ॥
दक्षिणायां कृतमतिर्विप्रः । इत्यदिग्देशकालवृत्तय इति विस्पष्टोऽयमर्थनिर्दे-
शः ॥ ननु व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येवमुपक्षिप्य स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिर्नियमो
व्यवस्येति यथाऽन्यैर्व्याख्याता । दुरवबोधत्वात् ॥ ननु, स्वेषां चैव परेषां च
जायन्ते कम्पसम्पदः । क्षीणाः परे शत्रवः । इत्याहुरपरे । इत्यादिप्रयोगेषु
कथं जसादीनां सर्वादिकार्यविधिः । न ह्यत्र दिग्देशाद्यवच्छेदोऽस्तीति ।
उच्यते—सारूप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टेषु न दुष्टता ॥२२॥

अन्तरं चोपसंव्याने बहिर्योगे तथाऽपुरि ॥२३॥

उपसंव्यान इति । उपसंवीयत आच्छाद्यते यत्तदित्युपसंव्यानम् । गृह्णा,
संवीयतेऽनेनेति संव्यानम् । तस्य समीपं उपसंव्यानम् । तस्मिन् ॥ बहिर्योग
इति । बहिरित्यनावृतो देशः । तेन योगो बहिर्योगः । एतस्मिंश्च पूर्वजिते-
ऽन्तरशब्दः सर्वादिर्भवति ॥ अन्तरस्मै शाटकाय । वस्त्रान्तरेणावृतायेत्यर्थः ॥
अन्तरस्मै गृहाय । बाह्याय चाण्डालगृहायेत्यर्थः ॥ अपुरीति किम् । अन्तरायां

पुरि वसति । आह्वायामित्यर्थः ॥ अयमनयोरन्तरे तापसः प्रतिवसतीत्य-
दौ मध्यवृत्तित्वेन न भवति ॥२३॥

इति सर्वादिवः ॥

त्यत्तद्यदिदं युष्मद्द्व्येकादः स्यादथो भवत्वेतत् ।

अस्मत्किमौ च विबुधैर्विज्ञातव्यौ त्यदादिगणे ॥२४॥

एषां त्र्यसुदित्वे यथास्थानं प्रयोजनं द्रष्टव्यम् ॥

इति त्यदादिवः ॥

यस्कोत्कासवशिष्ठकुत्सखरपाः कुड्यत्रि(१) जङ्घारथाः—

पर्णाटोपरिमेखलौ विपपुटद्रुह्याङ्गिरोविश्रयः ।

पिएडीजङ्घभलन्दनौ च भडिलः कर्णाटककर्णाढकौ—

जङ्घोभण्डिलशीर्षमायभृगवो रक्षोमुखो वर्षुकः ॥२५॥

यस्कादयः शब्दाः स्थगलपर्यन्ता यस्कादिभ्योऽपत्य (२) इत्यनेन सूत्रेण
विहितोऽपत्यप्रत्ययश्लुभाजो(३) भवन्ति बहुत्वेऽस्त्रियाम् ॥ यच्छति निगृ-
ह्णाति पापमिति यस्क ऋषिः । तस्यापत्यानि यस्काः । शिवादिपाठादुत्प-
न्नस्याणः ॥ उत्कसतीत्युत्कासः । तस्य—उत्कासाः । अत इजः ॥ वशिषु
तिष्ठतीति वशिष्ठः । तस्य—वशिष्ठाः ॥ कुत्साः । ऋष्यणः ॥ खरान् पातीति
खरपः । तस्य—खरपाः । नडादिफणः(४) ॥ कुड्येः—कुड्ययः(५) । गृह्यादि
ढजः ॥ अस्ति ग्रसते सर्वविद्या इत्यत्रिः । तस्य—अत्रयः । इतोऽनिज इत्य-
नेन विहितस्य ढणः । जङ्घे एव रथो यस्य स जङ्घारथः । तस्य जङ्घारथाः ॥
अन्ये । जङ्घे एव रथो यस्य स जङ्घेरथः । निपातनात्सुपः श्लुगभाषः ।
तस्य जङ्घेरथा इत्याहुः ॥ पर्णार्थमटतीति पर्णाटः । तस्य पर्णाटाः ॥
उपरि ग्रीवायां मेखला यस्य तस्योपरिमेखलाः ॥ विपं पुटो ओष्ठयोर्यस्य स
विपपुटो दुर्भाषी । तस्य विपपुटाः । एभ्योऽत इजः ॥ द्रुहि साधुर्दुष्टः ।

(१) सुड्यत्रि०—इति पा० । (२) ०भ्यो गोत्र इ०—इति पाठान्तरम् ।

(३) लुगभाजो भ० इति पा० । (४) फक इति तु युक्तम् । (५) सुड्येः—
सुड्ययः—इति पा० ।

तस्य-द्रुह्याः ॥ शिवाद्यणः ॥ अङ्गिरा बृहस्पतिपिता । तस्य-अङ्गिरसः ।
 ऋष्यणः ॥ विश्वेर्विश्वयः । गृष्ट्यादि ढजः ॥ पिण्डीयुक्ते जङ्घे यस्य तस्य
 पिण्डीजङ्घाः । अत इजः ॥ भलन्दनस्य भलन्दनाः । शिवाद्यणः ॥ कलन्द-
 नेति भोजः ॥ भडिलस्य भडिलाः । अश्ववादिष्फस्य ॥ कर्णाटस्य कर्णाटाः ॥
 कर्णस्याढकं यस्य स कर्णाढकः । तस्य कर्णाढकाः । आभ्यामत इजः ॥ लक्ष्य-
 स्य लक्ष्याः । शिवाद्यणः ॥ भण्डिलस्य भण्डिलाः । अश्ववादिष्फस्य ॥ शीर्षं
 मिनाति-शीर्षमायः । तस्य-शीर्षमायाः । अत इजः ॥ अशुभकर्तृणि तपसा
 भृञ्जतीति भृगुः शुक्रपिता । तस्य भृगवः । ऋष्यणः ॥ रक्षस इव मुखमस्य
 स रक्षोमुखः । तस्य रक्षोमुखाः ॥ वर्षतीत्येवं शीलो वर्षुकः तस्य वर्षुकाः ॥
 आभ्यामत इजः ॥ २५ ॥

वशीकपर्णाढकमिच्छका बहि-

र्योगोऽजवस्तिस्तृणकर्णवर्ष्मकौ ।

पटाकयुक्तौ वकसक्थगोतमौ-

स्यात् क्रोष्टुमायः कटुमन्थमित्रयू ॥ २६ ॥

वशीकस्यापत्यानि वशीकाः ॥ पर्णास्याढकं यस्य स पर्णाढकः । तस्य
 पर्णाढकाः ॥ मिच्छतीति मिच्छकः । तस्य मिच्छकाः ॥ बहिर्योगो यस्य स
 बहिर्योगः । तस्य—बहिर्योगाः ॥ अन्येतु । अहिना योगो यस्येति । अहि-
 र्योगः । गणपाठाद्रेफ इत्याहुः ॥ अजवस्तयः । गृष्ट्यादिढजः ॥ तृणकर्णाः ।
 शिवाद्यणः ॥ वर्ष्मकाः ॥ पटाकाः ॥ वकसक्थाः ॥ एभ्योऽत इजः ॥ गोत-
 मस्य गोतमाः ॥ ऋष्यणः ॥ क्रोष्टारं मिमीते । क्रोष्टोरिव मायाऽस्येति वा ।
 क्रोष्टुमायः । तस्य क्रोष्टुमायाः ॥ कटु मथ्नातीति कटुमन्थः । तस्य कटुमन्थाः ॥
 अपरे कटुकमन्थ इत्याहुः । अन्यस्तु कटुक मन्थकेति पृथक् शब्दद्वयमिद-
 नित्याह ॥ आभ्यामत इजः ॥ मित्रयोर्मित्रयवः ॥ औत्सर्गिकस्याणः ॥ २६ ॥

क्रोष्टुपादसदामत्ताऽयःस्थूणकशभण्डिताः ॥

पदकः कषको हारः कम्बलात् स्थगलस्तथा ॥ २७ ॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः । पाठसामर्थ्यात् पादस्य समासान्ते
 लुप्तं भवति । क्रोष्टून् पादयति निष्कासयतीति वा । क्रोष्टुपादः । तस्य

क्रोष्टुपादाः । क्रोष्टमानमिव मानं यस्य स कोष्टमान इति केचित् ॥ सदा-
 भक्तस्य सदाभक्ताः । आभ्यामत इजः ॥ अभ्योभयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणाः ।
 तस्यायःस्थूणाः ॥ शिवाद्यणः ॥ रुशस्य रुशाः । अत इजः ॥ भण्डितस्य
 भण्डिताः । अश्वदिङ्फस्य ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ।
 कषतीत्यौणादिकेऽके । कषकः । तस्य कषकाः ॥ कडस इति भोजः ॥ हारः
 कम्बलादिति कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति कम्बलहारः ।
 तस्य कम्बलिहाराः ॥ स्थगतीति स्थगेरौणादिकेऽलप्रत्यये । स्थगलः । तस्य
 स्थगलाः ॥ एभ्योऽत इजः ॥ एवं पुष्करसच्छब्दस्य बाह्वादीजः श्लुग् द्रष्टव्यः ।
 अन्ये तु भृगुकुत्सवशिष्टगोतमाङ्गिरोऽत्रेरिति सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां सत्ते यजा-
 दित्वाद् यजादेर्द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि
 सिध्यति ॥२॥

इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुपीतकर्णकौ

कमककलशीकण्ठौ कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।

वधिरकखरीजङ्घावेतौ वटारकपर्णकौ-

गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥२८॥

उपकादयः शब्दा उपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययश्लुभाजौ वा भ-
 वन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः ॥ लसकाः । लामका-
 यनाः ॥ नडादिफणः श्लुक् ॥ पिष्टस्य पिष्टाः । पैष्टायनाः ॥ उदङ्कस्य । उद-
 ङ्काः । औदङ्कयः । अत इजः ॥ कुष्णाति भवग्रन्थनादात्मानमिति कुपीतको
 नाम मुनिः । तस्य कुपीतकाः । कुपीतकयः ॥ कर्णयतीति कर्णकः । तस्य
 कर्णकाः । कार्णकयः ॥ कमेरीणादिकेऽके कमकः । तस्य कमकाः । कामकयः ॥
 कलशी कण्ठे यस्य तस्य कलशीकण्ठाः । कालशीकण्ठयः ॥ कृष्णमजिनं यस्य
 तस्य कृष्णाजिनाः । काष्णाजिनयः । अनुगतं पदं यस्य तस्य । अनुपदाः ।
 आनुपदयः ॥ वन्धेः किरः । वधिरः । वधिर एव वधिरकः । तस्य वधि-
 रकाः । वाधिरकाः । शिवाद्यणः ॥ भोजस्तु वधिरकाः । वाधिरकय इत्याह ।
 खरी जङ्घे यस्य तस्य खरीजङ्घाः । खारीजङ्घयः ॥ वटारको धीश्रयणभक्तः ।
 तस्याऽपरयानि वटारकाः । वाटारकयः ॥ पर्णानि करोतीति पर्णकः । तस्य

पर्णकाः । पार्णकयः ॥ गडुकस्य गडुकाः । गाडुकयः ॥ जतुकस्य जतुकाः ।
 जतुकयः ॥ लेखाकारे भ्रुवौ यस्य स लेखाभ्रूः । तस्य लेखाभ्रुवः । लेखाभ्रेयाः ।
 शुभ्रादि ढणः ॥ प्रतानस्य प्रतानाः । प्रातानयः ॥ पतञ्जलति घनी भवति ।
 पतञ्जलः । अतएव निपातनात्तकारस्य सकारः । तस्य पंतञ्जलाः । पातञ्ज-
 लयः ॥ भोजस्तु पतञ्जलिशब्दमिकारान्तं मन्यमानः पतञ्जलयः । पातञ्जलाः ।
 श्रीत्सर्गिकाणः श्लुकीत्याह ॥२८॥

शलाथलाडारककृष्णपिङ्गलाः, कठेरणिः पिङ्गलकः कमन्दकः ।
 निदाघचूडारककृष्णसुन्दराः, सुपिष्टपिञ्जूलकवर्णकास्तथा ॥२९॥

शले स्थलस्य । शलाथलः । सकारलोपो दीर्घश्च निपातनात् । तस्य
 शलाथलाः । शालाथलयः ॥ थलाथल इत्यन्ये ॥ अडतीति—अडारकः । तस्य—
 अडारकाः । आडारकयः ॥ कृष्णश्चासौ पिङ्गलश्च । कृष्णपिङ्गलः । तस्य कृ-
 ण्णपिङ्गलाः । कार्णपिङ्गलयः ॥ कठेरणेः कठेरणयः । काठेरणाः ॥ वामन-
 स्त्वीकारान्तं मन्वानः कठेरणय इत्याह । अत्राणः । अन्ये कठेरणेत्याहुः ।
 पिङ्गलकस्य पिङ्गलकाः । पैङ्गलकयः ॥ पिञ्जूलक इति शाकटायनः ॥ मन्द-
 एव मन्दकः । के शिरस्यात्मनि वा मन्दकः । कमन्दकः । तस्य कमन्दकाः ।
 कामन्दकयः ॥ निर्गतो दाघो यस्मात् स निदाघः । तस्य निदाघाः । नैदा-
 घयः ॥ चूडारकस्य—चूडारकाः । चौडारकयः ॥ बडारक इति भोजः ॥ मटा-
 रक इति वामनः ॥ कृष्णश्चासौ सुन्दरश्च—कृष्णसुन्दरः । तस्य कृष्णसुन्दराः ।
 कार्णसुन्दरयः ॥ शोभनं पिष्टं यस्य स सुपिष्टः । तस्य सुपिष्टाः । सौपिष्टाः ।
 शिवाद्यणः ॥ पिञ्जूलकस्य पिञ्जूलकाः । पैञ्जूलकयः ॥ वर्णयतीति वर्णको
 गणकः । तस्य वर्णकाः । वार्णकयः ॥२९॥

मसुरकर्णपदञ्जलजन्तुकाऽनभिहितप्रतिलोमकपिष्ठलाः ।

जतुरकः कशकत्ससुधायुकौ जटिलकश्च मदाघकवन्तकौ ॥३०॥

मसुरइव कर्णावस्य मसुरकर्णः । तस्य मसुरकर्णाः । मासुरकर्णाः । शिवा-
 द्यणः ॥ अपरे मसूराविव कर्णावस्य—मसुरकर्णः । निपातनाद् ह्रस्व इत्या-
 हुः ॥ मसूरकर्णमपरे पठन्ति ॥ पदञ्जलस्य पदञ्जलाः । पादञ्जलयः ॥ जायत
 इति जन्तुः । ततः के जन्तुकः । तस्य जन्तुकाः । जान्तुकयः ॥ अभिपूर्वस्य

हिनेतेर्द्धातेर्वा क्ते नञि च । अनभिहितः । तस्य—अनभिहिताः । आ-
नभिहितयः ॥ केचित् अभिहितेति नञा विना पठन्ति । तत्राऽभिहितः
आभिहितयः ॥ प्रतिगतानि लोमान्यस्य । प्रतिलोमः । प्रत्यन्ववात् साम-
लोम (५।४।७५) इत्यत् समासान्तः । प्रतिलोमाः । प्रातिलोमयः ॥ कपीनां
स्थलमिव स्थलमस्य—कपिष्ठलः । तस्य—कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः ॥ केचित्
कपिष्ठलाः । कापिष्ठलायनाः । नडादिफणन्तमुदाहरन्ति ॥ जतुरकस्य जतु-
रकाः । जातुरकयः ॥ कशाभिः कुन्तति । कृतेः कृत्ते । ड्याट्त्वे च ह्रस्वश्च
बहुलमित्यनेन ह्रस्वत्वे—कशकृत्स्नः । तस्य—कशकृत्स्नाः । काशकृत्स्नयः ॥
वामनस्तु कशकृत्स्नेत्याह ॥ सुधायुकस्य—सुधायुकाः । सौधायुकयः ॥ जटाः
सन्त्यस्य जटिलः । कै जटिलकः । तस्य जटिलकाः । जाटिलकयः ॥ शाक-
टायनस्तु शिवाद्यणन्तमाह ॥ सदेनाघं यस्य स सदाघः । तस्य सदाघाः । सा-
दाघयः ॥ कवृवर्ण इत्यस्य क्विपि कव् । कव् अन्ते यस्य स कवन्तकः । तस्य
कवन्तकाः । कावन्तकयः ॥ एभ्योऽत इजः ॥३०॥

कमन्तकः कदामत्तः खरीखभ्रष्टकौ तथा ।

अपजग्धानुलोमौ च दामकण्ठोऽप्यबन्धकः ॥३१॥

कमु कान्तावित्यस्य विचि कम् । कम् अन्ते यस्य स कमन्तकः । तस्य
कमन्तकाः । कामन्तकयः ॥ कदामत्तस्य कदामत्ताः । कादामत्तयः (१) ॥ खरी
रासभी तां खनतीति विचि खरीखा । तस्य खरीखाणः । खारीखणाः ॥
सामान्याणः ॥ अष्टकस्य अष्टकाः । भ्राष्टकयः ॥ अपपूर्वस्यादेर्जग्धादेशे ।
अपजग्धः । तस्यापजग्धाः । आपजग्धयः ॥ भोजस्त्वपदगधेत्याह ॥ अनुलो-
मस्य—अनुलोमाः । आनुलोमयः ॥ वामनस्तु गणपाठात् समासान्ताभावे-
ऽनुलोमानः । प्रतिलोमानः कुमारार्हत्याह ॥ दाम कण्ठे यस्य स दामक-
ण्ठः । तस्य दामकण्ठाः । दामकण्ठयः ॥ बन्धं करोतीति बन्धकः । न बन्ध-
कैः अन्त्यकः । न विद्यते बन्धोऽस्येति वा । अबन्धकः । तस्य—अबन्धकाः ।
आबन्धकयः ॥ अबद्धक इत्येके ॥ एभ्योऽत इजः ॥३१॥

इत्युपकादिः (२।४।६८) ॥

(१) कदामन्तस्य—कदामत्ताः । कादामन्तय इति पा० ।

तिककितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः कथिताः ।

उपकलमकाश्च वङ्खरभण्डीरथपफकनरकाश्च ॥३२॥

तिककितवादयस्तिककितवादौ(१) द्वन्द्व(२)।४।६८)इत्यनेन बहुत्वापत्यप्रत्यय
(२)श्लुग्भाजो भवन्ति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिककितयाः (३) । अत्र
तिकादेरित्यनेन विहितस्य फिजः श्लुक् (४) ॥ औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च ।
औरसलङ्कटाः । अत्र तिकादिफिजोऽत इजश्च ॥ कार्णाजिनयश्च कार्णसुन्द-
रयश्च । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । अत्रात इजः ॥ औपकायनाश्च लामकायनाश्च ।
उपकलमकाः । नडादिफणः ॥ वाङ्खरयश्च भाण्डीरथयश्च । वङ्खरभण्डीरथाः ॥
वङ्खरइत्यन्ये ॥ पाफकयश्च नारकयश्च । पफकनरकाः । अत इजः ॥ पफको
विकथनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये । पफ करोतीति पफकः ॥३२॥

वकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्सलङ्कशान्तमुखाः ।

प्रहितनरकोज्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥३३॥

वकनखयश्च गौदपरिणद्धयश्च । वकनखगुदपरिणद्धाः । आभ्यामत इजः ॥
शण्डिल्याश्च काशकृत्सयश्च । शण्डिलकशकृत्स्राः । अत इजः । बहुषु यजो
लुक्सिद्धेवेजो नित्यं श्लुगर्थं वचनम् ॥ लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च । लङ्कशान्तमु-
खाः । अत्रात इजः । शं सुखं तनोतीति शान्तनं मुखसस्येति शान्तनमुख
इत्यन्ये ॥ प्राहितयश्च नारकयश्च । प्रहितनरकाः ॥ औजयश्च काकुभाश्च ।
उज्जककुभाः । अत्रात इजः शिवाद्यणश्च ॥ भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । भ्रष्ट-
ककपिष्ठलाः । अत इजः ॥३३॥

दशेरकाग्निवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।

कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च पृथोर्जकात् ॥३४॥

दंशनशीलो दशेरः—सर्वः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्यापत्यान्ति ।
गडति सिञ्चति पर्वताङ्गमिति गडैरो निर्भरः । तद्योगात्पुरुषो गडैरः ।

(१) तिककितवादयः पृथोर्जककुभपर्यन्तास्तिककितवादाविति पा० ।

(२) ०प्रत्ययाश्च लुग्भाजो० इति पा० । (३) तिकस्य कितवस्य वा अपत्यानि
बहवः कुमारास्तिककितवाः—इति पा० । (४) फिजो लुगिति पा० ।

तस्यापर्थानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च । दशेरकगडेरकाः । अत इजः ॥
 अग्निवेशाश्च दाशेरकयश्च । अग्निवेशदशेरकाः । यजः पूर्वैर्णैव लुक् सिद्धा ॥
 परपदस्य दाशेरकिशब्दोपसङ्गहार्थं त्विहोपादानम् ॥ कार्णयश्च सौन्दरयश्च ।
 कृष्णसुन्दराः । अत इजः ॥ पार्थोर्जकयश्च काकुभयश्च । पृथोर्जकककुभाः ।
 अत इजः ॥ ककुभशब्दस्य शिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति ।
 वर्धयति । पृथोर्जकः । पृथगूर्जक इति वा गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलमकभ्रष्टककपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराणां निस्वार्थः पाठः । अ-
 न्मेषां तु-इन्द्वेऽपि पूर्वैण विकल्पः । तेन पिङ्गलककृष्णपिङ्गलाः । पैङ्गलक-
 कार्णपिङ्गलयः ॥३४॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो बिन्दुः शिशुश्यामाकभाजनाः ।

श्यामकाश्यावतानौ च श्यापर्णः सम्बकस्तथा (१) ॥३५॥

यज्जोश्चेत्यनेन लुक् प्राप्ता न गोपवनादिस्य (२।४।६७) इत्यनेन निषिध्यते ॥
 गोपवनस्यापत्त्यानि । गोपवनाः ॥ बैन्दवाः ॥ शिशुरिव शिशुर्निःसारः कश्चित् ।
 तस्य शैशवाः ॥ श्यामा लताः कायति (२) । श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः (३) ॥
 भाजयतीति भाजुनः । तस्य भाजनाः ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य
 श्यामकाः ॥ श्यावक इत्यन्ये ॥ अश्वानवतनोति-अश्वावतानः । तस्य—
 आश्वावतानाः ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यापर्णः । अतएव निपातना-
 न्नलोपः ॥ सम्बकस्य साम्बकाः । श्यवक इत्यन्ये ॥ बिन्दुभाजनस्य पणावन्मे
 पठन्ति ॥ वामनमते शिशुः प्रत्याहारः ॥ ३५ ॥

इति गोपवनादिः ॥

क्रौडिव्याड्यापक्षितिसौधातकिदैवदत्तिचैक्यताः ।

कापिष्ठलिचैटयतावापिशलिर्लाडिचौपयतौ ॥३६॥

क्रौड्यादीना (४) नित्यनेनैषां पौत्राद्ये स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽणिजोऽर्थो भवति ॥ क्रौडि ।
 क्रौडोहीति । अचि ब्राहुलकादौत्वे । क्रौडः । तस्यापत्यं स्त्री । क्रौड्या ॥ व्यङ्गि ।
 विविधमडतीति व्यङ्ग्यः । तस्यापत्यं व्याड्या । स्वागतादेरित्यपवादादैज्

(१) श्यापर्णश्यावकौ तथा-इति पा० । (२) श्यामलताः कायति-इति,
 पा० । (३) श्यामकस्तस्य श्यामकाः-इति, पा० । (४) (४।१।५०)

न भवति ॥ आपक्षिति । दुष्टु मिथ्या क्षितोऽपक्षितः । तस्यापत्यं स्त्री ।
 अपक्षित्या ॥ सौधातकि । शोभनं दधातीति सुधाता । तस्याऽपत्यं व्यासा-
 दीनामकञ् चेत्यनेनेऽयकजादेशे च विहिते । सौधातक्या स्त्री ॥ दैवदत्ति ।
 देवदत्तस्यापत्यं स्त्री । इजि । दैवदत्त्या ॥ चैकयत । चीकं आमर्षणे चुरादि-
 णिजन्तस्ततः शतुरणि स्त्री । चैकयत्या ॥ पाणिनिस्तु चितसंवेदन इत्यस्य
 चैतयत इत्याह ॥ कापिष्ठलि । कपिष्ठलस्यापत्यं स्त्री । कापिष्ठल्या ॥ चैग्रट-
 त । चिट प्रैष्य इत्यतो णिचि शतरि । चेटयतोऽपत्यं स्त्री चैटयत्या ॥ आ-
 पिशलि । पिंशतीत्यौणादिककलप्रत्यये । पिशलः । न पिशलोऽपिशलः कुल-
 प्रधानम् । तस्यापत्यं स्त्री । अपिशल्या ॥ लाहि । लह विलास इत्यस्याचि ।
 लहः । तस्याऽपत्यं स्त्री । लाह्या ॥ चीपयत । चीपयतीति चीपयन् । त-
 स्यापत्यमण् स्त्री । चीपयत्या ॥ ३६ ॥

वैत्वयतोऽथ क्षत्रियवाच्यो भोजश्च सूतवाग्युवतौ ।

भौरिकिभौलिकिशालास्थलिशालमलिकौटिसैकयताः ॥ ३७ ॥

वैत्वयतः । बिल्ववन्तमाघष्ट इति णिचि । विन्मत्वोरिति मतुब्लोपे
 शतरि । वैत्वयतोऽपत्यमित्यणि स्त्री । वैत्वयत्या ॥ क्षत्रियवाच्यो भोज इति
 क्षत्रिये वाच्ये भोजशब्दः क्रीड्यादौ भवति स्त्रियाम् । भोज्या क्षत्रिया ॥
 यथा । भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् ॥ भोणाऽन्या ॥ सूतवाग्युवताविति सूत-
 शब्दो युवतौ वाच्यायां क्रीड्यादौ भवति । सूत्या युवतिः । प्राप्तयौवना
 स्त्रीत्यर्थः ॥ अन्ये तु सूताः सारथयः । तत्सम्बन्धिनी युवतिः सूत्या । न
 सर्वेत्याहुः ॥ सूत्याऽन्या ॥ भौरिकि । भूरिरेव भूरिकः । तस्यापत्यं स्त्री भौ-
 रिक्या ॥ भौलिकि । वारादेर्वेति लत्वे । भौलिकिः । तस्यापत्यं स्त्री । भौ-
 लिक्या ॥ शालास्थलि । शालास्थलस्यापत्यं स्त्री शालास्थल्या ॥ शालमलि ।
 शालमलेः शालमल्या ॥ कौटि । कूट दाहेऽध् । अत इजि । कौट्या ॥ भौ-
 रिकिभौलिकिशब्दयोर्गोत्रादिपठितादिति ड्ये प्राप्ते तद्वाधनार्थं गौरादिषु
 पाठैः । क्रीड्यादिलक्षणस्तु ड्यो भवत्येव । अन्यथा पाठानर्थक्यं स्यात् ॥
 सैकयत । सैक गतावित्यतो णिचि शत्रा । सैकयन् । तस्यापत्यं स्त्री सैकयत्या ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेनाश्वक्या काश्या रौढ्या याज्ञदत्त्या इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥
 रौढिः । रूढस्यापत्यमणि स्त्री । रौढ्या । केचिद् गोकक्षशब्दं यजन्तमत्र

पेतुः । तन्मते गौकक्ष्या । फलं तु गौकक्षीपतिः । गौकक्षीपुत्रः । व्यङ्गः संप्रसारणं भवेदिति गोनर्दीयो मन्यते । अस्माकं तु मते पीतिमाष्यावत्सिद्धिः । तथा गौकक्ष्यापतिः । गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् । अत्रापाठात् । तथा च सौनागाः पठन्ति । व्यङ्गः संप्रसारणे गौकक्ष्या प्रतिषेध इति ॥ ३७ ॥

इति कौट्यादिः ॥

• अजपरभृताश्वकोकिलचटकैडकमूषिकाविलातश्च ।

• कलः पाको मन्दः कन्यो वत्साम्बहोडाश्च ॥ ३८ ॥

• अदजादिभ्योऽस्वस्त्रादिभ्य आडित्यनेन । अकारान्ताच्छब्दात्स्वस्त्रादिवर्जितादजादिभ्यश्च स्त्रियां स्वार्थ आट् प्रत्ययो भवति ॥ अज गतिक्षेपणयोः । ततोऽधि । अदजादिभ्योऽस्वस्त्रादिभ्य आङ् इत्यनेनाडि । अजा ॥ परभृता ॥ अश्नुते पृथिवीं व्याप्नोतीत्यौणादिके वप्रत्यये । अश्वा ॥ कुक, वृक आदाने । कोकते गृह्णाति सहकारमञ्जुरीमिति कोकिला ॥ चट, स्फुट भेदे । चटति भिनत्ति वस्तूनीति चटका ॥ ईड, स्तुतौ । आङ्पूर्वः । एडयतीति । एडका ॥ मुष स्तेये । भुण्णात्यपहरति वस्तुजातमिति मूषिका ॥ एषां जातिलक्षणे ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ विपूर्वा रा ला दाने । ततः क्ते शीतादय इत्यौणादिके वा ते । विलाता ॥ वल प्राणने । बलतीति ज्वलादेर्ण इति णे । बाला ॥ पति पिबति पायति वा तमाहाराचारानुसंस्कारैरित्यौणादिके कप्रत्यये । पाका ॥ मन्दते स्वपितीति मन्दा । यौवनस्था स्त्री ॥ यदा तु स्त्रीजातिनाम तदा जातिलक्षणे ङीप्रत्यये ॥ कनति शोभते वपुषा कन्या ॥ अथवा । कनन्ति गच्छन्ति तस्यां रागिमनोनयनानीति कन्या । कुमारी ॥ वदति । आह्वयति पयस्कामा मातरमिति वत्सा । पुत्रिका ॥ अवति पालयति गर्भाधानारम्भत्याजीवितान्तात् पुत्रमिति । अम्बा माता ॥ होडा ॥ मन्दादन्ये षडपि बाल्यवचनाः । अन्यमते तु मन्दोऽपि ॥ वयस्यनन्त्य इति ङीप्रत्यये प्राप्ते विशातेत्यत्र । क्तादल्पोक्तावित्यनेन ङीप्रत्यावित्यन्ये ॥ ३८ ॥

• मध्यज्येष्ठौ मध्यमकनिष्ठपूर्वापहाणदंष्ट्राः स्युः ।

• अपरापहाणमुग्धौ पालान्ताः सम्प्रहाणश्च ॥ ३९ ॥

मां ध्यायतीति मध्या । मध्यस्य भाष्यार्था वा । मध्या ॥ इयमनयोर-
 विभूयेन वृद्धा प्रशस्या वा । ज्येष्ठा ॥ ज्येष्ठस्य भाष्यार्था वा । ज्येष्ठा ॥ मध्ये-
 भवा मध्यमा । मध्यान्म इति म प्रत्यये ॥ मध्यमस्य भाष्यार्था वा । मध्यमा ॥
 अल्पतमा । कनिष्ठा । कनिष्ठस्य भाष्यार्था वा । कनिष्ठा ॥ अयस्यनन्त्य इत्यनेन
 रुपाख्यादित्यनेन वा ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ अपह्रीयतेऽनयाऽस्यां वा । अपहा-
 णा । पूर्वस्यापहाणा । पूर्वापहाणा ॥ अथ समासात्प्रागेवात्र ङीः कस्मान्न
 भवतीति चेत् । न । वचनानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ यद्वा । पूर्वश्चासावपहानश्चेति
 पूर्वापहानः । स्त्री चेत् पूर्वापहाणा । शतत्वं निपातनादेव । टिङ्गक्षणे ङीविधौ
 प्राप्ते ॥ अपरे शतत्वं नाधीयते । ते हि । ओहाङ् गतावित्यस्मिन् कतनिष्ठा-
 तकारनकारे पूर्वमपहानमस्या इति वाऽनाच्छादाज्जातेरित्यादिना ङीप्राप्ति-
 र्वाध्यत इत्याहुः ॥ एवम् अपरापहाणा ॥ केचित्तु परापहाणेति पठन्ति ॥
 परप्रहाणेत्यपि ॥ दृश्यतेऽनया । दंष्ट्रा ॥ सुग्धा । वयेलक्षणे ङीप्रत्यये प्राप्ते ।
 यदा त्ववयोवाचकत्वं तदाऽत एवाङ् भवति । एतत्तु पूर्वेष्वपि यथासम्भवं
 द्रष्टव्यम् ॥ पालान्ता इति पालोऽन्ते येषां ते पालान्ताः शब्दा अस्मिन् गणे
 द्रष्टव्याः ॥ गोपालकस्य भाष्यार्था । गोपालिका । रुपाख्यादिति ङीप्राप्तौ ।
 या तु स्वयं प्रतिविधानेन गाः पालयति न तत्र प्राप्तिरुस्ति ॥ एवं पशुपा-
 लिका । द्वारपालिकेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ संप्रहाणेति पूर्वापहाणावत् ॥ भोजस्तु
 पूर्वापहायणा । अपरापहायणा । संप्रहायणेति पठति ॥ ३९ ॥

दिशा दृशा क्षुधा वाचा क्रुञ्चा देवविशोष्णिहा ।

विकल्पाडो बुधैर्लक्ष्या जातिः शूद्रोऽमहत्परः ॥ ४० ॥

दिशा । दिक् ॥ दृशा । दृक् ॥ क्षुधा । क्षुत् ॥ वाचा । वाक् ॥ क्रुञ्चा ।
 क्रुङ् ॥ निपातनान्नलोपाभावोऽन्त्याजादिलोपाभावश्च ॥ देवविशा । देववि-
 ट् । देवानां प्रजेत्यर्थः ॥ भोजस्त्वनयोर्विकल्पं नेच्छति ॥ उष्णिहा । उष्णिक् ॥
 पाणिनिस्तु त्रयाणां विकल्पं नेच्छति । भाष्यकारस्तु हलन्तान्नाप् किंत्वका-
 रान्तादित्याह ॥ शूद्रा जातिः ॥ जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या । शूरी ॥
 अमहत्पर इति किम् । महाशूद्री । आभीरजातिः ॥ ४० ॥

संभस्त्रापिण्डाजिनशणत्रिपूर्वं फलं नञो मूलम् ।

प्राक् शतसदेककाण्डप्रान्तात्पुष्पं परं ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

सफला ॥ भस्त्राफला ॥ पिण्डफला ॥ अजिनफला ॥ शशफला ॥
 ओषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ त्रीणि फलानि समाहृतानि । त्रिपञ्चा-
 द्विगेरिति ङीमाप्ती ॥ अमूला । मूलान्तलक्षणे ॥ प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः ।
 प्राक्पुष्पा ॥ शतपुष्पा ॥ सत्पुष्पा ॥ एकपुष्पा ॥ काण्डपुष्पा ॥ प्रान्तपुष्पा ॥
 पुष्पान्तलक्षणे ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । गिरा । गीः ॥ बलाका । मङ्ग-
 वेत्यादयः सिद्धाः ॥

इत्यजादिः ॥

स्विसाभाताननान्दाऽथ दुहिता तिसृष्वधौ ।

स्तश्चतस्रस्मदौ याता नान्ता संख्यापि कीर्तिता ॥ ४२ ॥

स्वस्यति सम्यगाकर्षति कुलगृहद्रव्यं सोदर्यमनांस्यात्मनि प्रणयाद्वा ।
 स्वसा । भगिनी ॥ भान्यते पूजयतेऽप्रमेयोपकारितया सुतैरिति साता । जन-
 नी ॥ न नन्दति । न समृध्यति । ननान्दा । भर्तृभगिनी ॥ दोग्धि । अप-
 हरति सर्वस्वं नावकुलादिति दुहिता । सुता ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥
 अस्मभ्यम् ॥ यतत उत्सृहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ पञ्च ॥ सप्त ॥

युष्मदस्मदौरादि प्राप्तेऽन्येषां तु ङी प्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः । पाणि-
 निप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदौर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति । अलिङ्गत्वात् । एतच्चा-
 युक्तम् । यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं किमिति कृत-
 वन्तः । तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिस्रश्चतस्र इत्यत्र त्रिच-
 तुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिस्रश्चतस्रावुच्येते तत्र संनिपातलक्षणो विधिरनि-
 मित्तं तद्विघातस्येति ङीर्न भविष्यति । सत्यम् एतदेव ज्ञापयति । अनित्येयं
 परिभाषा । तेन या सेत्यादौ विभक्तिसंनिपातलक्षणस्यदाद्यकार आह्वि-
 धिनिमित्तं स्यात् ॥ ४२ ॥

इति स्वस्रादिः ॥

क्रोडवालागलाभालभगोखाः खुरसंयुताः ।

झाफो भुजो भुदो घोणाकरौ क्रोडादिनामनि ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः । विष्टा मञ्जिष्टा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिकासाम-
 र्ण्यात् । कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः । न ना क्रोडं भुजा-

न्तरमिति वचनादपि च ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो यस्या इति विग्रहं दर्श-
यन् पुंल्लिङ्गतां ख्यापयति ॥ कल्याणा वालाऽस्याः । कल्याणवाला ॥ शोभने
गलोऽस्याः । सुगला ॥ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला ॥ शोभने भगोऽस्याः
सुभगा ॥ उत्खनतीति । उखा स्फिक् । गणपाठाद्दृष्टय उदो दलोपः ॥
श्रीमत्युखा यस्याः । श्रीमदुखा ॥ कल्याणो गोखो यस्याः । कल्याणगोखा ।
इत्यपि शाकटायनः ॥ कल्याणः खुरोऽस्याः । कल्याणखुरा ॥ गवादेः पादाग्रं
शफः । पवित्रः शफोऽस्याः । पवित्रशफा ॥ मृणालवद्भुजावस्याः । मृणाल-
भुजा ॥ कल्याणो गुदोऽस्याः । कल्याणगुदा ॥ कल्याणं गुदनस्या इति तु शाक-
टायनः ॥ उन्नता घोणाऽस्याः । उन्नतघोणा ॥ किसलयकारो करावस्याः ।
किसलयकरा ॥

आकृतिगणध्यायम् । तेन सुरङ्गाप्रभृतयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४३ ॥

इति क्रोडादिः ॥

गौरारीहणखारकर्करचराः सारङ्गशृङ्गाढका-

द्रोणालिन्दवराहविम्बवदरा लोहाण्डपाण्टौ पुटः ।

नाटः पिण्डसपाटचेटवरटा मूलाटसूपारटः-

शूर्पासन्दनदाः पितामहमहौ मातामहो मालतः ॥४४॥

गौरादेरित्यनेन गौर इत्यादेः शब्दगणात् स्त्रियां डी प्रत्ययो भवति ॥
गौरी वर्णयुक्ता नामधेयं वा ॥ यथा । सरोजकर्णिका गौरी गौरीं प्रति ननो
दधे ॥ अरीहणी । ओषधिः काचित् । हरीकणीत्येके ॥ खारी । षोडशद्रोण-
परिमाणा ॥ कर्करी जलभाजनम् ॥ ह्रस्वः कर्कः । कर्कटी । ग्रामटी । लौकि-
कष्टप्रत्यय इति कश्चिदाह ॥ चरी दिगम्बरप्रसिद्धा ॥ तदन्तादपि । अनुचरी ।
सहचरीत्यादि ॥ सारङ्गी । शवलवर्णयुक्ता ॥ वाद्यविशेषो वा ॥ शृङ्गयुक्तत्वा-
त् । शृङ्गी । प्रतिविषा कर्कटशृङ्गी च ॥ आढकी । तुवरी ॥ आढजीति
केचिदाहुः ॥ द्रोणी । जलक्षेपिका ॥ अल्यते भूष्यते पुष्पप्रकरणे । अलिन्दी
प्रघणाः ॥ अथवा । अल्यन्ते निवार्यन्ते तस्यां पतनाद् भाजनानीत्यलिन्दी ।
कोष्ठिका ॥ वराही । बिम्बी । तुण्डिका ॥ बिम्बेति कश्चित् । बिम्बं वन-
स्पतिजातिरित्येके ॥ वदरी वृक्षः ॥ लोह इवाण्डमस्याः । लोहाण्डी नाम

शकुनिः ॥ स्त्रीविषय एवायम् ॥ पाण्टी पिच्छिका ॥ पाण्डोरपत्यमित्येके ॥
पुटी ॥ नाटयतीति नाटी ॥ नाटीसञ्ज्ञया द्वे काव्ये । एको भेदः प्रख्याते
नाटिकाख्यः । इतरस्त्वप्रख्यातः ॥ प्रकरणिकासंज्ञः । तथाच ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥

पिण्डी । सदनफलम् ॥ सर्पति गच्छति क्षुद्रद्रव्यसंघातमिति सुपाटी ।
उपानतं कुप्यं क्षुद्रपुस्तकः परिमाणविशेषश्च ॥ चेटी ॥ बरटी । क्षुद्रधान्यम् ॥
वटरीति-कश्चित् ॥ मूलैरटतीति मूलाटी ॥ सूपी ॥ आरटी ॥ शूर्पी । परि-
वपनं सानं च ॥ आसन्दी । वेत्रासनम् । आनन्दीति प्राणिनिः । नदी ॥
पितामही ॥ मही । पृथ्वी नदी च ॥ मातामही ॥ मलत्पामोदैर्बसुन्धराम् ।
मालती जातिः ॥

गौरसारङ्गचेटपितामहमातामहानामजातित्वात् ।

अन्येषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः ॥ ४४ ॥

कदरकदलसूचा मण्डली मण्डकश्च-

प्लवभषकप्लवङ्गा यूपतर्करमत्स्याः ।

गवयमुकयगाहा मेघशर्करपुत्राः-

शबलगडुलगूर्दाः सूदकलमाषदेवाः ॥ ४५ ॥

कदरी वृक्षविशेषः ॥ केन वायुना दस्यते । कदली । मोचा करिपताका ॥
च ॥ सूची । सूचिभेद्यैस्तमोभिरित्यादि दर्शनात् सूचिशब्दोऽप्यस्ति । पर-
मस्य पाठादिदं सिद्धम् ॥ पञ्चमिति सूचिभिः क्रीतः । पञ्चसूचः । तस्य तु पञ्च-
सूचिरिति स्यात् ॥ मण्डली । संहतिर्देशश्चतुरस्रता च ॥ मण्डकी ॥ प्लवत
इति प्लवी ॥ भवति पैशुन्येन वक्ति । भषी ॥ कृषी ॥ भङ्गी । बहुवैयाकरणा-
भिप्रायेण दर्शितम् । विवेचकास्तु भङ्गिभङ्गीशब्दौ विच्छित्तिपद्मयो भङ्गश-
ब्दाश्चोपधिवृत्तेराडेव स्यात् तिलमापोमाणुभङ्गाभ्यो वेति सौत्रनिर्देशादिति
मन्यन्ते । उमा । भङ्गी नाम काचिदोपधिरिति शाकटायनः ॥ यूपति उन्नरं
हिनस्तीति यूपी । मुद्रादिनिर्यासः ॥ यूपीति भोजः ॥ तर्कति । ह्यर्त्ति ।
शर्करी । जया ॥ मत्सी । जलधरी ॥ मत्स्या नाम जनपदः । तदीश्वरश्च

क्षत्रियस्तन्नामधेयः । तत्र सत्स्यानां राज्ञी सत्स्यस्यापत्यं स्त्रीति वा । पुरु-
 दुग्मगधेत्यादिनाणि तस्यातोऽप्राच्यभर्गादेरिति श्लुचि । सत्सी ॥ गोरिख-
 यो गमनमस्येति पृषोदरादित्वात् सिद्धौ । गवयी । गोप्रतिनिधिर्मृगः ॥
 मुकं वैवर्यं यातीति मुकयी । मृगजातिः । गर्दभ्यामश्वतराज्जातेत्येके ॥ गाहत
 इति गाही ॥ मेधृ सङ्गमे वेत्यस्याचि । मेधी ॥ शर्कारी ॥ पुत्री । सूतोग्ररा-
 जमेरुभ्यो दुहितुः पुत्राद्वेति वक्तव्यमुशन्ति । तन्न । समासेऽप्यनेनैव सिद्धम् ॥
 शवति याति वर्णान् । शवली । शवलवर्णयुक्ता ॥ गडुली ॥ गूर्दी ॥ सूदत
 इति सूदी काचित् ॥ सूर्द इत्यपि शाकटायनः ॥ कलयति वर्णान् कलमा-
 षी । कलेर्मापनासाविति वचनाद् सूर्यन्यदन्त्यौ ॥ देवी । कृताभिषेका ॥
 सत्स्यगवयमुकयानां जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात् । पुत्रशबलकलमाषाणाम-
 णातित्वात् ॥ इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः ॥ ४५ ॥

उभयहयमनुष्याः कुम्भदासौ पिशङ्गः—

कुवलहरिणयूथाः शूषमेथौ गुडूचः ।

अमरपिठरसूर्माः पिप्पलो वैजयन्तो—

विकलमठकरीरी केतकास्थानचोराः ॥ ४६ ॥

उभयी । स्थितिः ॥ पाणिनीयास्त्वयच्प्रत्ययविधानेन टित्वाद् डीप्
 प्रत्ययमाहुः ॥ हयी । अश्वः ॥ अनुष्यी । शाकटायनस्तु मनोरपत्यमिति
 मनोजातौ पुक् चेति यप्रत्यये सत्स्यतद्धितहलो य इत्यनेन यलोपे मनुषी-
 त्याह ॥ कुम्भी । रसाधारत्वात् कुमुदिका । मृदादिपात्रवाची तु कुम्भशब्दः
 कुण्डादौ द्रष्टव्यः ॥ दासते प्रयच्छति स्वामिने वचनकाल इति दासी । चेटा ॥
 दासयन्ति प्रयच्छन्ति वेतनं तस्या नद्युत्तारणहेतोरिति दासी । म्रविका ॥
 अथवा । दासते प्रयच्छत्यारोग्यमिति दासी । शैलेयद्रव्यम् । सकारस्तालव्यो
 दन्त्यो वा । दासःश्चेत्कुणादिवचनात् ॥ पिशङ्गी । पिङ्गवर्णयुक्ता । यथा—

विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जरास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥

कुवली । क्षुद्रवदरी ॥ हरिणी । शुक्लवर्णयुक्ता ॥ यूथी । मागधी ॥ शूषी ॥
 मेधति हिनस्ति वातमिति मेधी ॥ गुडति रक्षति दोषेभ्यः । गुडूची । वत्सा-
 दनी ॥ अमति गच्छत्यष्टगुणमैश्वर्यमिति । अमरी ॥ पिठति हिनस्ति तगडु-

लानिति पिठरी । भाण्डम् ॥ सूर्मि । लोहप्रतिमा ॥ यत्स्मृतिः । सूर्मिऽज्जल-
न्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरुतल्पगः ॥ बुद्धिश्च ॥ पिपत्ति । पिप्पली । वैदेही-
वैजयन्ती । पताका ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्दस्यो वनस्पतिवृ-
त्तिभ्य एव ङीविधिः सम्भाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता कला यस्याः ।
विकला । निष्कला । पुष्कला धनर्द्धिरित्येवं स्यात् ॥ वामने च । कृतीस्म
राज्ञा यदि पुष्कला स्याम् ॥ छित्तपस्तु ।

न पुष्कली ते स्वर्लोके जनता किन्तु सासरी ।

विकली शल्कमात्रेण महती निष्कलीष्यते ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकलाकालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीवि-
षयत्वादावेव भवतीति भोजोऽपि ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥
करीरी । करिदन्तमूलम् ॥ केतकी ॥ आस्थानी । संसत् ॥ चोरयतीति
चोरी । तथा च ।

नृचित्तचोर्यः सुन्दर्यो दुरुद्धकटीतटाः ।

नदीगाहीम्वीचर्य इव यद्भूप्रभाभसि ॥

हयमनुष्ययोजातिवेषि योपान्त्यत्वात् । उभयदासपिशङ्गहरिणामर-
चोराणामजातिरत्वात् । इतरेषां तु जातित्वेपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः ४६

द्रुणविटसरसायः स्थूणसौधर्ममाचाः-

पटललवलपादा वह्नकालम्बिनाचाः ।

अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः-

शमतमकुटपेटा मञ्जरो निष्कलश्च ॥ ४७ ॥

द्रुणी । कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ विटी । मह-
त्सरः ॥ सरसी । कर्णाटदेशे प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ अयोमयी स्थूणा
यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि । आयःस्थूणी । इयस्य प्राप्ती ॥
अयोमयी स्थूणा यस्याः सा । आयःस्थूणी । कुटी । तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वा-
र्थत्वयःस्थूणेति स्यादिति कथिदाह ॥ आयस्थेणीति केचित् ॥ शोभनो धर्मो
यस्य स सुधर्मः । तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मः । ऋष्यणि इयस्य प्राप्ती ॥ माची ।
अम्बष्ठा ॥ पटली । मङ्गातः ॥ लयली । लताविशेषः ॥ पादी ॥ यल्लकी ॥

अलम्बस्यापत्यं स्त्री । आलम्बी । अत इजि ड्यस्य प्राप्नो ॥ नाची ॥ अतति
गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्ब्रीजानीति । अतसी । उमा ॥ पृथिवी ॥
पाणिनिप्रभृतयस्तु डीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ भृङ्गी । भृङ्गराजः । लवङ्गी वा ॥
कन्दली । कन्दविशेषः ॥ अरट्टस्यापत्यमिजि स्त्री । आरट्टी । उफस्य
प्राप्नो ॥ दोटी ॥ शमयति दोषान् । शमी । सक्तुफला सिम्वा वा (१) ॥ ता-
स्यन्त्यस्यामिति तमी । रात्रिः ॥

विभूषणं के कुचमण्डलानां

हाराः

कीदृश्युमा चन्द्रमसः कुतो भाः । महादेवरता तमातः ।

सीता कथं रीति दशास्यनीता हाराम ! हा देवर ! तात ! मातः !

हारामहादेवरतातमातः ॥

इति लक्ष्यात् तमापि ॥ कुटी ॥ पेटी वृन्दं परिच्छदश्च ॥ मञ्जरी ।

पुष्पयष्टिः ॥ निष्कली ॥ विकलनिष्कलशब्दौ जनपदवाचिनौ । स्त्रीविषया-
विति शाकटायनः ॥ उक्त्योऽन्यत्र जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥४७॥

ऋश्यो बन्धकधातकावनडुही शष्कण्डकोपातका-

ऽनड्वाहीवृसवेतसाः पटनटक्रोष्ट्योक्ताः काकणः ।

आलक्ष्यालजभिक्षुकोर्दसुषवा औद्गाहमानिर्गरो-

गायत्र्यामलकौ हरीतकशचावालब्धिमांसौ तरः ॥४८॥

ऋश्यी ॥ वध्नाति मनेन यूनामिति बन्धकी ॥ धातकी । ताम्रपुष्पी ॥

अनडुही । डीप्रत्ययान्तपाठो गणेऽस्त्रीत्वप्रतिषेधार्थः । तेन । अनडुही ।

वृन्दारिका ॥ वासनादयस्त्वनडुहीभार्य इत्युदाहरन्ति । तन्न युक्तम् । जातिप्रा-

त्यङ्गङ्योऽमान्यादाविति (२) नियमितत्वात् पुंवद्भावस्य निषेधः सिद्ध एव ॥

अथवा । पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीतः । पञ्चानडुहिरित्यादौ ड्यः श्लुचीत्यनेन

श्लुक् प्राप्ता निषिध्यते । एवं सर्वत्र ॥ शष्कण्डी । हैमवतः कश्चिद्वृक्षः ॥

कोक्षातकी । पटोली ॥ अनड्वाही ॥ वृसी । व्रतिनामासनम् ॥ वेतली ।

(१) सिम्वा वा । इति पा० । (२) स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि । जातिश्चे-

त्येतयोरेव पाणिनिभूतयोः केनचिदेवं न्यासः कृत इत्यनुमीयते । भी० श०

वञ्जुलः । असूवेतसञ्च ॥ पटी । प्रच्छादनवस्त्रम् ॥ नटी ॥ क्रोष्टी । क्रोष्टी-
शब्दस्य पाठः सुखार्थः । क्रोष्टोः स्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति । ऋदन्तन्वन्नुनिर्दध्व
इत्यनेन ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ ओकणी । पर्यन्तवनस्य-संज्ञा । उकणीत्यन्यः ॥
काकणी । पञ्चतुर्थभागः ॥ अलक्षस्यापत्यमिजि स्त्री । आलक्षी । ड्ये प्राप्ते ॥
आलक्षी ॥ भिक्षुकी ॥ उर्दी । विमानम् ॥ सुषुवति प्रेरयति दोषानिति सुष-
वी । कृष्णजीरकम् ॥ सुष्ठु सवतीति सुसवीति नन्दी प्राह ॥ उद्गाहमानस्या-
पत्यमिजि स्त्री । औद्गाहमानी । ड्ये प्राप्ते ॥ गरी । देशविभागस्य संज्ञा ॥
गायतस्त्रायतेऽवश्यम् । गायत्री । छन्दोविशेषः खदिरो वा ॥ आसलति गु-
णाम् । आसलंकी । वयःस्था ॥ हरति रोगान् । हरीतकी । पथ्या ॥ शचति ।
शची । इन्द्राणी ॥ अलव्यस्यापत्यमिजि स्त्री । आलव्यी । ड्ये प्राप्ते ॥ का-
लबधीत्यपि शाकटायनः ॥ मांसी । जटा ॥ तरी । नौः ॥

ऋश्यस्य जातित्वेपि योपान्त्यत्वात् । बन्धकनटभिक्षुकाणामजाति-
त्वात् । अन्नहुद्गे हलन्तत्वात् ॥ अन्येषां च स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४८ ॥

कुसुम्भसुन्दरौ पूयः शङ्कुलो देहलस्तटः ।

तापसोऽथ सिनीवालः पूलसल्लकगौतमाः ॥ ४९ ॥

कुसुम्भी । ओषधिविशेषः ॥

अस्मिन् रतिअमजितश्च सरोजवाताः ।

स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ।

अत्र दिव्यस्त्रीविषयत्वाज्जातिलक्षणो ङीर्न भवति । गुणवचनात्
सुन्दरशब्दाच्च शोणादिपाठात् पाक्षिके ङीप्रत्यये कृते सुन्दरीणां सुन्दरा गिर
इति भवति ॥ भोजस्तु सामान्येनैव ङीप्रत्ययं दर्शयति ॥ पूयी । दुर्गन्धा ॥
शक्यन्ते सृष्यन्ति तस्यां परस्परसम्बन्धं निस्तुपतिला इति शङ्कुली । भक्ष्य
विशेषः । अथवा । शक्नोति पर्याप्नोति पुद्गलविकारं शब्दं ग्रहीतुमिति
शङ्कुली । कर्णशङ्कुली ॥ दिक्ष्यते । देहली । द्वाराग्रस्थला ॥ तटी ॥ तपः-
शीलमस्याः खत्रादेर्ण इति णे सति । तापसी ॥ सिनी सिता वाला कला
यस्यां सा सिनीवाली । दृष्टेन्दुरमाद्यास्या ॥ पूनी । वृणुञ्चातः ॥ अस्तकृष्ण-
कृत आस्वाद्यते गर्जरिति मृल्लकी । गजप्रिया ॥ गौतमी । अस्य पाठः सुखा-
र्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोगनम् ॥ तटतापस्योरजातित्वात् । अन्येषां नु
स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४९ ॥

कटेढभौलिङ्ग्यधिकारदेहा, गवादनोद्वाहनतेजनाः स्युः ।

आपञ्चिको भौलिकिभौरिकी च काकादनः प्रत्यवरोहिणी च ॥५०॥

कटस्य ईटः । कटेढः । कटेटी ॥ भुवि लिङ्गं कीर्त्तिरस्येति भूलिङ्ग-
ऋषिः । तस्यापत्यमिति शात्वासेत्यादिना । इजि भौलिङ्गिः । स्त्री भौलि-
ङ्गी । ङ्यजि प्राप्ते ॥ अधिकः कारोऽस्या इति । अधिकारी । अधिक्रियत
इति बहुलाधिकाराद्ङ्यजि स्त्रियां यथा शोभेत्येके ॥ देही ॥ गवादनी ।
इन्द्रवारुणी ॥ उद्वाहनी ॥ तेजयत्यग्निमिति तेजनी । कङ्कुणी ॥ आपञ्चिको,
नाम जनपदः । समाननामा क्षत्रियः । तस्यापत्यं स्त्रीति राष्ट्राख्याद्राज्ञोऽजे-
वेत्यनेनाजि तस्य च श्लुचि । आपञ्चिकी ॥ भूलिकस्यापत्यमिजि स्त्री । भौ-
लिकी ॥ भूरिकस्यापत्यमिजि स्त्री । भौरिकी । गोत्रादिपठितादित्यनेन
ङ्यस्य प्राप्ती ॥ काकादनी । गुञ्जा ॥ प्रत्यवरोहिणी ॥ टन्प्रत्ययान्तस्यास्या-
न्येषां च टिट्द्वारेणैव डीप्रत्यये सिद्धे गणे पाठः पुंस्त्वावप्रतिषेधार्थः । मता-
न्तरे तु स्वरः प्रयोजनम् ॥ ५० ॥

वर्वरदाडिमचमसास्तरुणस्तलुनाग्रहायणीवन्दाः ।

पण्डरपुष्कललवणाः पिङ्गलमुसली विभीतकी नन्दः ॥५१॥

वर्वरी ॥ दाडिमी । वृक्षजातिः ॥ चमसी । सोमपात्रम् ॥ तरुणी ।
सुरा ॥ तलुनी । सुरा ॥ अग्रं हायनमस्याः । आग्रहायणी पूर्णमासी । अत-
एव निपातनाद्दीर्घत्वं णत्वञ्च ॥ वन्दी । हठहता स्त्री ॥ पण्डते याति मनो-
ऽस्मिन् । पण्डरः । तद्योगात् पण्डरी । पटी ॥ पुष्कली । वनस्पतिः ॥
लवणी । ओषधिः । समुद्रपार्श्वस्त्रोतो यत्र वहनानि स्थाप्यन्त इत्येके ॥
लवणा यवागूरिति गुणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः । पिङ्गली । पिशङ्गी ॥ मुसली ।
ओषधिः ॥ विभीतकी ॥ नन्दति । ऋद्धिं यातीति नन्दी । प्रज्ञाद्यणि । नान्दी ॥
पण्डरपिङ्गलनन्दानामजातित्वात् । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन देवदाली पटोलीत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ ५१ ॥
इति गौरादिः ॥

शोणोऽथभरुजस्तूणकमलौ विकटाहनी ।

चान्द्रभागा भवेन्नद्यां तयर्थशून्यादिकारतः ॥५२॥

शोणादयः शब्दाः शोणादिरित्यनेन(१) ङीप्रत्ययभाजो वा भवन्ति ॥
 शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा बहवेति ॥
 भरुजी । भरुजा । स्नेहभृष्टाः किल तरुणुलाः ॥ तूणी । तूणा । तूणीमुखो-
 दृतशरेणविशीर्णप्रप्लि । वीणा धिषणा तूणा स्थूणेत्यादि ॥ कमली । कमला
 नाम काचित् ॥ विकटी । विकटा । रचना ॥ दीर्घाह्नी । दीर्घाहा शरत् ॥
 अहन्शब्दः केवलः स्त्रियां न सम्भवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात् । अतस्त-
 दन्त उदाहृतः ॥ अह्नी । अहा । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥
 चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा नदी । टिह्णाणित्यादिना ङीप्राप्तः स
 शोणमदिपाठान्नद्यां निषिध्यान्यत्र विधीयत इतिविकल्पार्थः ॥ चन्द्रभागा
 नद्यामिति केचिदाहुः । यदृच्छया चन्द्रभागी चन्द्रभागा काचित् । नदी तु
 चन्द्रभागेति सतद्वयं वामनाचार्य्यस्य ॥ पाणिनिशकटाङ्गणौ तु चन्द्रभाग इव
 भागो यस्याश्चन्द्रभागी चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा नाम
 देवता स्त्री वा काचिदित्याहुः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः
 प्रभवतीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा नदी । चान्द्रभाग्यन्येत्युदाहरन्ति ॥
 भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति सूत्रं पपाठ ॥ तत्पर्य्यशून्यादिकारतः । तत्प-
 कणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्रोर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न
 भवति । ततोऽनेन ङी विकल्पितः । अशनिः । अशनी ॥ शक्तिः । शक्ती ।
 शस्त्रम् ॥ आत्मम्भरिः । आत्मम्भरी । तत्पर्य्यशून्यादिति किम् । शक्तिः सा-
 मर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि ङी मन्यते । अहरणिः । कां त्वं कारिसकार्पीः ॥५२॥

चण्डः पट्टतिकल्याणपुराणरूपणध्वजाः ।

विशालारालमूपा हन्वहूदारविशङ्कटाः ॥५३॥

चण्डी । चण्हा । परुपा ।

सा किलाश्वसिता चण्डी भर्त्रा सत्संश्रुतौ वरी ॥

चण्डारालशब्दयोगैरादिलक्षणे ङीप्रत्यये सिद्धे बह्वादी पाठः सङ्ज्ञायां
 विकल्पार्थे इति शाकटायनः ॥ पादयोर्हन्तिः । पट्टतिः । पट्टती । तत्पर्य्यः-
 पाठः ॥ कल्याणी । कल्याणः कथा ॥ पुराणी । पुराणा छाया ॥ रूपणी ।

(१) शोणारमाशामिति सूत्रं बह्वादिष्वेवान्तर्भूतं क्रियत इत्यनुमीयते ॥

कपशा नाम काचित् ॥ ध्वजी । ध्वजा । पताका ॥ विशाली । विशाला
स्तीर्तिः ॥ अराली । अराला । भूमिः ॥ मूषी । मूषा । सुवर्णाद्यावर्तनस्थानं
प्राणिविशेषो वा ॥ वृत्रघ्नी । वृत्रहा ॥ बह्वी । बहुनाम काचित् । गुणवच-
नादुक्तो वाऽखरोरित्यनेन गुणवचनाद्विकल्पः सिद्ध एव ॥ उदारी । उदारा
सूक्तिः ॥ विशङ्कटी । विशङ्कटा बुद्धिः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुन्दरक-
न्दरादयो द्रष्टव्याः ॥ ५३ ॥ इति शोणादिः ॥

कुण्डः पात्रेऽकृत्रिमार्थे स्थलं च, भाजः पक्वे कामुकः स्याद्विरंसौ ।
नागः स्थूले कृष्णवर्णे च कालो, धान्याधारे सम्मतो गोणशब्दः ॥ ५४ ॥

कुण्डादयः शब्दाः पात्रादावर्थे पात्राद्ये कुण्डादेरित्यनेन ङीप्रत्ययान्ता
भवन्ति । पात्रे कुण्डी । कुण्डाऽन्या ॥ दाहक्रियैव तत्सम्बन्धादन्यद्वा तथोच्यते ।
यस्तु द्रव्यवचनः कुण्डशब्दः स नित्यं नपुंसक एव वर्तते इति न प्रत्युदाहर्तुं
युक्तः ॥ अकृत्रिमार्थे स्थली । स्थलाऽन्या ॥ पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या वेदिका इत्य-
न्ये ॥ पक्वेऽर्थे भाजी । भिक्षायामित्यन्यः । भाजाऽन्या । वक्रयष्टिः ॥ मैथुनेच्छौ
नायिकायां कामुकी । कामुकाऽन्या । धनाद्यभिलाषुका ॥ स्थूलेऽर्थे नागी ।
नागाऽन्या । दीर्घादिगुणयुक्ता सञ्ज्ञा वा काचित् । क्षयविशेष इत्यन्ये ॥ ह-
स्तिसर्पजातिवाचिनस्तु ङी भवत्येव । प्रत्युदाहरणं गुणवचनस्य ॥ कृष्णवर्णेऽर्थे
काली । छाया बलान्याशु ततान काली ॥ कालाऽन्या । धमनी ॥ रत्नमतिस्तु
कालशब्दस्य सञ्ज्ञावाचिनो ङी । न तु कृष्णवर्णवाचकस्य कृष्णत्वाव्यभिचा-
रादित्याह ॥ धान्याधारे गोणी । यस्याश्छाटीति प्रसिद्धिः । यथा-

गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्धतामनुक्षणं नोक्षतरः प्रतीच्छति ।

गोणाऽन्या । वृणविशेषः ॥ ५४ ॥

कुशी लोहविकारे स्याद् घटः कुम्भश्च मृन्मये ।

कवरः केशविन्यासे नीलश्वौषधिदेहिनोः ॥ ५५ ॥

अयोविकारे कुशी । कण्युपकरणम् । न सामान्येनायोविकारः ॥ कुशा-
ऽन्या । अलोहविकाराकृतिरेव काष्ठादिमयी ॥ भग्नस्याक्षस्य प्रतिष्ठम् इत्यन्ये ।
अपरे तु वल्लेति द्रुवते ॥ मृन्मये पात्रे । घटी ॥ घटाऽन्या । गजघटा । करि-
घटा ॥ कुम्भी । तैलादिस्थानं स्तम्भाधारो वा । कुम्भान्या ॥ केशरचनायां
कवरी । वेणी । कवराऽन्या । वर्णविशेषोपेता । व्याकीर्णमात्मकवरां कवरीं

तरुण्याः ॥ ओषधौ प्राणिनि च । नीली—ओषधिः । नीली बहवा ॥ अन्यत्र । नीला शाटी ॥५५॥

सूचस्तीक्ष्णो भाजने पात्रपारौ, स्थालः कुम्भ्यां रेवती रोहिणीभे ।
जेयस्तालो लोहमय्यां विपञ्चः, स्याद्दीपायां लोकवृन्दे च गोष्ठः ॥ ४६ ॥

तीक्ष्णाग्रा सूधी । सूचाऽन्या ॥ भाजने पात्री । काष्ठपात्री ॥ अन्यत्र ।
पात्रनियं ब्राह्मणी । पात्रं तपस्विसंहतिः ॥ पारी । गोदोहनी । यथा—
‘म्रीत्या विमुक्ताल्लिहतीः स्तनन्धयान्, निगृह्य पारीमुभयेन जानुन्धोः ।
वर्धिष्णुधाराध्वनिरोहिणीः पयश्चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः ॥
पाराऽन्या ॥ पिठरिकायां स्थाली । स्थालाऽन्या ॥ नक्षत्रे रेवती, रोहिणी ।
रेवता रोहिणान्या ॥ ननु कथं रेवती कन्या । रोहिणी कन्येति नक्ष्याभ्यां नक्षत्रं
वाच्यम् । सत्यम् । रै विद्यते यस्याः । निपातनादेत्वे कृते । रेवती ॥ रोहितस्य
रोहिणी ॥ रेवतरोहिणशब्दौ च नक्षत्रवाचिनी प्रातिपदिकौ । पञ्चरोहिनयो
रेवत्यो वा देवता यस्य । पञ्चरोहिणः पञ्चरेवत इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेषो
द्रष्टव्यः ॥ लोहविकारे ताली लोकप्रसिद्धा । तालाऽन्या ॥ वीणायां विपञ्ची ।
विपञ्चाऽन्या ॥ लोकवृन्दे गोष्ठी । समानजातीयो जनसमुदायः । यथा—
गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमखड्गलासनान् ॥ गोष्ठाऽन्या । भूर्यत्र गावस्तिष्ठन्ति ॥५६॥

श्लेषद्रव्ये खलो लक्ष्यो विदारशठमोषधौ ।

दूतः सन्देशहारिण्यां कुट्टिन्यां शम्भलो बुधैः ॥ ५७ ॥

श्लेषद्रव्ये खली । खलाऽन्या ॥ विदारी । शठी । ओषधिः ॥ विदारा ।
शठाऽन्या ॥ दूती सन्देशहारिका । दूताऽन्या । यथा—

कृमपुष्पशयनाल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।

इत्यादि लक्ष्यदर्शनादिकारान्तोऽप्यनुमीयते ॥ शम्भं श्रेयोयुक्तं स्नाति
गृह्णातीति वा । शम्भली । कुट्टिनी ॥ यामनस्तु दूत्यां शम्भलीत्याह । न तद्-
स्मन्मनोरञ्जकं लक्ष्येष्वदर्शनात् ॥ शम्भलाऽन्या । देशविभक्तिः ॥

कश्चिश्शम्भलविदारशब्दौ गौरादावाह । कश्चिन्नायिकायां सुन्दरी । अ-
न्यत्र सुन्दरास्य बुद्धिरित्युवाच । तत्र समीचीनं गौरादावस्य दर्शनात् । अयं
चास्माभिर्लक्षयानुसारेण तत्रैव व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

[मातङ्गानां स्नेहपानप्रकारे—

पीनः शालो बल्लभाया भगिन्याम् ।

फालः खण्डेऽथो खनित्रे कशश्च—

ज्ञेयः श्रोण्यां बुद्धिमद्भिः कटश्च ॥ ५८ ॥]

पीनी हस्तिनां स्नेहपानप्रकारः । पीनाऽन्या ॥ शाली कलत्रस्वसा ।
शालाऽन्या ॥ फाली खण्डम् । यथा—

कर्पूरस्फारफालीकलितकिसलयस्त्रस्तरीट्टामलीला ।

फालाऽन्या ॥ खनित्रे कशी । कशाऽन्या । अश्वताहनहेतुश्चर्ममयी यष्टिः ॥
श्रोण्यां कटी । कटाऽन्या । व्यवस्थास्थित्युपाश्रितिर्वा ॥

आकृतियणीऽयम् । तेन । एषणी । नाराची वैद्यशलाका वा । एष-
णाऽन्या । इत्यादयोऽर्थविभागेन ज्ञेयाः ॥ ५८ ॥ इतिकुण्डादिपात्रादी ॥

लोहितश्रुवकतालिंगुकक्षा बभ्रुबल्गुमनुसूनुतलुक्षाः ।

तण्डमण्डुकपिकन्धकवृक्षा मन्तुतन्तुतनुमङ्क्षुतरुक्षाः ॥ ५९ ॥

यज्जलोहितादिशकलान्तयज्जकीरव्यासुरिमाण्डूकाङ्गायन् इत्यनेन स्त्रियां
नित्यं ङी भवति ङायनादेशश्च ॥ लौहित्यायनी ॥ औष्यायणी ॥ कात्यायनी ॥
आलिगव्यायनी ॥ काक्ष्यायणी ॥ वाभ्रव्यायणी । कौशिकी तु वाभ्रवी वाभ्र-
व्यायणी ॥ गर्गादौ तु बभ्रुः कौशिक इति पाठादिति नः सम्मतम् । वाम-
नस्तु बभ्रुपाठं मन्यते । कपिशब्दस्य च ॥ वाणव्यायनी ॥ मानव्यायनी ॥
सौनव्यायनी ॥ तालुव्यायणी ॥ तण्डव्यायनी ॥ माण्डव्यायनी ॥ काप्यायनी ।
आङ्गिरसी तु कापी काप्यायनी ॥ कान्यव्यायनी ॥ वाह्यायणी ॥ नान्तव्या-
यनी ॥ तान्तव्यायनी ॥ तानव्यायनी ॥ माङ्क्षव्यायणी ॥ तारुव्यायणी ॥ ५९ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनार्यालिगुसम्भवः ।

वंतण्डः शकलो मङ्खुलतुम्बजिगीषवः ॥ ६० ॥

गौहलव्यायनी ॥ सांशित्यायनी ॥ शाङ्गव्यायनी ॥ मानाव्यायनी ॥
लैजव्यायनी ॥ साम्बव्यायनी ॥ अनाङ्गिरसी तु वातण्ड्यायनी । शिवादिपाठात्
वातण्डी । आङ्गिरसी तु वतण्डी । अस्त्रीयपञ्चकण्ठपण्ठपुष्पफलमूलवाला-
न्ताज्जातेरित्यनेन ङीप्रत्ययः ॥ शाकल्यायनी ॥ माङ्गव्यायनी ॥ लातव्यायनी ॥
आह्यायणी । रौक्ष्यायणीत्युच्यः ॥ जैगीषव्यायणी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

यच्छब्दो मेनका चात्र दण्डकापिप्पकेष्टकाः ।

रेवकाधारका चैव द्वारकादेवकैरकाः ॥६१॥

यदादय एङ्कान्ताः ख्यातोऽयदाम् इत्यनेनाकारस्येत्वं यत्प्राप्तं यदा
दिपर्युदासात् तद्भाषो न भवन्ति ॥ यका ॥ मनिपचिसचां नाम्नीत्यनेनाका-
रस्यैत्वे । मेनका । अप्सराः ॥ दण्डका । अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम् ॥

—प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सुखीषभूवुः ॥

इति रघुकाव्ये चिन्त्यम् ॥ पिप्पका ॥ इष्यते काम्यते प्राप्तादादिषु या सा ।
इष्टका मृद्विकारः ॥ रेवा नदी । ततः सञ्ज्ञायां के । कुत्सादौ वा । रेवका ॥
धारयतीति धारका ॥ द्वारप्रकारा । द्वारका नगरी ॥ यथा धनञ्जयस्य—

चलत्पताकामुद्बहुतोरणां तावविस्तताम् ।

द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव ॥

देवकाः । अप्सराः ॥ एरका । चदकदृणजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः ।

अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकैडकया च ॥६२॥

क्षिपतीति क्षिपका । आयुधम् ॥ अथवा । अज्ञाता क्षिप्रा । क्षिप-
का ॥ धू विधूनने । ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा । अज्ञाता
ध्रुवा । ध्रुवका ॥ चरका ॥ सका ॥ सेवा मक्तिः । कुत्सिता वा सेवा । सेव-
का ॥ करका । वर्षोपलः—

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान् ।

केचित्तु करकशब्दं पुंस्याहुः । कमण्डली च करक इति ॥ चटका ॥
अवतीति । अवका । शैवलम् ॥ लहका ॥ अलका । नगरी ॥ कन्यका ।

सवर्णकन्यका रूपयीवनारम्भशालिनी ॥

ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा । कुत्सिता ध्रुवा । ध्रुवका ॥
एङ्का । अविजातिः ॥ वेगयतीच्छन्दः । त्रिसकारपरं गुरुकं चेद्वेगवतीति च
भादय भी गौ ॥ आलम्बिगणोचम् । तेन यथा दर्शनमन्येऽपि भवन्तीति ॥६२॥

इति यदादिः ॥

इति श्रीगोविन्दमृत्तिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितस्त्रीय-
गणरत्नमहोदधिरन्यवृत्तौ प्रथमो नामाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोध्यायः ॥

अर्धर्चध्वजकुञ्जशीधुमधवो वर्चस्कूर्चाढकाः—

पङ्कानीकपिनाकनिष्ककपटाष्टङ्कः किरीटः कुटः ।

कूटः कङ्कटकर्वटाण्डशकटा वल्मीकसानू नटः—

खण्डोद्योगविडङ्गशृङ्गसरकाः पुङ्खव्रजौ मोदकः ॥६३॥

एतेऽर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंके साधवो भवन्ति ॥ अर्धश्चासौ । ऋक् च ।

अर्धर्चः । अर्धर्चम् ॥ ध्वजं पताका ॥ कुञ्जो वनषण्डो हस्तिदन्तश्च । यथा—

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन ॥

निकुञ्जोऽपि ॥ शेते सुहृत्पत्न्येनास्मिन् वा हिताहितप्रतिपत्तिरिति शीधुर्मद्यम् ।

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च ॥

मधुर्द्राक्षादिमद्यम् ।

विभ्रतौ मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते ।

आननैर्मधुरसौ विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥

वर्चस्कं शकृत् ॥ कूर्चो दीर्घश्मश्रु ॥ आढकं सानविशेषः ॥ पङ्कं कर्द-

मः । यथा—

पुरोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभिः कृशाः ।

पञ्चात्रयायिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः ॥

अनीकं सैन्यं सङ्गामश्च ॥ पिनाको रुद्रधनुः । त्रिशूलं च ॥ निष्क आभ-

रणम् । कण्ठे निष्क इवार्पितः ॥ कपटं व्याजः ॥ टङ्कः पाषाणच्छेदनः ॥

किरीटो मुकुटम् ॥ कुटं घटः । हलाङ्गविशेषश्च ॥ कूटम् । सङ्घातो माया

निश्चलो मृगादिवधार्यं कलं कैतवम् अयोधनः शैलशृङ्गं सीराङ्गं च ॥ कङ्कटं

सन्नाहः ॥ कर्वटः । नद्यद्रिवेष्टितं खेटं कर्वटं शैलवेष्टितम् ॥

दुर्गस्तु कर्पटम् अल्पोपकरणस्थानमित्याह ॥ अण्डं पत्न्यादिप्रसवः ॥

शकटो गन्त्री ॥ वल्मीको वासलूरः ॥ सानु प्रस्थम् । सानूनि गन्धः सुरभी-

करोति ॥ नटो नर्तनविशेषः (१) । आनट इति शाकटोयनः ॥ खण्ड इत्यु-

विकारविशेषः शकलं च । यथा—

(१) नर्तकविशेष इति पृ० । एतदेव साधुभाति ।

जनस्य नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥
 खण्डनक्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गतैव । खण्डी घटी । खण्डो घटः ।
 खण्डं कुलम् ॥ चद्योग उत्साहः ॥ विडङ्ग औषधम् ॥ शृङ्गो विषाणम् ॥ सरकं
 नद्यम् ॥ पुङ्खः शराङ्गम् ॥ ब्रजं पुञ्जः ॥ मोदकं भक्ष्यविशेषः ॥ ६३ ॥

शाको मस्तककल्कशूकनिकटाः शुल्कं निदाघो नखो-

बाणद्रोणसुवर्णभूपणस्याः कार्षापणस्तोरणः ।

काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तडागव्रणौ-

पेटौ मश्वकवारबाणचरणा वस्त्राम्बरैरावताः ॥ ६४ ॥

शाकं भक्ष्यविशेषः ॥ मस्तको मूर्ध्ना ॥ कल्कम् । औषधानां निर्यासो दम्भः
 पातकं च ॥ शूकं धान्यादेः सूची । वृश्चिकादेः कण्टकोऽपि ॥ निकटः समीपम् ॥
 शुल्को मण्डपिकायासायस्थानं स्त्रीधनं च ॥ निदाघं ग्रीष्मः ॥ नखं पाणिजः ।
 यथा रुद्रस्य त्रैलोक्यसुन्दर्या हस्तिवर्णने । ज्योत्स्नाजनितदन्तवेदनाशङ्कया
 प्रसादनार्थं पादलग्नानि चन्द्रमण्डलानीवोज्ज्वलानि नखानि धारयन्तम् ॥
 बाणं शरः ॥ द्रोणं चतुराढकोऽष्टाढको वा देशभेदात् ॥ सुवर्णं कनकम् ॥
 दुर्गस्तु स्त्रीनरलिङ्ग इत्याह । सवर्ण इति शाकटायनः ॥ भूषणं अलङ्कारः ॥
 रणन्ति दुग्दुभयोऽनेति रणम् । यथा-रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि ॥
 रभसेन निर्भिन्ना द्विपपाटविकानामसयो यत्र तदित्यर्थः ॥ कार्षापणं हिर-
 श्यप्रमाणम् । अणप्रत्ययं विनापि पुनपुंसकवाचीत्यर्थः ॥ तोरणं मन्दनमाला ॥
 काण्डः शरो नालं वर्गं वारि कुत्सितं च ॥ ताण्डवम् । चतुतनृतं तृणविशे-
 पश्च ॥ दण्डं यष्टिश्चतुर्थीर्पायो दमो मन्याश्च ॥ मण्डं सर्वरसानां द्रवद्रव्याणां
 मुख्यम् ॥ पिटकं गण्डोलफः । विस्फोटवाची(१) तु त्रिलिङ्गः ॥ सक्तु यवा-
 दिविकारः ॥ तडागः सरः ॥ व्रणं क्षतम् ।

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणान्तिरोहिता विभूजमण्डनेन ये ॥

समाप्ते तु पुल्लिङ्गो यथा नाडीव्रणः ॥ पेटं संहतिः परिच्छदश्च ॥ मश्वकं
 शयनविशेषः ॥ धारम् आच्छादकं दानमस्य शयनगत्यादेः प्राग्वदित्यनेन
 शब्दे । धारयाणं फल्लुकः ॥ बाणो धारणस्य(२) व्यत्ययो मयूरव्यंसकादित्वादिति

श्रीभोजः ॥ चरणं पादः । यथा-

(१) विस्फोटवाचीति पा० । (२) धारणं बाणस्येति पा० ।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतरा मही—
स्फुरति च तथा वामो बाहुस्तनुश्च विकम्पते ।
शकुनिरहितश्चायं तारं विरोति हि नैकशः—
कथयति महाघोरं वृत्तं न चात्र विचारणा ॥

वस्त्रो वासः ॥ अस्वरो वस्त्रम् ॥ ऐरावतम् । इन्द्रगजः ॥६४॥

चरकमठविटङ्कक्षवेडिता भूतवृत्त—

प्रयुतघृतवसन्ता हस्तबुस्तापराह्लाः ।

पलितफलककण्वा नामकर्मभिधाना—

ऽयुतशततृणनीडा यौवनोद्यानयानाः ॥६५॥

चरकं शास्त्रविशेषः ॥ मठं व्रतिनां स्थानम् ॥ विटङ्कं कपोतपाली ॥
क्ष्वेडितो मुखध्वनितभेदः ॥ भूतः पिशाचः ॥ वृत्तः शीलम् ॥ प्रयुतम् ।
दश लक्षाः ॥ घृतः । आज्यम् ॥ वसन्तम् । ऋतुविशेषः ॥ हस्तं पाणिः ॥ बुस्तं
मांसशङ्कुली ॥ अपराह्णं दिवसापरार्धभागः ॥ पलितः । पाराङ्गुराः केशाः ॥
फलकः खेटकम् ॥ कण्वं पापम् ॥ नासा ॥ अयं कर्तुं ॥ अभिधानं नाम श-
ब्दश्च ॥ अयुतम् । दश सहस्राणि ॥ शतः । सङ्ख्याविशेषः ॥ तृणः शब्पः ॥
नीडः कुलायः ॥ यौवनो द्वितीयं वयः ॥ उद्यान आरामः ॥ यानो वाहनम् ॥६५॥

तीर्थप्रोधौ नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि—

स्थानं शूर्पं निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि ।

यूथं गूथं कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानि—

छत्राकाशप्रतिसरमुखाष्टापदारण्यवर्षाः ॥६६॥

तीर्थः पुरयस्थानम् ॥ प्रोधौऽश्वादीनां नासा ॥ नलिनः कमलम् ॥
पुलिनः सैकतम् ॥ स्तेनं चौर्यं चोरश्च ॥ योधं सुभटः । यथा सूर्याचार्याणाम् ।
योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्यैः सित्युरैर्गजाः ।

न गणयते स्वपक्षोपि धिक् क्रोधमसमञ्जसम् ॥

औषधो भेषजम् ॥ स्थानम् । आधारः ॥ शूर्पं मानविशेषः ॥ निधनो
मृत्युः ॥ शयनः शय्या ॥ द्वीपम् । अन्तरीपः ॥ पुच्छं लाङ्गूलम् ॥ आयुधो
हेतिः ॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः समाहार इति विग्रहे द्वियूथमित्यपि

शाकटायनः ॥ गूथो विष्टा ॥ कुणपं शवः ॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपः
आद्रुकालः । यत्स्मृतिः—

दिवसस्याष्टमे भागे सन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

यद्वा छागरोममयो वस्त्रविशेषः ॥ क्षेमः—कुशलम् ॥ वर्णम् । अक्षरम् ।

शुक्लादिद्विजादिश्रुतिवाची तु पुल्लिङ्गः ॥ आसनः पीठम् ॥ आवृत्त्या ।
असनं वृक्षविशेषः ॥ छत्र आतपत्रम् ॥ आकाशो नभः ॥ प्रतिसरः । कङ्कणं
वाहिनीजघनं च ॥ मुखो वदनम् ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठास्येति सञ्ज्ञा-
यासष्ट इत्यनेनात्वे । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापदं शारीफलम् । अष्टापदः
सुवर्णम् ॥ अरण्यः । अटवी ॥ वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च । व्यथा—पुष्पवर्षं इव
सौक्तिकवर्षः ॥६६॥

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमावुदाऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ ।

समानयूपौ दृढमूपिकौदना, दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥६७॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च ॥ मण्डपं जनाश्रयः ॥ कुट्टेन निर्वृत्तः ।

घणवभावादिम(१) इत्यनेन । इमप्रत्यये । कुट्टिमो बहुभूमिकम् ॥ अवुदो दश-
कोटिरक्षजो व्याधिश्च । पर्वते तु पुल्लिङ्गः ॥ अवतंसं शेखरम् ॥ पारः पर-
तीरम् ॥ शतं मानानामस्य । शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा । शतमानं
रूप्यपलम् ॥ यत्स्मृतिः—

द्वे कण्ठले रूप्यमाणो धरणं षोडशैव ते । शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥

चन्दनौ मलयजम् । समानः सदृशम् ॥ यूपौ मुद्गनिर्यासः ॥ दृढोऽवि-
नष्टम् ॥ मूपिकम् । आसुः ॥ उद्यते मिश्रयते व्यञ्जनैरिति । ओदनम् ॥
दिनो वासरः ॥ विमानो देवतायानं सप्तभूमिकगृहं च ॥ वितानो याग उल्लोची
विस्तारश्च । तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥ लोहितः शोणितम् । गुणवचनस्तु
वाच्यलिङ्गः । लोहितो गौः । लोहिता शाटी । लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

अंसर्त्तारकपायविम्बविटपा नेत्राव्ययौ शेखरः,

केदाराश्रमशूल्यशूलवलया वालस्तमालो मलः ।

(१) भागप्रत्ययान्तादिमवप्रक्त्य इत्यस्य वार्तिकस्यैव पाठान्तरमिदं विज्ञे-
यमिति भी० श० ।

गुल्माङ्गारविहारतोमररसाः पात्रं पवित्रं पुरं,

मध्यं बुधमृणालमण्डलनला नालप्रवालोत्पलाः ॥६८॥

अस्यते भारेण । अंसं स्कन्धः ॥ क्षीरं पयः ॥ कषायं तुवराख्यो रसो
निर्यासरागविशेषौ च ॥ बिम्बो मण्डलम् आकृतिश्च ॥ विटपं स्तम्भः । स्क-
न्धादूर्ध्वं तरीः शाखा ॥ नेत्रो नयनं परिधानपरिमाणविशेषौ च ॥ अव्ययम् ।
अलिङ्गसंख्यम् ॥ शेखरम् । आपीडः ॥ क्लिद्यति । आर्द्राभवति पाकार्थं जले-
नेति केदारम् । क्षेत्रविशेषः ॥ आश्रमो मुनीनां स्थानम् ॥ शल्यं वंशादीनां
कीलविशेषः ॥ शूलं प्रहरणविशेषो रुजा च ॥ वलयो हस्ताभरणम् । यथा—
तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च । अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ॥

बालं शिशुः केशश्च ॥ तमालं वृक्षविशेषः ॥ मलः पापविट्किट्टानि ।

यथा सागरचन्द्रस्य—

मुष्णातु कल्मषमलानि मनोऽपकूलखेलन्मरालमिथुनात्तपनात्मजेव ॥

स्मृतौ तु । वचा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविग्नखाः ।

श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

गुल्मः प्रकाण्डम् । यद्वा । गुह्यन्ते व्याकुलीक्रियन्ते पथिकसार्थास्त-
स्मिन्निति गुल्मः । आयस्यानम् ॥ अङ्गति गच्छति निर्धूमकौलाग्नितामिति ।
अङ्गारो वह्निदग्धकाष्ठम् ॥ विहारं भिक्षुस्थानम् ॥ ताम्यन्ति काङ्क्षन्ति
तेनारीन् प्रहर्तुमिति तोमरं शर्वला ॥ रसम् । मधुरादिः शृङ्गारादिश्च विषं
वीर्यं रागश्च ॥ पात्रो भाजनम् । अत्रास्य पाठः प्रचुरप्रयोगापेक्षः ॥ पवित्रः
पावनम् ॥ पुरः पुरी ॥ मध्यः । उदरम् ।

आकर्षतेवोर्ध्वमपि क्रशीयानत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभेजां नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥

बुधनम् अधोभागः ॥ मृणालो विसम् । मृणालीत्यपि दृश्यते महाक-
विलक्ष्येषु ॥ विसाङ्कुर इत्यन्ये ॥ मण्डलो विस्वं भूभागविशेषश्च । यथा—

अयमनेन सहोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफणमण्डलः ॥

* नलं शुषिरं(१) वृणाम् ॥ नालः पुष्करादीनां दण्डः ॥ असरमालायां तु
नालं नाला स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गोऽभिहितः ॥ प्रधोलं पल्लवो विद्रुमश्च ॥
उत्पलो जलजम् ॥६८॥

(१) शुषिरमिति पा० ।

जृम्भो वज्रकबन्धकर्षककुदाश्वक्रान्धकाराङ्कुशा-

वक्तुं सङ्गमदेहदाडिमहिमाः पत्रं बलं वल्कलम् ।

कर्पासामिषकाशकोशकुसुमप्रग्रीवमासेकसा-

निर्यासः कलशाम्बरीषकलला माषः करीषं कुशः ॥६९॥

जृम्भो जृम्भणम् ॥ वज्रः कुलिशम् । यथा । वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ॥ यथा
या । भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ हीरकश्च ॥ कबन्धं रुण्डः । यथा-

• शङ्गांससंसक्तंसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ॥

कर्षः पलचतुर्थभागः ॥ ककुदः । प्रधानं राजचिन्हं शङ्खं च ॥ चक्रो
यथाङ्गम् ॥ अन्यकारस्तमः । यथा—प्रोषितार्य्यमणं मेरोरन्यकारस्तटीमिव ॥
अङ्कुशः सृणिः । यथा—

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्वरवता निरस्य कुण्ठं दधतान्यमङ्कुशम् ॥

वक्तो मुखं छन्दोजातिश्च ॥ वक्तृत्यपि शाकटायनः ॥ संगमं नद्यादि-
मेलः ॥ देहं शरीरम् ॥ दाडिमं फलविशेषः ॥ हन्ति हिनस्ति पद्मवनानीति
हिमः । तुहिनम् ॥ पत्रं पर्णं वाहनं च ॥ बलं सामर्थ्यं सैन्यं च ॥ वल्कलं
तरुत्वक् ॥ कर्पासं तूलकारणम् ॥ आमिषो मांसम् ॥ काशं वृणभेदः ॥ कोशं
घनम् । अमरसिंहस्तु कोष इत्याह ॥ कुसुमः पुष्पम् ॥ प्रग्रीवं वातायनं
वास्तुनिमित्तधारणं च ॥ मासं त्रिंशदहोरात्रः ॥ इक्कसः । विक्रसं यद्यपिष्टप-
र्यायम् अमरसिंहाद्याः ॥ निर्यासं वृक्षादेर्निस्यन्दः ॥ कलशं घटः । कलश-
स्त्रिष्वित्यमरसिंहः ॥ अमृत्करीषं भ्राष्ट्रः । अमरसिंहस्तु क्लीये ॥ कललं शुक्र-
शोणितपर्यायः ॥ माषं दशार्धगुञ्जो ब्रीहिविशेषश्च ॥ करीषो गोमयान्तिः ।
शुष्कगोमयसङ्घात इत्येके ॥ कुशं दर्भः ॥६९॥

मुसलमुकुलमूलाः पार्श्वपात्रीवपूर्वाः—

कमलहलचपालाः खण्डलं कुण्डलं च ।

निगडफलपलाला मङ्गलं शालशिले—

विषचपकविशालाः पूलतैले कपालम् ॥७०॥

मुसलम् । आयुधविशेषः क्षौदनविशेषश्च ॥ मुकुलः कुङ्कुमम् । यथा
विक्रमोर्वश्याम् ।

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी—

निर्भिद्योपरि कर्णकारमुकुलान्यध्यासते षट्पदाः ॥

मूलः । प्रतिष्ठा । आदिः । शिफा । नक्षत्रभेदश्च ॥ परशूनां समूहः ।
पार्श्वम् । कक्षयोरधः ॥ पात्रीवं यज्ञोपकरणम् ॥ पूर्वं रूढितोऽर्थोऽवगन्त-
व्यः ॥ दिक्कालयोगे त्वाश्रयलिङ्गः । पूर्वः पर्वतः । पूर्वा नदी । पूर्वं वनम् ॥
कमलपद्मम् ॥ हलः सीरम् ॥ चषालं यज्ञपात्रम् ॥ खण्डलं खण्डम् ॥ कुण्डलः
कर्णवेष्टनम् ॥ निगडं पादबन्धः यथा कालिदासस्य—

मणिवन्धविगलितमिदं सङ्क्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥

फलं प्रयोजनं कुसुमादिसम्भवश्च ॥ पलालः । धान्यादेः शुष्कतृणम् ॥
मङ्गलः (१) प्रशस्तम् ॥ शालो वृक्षविशेषः ॥ शीलः । चरित्रम् ॥ विषः शृङ्गि-
कादिद्रव्यभेदः ॥ चषको मधुपानभाजनविशेषः । यथा—

अधिरजनि बधूभिः पीतमैरेयरित्तं, कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्तर्मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥

विशालो विशङ्कटम् ॥ पूलं बहुतृणसञ्चयभेदः ॥ तैलुः । तिलादीनां
विकारः ॥ कपालः । शिरसोऽस्थि । घटादिखण्डोऽप्युपचारात् ॥७०॥

समरतिमिरवारा राजसूयोपवासौ—

चमसदिवसकंसा वाजपेयो हिरण्यम् ।

जठरदरशरीरारावकान्तारराष्ट्राः—

पटहगृहकवाटाः कुकुटाद्रौ च धाम ॥ ७१ ॥

समरो रणम् ॥ तिमिरः । तमः ॥ वारं परिपाटिः ॥ राजसूयं क्रतुः ॥
उपवासं भोजनच्छेदः ॥ चमसं यज्ञपात्रविशेषः ॥ दिवसं दिनम् । यथा—

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः ॥

• कंसं परिमाणभेदः । लोहभेदो वा ॥ नृवाची तु पुल्लिङ्गः ॥ वरजपेयं
यागः ॥ हिरण्यो धनम् ॥ जठरम् । उदरम् ॥ दूरं त्रासः श्वभ्रं च ॥ शरीरः
कायः ॥ आरावं शब्दः ॥ कान्तारो महारण्यं दुर्गपथश्च ॥ राष्ट्रम् । जनपद

उपद्रवश्च । पराद्राष्ट्रभयम् ॥ पटहं डिगिहमः ॥ गृहो वासः । गृहाः पुंसि
च भून्त्येवेति कश्चित् ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशताम्(१) । जपादित्वातू ।
कवाटो द्वारपिधानम् ॥ कुक्कटं ताम्रचूडः । अमरसिंहस्तु कुक्कटः पुंस्त्वेवेत्या-
ह ॥ आर्द्रः शृङ्गवेरम् ॥ धामा गृहं तेजश्च ॥७१॥

पद्मापाठकपित्थषष्टिककुलान्यम्भोजवाजामृताः—

स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकपाः ।

शङ्खस्तण्डकधर्मचर्मरजतस्नेहासिंहंसापराः—

सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्थाणवः ॥७२॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्तु पुंस्त्रिङ्ग एव । यथी श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नामृतविन्दुवृष्टिसदृशीं प्रीतिं दधत्या दृशां-

याताया विगलत्पयोधरपटाद्द्रष्टव्यतां कामपि ।

अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पर्शस्पर्दत्त्वङ्गता,

यन्नैते मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाद्भुतम् ॥

यथा वा कुमारिलस्य ।

सम्पिण्डवाङ्मावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः ।

अन्तर्जलावासविवृद्धशीतत्रस्ता वसन्तातपकास्ययेव ॥

आपाठम् । व्रतिनां दण्डं नासश्च ॥ कपित्थो वृक्षविशेषः ॥ षष्टिकं
ब्रीहिभेदः ॥ कुलोऽभिजनी गृहं च ॥ अम्भोजः कमलम् ॥ वाजं पिच्छम् ॥
अमृतम् । सलिलं सुधा मेक्षो हृद्यं च ॥ स्थूलं दूढः ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥
खलीनं कविकम् । खलिर्नेति शाकटायनः ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥
कवचः सन्नाहः ॥ अशोकं तर्जुविशेषः ॥ क्षयं गृहम् ॥ अनेकपं हस्ती ॥ शङ्खं
कम्बुः । निधिललाटास्थिवचनस्तु पुंस्त्रिङ्ग एव ॥ तण्डकम् । छन्दोगयोग्यो
ब्राह्मणो ग्रन्थविशेषः परिष्कारो दण्डको वा ॥ धर्मोऽहृष्टार्थवाची । तत्साध-
नयाची तु नपुंसकलिङ्गः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्(२) ॥ अमरसिंहस्तु ।

(१) प्रविशतां कवाटो द्वारपटः जपादित्वाहृत्यम् । इति पाठः ।

(२) धारणादुर्मः । यागाङ्गे नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥
फले तु पुमान् । एष धर्मः सनातनः । इति विशेषोऽस्य नेष्टः । लोकधर्मा
नाट्यधर्माति पारिभाषिको धर्मो शब्दोऽप्यस्ति । इत्यधिकं क्वचित् ।

धर्ममस्त्रियामिति पठन् सामान्येनाह । धर्मोः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसो-
मपा इति च(१) ॥ धर्मोऽजिनम् ॥ रजतो रूप्यं श्वेतं च ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥
असि खड्गः ॥ हंसं सितच्छदः ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ सारो बलं चन्दनादि-
स्थिरांशश्च । सारं न्यायादनपेतम्(२) । उक्तर्षवाचकस्तु त्रिलिङ्गः ॥ यत्तु जया-
दित्येनोक्तम् । उक्तर्षं सारशब्दः पुंलिङ्ग एवेति । तन्न समीचीनम् । सज्जा
सुतवती सारा दर्पिकात्रतगर्धिनः ॥

तथा । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् । इत्यादि बहुतरलद्वयविरोधात् ॥
ननु वाच्यलिङ्गत्वेऽस्य । सारं सारङ्गलोचना ।

राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् ।

इत्यादौ कथं न विशेष्यपदलिङ्गपरिग्रहः । सत्यम् । सामान्यविशेषभावयो-
जनाया अङ्गीकृतत्वादिति न यथोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ सैन्यवो लवणोत्तमम् । यौ-
गिकस्तु त्रिलिङ्गः । सैन्यवं वस्त्रम् । सैन्यवोऽश्वः । सैन्यवो शाटी ॥ मध्यमो
मध्यगं नातिप्रधानम् ॥ अध्वरं क्रतुः ॥ धनुः कीदण्डम् । यथा—

धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥

मानं दर्पः ॥ स्तनं पयोधरः ॥ स्थाणुः कीलकः ॥ ७२ ॥

महिमनेत्रकपञ्चकदण्डकाः, क्रकचशम्बलकुण्डपकन्दराः ।

कटकमालकमर्मरदैवताः, शिखरकेशरदारुभगन्दराः ॥ ७३ ॥

महिम महत्त्वम् ॥ नेत्रकः शृङ्खलकम् ॥ पञ्चकः पञ्चकं विस्तारः ॥
दण्डकं छन्दोविशेषः ॥ क्रकचः करपत्रम् ॥ शम्बलं पाथेयम् ॥ कुण्डपं क्रतु-
विशेषः ॥ कन्दरं दरी ॥ कटकः सैन्यम् । यथा सागरचन्द्रस्य—

(१) पुण्यः । यागाद्यहिंसा वा ॥ यमो धर्मराजः । धर्मस्तु भीमवत् ॥ न्याये च ।
धर्मोधिकारिणः ॥ स्वभावे यथा क्रूरधर्मोः ॥ आचारे यथा धर्मशास्त्रम् ॥ सोमये
यथा । एष धर्मः सनातनः ॥ युधिष्ठिरपितापि तावदेव ॥ धर्मसाधने यागादौ
च क्लीवे । यच्छ्रुतिः—तानि धर्मोणि प्रथमान्यासन् ॥ इत्यधिकं क्वचित् ।

(२) बले यथा—सुसारः । घृतान्मांसन्तु सारकृत् । स्थिरांशे—चन्दनसारो
मज्जासारः । न्याय्ये—नैतत्सारं चरेत् । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् ॥ इत्य-
धिकं क्वचित्पुस्तकान्तरे ॥ भी० श० ।

कटकः कण्टकान्यस्य दलयाभास निर्दयम् ।

स हि न क्षमते किञ्चिद्बिन्दुनाप्यात्मनोऽधिकम् ॥

वलयं भूभृन्नितम्बश्च ॥ मालको ग्रामान्तरालाटवी ॥ मर्मरं शुष्कपत्र-

ध्वनिः ॥ दैवतो देवः ।

यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥

शिखरोऽग्रम् । यथा—

अगस्त्याज्ञासद्यःश्रनितविकलोच्छ्रायविषमान् ।

उदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान् ॥

केशरः किञ्जल्कम् । यथा—

सम्पिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्—

सन्नद्धे परितो निरन्तरदलद्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः ॥

दारुः काष्ठम् । केचिद्दार्विर्ति नपुंसकमेवाहुः ॥ भगन्दरो रोगः ॥७३॥

दीपोद्यमब्रह्मपिधानभावा वास्तुव्रतार्धप्रवरापिधानाः ।

अर्मो मुहूर्तं धनवप्रसौधा रेणुस्तलं लोम पटो विहायः ॥७४॥

दीपं प्रकाशविशेषः ॥ उद्यमं उत्साहः । शाकटायनस्त्वस्मादेव पाठा-
दात्वे । उद्यानमित्याह ॥ ब्रह्म । प्रजापतिर्वेदाः शाश्वतं ज्ञानं तपश्च ॥
वेधसि पुंस्त्वमित्यन्यः ॥ पिधानः संवरणम् ॥ भावम् । स्वभावः शब्दविष-
योऽभिप्राय आत्मा योनिश्च ॥ वास्तुः । वेश्मभूगृहं च ॥ व्रतो ब्रह्मचर्यादि-
नियमः ॥ अर्धं समभागः । अर्धोऽसमभागः ॥ प्रवरः प्रकृष्टम् ॥ अपिधानः
स्यगनम् ॥ अर्मं चक्षुरोगविशेषः । अर्मन्निति दुर्गः ॥ मुहूर्तो द्वादश क्षणाः ॥
धनो वित्तम् ॥ वप्रं प्राकारः केदारं तटं च । तत्र तटे—

यम्रेण पर्यन्तचरोऽुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥

संध्या अर्कोपलोलोऽसितवह्निभिरह्नि दीप्ता—

स्तीव्रं महाव्रणमिवास्य चरन्ति वप्राः ॥

सौधः सुधाधवलितम् ॥ रेणुधूलिः ॥ तलोऽधो रूपं च ॥ लोमा
तनून्मृ ॥ पटं यस्त्रविशेषः ॥ विहायः । आकाशम् ॥७४॥

उटजचापनपुंसकपातका भुवनकोटरपल्लवगोमयाः ।

अतिखरं हरिचन्दनमूलकौ भवनसंक्रमगाण्डिवपत्तनाः ॥७५॥

उटजः पर्णशाला ॥ चापो धनुः । यथा परिमलस्य-

विपक्षहृद्भङ्गकता नितान्तं भूलेखया कुञ्चितयोल्लसन्त्या ।

नाकारमात्रेण परंतपस्य यस्यान्वकारि क्रिययापि चापः ॥

नपुंसकं शरदः । स नपुंसकोऽभवदिति भाष्यकारवचनात्पुंस्यपि ॥

पातकः पापम् ॥ भवनो लोकः ॥ कोटरं निष्कुटः ॥ पल्लवं किशलयम् ।
यथा-

लोलौष्ठसौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरुणाम् ।

अभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि ॥

गोमयः करीषः ॥ अतिखरम् । अर्थस्तु लोकादवसेयः ॥ हरिचन्दनम् ।

हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दनः । स चातिपीतः शीतश्च देववृक्षश्च ॥ मूलकं
शाकविशेषः ॥ भवनो गृहम् ॥ सङ्क्रमः दुर्गसञ्चरः सेत्वादिः ॥ गाण्डिविद्यते
यस्य । गाण्ड्यजगात्सञ्ज्ञायामित्यनेन वप्रत्यये । गाण्डिवोऽर्जुनधनुः ॥
पत्तनोऽधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

कर्पूरकुर्पासकषष्ठ्युशीरा गाण्डीवनिष्ठेवसुपर्णभस्त्राः ।

पिण्याकपुस्तौ नखरेषुषण्डा वैनीतकं द्वीपिनमारकूटम् ॥७६॥

कर्पूरं घनसारः ॥ कुर्परेऽस्यते । कुर्पासकः । स्त्रीणां कञ्चुकिकाख्यः ॥
षष्टिः सङ्ख्यावाची । अन्ये पुनः स्त्रियामेव सन्त्यन्ते ॥ उशीरो बालकम् ॥
गाण्डी विद्यते यस्य । गाण्ड्यजगात्सञ्ज्ञायामित्यनेन वप्रत्यये । गाण्डीवो-
ऽर्जुनधनुः ॥ निष्ठेवो निष्ठीवनम् ॥ सुपर्णं गरुडः ॥ भस्त्रम् ॥ पिण्याकः ।
सुगन्धिसल्लकीप्रभवधूपस्तिलकल्कं च ॥ पुस्तं लेप्यकर्म ॥ नखरं नखः ॥ इषु
शरः । स्त्रीपुंसयोरित्यन्ये ॥ षण्डः पद्मादीनां समुदायः ॥ द्वीदृपरम्परया वा-
ह्यले यत्तद्विनीतानामिदम् । वैनीतकं यानम् ॥ द्वीपिनं व्याघ्रः ॥ आरकूटं
पित्तलम् ॥ ७६ ॥

[मञ्जीरनूपुरशफाणुतरण्डमेढ्राः—

संसारचूर्णवतवासरजन्तुसत्त्वाः ।

कोलाहलः ककुभजानुभगाब्दवेषा—

वित्तस्वभूर्जलशुनाः शललं च गेहम् ॥७७॥]

मञ्जीरो हंसकम् ॥ नूपुरं तुलाकोटिः ॥ शफं खुरः ॥ अणुः सूक्ष्मपरि-
माणविशेषोऽन्तविशेषश्च ॥ तरण्डं ह्रवः ॥ मेढ्रं मेहनम् । यथा—ह्रस्वं वृत्तं मृदु-
स्थूलं मेढ्रं शस्तं महामुखम् ॥ संसारं जगत् ॥ चूर्णं क्षोदः ॥ घटं तुल्यता
गोलश्च ॥ वासरं दिनम् । यथा—

• . वासराणि कतिचित्कथञ्चन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ॥

जन्तुसत्त्वेति । जन्तौ प्राणिन्यभिधेये सर्वं पुनपुंसकं भवति यथा—
अन्यान्विनेष्यन्तिव दुष्टसत्त्वान् ॥ जन्ताविति किम् । सर्वं द्रव्यं प्रकृतिगुणश्च ॥
कोलाहलम् । अव्यक्तो ध्वनिः ॥ ककुभो वीणावादनम् ॥ जानु । अष्टीवान् ।
यथा—जानुमस्य गृह्णीयात् ॥ भगं येनिः ॥ अब्दं संवत्सरः ॥ वेधो नेपथ्यम् ॥
वित्ते स्वम् । वित्ते वाच्ये स्वं पुनपुंसकम् । स्वाः । स्वानि ॥ भूर्जो वृक्षवि-
शेषः ॥ लशुनः । रसोनः स्निग्धश्चोष्णश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ शललं सन्नक-
शूची ॥ गेहं वेश्म ॥ अरुणदत्ताभिप्रायेणैते दर्शिताः ॥ ७७ ॥

इत्यर्थर्चादिः ॥

राजदन्तार्पितोतावक्लिन्नपक्वपरःशताः ।

नृवरोऽथेवणं भृष्टलुञ्चितो लिप्तवासितः ॥७८॥

राजदन्तादी समासे पूर्वनिपातो न भवति । दन्तानां राजा । राजदन्तः ।
प्रमुखदृश्यदन्तद्वयम् । अत्र पष्ठीत्यनेन(१) । यदा तु राजा च दन्तांश्चेति
समासान्तरं तदा न नियमः ॥ पूर्वमुतम् अतानवितानीकतं पश्चादपितम् ।
अर्पितोतम् । यथा—

व्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनापितोते, द्यौरास नग्नमुपितेव हृतेऽरुणेन ।

व्योमोत्सगाढमिव भानुमरीचिसस्यं, विक्लिन्नपक्वफलिनीफलवच्च वध्रे ॥

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्लिन्नम् आर्द्रम् । अवक्लिन्नपक्वम् । अनयोरेकादिसू-
त्रेण ॥ शतात्परे । षटःशताः । यथा—

(१) पष्ठीति सूत्रे पष्ठीति पदं प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनं सस्मात्तस्य पू-
र्यनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात्परनिपातः । १. भी० श० ।

स जवेन पतन्परःशतानां पततां ब्रात इवारवं वितेने ।
पृषोदरादित्वात्सकारागमः । अत्र पञ्चमीसूत्रेण(१) ॥ ना चासौ वरश्च । नृवरः ।
प्रधानपुरुषः ॥ वनस्याग्रे । अग्रेवणम् । अतएव पाठात्सप्तम्या अलुक् । अ-
स्भावश्चाव्ययीभावत्वात् ।

बहुधाभिन्नसर्माणो भीमाः खरणसादयः ।

अग्रेवणं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्याग्रम् अग्रेवणमित्येके । निपातनास्तत्त्वम् । अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ पूर्वं
लुङ्घितम् अपनीतं पश्चाद्भृष्टं पक्वम् । भृष्टलुङ्घितम् । यथा—

यद्भृष्टलुङ्घितशशेव शशाङ्कपात्री ॥

पूर्वं वासितं भावितं पश्चात्क्षिप्तं दिग्धं लिप्तवासितम् । अनयोदेकादिसू-
त्रेण(२) । यथा—यत्क्षिप्तवासितमिव द्युसदोऽञ्जवातैः ॥ ७८ ॥

उत्तगाढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ ।

उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥७९॥

पूर्वं गाढम् अवलोडितं पश्चादुत्तम् उत्तगाढम् । अत्रैकादिसूत्रेण । यथा—
व्योमोत्तगाढमिव भानुमरीचिसस्यम् ॥

कुरुश्चासौ श्रेष्ठश्च । कुरुश्रेष्ठः ॥ पूर्वं संमृष्टं पश्चात्सिक्तम् । सिक्तसंमृष्टम् ॥
सिक्तसंमृष्टमित्यन्ये ॥ अत्रैकादिसूत्रेण । यथा—

यत्सिक्तमृष्टमसृणेव नभोऽङ्गणश्रीः ॥

ऋण उत्तमः । उत्तमर्णः ॥ ऋणोऽधमः । अधमर्णः । अत्र सप्तमीशौण्डैरि-
त्यनेन ॥ सहस्रात्परे । परःसहस्राः । अत्र पञ्चमीत्यनेन ॥ शतसहस्रावित्यु-
पलक्षणम् । तेन—परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति ।

इत्यपि सिद्धं भवति । पृषोदरादावप्येतद्भृष्टव्यम् ॥ ७९ ॥

कुम्बेरकेशवौ श्रद्धातपसी विष्णुवासवौ ।

सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविजु ॥ ८० ॥

(१) पञ्चमी भयेनेति सूत्रे पञ्चम्याः प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वेन शतप-
दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ एवमन्यत्रापि योज्यम् ।

(२) पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणेति सूत्रेण वासितादीनां पूर्वं प्रयोगः प्राप्त इति
योज्यम् । भी० श० ।

कुबेरश्च केशवश्च । कुबेरकेशवौ । पूज्यद्वारेण(१) ॥ अद्वा च तपश्च । अद्वात-
पसी । लघुद्वारेण(२) ॥ विष्णुश्च वासवश्च । विष्णुवासवौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्व-
मित्यनेन(३) ॥ सोमश्च रुद्रश्च । सोमरुद्रौ । पूज्यद्वारेण ॥ शिरश्च जानुश्च ।
शिरोजानु ॥ चित्रा च स्वातिश्च । चित्रास्वाती ॥ शिरश्च विजुश्च । शिरोविजु ।
विजुर्ग्रीवा स्कन्धो वा । असखियुद्धद्वारेण(४) ॥ भोजस्तु शिरोविजुइत्याह ॥८०॥

जम्पती दम्पती जायापती पुत्रपती तथा ।

गौपालिधानपूलासविष्वक्सेनार्जुना मताः ॥८१॥

जाया च पतिश्च । जम्पती । दम्पती । जायापती । इह पाठाज्जा-
याशब्दस्य जदंभावश्च ॥ पुत्रश्च पतिश्च । पुत्रपती । एवामसखियुद्धद्वारेण ॥
गाः पालयतीति गोपालः । तस्यापत्यं गौपालिः । स धीयते यस्मिंस्तद्वौ-
पालिधानम् । ग्रामोऽवस्थानं वा ॥ पूलानस्यतीति पूलासः ॥ गौपालिधानं
च पूलासश्च । गौपालिधानपूलासम् ॥ अल्पाज्द्वारेण(५) ॥ विष्वक्सेनश्चार्जुनश्च ।
विष्वक्सेनार्जुनौ । अजाद्यद्वारेण(६) । यदा पूज्यता न विवक्ष्यते तदा पर-
निपातार्थः पाठः । अथवा । विष्णोरन्यो विष्वक्सेनः ॥८१॥

वैकारिमनं तण्डुलकिण्वावन्त्यश्मकाश्च दारगवम् ।

केशश्मश्रु स्नातकराजानौ नग्नमुषितश्च ॥ ८२ ॥

विकारस्यापत्यं वैकारिः । स च सतश्च । वैकारिमतम् । अल्पाज्द्वारे-
ण ॥ शाकटायनस्तु वैकारेर्मतो वैकारिमतः । गाजयतीति गाजः । वाज-
यतीति वाजः । गाजस्य त्वाजः । गाजवाजः । वैकारिमतश्च गाजवाजश्च ।
वैकारिमतगाजवाजमित्याह ॥ तण्डुलाश्च किण्वं च । तण्डुलकिण्वम् ॥ अश्व-
न्तिर्नाम राजा जनपदो वा । अश्मका नाम जनपदः । अश्वन्त्यश्चाश्मकाश्च ।

(१) अम्भर्हितं च पूर्वं निपततीति वार्त्तिकेन केशवपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ।

(२) लघ्वत्तरं च पूर्वमिति वार्त्तिकेन तपःपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ।

(३) भ्रातृश्च ज्ञाप्यसंज्ञति वार्त्तिकेन वासवपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते । (४) द्वन्द्वे-
घीति सूत्रेण जान्वादिपदानां पूर्वनिपाते प्राप्ते । एवमग्रेऽपि योज्यम् ।

(५) अल्पाक्षतरमिति सूत्रेण पूलासपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते । (६) अजाद्य-
दन्तमिति सूत्रेण प्राप्ते । भी० श० ।

अवन्त्यश्मकम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ दाराश्च गौश्च । दारगवम् । अल्पाज्-
द्वारेण ॥ केशाश्च श्मश्रु च । केशश्मश्रु ॥ केशश्मश्रू इति भोजः ॥ असखियु-
द्द्वारेण । स्नातकः समाप्तवेदः । स च राजा च । स्नातकराजानौ । अल्पा-
ज्द्वारेण ॥ पूर्वं मुषितः पञ्चान्नग्नः । नग्नमुषितः । यथा—

द्यौरात् नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन । एकादिसूत्रेण ॥८२॥

दूषदुपलं पुत्रपशू पूलासकुरण्डगाजवाजानि ।

आरट्वायनिचान्धनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि ॥८३॥

दूषदुपलं च । दूषदुपलम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ पुत्रश्च पशुश्च । पुत्र-
पशू । असखियुद्द्वारेण ॥ पूलासश्च कुरण्डश्च । पूलासकुरण्डम् ॥ शाकटाय-
नस्तु कुरण्डानां स्थलं कुरण्डस्थलम् । कुरण्डस्थलं च पूलासश्च । कुरण्डस्थल-
पूलासमित्युवाच ॥ गाजश्च वाजश्च । गाजवाजम् ॥ अन्यस्तु । गजानां समूहो
गाजम् । वाजिनां समूहो वाजम् । गजं च वाजं चेति । गजवाजम् ।
तत्प्रत्ययस्तु गणपाठादेव न भवतीत्याह ॥ अनियमप्रसङ्गे वाजशब्दस्यैव
परनिपातः ॥ आरट्तीति । आरट्ती नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् आरट्वाय-
निः । तिकादित्वात् फिञ् ॥ चम्यं भक्ष्यं धनं नस्य । तस्यापत्यं चान्धनिः ॥
आरट्वायनिश्च चान्धनिश्च । आरट्वायनिचान्धनि । अल्पाज्द्वारेण ॥ कश्चिद्
आरट्वायनिबन्धनीत्याह । पाणिनिस्तु । आरट्वायनिबन्धनीत्याह ॥ सिञ्जनं
सिञ्जा । आस्थानं आस्था । सिञ्जा चास्था च । सिञ्जास्थम् । अत्रानियमे
प्राप्ते नियमः ॥ उशीरं च बीजं च । उशीरबीजम् ॥ शाकटायनस्तु ।
उशीरं बीजं यस्मिन् । उशीरबीजो नाम पर्वतः ॥ सिञ्जायां तिष्ठतीति
सिञ्जास्थः पर्वतः । उशीरबीजश्च सिञ्जास्थश्च । उशीरबीजसिञ्जास्थम् ॥
अल्पाज्द्वारेण ॥८३॥

विषयेन्द्रियाधरौष्ठाः स्थलपूलासं च दारजारौ च ।

• भार्यापती उलूखलमुसलाक्षिभ्रुवगजाश्वशूद्रार्याः ॥८४॥

विषयाञ्चेन्द्रियाणि च । विषयेन्द्रियाणि । अजाद्यद्द्वारेण ॥ अधरश्चौ-
ष्ठश्च । अधरौष्ठम् । अल्पाज्द्वारेण ॥ स्थलं च पूलासश्च । स्थलपूलामम् ॥
दारयतीति हृदयमिति दारः । जरयतीति जारः । दारश्च जारश्च । दारजारौ ।

अत्रानियमप्रसङ्गे दारशब्द एकवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा । धर्मप्रजासम्पन्ने
 दारे नान्यं कुर्वीत ॥ भार्या च पतिश्च । भार्यापती । अमखियुद्दारेण ॥
 उल्लूयन्त इत्युल्लो धान्यानि । आप्ये(१) क्षिप् । उल्लवः खल्यन्ते सञ्जीयन्ते प्र-
 क्षिप्यन्त इति । उल्लूखलम् । तच्च मुसलं च । उल्लूखलमुसलम् ॥ अक्षिणी च
 भ्रुवी च । अक्षिभ्रुवम् । अत एव पाठात्समासान्तः ॥ अनयोरल्पाज्द्वारेण ॥
 गजश्चाश्वश्च । गजाश्वौ ॥ शूद्रश्चार्यश्च । शूद्रार्यौ ॥ अनयोरजाद्यद्द्वारेण ॥ ८४ ॥

काकमयूरौ मेधातपसी दारार्थपाण्डुधृतराष्ट्राः ।

नरनारायणदीक्षातपसी चित्ररथबाल्हीकौ ॥ ८५ ॥

काकश्च मयूरश्च । काकमयूरौ ॥ मेधा च तपश्च । मेधातपसी । अन-
 योरर्च्यलघुद्वारेण ॥ दाराश्चार्यश्च । दारार्थम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ पाण्डुश्च
 धृतराष्ट्रश्च । पाण्डुधृतराष्ट्रौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्वभित्तयेन ॥ नरश्च नारा-
 यणश्च । नरनारायणौ ॥ दीक्षा च तपश्च । दीक्षातपसी ॥ अनयोरर्च्यलघुद्वारा-
 रेण ॥ चित्ररथश्च बाल्हीकश्च । चित्ररथबाल्हीकौ राजानौ । अल्पाज्द्वारेण ।
 पाणिनिषामनमतेन ॥ शाकटायनस्तु बलहोऽस्यास्तीति बलहौ । बल्लिहकः ।
 सञ्ज्ञाप्रकृत्योरित्पत्तेन कै । चित्ररथबल्लिहकम् ॥ भोजस्तु चित्ररथबाल्लिह-
 कावस्मिन् गणे पपाठ । उणादिमध्ये तु मृद्वीकातिन्तिहीकबाल्हीकबल्लिह-
 ककल्लिहककिङ्किणीकापुण्डरीकचञ्चरीकसमीकप्रतीकपूतीकपर्फीकादय इत्य-
 स्मिन् बाल्हीकमिति प्रादर्शयत् ॥ एतेषामेतैः सूत्रैः प्राङ्निपाते प्राप्ते
 परनिपातः क्रियते ॥ ८५ ॥

पूर्वोऽप्यर्थो धर्मतः शब्दकामात्—

इन्द्रार्कान्तेभ्योऽग्निचन्द्रादयोऽपि ।

भीष्मादित्यं द्रोणचन्द्राच्च राहो—

श्वन्द्रो ग्रीष्मो वा वसन्ताद्विभाव्यः ॥ ८६ ॥

‘पूर्वोऽप्यर्थं इति न केवलं धर्मशब्दकामेभ्यः पूर्वोऽर्थशब्दः परोऽपि
 द्रष्टव्यो गणपाठसामर्थ्यात् । नगंश्च धर्मश्च । अर्धधर्मौ । धर्माधी ॥ अर्धश-
 य्दौ । शब्दाधी ॥ अर्धकामी । कामाधी ॥ न केवलम् अग्निचन्द्रादयः पूर्व

भवन्ति परतोऽपि । अग्निश्चेन्द्रश्च । अग्नीन्द्रौ । इन्द्राग्नी ॥ चन्द्रार्कौ ।
अर्कचन्द्रौ ॥ आद्यन्तौ । अन्तादौ ॥ भीष्मद्रोणौ । द्रोणभीष्मौ ॥ चन्द्रादित्यौ ।
आदित्यचन्द्रौ ॥ राहुचन्द्रौ । चन्द्रराहू ॥ ग्रीष्मवसन्तौ । वसन्तग्रीष्मौ ॥ ८६ ॥

शुक्रशुचिकरभरासभगुणवृद्धिसमीरणाम्रिकुशकाशाः ।

सर्पिर्मधुदीर्घलघू सतपःश्रुतपाणिनीयरौढीयाः ॥ ८७ ॥

शुक्रशुच्यादयः शब्दाः शकन्मूत्रशब्दपर्यन्ता विपर्ययेणापि भवन्ति ॥
शुक्रश्च शुचिश्च । शुक्रशुची । शुचिशुक्रौ ॥ करभरासभौ । रासभकरभौ ॥ गुणः
वृद्धौ । वृद्धिगुणौ ॥ समीरणान्गौ । अग्निसमीरणौ ॥ कुशकाशम् । काशकु-
शम् ॥ सर्पिर्मधुनी* । मधुसर्पिषी ॥ दीर्घलघू । लघुदीर्घौ ॥ सतपःश्रुतेति ।
सह तपःश्रुताभ्यां वर्तन्ते । सतपःश्रुताः । सतपःश्रुताश्च ते पाणिनीयरौ-
ढीयाश्च ॥ तपःश्रुते । श्रुततपसौ ॥ पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयपाणिनीयाः ८७

भीमसेनार्जुनावेतौ कपित्थाश्वत्थसंयुतौ ।

शकन्मूत्रं कृतहन्द्वा व्यत्यासेन सतां मताः ॥ ८८ ॥

भीमसेनार्जुनौ । अर्जुनभीमसेनौ ॥ कपित्थाश्वत्थौ । अश्वत्थकपित्थौ ॥
शकन्मूत्रम् । मूत्रशकत् ॥ एतेषां स्वीयस्वीयसूत्रेण नियमे प्राप्ते गणपाठाद्वि-
कल्पः ॥ सतां मता इति साभिप्रायम् । तेन जित्याविपूयविनीयाः । विपू-
यविनीयजित्याः ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनुदेवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥

इति राजदन्तादिः ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।

शौण्डः कुण्टो वृकः खञ्जो बठरो गडुलस्तथा ॥ ८९ ॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निपतन्ति ।
कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥ पिङ्गलमाण्डव्यः । माण्डव्यपिङ्गलः ॥
गौरगोतमः । गोतमगौरः (१) ॥ भिक्षुकदाक्षिः । दाक्षिभिक्षुकः ॥ खलतिखा-
रपायणः । खारपायणखलतिः ॥ तनुतृणविन्दुः । वृणविन्दुतनुः । तनुशब्दः
कशवाची ॥ शौण्डलिगुः । लिगुशौण्डः ॥ कुण्टमाण्डिः । माण्डिकुण्टः ॥

(१) गौरगोतमः । गोतमगौरः । इति पाठः ।

वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ खज्जुवात्स्यः । वात्स्यखज्जुः ॥ अठरच्छान्द-
सः । छान्दसवठरः ॥ गडुलगालवः । गालवगडुलः ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेलौ च कीर्तितौ ।

आहिताग्निगतार्थोऽढभार्यपीतघृतप्रियाः ॥९०॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ काणद्वीणः ।
द्वीणकाणः ॥ कूटदाक्षिः । दाक्षिकूटः ॥ खेलशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥
एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं वचनम् ॥ इतिकहारादिः ॥

एते शब्दा बहुव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्ती आहिताग्न्यादावित्यनेन
पूर्वपदस्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्या-
हितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रह्वे विजिगीषापराङ्मुखे ।

कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ? ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिधैः सामिधेनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वयुर्वर्यै-

हुतमयमुपलीढे साधु सांन्याय्यमग्निः ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः ।
भार्योऽढः ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्ये-
होपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुहः । गुहप्रियः ॥ प्रियविश्वः ।
विश्वप्रियः ॥ प्रियद्विः । द्विप्रियः ॥ एतेन आहिताग्न्यादयो गणाधीता एव
ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः । तेनाहितवसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्यान्न विकल्पः ॥९०॥

जातादन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।

गड्वादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालसुखादितः ॥९१॥

जाता दन्ता अस्य । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ पुत्रो जातोऽस्य । पु-
त्रजातः । जातपुत्रः ॥ तैलं पीतं येन । पीततैलः । तैलपीतः ॥ मद्यं पीतं
येन । मद्यपीतः । पीतमद्यः ॥ गड्वादेः सप्तमीति गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तो (१)

बहुव्रीहौ पूर्वं वा निपतति । गडुः कण्ठे यस्य । गडुकण्ठः । कण्ठेगडुः ॥
गडुशिराः । शिरसिगडुः(१) ॥ गुरुमध्यः । मध्येगुरुः ॥ गुर्वन्तः । अन्तेगुरुः(२) ॥
इन्दुमौलिः यस्य । इन्दुमौलिः । मौलीन्दुः । यथा च

मौलीन्दोमौलिभूषा मनसिजनृपतेरान्तरः केलिकोशः ।

प्राचीदिङ्नायिकायाः कनकविरचितप्रौढताडङ्ककान्तिः ।

पीयूषासारवर्षी त्रिभुवननयनानन्दवृन्दैकपात्रं

देवः श्रीश्वेतभानुर्जयति कुमुदिनीबान्धवः सिन्धुजन्मा ॥

भोजस्तु नेन्द्रादिभ्य इत्यनेन निषेधान्मौलीन्दुरिति मन्यते ॥ समर्थ-
धिकाराद्वहेगडुरित्येव भवति । तथा शशिशेखरः । पद्मनाभः । कर्णनाभः ।
शङ्खपाणिः । पद्मपाणिरित्यादौ परनिपात एव ॥ क्तान्तमित्यादि । क्तान्तं
च वा पूर्वं निपतति ॥ जातेः । पलाण्डुभक्षिती । भक्षितपलाण्डुः ॥ सारङ्ग-
जग्धी । जग्धसारङ्गः ॥ पाणिगृहीती । गृहीतपाणिः ॥ कालात् ॥ मासजाता
जातमासा ॥ संवत्सरजाता । जातसंवत्सरा ॥ सुखादेः । सुखजाता । जातसु-
खा ॥ जातदुःखा । दुःखजाता ॥ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता ॥ न्यासकृता सुखा-
दयो गुणवचना इत्युक्तम् । भोजस्तु सुखादयो दश क्यञ्विधौ निरूपिता इत्यु-
क्तान् जातिग्रहणमकृत्वाकृतिग्रहणात् ॥ आकृत्या संस्थानेन व्यज्यते सा जातिः ।
तेनेह न भवति । आहूतब्राह्मणः । सेवितक्षत्रियः । तर्पितदाक्षिः । प्रीणित-
कट इत्येके ॥ जातिपरत्व आकृतेः पूर्वनिपातः । न व्यक्तिपरत्व इत्येके ॥१९॥

ज्ञेयो जातश्मश्रुः पीतदधिच्छिन्नशीर्षपीतविषाः ।

क्तः प्रहरणवाचिभ्यः सप्तम्यपि सम्मता विदुषाम् ॥२०॥

जातं श्मश्रु यस्य । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजातः ॥ पीतं दधि येन ।
पीतदधिः । दधिपीतः ॥ छिन्नं शीर्षं यस्य । शीर्षच्छिन्नः । छिन्नशीर्षः ॥ पीतं
विषं येन । विषपीतः । पीतविषः ॥ क्त इति । प्रहरणं घनुः खड्गाद्यर्थो येषां
तेभ्यः क्तान्तं सप्तम्यन्तं च पूर्वं निपतति । उद्यत उत्खातोऽभिर्येन स उद्य-
तासिः । अस्युद्यतः ॥ कलितप्रहरणः । प्रहरणकलितः ॥ दण्डः पाणौ यस्यासौ
दण्डपाणिः । पाणिदण्डः । विश्रान्तन्यासकृत्वसमश्रुत्वादृण्डपाणिरित्येव मन्यते ॥

(१) शिरोगडुरित्यपीति पा० । (२) मध्यगुरुः । अन्तगुरुः । इत्यपि क्वचित् ।

वज्रपाणिः । पाणिषजूः । अविशेषोक्तावप्यसमर्थत्वात् । शूलपाणिः । शा-
 क्त्रपाणिः । धनुष्याणिः ॥ पाशहस्त इत्यादौ परनिपात एव ॥ आकृतिगुणो-
 ऽयम् ॥२२॥ इत्याहितान्यादिः ॥

तिष्ठद्गु प्ररथं खलेबुसमधोनाभं समम्भूमि च—
 प्राहं पुण्यसमं वहद्गु विषमं प्रान्तं तथा निःषमम् ।
 एकान्तं च समम्पदाति सुषमं तीर्थं समानात्परम्—
 पूतेनान्वितपूयमानखलतो लूनाद्यवं वा बुसम् ॥२३॥

तिष्ठद्गु । इत्येवमादयः समासास्तिष्ठद्गून्वादिरयमित्यनेनाव्ययीभाव-
 सङ्गता निपात्यन्ते । अयमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ॥ तिष्ठन्ति
 गावो यस्मिन् काले दीहाय स कालस्तिष्ठद्गु । प्रथमरात्रेरर्धघटी । प्रावृट्-
 काल इत्यन्ये । अयमेवेति वचनात्क्षणमयं भट्टिकावये प्रयोगः ।

आतिष्ठद्गु जपन्सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतन्निभ्यः प्रबुद्गुः प्रणमन् रविम् ॥

तिष्ठद्गु पावद् आतिष्ठद्गूच्यते । भाष्योदाहरणात्तावदयं विजातीयः ।
 न च समासमात्रेण न भवितव्यमित्युक्तम् । अभिधानप्रमाणञ्च समासः ॥
 प्रगतत्वं रथस्य । प्रगताः प्रभूताः वा रथा अस्मिन्देशे । प्रथम् ॥ खले बुसानि
 यत्र काले स कालः खलेबुसम् ॥ नाभेरधोऽधोनाभं प्रहृतवान् । गणपाठाद-
 कारः समासान्तः ॥ समत्वं भूमेः । समम्भूमि । निपातनान्मुगागमः ॥ शाक-
 टायनस्तु समभूमीत्यप्याह । अन्यार्थत्वे तु । समभूमयो वीथय इत्येवं यौगि-
 कत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः । अन्यार्थत्वेऽपि समभूमीति केचित् ॥ प्रगतत्व-
 म्हां प्रगतमह इति वा । प्राहम् । निपातनाद् अह्रादेशः ॥ पुण्यत्वं समायाः
 पुण्या समेति वा । पुण्यसमम् । पुण्येन समं तृतीयासमासापवाद इति केचित् ।
 वहन्ति गावो यस्मिन् काले स कालो वहद्गु । शरत्काल इत्यन्ये ॥ विगतं
 समं पिगतत्वं समस्य वा । विषमम् ॥ समाद्विप्रकटो हीनो वा देश इति
 केचित् ॥ प्रगतत्वमन्तर्क्ष्य प्रगृतोऽन्तोऽस्मिन्देश इति वा । प्रान्तम् ॥ निर्गतं
 समं निर्गतत्वं समस्येति वा । निःषमम् ॥ समान्निष्क्रान्तो निःषममिति
 केचित् ॥ एकोऽन्तो यस्य तद् एकान्तम् ॥ समत्वं पदातिः । समपदाति ।

निपातनान्मुगागमः ॥ समपदातीत्यपि शाकटायनः ॥ अन्यार्थत्वे तु । समप-
दातृयो राजान इति यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः ॥ शोभनाः समा यत्र
स कालः सुषमम् । शोभनत्वं समस्येति वा ॥ समानं तीर्थं तीर्थस्य समान-
त्वमिति वा, समानतीर्थम् ॥ पूताः पूयमानाश्च यवा यत्र काले स पूतयवम् ।
पूतयवमिति भोजः ॥ पूयमानयवं कालः ॥ खलं रणानिरं धान्यावपनस्थानं
च । खलन्ति संघीयन्ते यशांसि शूरैर्धान्यानि वा यत्र तत्खलम् । खले यवा
बुशानि च यस्मिन् काले स खलेयवम् ॥ खलेबुशम् ॥ लूना यवा यस्मिन् काले
स लूनयवम् ॥ वा बुशमिति वा शब्दो व्यवस्थावाची । तेन बुशशब्दः खल-
शब्दादेव द्रष्टव्यः ॥ ८३ ॥

समपक्षं पापसमं समानतीरं प्रदक्षिणं प्रमृगम् ।

अपदक्षिणं च सम्प्रति वासंप्रति लूयमानयवम् ॥९४॥

समत्वं पक्षस्य समः पक्षोऽस्मिन्निति वा । समपक्षं देशः ॥ पापाः समा
यस्मिन्पुगे काले वा । पापसमम् ॥ समानं तीरं समानत्वं तीरस्येति वा
समानतीरम् ॥ प्रस्तुत्य दक्षिणतो भ्रमति । प्रदक्षिणम् । भोजस्तु प्रदक्षिणं
वासमित्याह ॥ प्रकृष्टत्वं दक्षिणाया वा । प्रदक्षिणम् ॥ प्रगता सृगा यत्र
काले यतो वाऽऽरण्यादेस्तत् प्रमृगम् ॥ अपगता दक्षिणा यत्र तत् अपदक्षिणम् ॥
सम्प्रतीति प्रादिसमुदायरूपः शब्दः । स एव नञ्सम्प्रकाद् असम्प्रति ॥
लूयमाना यवा यत्र काले स लूयमानयवम् ॥ ९४ ॥

संहृतसंह्रियमाणाद् वुसं यवं चायतीगवाविषमे ।

अपरायत्योश्च समं दुःपममिच्छप्रत्ययोऽपि गणे ॥९५॥

संहृतानि संह्रियमाणानि च वुशानि यवाश्च यत्र काले स कालः संहृ-
तवुसम् । संह्रियमाणवुसम् ॥ संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् ॥ दोहार्यं जल-
पानार्थं निवासार्यं वायत्यो गावो यत्र काले स आयतीगवम् । यथा-आति-
ष्ठन्नु जपन्सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥ न विषमम् । अविषमम् ॥ अपरा
आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपरसमम् । अवरसमेमिति भोजः ॥ आय-
तीसमम् ॥ दुष्टत्वं समाया दुष्टाः समा वा यत्र तद्दुःपमम् । गणपाठसाम-
र्थ्यात्स्त्रीत्वनिवृत्तिः ॥ इच्छप्रत्ययोऽपीति । इच्छुद्द इत्यनेन य इज् विहित-

स्तदन्तः शब्दोऽत्र गणे द्रष्टव्यः । तेन परमं भीमं वा केशाकेशीति समासा-
रम्भकत्वं न भवति ॥

तिष्ठद्गु वहद्गुवायतीगवं लूनलूयमानपूतपूयमानयवाः खलेसंहतसं-
ह्रियमाणयवबुसाश्च कालविशेषवाचिन एव गणे द्रष्टव्याः ॥ अन्ये तु देशवृ-
त्तित्वमपि सन्त्यन्ते । तेनान्यत्र पूर्वेण बहुव्रीहिः स्यात् । तिष्ठन्ति गावो यत्र
स तिष्ठद्गुः । तिष्ठद्गवो ग्रामाः ॥ वहन्त्यो गावो यत्र सा वहद्गुर्हलपङ्क्तिः ।
वहद्गवः कुटुम्बिनः ॥ आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः ॥ लूनयवेषु क्षेत्रेषु
वसतीत्यादि ॥ लूनयवादयस्तु प्रथमैकवचनान्ता एव प्रयोक्तव्याः । तेन द्वि-
तीयादिका विभक्तिर्न भवति ॥ समं भूमिपदातिभ्यानन्यपदार्थं प्राङ्मूढरथमृग-
दक्षिणाभिरित्येताभ्यां सूत्राभ्यां कालभावयोरेवान्यपदार्थं द्रष्टव्यं । तेन समा
भूमिरस्मिन्ग्रामे । समभूमिग्रामः । प्रगता मृगा अस्मात् । प्रमृगोदेशः । प्राल्लः ।
प्ररथः । प्रमृगः । प्रदक्षिणः ॥ अन्यपदार्थ एव । समा भूमिः । समभूमिरि-
त्यादौ तत्पुरुष एवेति भोजः ॥ आकृतिगणोपमम् । तेन यत्प्रभृति तत्प्रभृती-
दयादीनामपि क्रियाविशेषणवृत्तीनां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥

इति तिष्ठद्गुवादिः ॥

ऊरीभ्रंशकलोररीगुलुगुधाधूलीस्वधाविःसजू—

धूलीध्वंसकलोररीमसमसाविकलीफलीमस्मसाः ।

तालीसंशकला फलू च शकला स्वाहा वपट्श्रौषटौ—

वेताली च पशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः ॥ ९६ ॥

ठस्फुक्तेत्यादिना सूत्रेणोर्यादयः सुवन्ता भ्वादिना सह समस्यन्ते । स स-
मासस्तत्पुरुषो भवति ॥ ऊरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । अङ्गीकृत्य
विस्तारं कृत्या वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तारयोरिति पठन्ति । अपरे
भृशार्थशब्दप्रशंसासु । यथा—

सदूरीकृत्य कृतिमिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥

अंशकलेति हिंसायाम् । अंशकलाकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थः ॥ ऊरी ।
ऊरीकृत्य ॥ गुलुगुपेति पीडायाम् । गुलुगुधाकृत्य (१) । पीडयित्वेत्यर्थः ।

(१) गुलुगुपेति० गुलुगुधाकृत्य । इति पा० ।

क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुलूगुधेत्यन्ये ॥ धूसीति विस्तारे । धूसीकृत्य । विस्तार्य-
त्यर्थः ॥ धूसी कान्ताविति शाकटायनः । अपरे धूसी काङ्क्षायाम् । धूसीकृत्य ।
काङ्क्षां कृत्वेत्यर्थः ॥ स्वधेति संप्रदाने । स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारित-
मग्न्यादिकर्म कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ तृप्तिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ एवं स्वाहावषट्
औषट् वौषटामर्थो द्रष्टव्यः । वषट् पूजायामित्यन्यः । एतेषां सम्प्रदानार्थ-
त्वात्करोतिनैव सम्बन्धः । आविस् । इति प्राकाशये यथा—

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिस्नानमुखश्रियाम् ॥

आविष्करोति । प्रकटयतीत्यर्थः । आविःशब्दस्येह पाठात्सूक्तत्वे
धातोः प्रागेव निष्पन्नः । एवं च योऽयं प्रयोगः । वारुणीमदविशङ्कमथावि-
श्रुषोऽभवदसाविष रागः ॥ इति । तथा—

पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा, विषमाशीभिरनारतं वमन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा, युगलीढोभयसङ्गभागमाविः ॥

इति च सप्रसादज एव नास्त्यभ्युद्गारः । आविरभवद्वागः । आवि-
रभवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य समीहितत्वात् ॥ सजूरिति सहार्थः । सजूः
कृत्य । सहितं साहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः । सहार्थत्वाद्यं कम्भवस्तिभि-
र्युज्यते । आविःशब्दश्च प्राकाशयार्थत्वात् ॥ धूलीति विदूरव्याकुलीभावे ।
धूलीकृत्य । विदूराकुलतां कृत्वेत्यर्थः ॥ ध्वंसकला । अंशकलावत् ॥ उरुरी ।
ऊरीवत् ॥ मसमसेति ध्वंसकलावत् ॥ विक्री फली । इति विकारे । हिंसा-
यामिति वामनः । विकारार्थत्वात् कम्भवस्तिभिर्युज्यते । विक्रीकृत्य ॥ अपर
आक्ती विक्रीति विचारे । विक्रीकृत्य विचार्येत्यर्थः ॥ फलीकृत्य ॥ मस्मसेति
मसमसावत् । अपरे तु मस्मसा, मसमसेति द्वौ सञ्चूर्णने संवरणे चेत्याहुः ॥
ताली विदूराकुलीभावे । तालीकृत्य ॥ ताली आताली वर्णे शाकटायनः ॥
अपरे तूत्तमार्थः । तालीकृत्य । उत्तमं कृत्वेत्यर्थः ॥ विस्तारे तु भोजः ॥ संश-
कलेति मसमसावत् । असङ्कलेति भोजः ॥ फलू विक्रीवत् । फलू फलीति
क्रियासम्पत्तौ । फलूकृत्य । फलीकृत्य । क्रियां सम्पाद्येत्यर्थः ॥ शकला । म-
स्मसावत् ॥ अपरे शकला संशकला ध्वंसकला भू, शकलेति चत्वारः परिभवे ।
शकलाकृत्य । परिभूय गत इत्यर्थः ॥ वेतालीति तालीवत् । विस्तारे तु
भोजः ॥ पशू । इति हिंसायाम् । पशूकृत्य गतः । हत्वा गत इत्यर्थः ॥

फलीति विल्लीवत् ॥ गुलुगुला । गुलुगुधावत् ॥ आताली वितालीति तालीवत् ॥
 श्रुदिति शीघ्रार्थे । श्रुत्कृत्य गतः । शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यस्तु श्रु-
 दिति श्रद्धाने । श्रद्दाय । श्रद्दां कृत्वेत्यर्थः । अयं दधातिना युक्तः प्रयुज्यत
 इत्याह ॥ ९६ ॥

प्रादुः पाम्प्यालम्बीपाम्पालीसङ्कलाश्च केवाली ।

आलोष्टी केवासी सेवाल्याक्की च वार्दाली ॥ ९७ ॥

प्रादुः प्राकाशये । यथा समैव—

निः सीमाश्चर्गघाम त्रिभुवनविदितं पत्तनं यस्वदीयं—

तन्मध्ये वृद्धिभीयुः फलभरनमिताः शाखिनश्चूतलुखाः ।

नैतच्चित्रं विचित्राद्विहितकृतयुग त्वत्प्रभावात् क्षितीश—

प्रादुःपन्ति प्रभूता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

श्वादिनेति सामान्योक्तावपि कश्चस्तिभिरेव योग एतेषां समासः ॥

पाम्पी विस्तारविध्वंसनाधुर्येषु करुणविलापे च । पाम्पीकृत्य । विस्तारं
 विध्वंसं नाधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः ॥ पाम्पीकृत्य । करुणं विलप्येत्यर्थः ॥ आल-

म्बीति प्राकाशये हिंसायां च । आलम्बीकृत्य ॥ पाम्पाली । सङ्कला । केवा-
 ली । आलोष्टी । केवासी । सेवाली । आक्की हिंसायाम् ॥ पाम्पालीकृत्य ।
 हिंसित्वेत्यर्थ इत्यादि ॥ आक्कीशब्दो विकारेऽपि । आक्कीकृत्य ॥ वार्दा-
 लीति प्राकाशये हिंसायां च । वार्दालीकृत्य ॥ वार्दालीति कश्चित् ॥

इत्यूर्यादिः ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना—

बीजर्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयग्नावमाः ।

अद्वा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्याद्रमास्योऽष्टमः—

प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतंवशेप्रादुसः ॥ ९८ ॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चैवार्थविषयाः करोतिना सह साक्षादाद्याच्चि-
 रित्यनेन वा समस्यन्ते । स च तत्पुरुषसङ्गो भवति । साक्षात्कृत्य । सा-
 क्षात् कृत्या । असाक्षाद्भूतं साक्षात् कृत्वेत्यर्थः ॥ बीजरुहेति रुहिक्रियार्थः ।
 बीजरुहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ नृमस्कृत्य ॥ प्रसहने । द्रव्युत्सा-

हे सामर्थ्यं च । प्रसहनेकृत्य ॥ चिन्ता इति मानसे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥
चित्तेति कश्चित् । स चाचित्ता चित्ताकृत्वा । चित्ताकृत्य । अव्ययत्वादसमासे-
ऽपि विभक्त्यश्रवणमव्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येष्वपि ॥
आविष्कृत्य ॥ रोचना इति अद्भुत्पादने प्रशंसायां च । रोचनाकृत्य ॥ लो-
चनेति दीप्ती कश्चिदाह ॥ वीज्या इति जरणक्रियार्थः । वीजर्याकृत्य घनस्य
गतः ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ लवणमिति रुच्यर्थः । लवणंकृत्य ॥ सह इति
सम्बद्धार्यः । सहकृत्य ॥ प्रतपने इति तापार्थः । मिथ्याकृतां प्रतपनेकदय
क्षितीशः ॥ वितपन इत्यपि वामनः ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु ।
अभद्राभद्राकरणं पूर्वम् । भद्राकृत्य ॥ केचित् अभद्रां भद्राङ्कृत्वेति विग्रहे
विभक्तिमुच्चारयन्ति ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा—
अर्थेकृत्य वदति । समयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः । यथा द्वितपस्य—

साक्षात्कृतेऽथ लवणंकृति दिङ्मुखानाम्—

उष्णंकृतीर्चिषि वशेकृदमाकृदास्ते ।

आस्थाकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थ—

कृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥ •

अग्नौकृत्य । अग्नौकृत्वा ।

अग्नौकृतानथ हुतैरुदकंकृदंशाव्—

आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् ॥

अग्नाविति तैश्चये शाकटायनः ॥ अमा इति रहःसमवायसंयोगसा-
ल्येषु । अमाकृत्य ॥ अद्भुतकृत्य । यथा—

शीतंकृद्विषि तटीमपराम्बुधेः सं-

सर्वाचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम् ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्तम्—

अद्भुतकृतेव वियता सरसि स्वलक्ष्मीम् ॥

प्राजरुहा इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः ॥

शोभार्थ इत्यन्ये ॥ उदकंकृत्य ॥ विसहने । प्रसहनेवत् ॥ मिथ्याकृत्य ॥ आर्द्र-
कृत्य ॥ आर्द्र इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रकृत्य ॥ आस्था इत्यादरे
प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥ प्राजर्या इति वीजर्यावत् ॥ प्राजुरा इत्यपि
शाकटायनः ॥ चिन्ताकृतान्प्रतिहितोरिविकम्पनेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकम्पने

फलीति विक्रीवत् ॥ गुलुगुला । गुलुगुधावत् ॥ आताली वितालीति तालीवत् ॥
 श्रुदिति शीघ्रार्थे । श्रुक्त्य गतः । शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यस्तु, श्र-
 दिति श्रद्धाने । श्रद्दाय । श्रद्धां कृत्वेत्यर्थः । अय दधातिना युक्तः प्रयुज्यत
 इत्याह ॥ ९६ ॥

प्रादुः पाम्प्यालम्बीपाम्पालीसङ्कलाश्च केवाली ।

आलोष्टी केवासी सेवाल्याक्ली च वार्दाली ॥ ९७ ॥

प्रादुः प्राकाशये । यथा समैव—

निः सीमाश्चर्याघाम त्रिभुवनविदितं पत्तनं यस्वदीयं—

तन्मध्ये वृद्धिभीयुः फलभरनमिताः शाखिनश्चूडानुरूपाः ।

नैतच्चित्रं विचित्राद्विहितकृतयुग त्वत्प्रभावात् क्षितीश—

प्रादुःपन्ति प्रभूता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

भ्वादिनेति सामान्योक्तावपि कभ्यस्तिभिरेव भोग एतेषां समासः ॥

पाम्पी विस्तारविध्वंसनाधुर्येषु करुणविलापे च । पाम्पीकृत्य । विस्तारं
 विध्वंसं नाधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः ॥ पाम्पीकृत्य । करुणं विलप्येत्यर्थः ॥ आल-

म्बीति प्राकाशये हिंसायां च । आलम्बीकृत्य ॥ पाम्पाली । सङ्कला । केवा-

ली । आलोष्टी । केवासी । सेवाली । आक्ली हिंसायाम् ॥ पाम्पालीकृत्य ।

हिंसित्वेत्यर्थ इत्यादि ॥ आक्लीशब्दो विकारेऽपि । आक्लीकृत्य ॥ वार्दा-

लीति प्राकाशये हिंसायां च । वार्दालीकृत्य ॥ पार्दालीति कश्चित् ॥

इत्यूर्यादिः ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना—

बीजर्य्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयग्नावमाः ।

अद्वा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्यार्द्रमास्योऽष्टमः—

प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतंवशेप्रादुसः ॥ ९८ ॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चैवर्थाविषयाः करोतिना सह साक्षादाद्याच्चि-
 रित्यनेन वा समस्यन्ते । स च तत्पुरुषसङ्क्षो भवति । साक्षात्कृत्य । सा-
 खात् कृत्या । असाक्षाद्भूतं साक्षात् कृत्वेत्यर्थः ॥ बीजरुहेति रुहिक्रियार्थः ।
 बीजरुहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ नमस्कृत्य ॥ प्रसहने । इत्युत्सा-

हे सामर्थ्यं च । प्रसहनेकृत्य ॥ चिन्ता इति मानसे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥
चित्तेति कश्चित् । स चाचित्ता चित्ताकृत्वा । चित्ताकृत्य । अव्ययत्वादसमासे-
ऽपि विभक्त्यश्रवणमध्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येष्वपि ॥
आविष्कृत्य ॥ रोचना इति अद्भुतोत्पादने प्रशंसायां च । रोचनाकृत्य ॥ लो-
चनेति दीप्ती कश्चिदाह ॥ वीजर्या इति जरणक्रियार्थः । वीजर्याकृत्य घनस्य
गतः ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ लवणमिति रुच्यर्थे । लवणकृत्य ॥ सह इति
सम्बद्धार्थः । सहकृत्य ॥ प्रतपने इति तापार्थः । मिथ्याकृतां प्रतपनेकदथ
क्षितीशः ॥ वितपन इत्यपि वामनः ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु ।
अभद्राभद्राकरणं पूर्वम् । भद्राकृत्य ॥ केचित् अभद्रां भद्राङ्कृत्वेति विग्रहे
विभक्तिमुच्चारयन्ति ॥ अर्थैकृत्य श्लोकं पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा—
अर्थैकृत्य वदति । समयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः । यथा क्लृप्तपस्य—

साक्षात्कृतेऽथ लवणंकृति दिङ्मुखानाम्—

उष्णंकृतोऽर्चिषि वशेकदमाकृदास्ते ।

आस्याकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थ—

कृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥ •

अग्नौकृत्य । अग्नौकृत्वा ।

अग्नौकृतामथ हुतैरुदकंकदंशाव्—

आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् ॥

अग्नाविति तैक्षणे शाकटायनः ॥ अमा इति रहःसमवायसंयोगसा-
लर्थ्येषु । अमाकृत्य ॥ अद्भुतकृत्य । यथा—

शीतंकृदर्चिषि तटीमपराम्बुधेः सं—

सर्वाचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम् ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्त्तम्—

अद्भुतकृतेव विद्यता सरसि खलक्ष्मीम् ॥

प्राजरुहा इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः ॥
शोभार्थ इत्यन्ये ॥ उदकंकृत्य ॥ विसहने । प्रसहनेष्वत् ॥ मिथ्याकृत्य ॥ आर्द्र-
कृत्य ॥ आर्द्र इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रैकृत्य ॥ आस्या इत्यादरे
प्रतिज्ञायां च । आस्याकृत्य ॥ प्राजर्या इति वीजर्यावत् ॥ प्राजुरा इत्यपि
शाकटायनः ॥ चिन्ताकृताश्रितहिनोरिविकम्पनेकत् ॥ शाकटायनस्तु विकम्पने

प्रकपने वैरूप्ये । विकपने हिंसायाम् । प्रकपने सन्ताप इत्यन्ये । इत्याह ॥
विहसनेकृत्य ॥ शीतंकृत्य ॥ शीतमनादर इति शाकटायनः ॥ वश इत्यस्वा-
तन्त्र्ये । वशेकृत्य ॥ प्रादुष्कृत्य ॥

विकल्पनेप्रभृतीनामेजन्तत्वं सवर्णप्रभृतीनां सान्तत्वं च गणपाठसाम-
र्थ्यादेव । अथवा । एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च निपाताः ॥
चादित्वाभावे । आस्थांकृत्वा । अग्नौ कृत्वा जलं तापयतीत्यादि स्यात् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन पर्यटनं वृत्तिसंख्य्याप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ९८ ॥

इति साक्षादादिः ॥

स्युर्याजकोद्वर्त्तककर्त्तृकारकाः—

प्रयोजकोत्सादकभर्त्तृवर्त्तकाः ।

अध्यापकस्नापकगोतृपूजका—

स्तुर्यः परेश्वारकवेषकाविमौ ॥ ९९ ॥

याजकादिभिः शब्दैः सुवर्तं पदम् अकयाजकादिभिरित्यनेन समस्य-
ते । स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ ब्राह्मणानां याजकः । ब्राह्मणयाजकः ।
याजयिता ॥ शरीरस्योद्वर्त्तकः । शरीरोद्वर्त्तकः ॥ प्रणम्य सर्वकर्त्तारम् ॥ धर्मस्य
कारकः । धर्मकारकः ॥ तत्प्रयोजककर्त्तृत्वमुपैति मन जल्पतः ॥ रिपूणामुत्सा-
दकः । रिपूत्सादकः ॥ छद् अपवारण उत्पूर्वः । क्षत्रियस्योच्छादकः । क्षत्रियो-
च्छादक इति शाकटायनः ॥ भुषो भर्त्ता । भूभर्त्ता ॥ वर्त्तयतीति वर्त्तकः । भा-
ष्यस्य वर्त्तकः । भाष्यवर्त्तकः ॥ पुत्राणामध्यापकः । पुत्राध्यापकः ॥ स्नापयतीति
स्नापकः । राज्ञः स्नापकः । राजस्नापकः ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः (१)
साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ परिचर-
तीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ परिवेवेष्टि । परि-
वेपकः । राज्ञः परिवेपकः । राजपरिवेपकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेपकः ।
घृतपरिवेपकः ॥ ९९ ॥

(१) मूले गोपदपदमुदाहरणे च गोपक इति धिरोधो नैव ज्ञेयः । यतो
मूलेऽपि गोपदपदेन गोपक एवाभिप्रेतः । छन्दोभङ्गमयात्तु तयापाठो न कृत
इत्यनुमीयते । भी० शं० ।

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।

होता हि त्रि च तीयान्तं तुरीयोऽपि सतां मतः ॥१००॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तीनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ आत्म-
नश्चतुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ क्षीरस्य होता ।
क्षीरहोता ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥
राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन
द्वितीयतृतीयेत्यादिभूतं बृहत्तन्त्रे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।

ये कर्त्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदी-
पकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्त्तरीति प्रतिषेधे प्राप्ते
पाठः ॥ १०० ॥

इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ पण्डितास्तःप्रवीणाः-

स्यात्संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

सव्यध्यानप्रवणविदिताः(१) सारगुर्वायसाः स्युः-

सिद्धो बन्धः कठकविरसौ शेखरः शुष्कपक्वौ ॥१०१॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह सप्तमी शौण्डैर्द्वित्यनेन वा समस्यते । स
समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः । अक्षशौण्डः ॥ वृत्तौ
प्रसक्तक्रियाया अन्तर्भावः शौण्डः प्रवीणः । यथा पण्डितश्रीसागरचन्द्रस्य-

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेवगुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।

त्वया पुनःपण्डितदानशौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि ॥

यद्यपि शौण्डशब्दो मद्यपे रुढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भग्यते ।
दुर्घसन्नो वा ॥

पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥ इति मुख्यार्थोऽपि
समासभाक् ॥ अस्त्रव्याहः ॥ आचारनिपुणः ॥ वाक्चपलः ॥ रथपण्डितः ॥

(१) प्रणवविदिता इति पा० ।

ते नालिकेरान्तरपः पिवन्तः । न चैतत् पृथ्वीसमासेन सिध्यतीति शक्यं प्रति-
 पत्तुमर्थमेदात् । न ह्यर्णवेऽन्तर् अर्णवस्यान्तरिति चैकोऽर्थः । किं चाव्ययत्वा-
 त्पृथ्वीसमासप्रतिषेधः ॥ श्रीभोजस्त्वन्तरशब्दं पपाठ ॥ शास्त्रप्रवीणः । शाक-
 टायनस्तु । अर्थप्रवीणः । अर्थविषये निपुण इत्याह ॥ लोकसंवीतः ॥ सेवाकु-
 शलः ॥ अक्षकितवः ॥ जिनवचनाधीनः । अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात्
 तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा स्वप्रत्ययान्तो बोद्धव्यः ॥ अथवा । अधिगत इति ।
 अधिगत, इतोऽनेनेति वा । अधीनः । यथा लोकाधीनः ॥ अक्षधूर्तः ॥ विबु-
 धप्रधानम् ॥ कार्यसव्यः । कार्यविषयेऽनिपुण इत्यर्थः ॥ कर्मध्यानः । कर्मसु
 युक्त इत्यर्थः ॥ पृथिवीप्रणवः (१) ॥ पृथिवीविदितः ॥ त्वचिर्गिरः ॥ मध्येगुरुः ॥
 कायायसः । कायविषय औदारिक इत्यर्थः ॥ काम्पित्यसिद्धः ॥ चक्रबन्धः ॥
 हस्तकटकः ॥ अवसानविरसः ॥ शिरःशेखरः ॥ छायाशुष्कः ॥ कुम्भीपक्वः ॥
 आकृतिगणोऽयम् ।

तेन व्यवहारपटुः । ज्ञातपरमणीय इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥

इति शौण्डादिः ॥

ड्यन्तात्पात्रात्समितबहुलौ मेहगोष्ठात्प्रगल्भ-

क्ष्वेडिन्नर्दिन्विजितिपटवः पण्डितव्याडशूराः ।

गर्भाच्छूरः सुहितसहितस्तृप्तदृप्तौ च धीरः-

पिण्डीशूरो व्रणकुमिरथो कूपमण्डूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते । क्षेपे गम्यमाने पात्रेसमि-
 तादयोऽय (२) नित्यनेनायमेव निपातितः समासो भवति नान्यः । ड्यन्तादिति
 यथासम्भवं सर्वत्र सम्बध्यते ॥ पात्रेसमिता । अपचितक्षीरा धेनुर्या सा पात्र-
 संगतिमात्रपर्यवसितव्यापारा सत्येवमुच्यते । तद्वदन्योऽपि यः फलविकलव्या-

(२) पृथिवीप्रणव इति पा० ।

(३) पात्रेसमितादयोऽयमित्याकारकं मूलं पाणिनीयव्याकरणे नोपलभ्य-
 ते । पाणिनीयाष्टके तु-पात्रेसमितादयश्चेत्याकारकं सूत्रमस्ति । तेनानुमीयते
 तादृशं भूत्रमन्यव्याकरणस्यमादत्तम् । एवमन्यत्रापि यत्रयत्र सूत्रभेद उपलभ्यते
 तत्र तन्नान्यव्याकरणसूत्राणि धृतानीति बोध्यम् । इति-भी० श०

पाराडम्बरः स तदुपमानात्तथा वाच्यो यथा चञ्चा खरकुटी चैत्रं इति ॥ पात्रे
वाहुल्येन संघटनात् क्षीरादिफलविकला । पात्रेबहुला । शेषार्थः पूर्ववत् ॥
अथवा । पात्र एव समिता मिलिताः । पात्र एव बहुलाः प्रचुराः । नान्यत्र
कार्ये, पात्रशब्देन साहचर्याद्भोजनं लक्ष्यते ॥ गेह एव प्रगल्भः । गेहेप्रगल्भः ॥
एवं गोष्ठेप्रगल्भः ॥ गेह एव क्ष्वेडति विक्रमं दर्शयति । अन्यत्र भीरुः ।
गेहेक्ष्वेडी ॥ गोष्ठेक्ष्वेडी ॥ गेह एव शौर्याडम्बरं प्रकाशयन् । गेहेनर्दी ।
तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गोष्ठेनर्दी ॥ विजितमनेन विजिती । यद्वा ।
विजितमस्यास्तीति विजिती ॥ गेह एव विजयते न शत्रुमध्ये । गेहेविजिती ॥
एवं गोष्ठेविजितीति एवं गेहेपटुः । गोष्ठेपटुः ॥ गेहेपण्डितः । गोष्ठेपण्डितः ॥
गेहेव्याडः । गोष्ठेव्याडः ॥ गेहेशूरः । गोष्ठेशूरः ॥ गर्भ एव शूरः । गर्भान्निः
सृत्य भीरुः । गर्भेशूरः ॥ गर्भ एव सुहितो न तु वहिर्निःसृतः । गर्भसुहितः ॥
गर्भ एव दूतः * स्वमात्राहतेनाहारेण ततो निःसृत्य न कदाचिदुदरपूरं कृत-
वानिति । गर्भदूतो दरिद्रः ॥ गर्भ एव दूतो मातुश्चेष्टया मातुरायासनेन वा
ततोऽन्यत्र निस्तेजाः । गर्भदूतः ॥ अथवा गर्भसुहितादीनामयमर्थः—योऽली-
काभिमानित्वादानुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥ गर्भ एव धीरो गर्भान्निःसृतश्च-
पलः । गर्भधीरः ॥ पिण्ड्यां खादितव्ये वस्तुनि शूरः । कलहवर्धनादिकं कृत्वा
खादितव्यं खादत्यन्यत्र कार्यान्तरे निर्विक्रमः । स पिण्डीशूरः ॥ ब्रणमध्य
एवकमिः । ब्रणकमिः । अल्पदृश्या ॥ कमिशब्दः संयोगादिः संयोगविकलो-
ऽप्यस्ति । उदुम्बरे कमिरिव । उदुम्बरकमिः । तस्माद्रसाद्विशिष्टं रसमन्यं न
वेत्ति स एव मुच्यत इति कञ्चिदाह ॥ कूपे मण्डूक इव । कूपमण्डूकः । ततो-
ऽन्यज्जलस्थानं सरः समुद्रं वाऽधिकं न पश्यति । तद्वदन्यः पुरुषो ग्रामे नगरे
वा शास्त्रे वा प्रतिबद्धः । ततोऽन्यत्र पश्यति विशिष्टं स एवमुच्यते ॥१०२॥

गेहेनन्दी गृहकलविङ्को गेहेमेह्याखनिकवकौ च ।

गेहेवादी ननु नगरश्वा ज्ञेयः कर्णेतिरितिखासौ ॥१०३॥

गेह एव नन्दति । गेहेनन्दी ॥ गेहेनर्तीत्यपि कश्चित् ॥ गृहे कलविङ्क
इव । गृहकलविङ्कः ॥ गेह एव मेही । गेहेमेही । य आवश्यककार्यमपि वहिर्न
निर्गच्छति भोजन एव च संरभते स एवमुच्यते ॥ आखनिको जलस्रोतः खातं
तस्मिन् वक इव । आखनिकवकः । यत्किञ्चिदासीय आखनिके लभते

तद्भक्षयति नान्यत्र गच्छति तद्ददन्योऽपि य आत्मीये गृहे यत्किञ्चिदस्ति
तद्भक्षयति नान्यत्र गच्छति स एवमुच्यते ॥ अपरआह । आखनिरेव । अखि-
निकः । कुत्साद्यर्थे कः । स्वल्पखातनिम्नप्रदेशो जलाधार उच्यते तस्मिन्
वकः । आखनिकवकः । स हि जलाश्रयस्तुद्रजन्तुभक्षणानुसंधानेन संकुचितात्मा
बहुलक्षस्तद्ददन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गेह एव दहनशीलो नान्यत्र । गेहेदाही ॥
नगरे श्वेव । नगरश्वा धृष्ट उच्यते ॥ टिरिटिरि चापलेनानुचितचेष्टोच्यते ॥
मत्ता छन्दः । ज्ञेया मत्ता ममसगयुक्ता ॥ १०३ ॥

कर्णेचुरचुरा कूपकच्छपावटकच्छपाः ।

गेहेमेली गृहात्सर्पो नगरात्काकवायसौ ॥ १०४ ॥

कर्णेचुरचुरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति गत्यनुकरणम् ।
चुरुचुर्विति वाक्पानुकरणम् । तत्करोतीति शयन्तादप्रत्ययो निपातनसामर्थ्या-
द्वाङ्मनो न भवति ॥ शाकटायनस्तु कर्णेटिरिटिरिः कर्णेचुरुचुरित्याह । अन-
योश्च व्याख्या । कर्णे किमपि जल्पित्वा जीवति । नास्य विक्रम इति श्लेषः ।
टिरिटिरिचुरुचुर्वित्यनुकरणशब्दौ तदाकारिणि व्यवह्रियेते ॥ कूपकच्छपाव-
टकच्छपा कूपसर्पद्वयकृत् ॥ गेह एव मिलनशीलो नान्यत्र । गेहेमेली ॥ गृह
एवसर्पः । गृहसर्पः । दुष्ट इत्यर्थः । नगरे काक इव । नगरकाकः । नगरे
वायस इव । नगरवायसः । स्वार्थनिष्ठः परवञ्चनानिपुण उच्यते ॥ अथवा ।
नगरकाको न क्वचित्तिष्ठति सर्वमेव नगरं परिभ्रमति तद्गतत्रान्यत्र वाङ्मन-
स्थितः पुरुष उच्यते ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषोदुस्वरमशकौ गेहेविचित्यपि प्रोक्तः ।

श्रमणाप्रव्रजिताथो कुलटा पटुनां च मृदुनापि ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिनत्ति स एवमुच्यते । यद्वा । मातरि
पौरुषमवलम्बमानो मातरिपुरुषः । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ पितरि-
शूर इत्यपि भोजः । उदुस्वरे मशक इव । उदुस्वरमशकः । अल्पदृष्टक ॥
अथवा । उदुस्वरमशकोऽल्पप्राणः सुकुमारश्च । तादृशो यः स उदुस्वरमशकः ।
विचिह्नमनेन । विचिती । गेह एव विचिती । गेहेविचिती । अयमर्थः—गेहे
स्थित्येवं युक्तमिदमयुक्तमिति विचितीति निरूपयति युद्धिमत्तां प्रकाशयति
न सभामध्ये कार्यं वा स एवमुच्यते । एतेषां यथासम्भवं गणपाठसान्दर्भ्यात्

सप्तम्या अलुक् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन उदपानमण्डूक इत्यादयोऽनुसर्त-
दधाः ॥ इति पात्रेसमितादिः ॥

कुमारशब्दः अमणादिभिर्विशेष्यैः सह समस्यते । समासस्तु कर्मधारयः ।
आस्यतीति अमणा । कुमारी चासौ अमणा च । कुमारअमणा ॥ कुमार
प्रव्रजिता । कुमारकुलटा । कुमारश्चासौ पटुश्च । कुमारपटुः ॥ कुमारस्मृदुः ॥ १०५ ॥

तापसीनिपुणादासीगर्भिण्यध्यापकाः स्मृताः ।

कुशलः पण्डितश्चात्र चपलश्चाभिरूपकः ॥ १०६ ॥

कुमारतापसी ॥ कुमारनिपुणा ॥ कुमारदासी ॥ कुमारगर्भिणी ॥ कुमा-
राध्यापकः ॥ कुमारकुशलः ॥ कुमारपण्डितः ॥ कुमारचपलः ॥ कुमाराभिरूपकः ॥

लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् कुमारशब्दः अम-
णादिभिः स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्ग एव समस्यते । पट्वादिभिस्त्वभिधेयलिङ्गै-
स्तस्मिङ्गः । तेन कुमारपट्वी । कुमारस्मृद्वी । इत्यादि सिद्धं भवति ॥ १०६ ॥

इति अमणादिः ॥

किंशुकः किंवदन्ती स्यात् किंकिरातश्च किंनरः ।

किंपुरुषोऽथ किंदासः किंजल्काद्या बुधैर्मताः ॥ १०७ ॥

किंशुकादयस्तत्पुरुषसङ्ज्ञायां विषये साध्रवो भवन्ति किंशुकः=पला-
शः । किंवदन्ती=जनश्रुतिः ॥ किंकिरातः=कुरण्टकः ॥ किंनरः=मयुः ॥ किं-
पुरुषः स एव ॥ किंदासः=राजर्षिः ॥ किंजल्कः=पुष्परेणुः ॥

आद्यशब्दादन्येऽपि द्रष्टव्याः । अयं च गणः श्रीभोजदेवाभिप्रायेण ॥ १०७ ॥

इति किंशुकादिः ॥

व्याघ्रः क्रुश्रामहिषरुरवः कुञ्जरेन्दू वराहः-

सिंहो वज्रं वृषभकलशौ चन्दनं पुण्डरीकः ।

चन्द्रः कुम्भर्षभकिसलयं पल्लवस्तृत्तपद्मौ-

हस्तिश्वानावृषितरुवृका विम्बमप्यत्र लक्ष्यम् ॥ १०८ ॥

सुबन्तं पदं केनचिद्गुणेन परार्थं प्रयुक्तैर्व्याघ्रादिभिः सह गौणैर्व्याघ्री-
रित्यनेन समस्यते । समासः कर्मधारयसङ्ज्ञो भवति । व्याघ्र इव=व्याघ्रः ।

पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च=पुरुषव्याघ्रः ॥ स्त्रीकुञ्जा ॥ पुरुषमहिषः ॥ पुरुषरुहः ॥
 पुरुषकुञ्जः ॥ वदनेन्दुः ॥ पुरुषवराहः ॥ पुरुषसिंहः ॥ वाग्धृजः ॥ पुरुषधृष-
 मः ॥ कुचकलशौ । मुनिचन्दनः ॥ मुखपुण्डरीकम् ॥ मुखचन्द्रः ॥ स्तनकुम्भौ ॥
 पुरुषर्षभः ॥ करकिंसलयम् ॥ पाणिपल्लवः ॥ पुरुषर्क्षः । पाणिपद्मम् ।
 पुरुषहस्ती ॥ वानरश्वा ॥ राजानन्यपय इव=राजर्षयः । वैरं तरुरिष्य समूल-
 त्वात् । वैरतरुः ।

वट्टमूलस्य मूलं हि सहद्वैरतरोः स्त्रियः ।

पुरुष वृकः ॥ ओष्ठो लौहित्याद्विम्बमिव ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषवृषइत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १०८ ॥

इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः पण्डितोऽथो-

मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षत्रियाध्यापकाश्च ।

इन्द्रो देवः कृष्णविशिषौ निर्धनोऽथो पटुर्वा-

राशिर्भूतश्रमणकुशलाः कुन्दुमः स्याद्द्वयान्यः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्यवन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते । समा-
 सः कर्मधारयो भवति ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः=श्रेणीकृताः पुरुषाः ॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र अनागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ॥

अनिधनरूपाः निधनरूपाः कृताः=निधनकृताः शत्रवः ॥ निपुणो-
 दाहताः ॥ ब्राह्मणमताः ॥ पण्डितज्ञाताः ॥ मन्त्रमिताः ॥ मुण्डसंभाक्षिताः ॥
 निचयोच्चारिताः ॥ चपलापाकृताः ॥ क्षत्रियमताः ॥ अध्यापकोद्दिताः ।
 अधीतेऽध्यापक इति शकटाङ्गमः ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ देवाच्चाताः । वेदेति
 रत्नमतिः ॥ कृष्णारयाताः ॥ विशिषं गृहम् । अविशिषं विशिषं कृतम्=
 विशिषकृतम् । भोजस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ निर्धनो-
 पकृताः ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिङ्गा इत्यपरे । ऊकायकल्पिताः ॥
 पटुक्ताः ॥ राशिकल्पिताः ॥ भूतनिराकृताः ॥ श्रमणविश्रुताः ॥ कुशलारया-
 ताः ॥ कुं भूमिं दुनोति=कुन्दुः=उन्दुरः । तं मीनाति । हिनस्ति । कुन्दुमी=

मार्जारः । कुन्दुमावकल्पिताः । अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्या-
नम् । तस्मिन्मिनोतीति कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः कन्दुमकृताः
शालयः । कुङ्कुमेति रत्नमतिः । वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः सम्बन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः श्रेणयो
विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेयासीना इत्यादयो भवन्ति ।
यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धना निर्धना ।
इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्युपकृताः । अभूता भूता इति निराकृता
इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ १०९ ॥

इति श्रेयादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च—

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।

आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः ११०

अवकल्पितो निरूपितविहितोपाकृतसमाज्ञाताः ।

आम्नातोदितदृष्टावज्ञातोदीरिताख्याताः ॥१११॥

इति कृतादिः ॥

वृन्दारको वराहश्च नागकुञ्जरपुङ्गवाः ।

वृषभव्याघ्रशार्दूलहंससिंहर्षभादयः ॥११२॥

गौश्चासौ वृन्दारकश्च । गोवृन्दारकः । नृवराहः । पुंतागः । अश्वकु-
ञ्जरः । मुनिपुङ्गवः । रघुवृषभः । नरव्याघ्रः । राजशार्दूलः । राजहंसः ।
पुरुषसिंहः । भरतर्षभः ॥ आदिग्रहणात् । नवतमालनिभस्य नभस्तरोरित्या-
दयोऽपि भवन्ति ॥११२॥ इति वृन्दारकादिः ॥

मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः ।

हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः ॥११३॥

अश्वमतल्लिका । गोमतल्लिका । यथा—

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकां—निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ।

वर्गाद्वां हुंकृतिचारुनिर्यतीम्—अरिर्मथैरैक्षत गोमतल्लिकाम् ॥

साध्वीं गामपश्यदित्यर्थः । पुरुषोद्वाः । आर्य्यमिश्राः । गोमकाण्डम् ।
वक्षःस्थलम् । अंसमितिः । केशहस्तः । केशपाशः । स्तनतटम् । तातपद्माः ।
कपोलपाली । गोमचर्चिका । एतन्नाविष्टलिङ्गत्वान्तल्लिकादयोऽन्यलिङ्गेपि
जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । प्रशंसावचनत्वं
चैषां समास एवेति वाक्यं न भवति । आदिग्रहणात् तमस्काण्डः । उरःक-
वाटः । कुमारीतल्लजकादयो भवन्ति ॥११३॥

इति मतल्लिकादिः ॥

खसूचिखेटौ कितवोऽथ चौरमूर्खब्रुवास्तस्करदुर्दुरुटौ ।

धूर्तो विटः स्याद्धतकश्च भीरुश्चेलश्च जालमापस्तौ च धृष्टः ११४

कुत्सितवाचि पदमेतैः खसूच्यादिभिः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च स-
मासः । वैयाकरणश्चासौ खसूची च । वैयाकरणखसूची ॥ यः पदपदार्थनिर्णयं
कर्तुमुचितं पृष्टः सन् निष्प्रतिभत्वात् खम् आकाशं सूचयति स एवमुच्यते ।
शाकटायनस्तु पृषोदरादित्वात् पत्वे खसूच्याह । वामनप्रभृतयस्तु खसूचिरि-
त्याहुः । मुनिखेटः । याज्ञिककितवः । कविचौरः । पाठकमूर्खः । ब्राह्मण-
ब्रुवः=जातिमात्रीपजीवी । रक्षकतस्करः । मीमांसकदुर्दुरुटः । मीमांसा-
ध्ययनेन शौचाचारादिलक्षणं फलमनवाप्य वेदविस्मयनमद्यपानाद्यनुष्ठाननि-
रतो नास्तिको जातइत्यर्थः । मुनिधूर्तः । मुनिविटः । शिरस्तुण्डमुण्डनद-
ण्डादिमुनिवेषधारणाद्वेश्यागमनमद्यपानाद्यनाचारप्रवृत्त एवमुच्यते । राक्षस-
हतकः । क्षत्रियभीरुः । ब्राह्मणचेलः । ब्राह्मणजालमः । तापसापसदः ।
ग्राम्यधृष्टः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन कागदीरकागद्वृत्त्यान्दसबठरइत्यादयो द्रष्ट-
व्याः ॥ एतच्च गणत्रयं श्रीभीमजिह्वाविशिष्टं प्रमाणम् । अन्यवैयाकरणमतेन
सूत्राण्येतानि ॥११४॥ इति शतश्लोकाः ॥

मयूरच्छत्रतच्छात्रावृत्तगणैः प्रह्ववाणिजा ।

कम्बोजाद्यवनान्मुण्डोऽथ प्रतिस्वागता तथा ॥११५॥

मयूरव्यंसकादयः समस्ता मयूरव्यंसकाद्योऽप्यमित्यनेन कर्मधारयसंज्ञा
भाष्ये ॥ विगता अंसा यस्य । व्यंसकः । रमणीयाकारदेहनेपथ्योपेतत्वाद्(१)

(१) दामिपिपुगयोपलम्भान्—इति पाठान्तरम् ।

मयूरवन्मयूरः पुमान् । स चासौ व्यंसकश्च बाहुसाध्यव्यापारपुरुषकारविकलः
 कश्चिदेवं प्रतिक्षिप्यते ॥ यद्वा । व्यंसयति च्छलयतीति व्यंसकः । स चासौ
 स च यो लुब्धकानां मयूरो गृहीतशिक्षोऽन्यान्मयूरांश्छलयति वञ्चयति स
 विप्रलम्भक उच्यते । छत्तृवद्व्यंसकः । छत्तृव्यंसकः । छत्तृं हि प्रसारितं सत्
 सुन्दराकारमाभाति स्वयं तु स्यातुमशक्तमन्येन प्रयत्नवता धार्यते । एवमन्यो-
 ऽपि यः सदा परावष्टम्भवलस्थितिः सुन्दराकारोऽपि स एवमुच्यते । छात्तृव-
 द्व्यंसकः । छात्तृव्यंसकः । छात्तृो हि यथा लब्धभिक्षामात्रवृत्तिकृतसंतोषो
 निर्व्यापारतया कार्यतो व्यंसकस्तद्वदन्योऽप्येवमुच्यते । छात्तृरूपेण वञ्चको वा
 लोकस्य । छात्तृव्यंसकः । कम्बोजद्वयमुण्डः । कम्बोजमुण्डः । यवनद्वय
 मुण्डः । यवनमुण्डः । दीक्षितेन मुण्डितव्यम् । कम्बोजा यवनाश्च मुण्डा भव-
 न्ति । एवमित्यौ वृथा मुण्डावित्येकोऽर्थः । प्रेहि म्रियस्व वाणिजेति यस्यां
 सा प्रेहिवाणिजा । प्रपूर्वं इत्यनरणे । यथा प्रेतः ॥ अन्यत्वाहुः । प्रेहि । आ-
 दरेणागच्छेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गत्वादाङ्निपातनादेवाकारइति केचित् । प्रेहि
 स्वागतमस्याम् । प्रेहिस्वागता ॥ ११५ ॥

एह्यपेहि क्रियापूर्वा वाणिजा स्वागतापि च ।

द्वितीया विघसाचापि प्रघसा प्रकसा तथा ॥ ११६ ॥

एहि वाणिजेति यस्यां तिथौ क्रियायां वा सा । एहिवाणिजा । के-
 चिद् आयान्ति गच्छन्ति वाणिजा यस्यामिति विगृह्य निपातनादेहिभावः ।
 अपेहि । अपसर वाणिजेति यस्यां सा । अपेहिवाणिजा । एवम् एहिस्वाग-
 ता । अपेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । एहिविघसा । अपे-
 हिविघसा । एहिप्रघसा । अपेहिप्रघसा । एहिप्रकसा । अपेहिप्रकसा ।
 अपेहिप्रकसं दूरमिति यस्याम् । अपेहिप्रकसा । इति तु शाकटायनः ॥ ११६ ॥

स्नात्वा कालकपीत्वास्थिरकाकिञ्चननिपत्यरोहिण्यः ।

आहरपूर्वाश्वेलावसनावनितास्तथा वितता ॥ ११७ ॥

स्नात्वा कालीभूतः कृष्णीभूतः । स्नात्वाकालकः । पीत्वा स्थिरीभूतः ।
 पीत्वास्थिरकः । न भवति किञ्चन क्वचित् किञ्चिदुपयुज्यत इत्यकिञ्चनं नि-
 षप्रयोजनम् । निपातनान्मुगागमः । नास्य वा किञ्चनास्तीति । अकिञ्चनम् ।
 अकिञ्चनः ।

अकिंचनः सन् प्रभवः स संपदामकिञ्चना ।

न किञ्चनं नास्य वा किञ्चनमस्तीति विग्रहेण किञ्चनशब्दोऽनव्ययोऽ-
प्यस्तीति चन्द्रदुर्गाभिप्रायो लक्ष्यते ॥ निपत्य भूमौ पतिता रोहिणी लोहि-
नीरक्ता भवति या सा निपत्यरोहिणी । आहर चेलमिति यस्यां सा । आ-
हरचेलः । एवम् आहरवसना । आहर वनितामिति यस्यां क्रियायां सा ।
आहरवनिता । आहर विततं विस्तीर्णमिति यस्यां सा । आहरवितता ।
विततं जालमानाय इत्येके ॥ ११७ ॥

एहीडं पचलवणा प्रोहकपर्दा निकुच्यकर्णश्च ।

उद्गमचूडैहियवं भुक्त्वासुहितोद्धरावसृजे ॥११८॥

इडा स्त्री । यथा । सहतीइला । सहेला ॥ एहि आगच्छ इडे स्त्रीति
यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडं विवाहादिकर्म । शास्त्राध्यायादिको वा ग्रन्थप्रवि-
भागः । अन्यपदार्थत्वेपि शब्दशक्तेर्नपुंसकत्वमेव । पच लवणमिति यस्यां
क्रियायां सा पचलवणा । प्रोहापनय कपर्दं केशकलापं वराटकं वेति यस्यां
सा प्रोहकपर्दा । निकुच्य कर्णो धावति । निकुच्यकर्णः । उद्गमोत्क्षिप चूडा-
मिति यस्यां सा । उद्गमचूडा । अभिभवनं निर्भयता वा वर्त्तत इत्यर्थः । एहि
यत्रेति यस्मिन् कर्मणि तद् एहियवम् । अन्यस्तु । एहि यवैरिति यस्मिन्
कर्मणीत्याह । भुक्त्वासुहितः । यो यत्किञ्चिदशित्वा तृप्तो भवति स एवमुच्यते ।
उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यद्वा । अंशसृज देहीति यस्यां सा । उद्धरावसृजा ॥११८॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीचनिश्चप्रचाः कृन्दिद्विविचक्षणा च ।

विचप्रचा चाचपराचयुक्ताऽकुतोभयाचोपचकांदिशीकाः ॥११९॥

उच्चं च तद्वचं च । उद्क् चावाक् चेति वा । उच्चावचम् । यथा-

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उच्चितं चावचितं च । उच्चावचमित्यन्ये । प्रोह कटमिति यस्यां सा
प्रोहकटा । प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद्-
उच्चनीचम् । उच्चं च नीचं प्रेति वा । निश्चितं च प्रचितं च । निश्चप्रचम् ।
निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा निश्चप्रचा । निष्कुपितं च निस्त्वचं
च । निश्चत्वचमिति केचित् ॥ कृती वेष्टने । कृन्दिद्विविष्टं चक्षणमिति यस्यां

सा कन्दिद्विचक्षणा । शाकटायनस्तु । कन्दिद्विक्षिणीहीति यस्यां सा कन्दि-
विक्षिणा । कर्पासविषया क्रिया । निपातनाद्धि लोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं
चेत्याह । विकृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा । आचितं च
पराचितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम् । नास्ति
कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसञ्चाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते ।

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्
कर्मेणि तद् आचोपचमित्यन्ये । कां दिशं ब्रजामीति कांदिशीकः । गणपा-
ठसामर्थ्याद्रीकण् प्रत्ययः ॥ ११९ ॥

उद्धपनिवपाथोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।

अहमहमिकायदृच्छोत्पंचनिपचाः प्रोष्यपापीयान् ॥ १२० ॥

उद्धप निवपेति यस्यां सा । उद्धपनिवपा । उद्धम विधमेति यस्यां सा
उद्धमविधमा । अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषिका । मनोज्ञादि-
त्वादकञि ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा । इहपञ्चमी । इह पञ्चमीश-
ब्दसम्पर्कात्प्रकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमीत्यन्ये । अहं शक्तोऽहं शक्त इत्य-
स्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्थिको मत्वर्थीयो वा काट् । अहम्पूर्वम्
अहंपूर्वं प्रवर्ततेति विगृह्य तद्भावोऽहमहमिका । पृषोदरादित्वादृद्ध्यभावादि-
रिति सुधाकरः । या ऋच्छाभिप्रायः । यदृच्छा । स्वभावाद् यथेच्छमित्यर्थे
वृत्तिः । यथा-यदृच्छया सूयति यस्तपस्यते । उत्पच निपचेति यस्यां क्रियायां
सा । उत्पचनिपचा । आख्यातमाख्यातेन सातत्येति सातत्ये समासः । असा-
तत्यार्थेणैव पाठः । अन्ये तु । उत्पच । आख्यातोपसर्गसमुदायो नाख्यात-
ग्रहणेन गृह्यते । पापं विद्यते यस्य स पापी । बहूनां पापिनां मध्येऽतिशयेन
पापी । पापीयान् । प्रोष्य विद्युक्तो भूत्वा पापीयान् विरूपकः । यथा-
राघवः प्रोष्यपापीयाञ्जुहीहि तसकिंचनम् ॥ १२० ॥

आख्यातेनाख्यातं सातत्येऽन्यक्रियापदस्यार्थे ।

कर्तारश्च ब्रूते हि कर्मणा बहुलमाभोक्षणे ॥ १२१ ॥

आख्यातं तिङन्तमाख्यातेन तिङन्तेन सह समस्यते । अन्यस्य क्रिया-
पदस्यार्थे । अश्रीत पिवतेति सततं वाचो भवन्ति यस्यां भृत्यजनाद्यादानक्रि-

यायां सां । अश्रीतपिबता । अत्रैषामाख्यातप्रतिरूपकाणामवयवानामन्यपदार्थं स्त्रीलिङ्गता । अर्शआदित्वाद्वादन्तता । एवं खादतमोदता । गणपाठसाम-
र्थ्यादतङ् । खादाचासायां को नाम कस्य न सहायः । पचतभृज्जतेत्यादि ॥
ह्यन्तं क्रियापदं कर्मणा ह्यन्तस्यैवाप्येन बहुलं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने ।
स च समासः कर्तारमाचष्टे । जहि जोहं देवदत्त यो वक्ताभीक्ष्णं सातत्येन
ब्रवीति स वक्ता जहिजोहः । एवम् । उज्जहिजोहमित्यादि ॥ पचौदनमिति
बहुलवचनान्न भवति ॥१२१॥

. एहिरेयाहिराभिन्द्दिलवणोत्पत्यपाकलाः ।

स्यादहंपूर्विका प्रोहकर्दमाथोद्धरोत्सृजा ॥१२२॥

एहि आगच्छ रे । याहि गच्छ रे । इति यस्यां क्रियायां सा एहिरेया-
हिरा । गणपाठादात्वम् । भिन्द्दु लवणमिति यस्यां सा भिन्द्दुलवणा । उत्प-
त्य । आकाशे भूत्वा । या पाकला पाण्डुरभवति सा । उत्पत्यपाकला । अत्र
परकालक्रियाया अभावे क्त्वाप्रत्ययेऽपि । अनेनैव सूत्रेणैवं पूर्वेष्वपि ॥ अहं-
पूर्वम् अहंपूर्वमिति यस्यां सा । अहंपूर्विका । काटौ पूर्ववत् ।

साहंपूर्विकयाहि मे विदधतां सिंहासनाध्यासनम् ॥

प्रोहापनय । कर्दममिति यस्यां सा प्रोहकर्दमा । उद्धर किमपि द्रव्य-
मुत्सृजेति यस्यां सा । उद्धरोत्सृजां ॥ १२२ ॥

उत्पतनिपता श्यामा निषण्णपूर्वोन्मृजावमृजा ।

ज्ञेया त्वहंप्रथमिका प्रोक्ष्यपदीहद्वितीये च ॥ १२३ ॥

उत्पत निपतेति यस्यां सा । उत्पतनिपता । निषणा सती श्यामा
जाता निषण्णश्यामा । निषण्णश्यामेति श्रीभोजः । अत्र विशेषणसमासे पूर्व-
पदानियमः स्यात् । उन्मृद्धि अवमृद्धीति यस्यां क्रियायां सा । उन्मृजाव-
मृजा । अतएव निपातनादनयोरिहैव साधुत्वम् । अहं प्रथमो यस्यां सा ।
अहंप्रथमिका । प्रोक्ष्य पादौ चावति । प्रोक्ष्यपदि । इह द्वितीयेति यस्यां
क्रियायां सा । इहद्वितीया । शाकटायनस्तु । अद्यपञ्चमी । अद्यद्वितीये-
त्याह । वानतप्रभृतिभिरयमिति वचनात्परमो मयूरव्यंसकः समासान्तरं न
भवतीत्युक्तम् । भोजस्तु न चानेन समास इति वचनादयमन्येन सह समस्य-
तएवेत्याह । मयूरव्यंसकप्रिय इति ॥

आकृतिगणोयम् । तेन शाकपार्थिवघण्टामाद्यच्छत्रभारविग्रभृतयो वे-
दिज्ञव्याः ॥ १२३ ॥

इति सयूरव्यंसकादिः ॥

दधिपयसी मधुसर्पिःसर्पिर्मधुरामलक्ष्मणां ज्ञेयाः ।

आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामवाङ्मनसे ॥ १२४ ॥

न दधिपयश्चादीत्यादिना योगेन समाहारे प्राप्ते प्रतिषेधादितरेतर-
योग एव भवति । दधिपयसी । मधुसर्पिणी । सर्पिर्मधुनी । रामलक्ष्मणी ।
आद्यवसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । यथा—

अतीतः पन्थानं तव च सहिमा वाङ्मनसयो—

रतद्रव्यावृत्त्यायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ॥

अस्मादेव गणपाठादेतयोः समासान्तः ॥ १२४ ॥

मेधादीक्षाश्रुतश्रद्धाध्ययनेभ्यस्तपः परम् ।

प्रवर्योपसदौ स्कन्दविशाखौ हरिवासवौ ॥ १२५ ॥

मेधातपसी । दीक्षातपसी । श्रुततपसी । श्रद्धातपसी । अध्ययनतप-
सी । शेषं स्पष्टम् ॥ १२५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ सोमरुद्रौ नारदपर्वतौ ।

शुक्लकृष्णौ पितापुत्रौ ज्ञेयौ भीमार्जुनौ तथा ॥ १२६ ॥

मित्रावरुणौ मातापितरावथ कम्बलाश्वतरौ ।

सोलूखलमुसलाविहं सपरिज्याकौशिकौ च गणे ॥ १२७ ॥

सुहोळूखलमुसलाभ्यां वर्त्तते सह परिज्याकौशिकाभ्यां च । उलूखलमु-
सले ॥ परिज्याकौशिकौ ॥ १२७ ॥

नरनारायणशिववैश्रवणा ब्रह्मप्रजापती चापि ।

अग्नीपोमाविधमावहिर्याज्यानुवाक्याद्याः ॥ १२८ ॥

एषोऽपि स्पष्टः । आद्यशब्दः प्रकारे । तेषां लोक इतरेतरयोग एव
द्वन्द्वो वृष्यते तेषामिह ग्रहणं भवति । यथा—चन्द्रार्कविति ॥ १२८ ॥

इति दधिपय आदिः ॥

गवाश्वजाविकं कुब्जवामनं तु गवाविकम् ।

दर्भशरं श्वचण्डालं स्त्रीकुमारं तृणोलपम् ॥ १२९ ॥

पूर्वपदेत्यादिना सूत्रेण गवाश्ववादीनां समाहार एव द्वन्द्वो भवति ॥
गौश्च अश्वश्च । गवाश्वम् ॥ अजा च अविकश्च । अजाविकम् ॥ अजश्च अ-
विका चेति वा । कुब्जश्च वामनश्च कुब्जवामनम् ॥ अन्ये तु कुब्जाश्च स्त्रियो
वामनाश्च स्त्रियः । अतएव वचनात्पुंभावे कुब्जवामनमित्याहुः । गौश्च अ-
विकश्च । गवाविकम् ॥ दर्भश्च शरश्च । दर्भशरम् ॥ श्व च चण्डालश्च श्वच-
ण्डालम् ॥ शाश्वतिकवैराभावे समाहारः । चण्डालपरिग्रहीतानामेव शुना
सहैकत्रावस्थानम् ॥ स्त्रियश्च कुमाराश्च । स्त्रीकुमारम् ॥ अन्ये तु स्त्रियश्च
कुमार्यश्च । उत्तरपदस्यातएव निपातनाद् ईकारनिवृत्तौ स्त्रीकुमारमित्याहुः ।
तृणानि च । उलपाश्च । तृणोलपम् ॥ १२९ ॥

दासीदासाजैडकदासीमाणवकपुत्रपौत्राणि ।

कुब्जकिरातोष्ट्रखरे मूत्रपुरीषं यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

दासी च दासश्च । दासीदासम् ॥ अजश्च अजा च वा । एडकश्च ।
अजैडकम् ॥ दास्यश्च माणवकश्च । दासीमाणवकम् ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

स्वार्थिकश्च कः । अन्ये दासीमाणवमित्येव पठन्ति । पुत्रश्च पौत्रश्च ।
पुत्रपौत्रम् ॥ कुब्जश्च किरातश्च । कुब्जकिरातम् ॥ कुब्जाश्च कैरातकाश्च । कु-
ब्जकैरातकम् ॥ किराता जनपदः । तत्र भवाः कैरातका इति शाकटायनः ।
विश्रान्तन्यासस्तु किरात एव कैरातो श्लेष्मइत्याह । उष्ट्रश्च खरश्च । उष्ट्रखरम् ॥
मूत्रं च पुरीषं च । मूत्रपुरीषम् ॥ यकृच्च मेदश्च । यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

अर्जुनपुरुषं शाटीपट्टिकम् उष्ट्रशशमूत्रशकती च ।

भागवतीभागवतं तृणकाष्ठकुटीकुटे चापि ॥ १३१ ॥

अर्जुनश्च पुरुषश्च । अर्जुनपुरुषम् ॥ अर्जुनपुरुष इति (१) शाकटायनः ।

(१) अर्जुनश्च शिरीषं चार्जुनशिरीषम् ॥ द्वावपि वृक्षविशेषवाचिनौ ।
अर्जुनः पार्थः पुरुषो वासुदेवः-अर्जुनपुरुषम् । यद्वा अर्जुनः सप्तच्छदः पुरुषः
पुत्रागः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शाटी च पट्टिका च । शाटीपट्टिकम् ॥ शाटीप्रच्छदमिति भोजः । उष्ट्रश्च
शशश्च । उष्ट्रशशम् ॥ मूत्रं च शकृच्च । मूत्रशकृत् ॥ भगवान् देवताऽस्याः ।
भगवत इयं वा । भागवती । भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ।
तृणं च काष्ठं च । तृणकाष्ठम् ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम् (१) ॥ कश्चित्
कुडी वाला । कुडो वालः ॥ कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह ॥ १३१ ॥

मांसशोणितशब्दोपि दर्भपूतीकसंयुतः ।

बालवृद्धं बुधैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात् ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भपूती-
कम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह (२) ॥ बालश्च वृद्धश्च । बालवृद्धम् ॥ याजकश्च
उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ ।
गोऽश्वम् ॥ नियतश्चायं गणः ॥ १३२ ॥

इति गवाश्वादिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलङ्कटोलगण्डोलकुटोलकाश्च ।
गण्डोलकाजौ च कपोतगण्डौ कण्डोलकण्डोलकजालयुक्तौ १३३

पादस्याहस्त्यादेर्लुगित्यनेन हस्त्यादेर्वर्जितत्वाल्लुक् समासान्तो न
भवति । हस्तिन इव पादावस्य अस्मै हस्तिपादः ॥ महेलापादः । गणि-
कापादः । कुसूलपादः । कटोलपादः । गण्डोलपादः । कटोलकपादः ।
गण्डोलकपादः । अजपादः । कपोतपादः । गण्डस्येव पादावस्य । गण्ड-
पादः ॥ कण्डोलसिव पादावस्य । कण्डोलपादः ॥ कण्डोलक इव पादावस्य ।
कण्डोलकपादः ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः । जालपादः ॥ १३३ ॥

इति हस्त्यादिः ॥

०. (१) कुटी कुम्भदासी कुटः कुम्भः । यद्वा कुटी पर्णशाला कुटी गृहम् ।
इत्यधिकं क्वचित् । (२) दर्भश्च पूलीकं च दर्भपूलीकम् । वामनस्तु दर्भपूती-
कमित्याह । पूतिका वनौषधिविशेषो या सोमध्वजीप्रतिनिधित्वेनोपादीयत
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी—

द्रोणीसूचीमुनिशुचिशक्तकृष्णजालार्द्रनञ्त्रेः ।

सूत्राष्टभ्यां कुणिगुणनिरः सूकरद्वेः षषश्व-

ड्यन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥१३४॥

कुम्भाविष पादावस्थाः । कुम्भपदी ॥ स्थूणापदी । शतं पादा यस्याः । शतपदी ॥ खर्जूरकजन्तुः (१) । विगतौ पादौ यस्याः । विपदी ॥ कलशीव पादावस्थाः । कलशीपदी ॥ विष्णोरिय पादावस्थाः । विष्णुपदी ॥ एवं गीघापदी । एकः पादो यस्याः । एकपदी ॥ केचिन्न पठन्ति । एकस्यदित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते । अन्ये तु व्यवस्थितवानुवृत्तेरिहैकस्मिञ्छब्दे विकल्पं वर्णयन्ति । दासीपदी । द्रोणीपदी । सूचीपदी । मुनिपदी । शुची पवित्रौ पादौ यस्याः । शुचिपदी । शक्तपादी यस्याः । शक्तपदी ॥ कृष्णौ पादौ यस्याः । कृष्णपदी ॥ जालनिव पादौ यस्याः । जालपदी ॥ आर्द्रौ पादौ यस्याः । आर्द्रपदी ॥ अविद्यमानौ पादौ यस्याः । अपदी ॥ त्रिपदी । यथा—त्रिपदीच्छेदनामपि । सूत्रमिव पादावस्थाः । सूत्रपदी । अष्टौ पादा अस्याः । अष्टापदी ॥ सङ्ज्ञायामष्टन इत्यात्वे । कुणी पादावस्थाः । कुणिपदी । गुणस्तन्तुः । तद्वत्पादावस्थाः । गुणपदी । निर्गतौ पादावस्थाः । निष्पदी ॥ सूकरस्येव पादावस्थाः । सूकरपदी ॥ द्वौ पादावस्थाः । द्विपदी ॥ छन्दोविशेषजातिः ॥ षट् पादा यस्याः । षट्पदी ॥ ड्यन्त इति पाद इत्यनेन डीप्रत्ययान्तं सुविहितपदादेशमिति कुम्भपद्यादिरित्यनेन पदादेशे कृते ग्यसुट्शिणिक्येऽपदस्य पादः पदित्यनेन सुविहितः पदादेशो यस्य तमिति । उपमानसङ्ख्यापूर्वपदस्येह पाठो नित्य-
ङ्गर्थः । कुम्भपदादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि रूढितः शतपुष्पादिश-
ब्दवत्स्वाभिधेये प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या । यथा—त्रिपादः काष्ठमयोपकरणविशेषः । नहि
तस्यापि त्रयएव पादाः किन्तु पादचतुष्टयसङ्ख्यावेऽपि तादृग्यपदेशो यादृक्-
पादत्रये सति । आकृतिगणआयम् । तेन । शितिपदी । अशीतिपदी ।
शाक्यपदी । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १३४ ॥

इति कुम्भपद्यादिः ॥

(१) शतपदी—ओपधिविशेषो जन्तुविशेषो वेति पा० ।

शरदिपाशौ हिमवत्कियत्सदो यदृग्विदो द्यौर्विडनोमनस्त्यदः ।
 दिक्पथ्युपानच्चतुरस्तदाऽनडुज्जरा जरोऽक्षि प्रतिसंपरानुतः ॥ १३५ ॥

शरदादिभ्योऽव्ययीभावादित्यनेन शरदादिभ्यष्टच् समासान्तो भवति ।
 शरदः समीपम् । उपशरदम् ॥ विपाशो नद्याः समीपम् । उपविपाशम् ॥
 हिमवत आ आहिमवतम् । कियन्तं कियन्तं प्रति । प्रतिकियतम् ॥ सदःसदः
 प्रति । प्रतिसदम् ॥ ययं प्रति । प्रतियदम् ॥ दृशंदृशं प्रति । प्रतिदृशम् ॥
 विदंविदं प्रति । प्रतिविदम् ॥ द्यौरित्यनेन दिव्शब्दो द्यौशब्दश्च संगृहीतः ।
 दिवंदिवं प्रति । प्रतिदिवम् ॥ द्यांद्यां प्रति । प्रतिद्यवम् ॥ विशंविशं प्रति ।
 प्रतिविशम् ॥ अनङ्ग समीपम् । उपानसम् ॥ मनो मनः प्रति । प्रतिमनसम् ॥
 त्यंत्यं प्रति । प्रतित्यदम् ॥ दिशंदिशं प्रति । प्रतिदिशम् ॥ यथा—प्रतिदिशं
 क्रियते कलभैरवः । पत्न्यान्पन्थानं प्रति । प्रतिपथम् ॥ अनुपथम् । ऋक्पू-
 र्वभूःपथादित्यनेनैव समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न संगतः प्रतिभाति परं
 वृद्धवैयाकरणमतानुरोधेन पठितः । उपानहः समीपम् । उपोपानहम् ॥
 चतुर्णां समीपम् । उपचतुरम् । उपतदम् । अनड्वाहननड्वाहं प्रति । प्रत्य-
 नडुहम् । जराजर इति जराशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य च स्थाने जरसादेशः ।
 जरायाः समीपम् । उपजरसम् । अक्षयक्षि प्रति । प्रत्यक्षम् । एवं समीपमक्षणः ।
 समक्षम् । परोक्षम् । भोजस्तु परसमानार्थः परः शब्दोऽव्ययम् । अक्षयोः
 परम् । परोक्षम् । अव्ययेऽव्ययीभावः । कथं प्रत्यक्षोऽर्थः परोक्षः काल इत्या-
 देरव्ययीभावस्य सत्त्ववचनताऽर्थं आदित्वादतो भविष्यतीत्याह(१) ॥ अन्वक्षम् ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन । हिरूक् । इत्यस्यानतिक्रमो यथाहिरूकमि-
 त्यादयो वेदितव्याः ॥ १३५ ॥

इति शरदादिः ॥

उरः सर्पिर्मधूपानदधि शालिः पयः पुमान् ।

अनड्वान्नौस्तथा लक्ष्मीर्नञ्पूर्वान्नित्यमर्थतः ॥ १३६ ॥

ऋन्तित्याहुर आदिभ्यस्त्यनेनोरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः कच् भवन्ति ।
 व्यूढोरस्कः । बहुसर्पिष्कः । प्रियमधुकः । भारीस्तु—

(१) अर्थं आदित्वादचू भविष्यतीत्याहेति पा० ॥

प्रियमधुरसनानि षट्पदाली-मलिनयतिस्म विनीलवन्धनानि ॥

इति चिन्त्यम् । प्रथमं लीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम् ॥ इत्यादि ॥

अवमुक्तोपानत्कः । प्रियदधिकः ॥

रक्षतु वः क्षिप्तकरः क्षोभितदधिभाग्दगलितदधिकस्य ॥

वासनवृत्तौ प्रियदध्वन्य इति चिन्त्यम् । सम्पन्ना शालयो यस्य । सम्प-
न्नशालिकः ॥ प्रियं पयो यस्य । प्रियपयस्कः । प्रियपुंस्कः ॥ प्रियानहुक्तः ।
प्रियनौकः ॥ प्रियलक्ष्मीकः ॥ पय आदीनामेकवचनान्तानां पाठाद्वचनान्तरे
विकल्पः । द्वे बहूनि वा पयांसि यस्य स द्विपयः । द्विपयस्कः ॥ बहुपयाः ।
बहुपयस्क इत्यादि । यथा—

क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले ।

समुद्रमध्ये गतनौः स्रवमाना इवान्भसि ॥

नात्र नावो विपत्तिमात्रविवक्षा किं तर्हि कृत्स्नानां नावां निवृत्तिः ।

अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः ॥

अत्र वक्ष्यो लक्ष्म्यः शोभा विवक्षिताः । केचिल्लक्ष्मीदरीशब्दौ प्रातिप-
दिकौ पठन्ति नित्याद्वत्येव सिद्धे तुल्ययोगेऽपि कवर्थम् । सलक्ष्मीको विना-
शितः । सदरीकः खातः । अत्र लक्ष्म्या सह पुरुषो विनाशितः । दयौ सह
पर्वतः खात इति तुल्ययोगः । लक्ष्मीपाठ ऋनित्यादौऽयं विधिर्न भवति ।
बहुतन्त्री । बहुतन्त्रीक इत्येके ॥ नञ्पूर्वादिति । न विद्यतेऽर्थो यस्य सोऽनर्थको
नीचव्यापारः श्लोको वा । नञ्पूर्वादिति किम् । व्यर्थो व्यर्थकः । सनञ्पूर्वा-
दक्षणादुदीचामिति गणसूत्रमत्र यामनो मन्यते । सह क्षणेन वर्तते । सक्षणकः ।
अविद्यमानः क्षणो यस्य सोऽक्षणकः । प्राचां सक्षणः । अक्षणः ॥ १३६ ॥

इत्युर आदिः ॥

ज्ञेयौ द्विदण्डसंहतपुच्छौ द्विमुसलिनिकुच्यकर्णी च ।

आच्यपदिप्रोह्यपदी अन्तेवास्येकपदिसपदी ॥ १३७ ॥

द्विदण्डीत्यादयः समुदाया इच्ममासान्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डौ
यस्मिन्प्रहरणे । द्विदण्डि प्रहरति ॥ संहतानि पुच्छान्यस्मिन्प्रहरणे । संहत-
पुच्छि धावति । द्वे मुसले यत्र प्रहरणे । द्विमुसलि प्रहरति । निकुच्य कर्णी
धावति । निकुच्यकर्णि । आच्य पादौ शेते । आच्यपदि शेते । अन्ये तु ।

आच्यौ पादावस्मिञ्छयने । अतएव वचनाद् अञ्जतेर्घ्यणि नलोपं प्रतिपन्नाः ।
प्रोक्ष्य प्रेर्य पादौ । प्रोक्ष्यपदि हस्तिनं वाहयति ॥ मतान्तरं प्राग्बद्धेदित्यम् ।
अन्ते वासोऽस्मिन्निति । अन्तेवासि तिष्ठति । अन्तेवासी गुरोरित्यन्यएव
शब्दः । अन्ते वसति तच्छीलइति णिनन्तः । एकः पादोऽस्मिन्गमने । एक-
पदि । समानौ पादावस्मिन् । सपदि गच्छति ॥ १३७ ॥

अञ्जलिदन्तात्पाणेः कर्णाद्वाहोश्च हस्ततश्चापि ।

उभयोभध्वनिपूर्वादिज्विज्ञेयः परो गणतः ॥ १३८ ॥

उभयोभशब्दपूर्वभ्योऽञ्जल्यादिशब्देभ्य इच् परो वेदितव्यः । उभावञ्जली
यत्र पाने । उभयाञ्जलि ॥ उभाञ्जलि पिबति । उभौ दन्तावस्मिन्खादने । उभ-
यादन्ति । उभादन्ति खादति । उभयापाणि । उभापाणि । उभयाकर्णौ । उभा-
कर्णौ शृणोति । उभयावाहु । उभावाहु प्रहरति ॥ अत्र निपातनादिजलोपः ।
प्रत्ययलोपलक्षणेनाव्ययीभावसञ्ज्ञा । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपात-
नात्सिद्धम् । उभयाहस्ति । उभाहस्ति । उभौ हस्तिनौ यत्र सङ्गामादिविधाने
तदुभयाहस्तीत्यजितदेवाचार्यः । क्रियाविशेषणत्वाच्चान्यत्र न भवति । द्वौ
दण्डावस्यां शालायाम् । द्विदण्डा । द्विसुसला । केचिद् द्वौ दण्डौ यस्मिन्सङ्गामे ।
उभौ कर्णावस्य प्रासादस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यत्राप्यन्यपदार्थं
प्रतिपन्नाः । स्वद्विवचनं विनाप्युभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात् ॥ १३८ ॥

इति द्विदण्डादिः ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिर्दुर्भगाः ।

सचिवावामनाक्षान्ताचपलानिचितासमाः ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता बाल्या वामाथ तनया तथा ।

कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः ॥ १४० ॥

पुंस्त्वनूङित्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंस्त्री न भवति ॥ कल्याणी
प्रिया यस्य कल्याणीप्रियः । दर्शनीयाकान्तः । भव्यामनोज्ञः । कल्याणीस्वः ।
प्रियाकल्याणीकः । वाग्देवताभक्तिः । कथं दृढभक्तिः । दृढं भक्तिरस्येति नपुं-
सकमत्र पूर्वपदम् । भोजस्तु भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानी-
भक्तिरित्यादि भवति भात्रसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्दृढभक्तिर्भवान्येत्यादि

भवतीत्याह । कल्याणीदुर्भगः । प्रियासचिवः ॥ प्रियावामनः । प्रियाक्षान्तः ।
प्रियारक्षान्त इत्यपि कश्चित् । प्रियाचपलः । प्रियानिचितः । दर्शनीयासमः ॥१३९॥

कल्याणीसुभगः । कल्याणीदुहितृकः । कल्याणी वाल्या यस्य । कल्या-
णीबाल्यः । भोजस्तु कल्याणीबालइत्याह । प्रियावामनः । कल्याणीतनयः ॥

अस्वार्थ इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि । भट्टे-
श्वराचार्यस्तु-

किञ्च स्वा दुर्भगा कान्ता रक्षान्ता निचिता समा ।

सचिवा चपला भक्तिर्बाल्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ॥

इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा अण्डा-
दिषूत्तरपदेषु पुंवद्भा भवन्ति । कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटाण्डम् ॥ कुक्कुट्यण्डम् ।
मृगक्षीरम् । मृगीक्षीरम् । काकशावः । काकीशावः । आदिशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् । मयूराण्डम् । मयूर्यण्डम् । काकाण्डम् । काक्यण्डम् । मृगपदम् ।
मृगीपदम् । मृगीव चपला । मृगचपला । मृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसी-
गद्गदा । इत्यादयो भवन्ति । अयं विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण शाकटायनस्तु
नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥

इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिप्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः ।

अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥१४१॥

सञ्ज्ञायां गिरिवनेऽञ्जनकोटरादेरित्यनेनैतेषां शब्दानामग्दीर्घा भवति ।
कोटराणां वनम् । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् ॥ सिप्रकावणम् । सारिका-
वणम् । पुरगावणम् । इति कोटरादिः पञ्चको गणः ॥

अञ्जनेनोपलक्षितो गिरिः । अञ्जनागिरिः । भञ्जनस्य राज्ञो गिरिः ।
भञ्जनागिरिः । शाकटायनस्तु भाञ्जनागिरिरित्याह ॥ किंशुकागिरिः ।
लोहितवर्णो गिरिः । लोहितागिरिः । खञ्जस्य गिरिः । खञ्जागिरिः । नलस्य
गिरिः । नलागिरिः । शाल्वर्षनाम जनपदो राजानश्च । तेषां गिरिः । शाल्वा
गिरिः ॥ १४१ ॥

किंशुलकशल्बपिङ्गलकुक्कुटयुक्तः शराहिवंशकुशाः ।

ऋषिकपिहनुमुनिधूमा वार्दः पद्मं शुचिर्मृगो वेटः ॥ १४२ ॥

किंशुलको रागा । तस्य गिरिः । किंशुलकागिरिः ॥ किंशुलकः शिला-
पुष्पमिति केचित् । शल्बानां गिरिः । शल्बागिरिः । पिङ्गलागिरिः । कुगिति
शब्दं कुर्वन्तोऽटन्तीति कुक्कुटाः । तेषां गिरिः । कुक्कुटागिरिः ॥

इत्यञ्जनादिः ॥

शराद्यनजिरादिबह्वचो मतावित्यनेन शरादीनामजिरादिवर्जितस्य
बह्वचो मतौ सञ्ज्ञायां विषयेऽगूदीर्घो भवति । शरावती नाम नदी । अही-
वती । वंशावती । कुशावती । ऋषीवती । कपीवती । हनूमान् । वसन्तकालो
हनुमानिवागतः । इत्यादौ दीर्घत्वं विनापि सञ्ज्ञा प्रतीयते शब्दशक्तिस्वा-
भाव्यात् । हनुहनूशब्दावित्यन्ये (१) । मुनीवती । धूमावती । वार्दावान्नाम
पर्वतः । पद्मावती । शुचीवती । मृगावती । वेटावान् पर्वतः । आकृतिग-
णोऽयम् । तेन । भोगावती । वातावतीत्यादि ॥ १४२ ॥

इति शरादिः ॥

अजिरस्थविरौ खदिरो मलयालङ्कारचक्रवीकाश्च ।

खपुरः शशाङ्कपुलिने हिरण्यकारण्डवकरीराः ॥ १४३ ॥

अजिरवती । स्थविरवती । खदिरवती । मलयवती । अलङ्कारवती ।
चक्रवाकवती । खानि पृणन्ति । खपुराः पूगाः सन्त्यस्यामिति । खपुरवती ।
शशाङ्कवती । पुलिनवती । हिरण्यवती । कारण्डववती । करीरवान् पर्वतः (२) ।
चातुरर्थिको मतुः । चत्वारोऽपि गणाः सञ्ज्ञायां वेदितव्याः । कोटराणां वनं
कोटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिरञ्जनगिरिः । शरवतीतूणः ॥ १४३ ॥

इत्यजिरादिः ॥

(१) हनु हनू इति द्विरूपं शब्दद्वयमेकार्थमित्यन्ये । इति पा० ।

(२) अजिरवती, खदिरवती, कारण्डववती, हंसवती, पुनिलवती,
चक्रवाकवती । एता अपि पुरीविशेषस्य नदीविशेषस्य सञ्ज्ञा एव । बह्वचो-
नस्तु अजिरस्थविरौ० इति पठित्वा काशिकाद्यपेक्षयाऽधिकं सप्तकसूरीचकारे-
त्यधिकं क्वचित् ॥

पृषोदराश्वत्थनखाः पलाशकपित्थदूणाशपिशाचदूह्याः ।

विडौजसोलूकमृगौ गभस्तिबृहस्पतिद्वापरकांदिशीकाः ॥ १४४ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन पृषोदरादयः शब्दा अविहितलो-
पागमवर्णविकाराः शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति । पृषते(१) उदरम् ।
पृषोदरम् । पृषद् उदरे यस्य स पृषोदरो देवताविशेषः । पृषच्छब्दो घृतसं-
मिश्रदध्यादिहविष्यवृत्तिः । यद्वा । हूयमानपृषद्विधानसहचरितो ग्रन्थोऽप्यभे-
दोपचारात् पृषच्छब्दवाच्यः ॥ अश्वइव तिष्ठति अश्वत्थः । पिप्पलः । न
खनतीति नखः । पलमश्नातीति पलाशः । कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थः ।
कपयस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा कपित्थः । कपिरिव लम्बतेऽधश्च पततीति कपि-
त्थः । कृच्छ्रेण नाशयते निन्दितो वा नाश इति दूणाशः । दूर उत्त्वम् । उत्तर-
पदे दुत्वं च । पिशितमशित्वा चन्दतीति पिशाचः । दुष्टु ध्यायतीति दूह्यः ।
वेवेष्टीति विड् व्यापकम् ओजो यस्य । विडौजाः पाकशासनः । कध्वौ
कर्णावस्थेति । उलूकः ॥

मृदूकुर्वन्ति गच्छन्तो मृगास्तेन प्रकीर्त्तिताः ॥

गां वभस्ति दीपयतीति गभस्तिः । बृहतां पतिः बृहस्पतिः । तका-
रस्य सकारे । द्वाभ्यां कृतत्रेताभ्यां परम् । द्वौ परौ मुख्यावत्रेत्युभयकोटिस्पृ-
वत्त्वात् । द्वापरं युगं संशयश्च । कां दिशं ब्रजामीति कांदिशीकः (२) ॥ १४४ ॥

पृषोद्धानबलीवर्ददूडाभवानमन्तराः ।

परःसहस्रदूडाशपोढातस्करपोडशाः ॥ १४५ ॥

पृषत उद्धानं शुष्कम् । पृषोद्धानम् । उत्पूर्वाद्वातेष्टनप्रत्यये । उद्धानमिति
शाकटायनः । बलं वर्धयतीति बलीवर्दः । कृच्छ्रेण दभ्यते निन्दितो वा
दामः । दूडामः । उत्वं दुत्त्वमनुनासिकलोपश्च । पाणिनिभोजौ तु दूडम
इत्याहतुः । वनानामन्तराणि । वनान्तराणि । वनान्तरेषु भवाः । वानमन्तरा

(१) पृषत—उदरं यस्य । पृषतो हरिणस्योदरं पृषोदरम् । पृषत उदर-
मिवोदरं यस्येति वा विग्रहः । पृषच्छब्दो घृतमिश्रदध्यादिहविष्यवाची तदु-
दरे यस्य स पृषोदरो देवविशेष इति यद्वृत्तानतः ॥

(२) कां दिशं यातीति कां दिशीको भयद्रुतः ॥

देवाः । सहस्रात्परे परःसहस्राः । कृच्छ्रेण दाश्यते निन्दितो वा दाश इति
दूडशः । षड्भिः प्रकारैः षोढा । उत्वे दुत्वे च । तत्करोतीति तस्करः ।
षट् च दश च षोडश । षष उत्वे दस्य दुत्वे ॥ १४५ ॥

अवटकुलटे प्रायश्चित्तं परःशतधूर्जटी—

पुरुषमहिषावश्वत्थामा बिडालबलाहकौ ।

अमरवडवासीमन्ताश्च श्मशानमनीषिते—

मुसलकितवौ प्रायश्चित्तिः सृगालवनस्पती ॥१४६॥

अवागटन्त्यस्मिन्निति अवटः । कुलान्यटतीति कुलटा । प्रायस्य
पापस्य चित्तम् । प्रायश्चित्तम् । अतिचारशोधनम् । आलोचनादि । शतात्परे
परःशताः । भोजस्तु परशब्दसमानार्थं परः शब्दमाह । धूर्गङ्गा जटास्वस्य ।
धूर्जटिः । महेश्वरः । पूः शरीरम् । तत्र शेते । पुरुषः (१) । सत्यां शेते ।
महिषः । अश्व इव तिष्ठति अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः । यथा—

अश्वत्थामा हत इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ॥

बिलं दारयतीति बिडालः । ललोपो दुत्वं रस्य लट्वं च । यथा—
विभ्युर्बिडालेक्षणभीषणाभ्यः । वारिणो वाहकः । बलाहको मेघः । यथा समैव—

नतिमतां सधुरं कवितामृतं—ददति सन्त्रिललामवलहके ।

विदधती निखिलार्थविवेचनं—जयति कल्पलता चिरदीधितिः ॥

अमन् रौतीति अमरः । अश्वस्याम्बा । वडवा । अश्लोपे डक्यनुना-
सिकलोपश्च । सीम्नोऽन्तः । सीमन्तः । केशविन्यासः । शवानां शयनम् ।
श्मशानम् । मनसद्दृष्टम् । मनीषितम् । यथा—मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ।
यथा वा समैव—

दूरादपि रिपुलक्ष्यो मनीषितं यन्त्रयन्ति सावेगाः ।

अविधमिवेतरभूभृन्निरुद्धगतयोऽपि कूलिन्यः ॥

(१) पुरुषो जीवात्मा नरोऽवा ॥

पुरि ब्रह्माण्डे शेते पुरुषः । अन्येषामिति दीर्घः पुरुषः । इत्थं—परमे-

श्वरस्यापीमे नाम्नी इति । भी० श० ॥

मनस ईष्टे । मनीषी । शिनि मनसौऽन्त्याजादिलोपः । शकारस्य
यकारः । स्मृत्यर्थदयीशामित्यनेन षष्ठी । इति शाकटायनः । मुहुः स्वनं ला-
तीति मुसलम् । किं तवास्तीति कितवः । प्रायस्य चित्तिः । प्रायश्चित्तिः ।
अतिचारशोधनम् । असृज्यालीयते । असृगिलति । असृगाळेढीति वा ।
सृगालः । वनस्य पतिः । वनस्पतिः । अपुष्पो वृक्षो न्यग्रोधादिः । सर्वोऽपि
हरितकायो वनस्पतिरिति केचित् ॥ १४६ ॥

आशीविषपुरोडाशषड्ढानित्व्वयनीस्वराः ।

हेरम्बारग्वधावाढ्यषोडहाड्वलिमन्मथाः ॥ १४७ ॥

आश्वस्य विषमिति आशीविषः । आशुविषयोर्वहुव्रीहावाशुशब्दस्य
आशीभावः । आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येति वा । तथा च । शाश्वतकोशे-
दंष्ट्राशीरनिलाशिनाम् । अजयेऽपि—

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।

आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति ॥

तस्यां विषमस्य । आशीविषः । इत्येके । पुरो दाश्यतइति पुरोडाशः ।
पिष्टपिण्डः । यथा । पुरोडाशभुजानिष्टनिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥ षड्भिः प्रकरैः
यद्वा ॥ नितरां लूयते स्वशरीराद्वहिः क्रियते सरीसृपैरिति नित्व्वयनी ।
भुजङ्गमुक्ता त्वक् । स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते ।
हेरम्बो गणपतिः । आराद् रोगान् हन्तीति आरग्वधः । आध्यायन्ति जना-
स्तमिति आढ्यः । घण्ट्यं कः । षड् दन्ता अस्या षोडन् । षोडती । वाग्वधाद-
स्यापत्यम् । अत इजि । वाड्वलिः । यूनां मनो मथ्नातीति मन्मथः ॥ १४७ ॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरालुग् मृणालजीमूतमयूरसिंहाः ।

शकन्धुकर्कन्धुदधित्थवृस्यो महित्थपारापतमेखलाश्च ॥ १४८ ॥

ऊर्ध्वं सं विलं वास्यास्तीति । उलूखलम् । उदूखलम् । यत्र व्रीह्यादयः
कुट्यन्ते । ऊर्ध्वं सं लातीति वा । उदूखलम् । कौ पृथिव्यां जीर्यतीति कुङ्कुमः ।
लुच्यतेऽपनीयत इति लुक्/ताम लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम् । मृद-
मालीयते । मृणालः । जीवन्तं जलं तस्य मूतः । पुटवन्धः । जीमूतः । मथ्नां
रीतीति मयूरः । हिनस्तीति सिंहः । शकस्यान्युः । शकन्युः । कर्कस्यान्युः ।

कंकन्त्युः—वदरी । दग्नि तिष्ठतीति—दधित्थः । ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति ।
वृसीः । मुनीनामासनम् (१) । सद्भ्यां तिष्ठतीति सहित्थः । पारे पततीति
पारापतः । मेहनस्य खस्य भाला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।

उकारोकारयोरुच्च पश्चातोर्धादिके तलुक् ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।
दिवौकसः । दीर्घोऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च
दिवीश्वरः । दिवेश्वरः । दिवूढा । दिवोढा । दिवूतिः । दिवोतिः । उका-
रोकारयोरुच्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा—

उद्यद्यूद्यानवाप्यां बहुलतमतसः पङ्क्तपूरं विदार्य ॥ दिवोद्गतिः ।
द्यूद्गतिः । द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । उकारे रूपत्रयम् ॥ पश्चातोर्धादिके
तलुक् । पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदेऽन्त्यतकारस्य लुभ्यति । पश्चार्धम् ।
पश्चिमाधर्मित्यर्थः । यथा—

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

पश्चानुपूर्वी । पश्चाभिमुखः । पश्चिमाभिमुखइत्यर्थः । आदिग्रहणात् ॥
कलिं विन्दति । कलविद्धः । कृतकेन शलतीति ककलाशः (२) । ऊरु अश्रुते ।
नारायणस्योरुप्रभवत्वात् । उर्वशी ॥ तथा च—

ऊरुद्गवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री । यथा—

दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं—भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

वभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन—श्रियाधिकां तां प्रति मेनका चन ॥

धीत्करोति खलं च भवति । चिखलः । द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति
द्वारम् । इत्यादयो द्रष्टव्याः । अत्र च—

येषामुणादिशास्त्रेण व्युत्पत्तिर्न प्रकल्प्यते ।

द्वित्रादिपदसंपर्कात्सा तेषां स्यान्निरुक्तितः ॥ १ ॥

समासशेषभूतं स्यान्निरुक्तपदसाधनम् ।

द्वित्रादिपदसंपर्कालोपागमविकारजम् ॥ २ ॥

(१) बृहन्तोऽस्यां सीदन्त्युपविशन्तीति वृसी ऋषीणामासनम् । इति पा० ।

(२) ककं शिरोग्रीवं लासयति ककलासः । ककिलास इत्यपि पाठः क्वचित् ॥

.

उणादिशास्त्रे सयूरमहिषप्रभृतीनां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पा-
दनमनेकधापि सञ्ज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम् ॥ १४९ ॥

इति पृषोदरादिः ॥

पारस्करो देशविशेषवर्त्ती करस्करो राजतरौ गिरौ च ।

नद्यां रथस्पा प्रमितौ तु किष्कुः प्रतिकशः प्रष्ठसहायदूते १५०

पारस्करादयः शब्दाः सषान्तपूर्वपदाः पारस्करादयो नान्नीत्यनेन सा-
ध्वो वेदितव्याः । देशविशेषादिष्वर्थेषु । पारं करोतीति पारस्करो देशः ।
पारस्करं नाम आनर्तेषु जनपदे नगरमित्येके । अन्यत्र । पारकरः । करं
करोतीति करस्करः (१) । राजवृक्षो गिरिश्च । रथं पाति पिबतीति वा । रथ-
स्पा नाम नदी । रथपाण्या । किं करोतीति करोतेर्हुप्रत्यये किमो सकारस्य
पादेशे च । किष्कुः । प्रमाणं हस्तो वितस्तिर्वा । प्रतिकशतीति प्रतिकशः ।
अग्रेसरः सहायो दूतो वा । प्रतिगन्तर्यर्थेऽपि कश्चिन्मन्यते ।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिकशः ।

अतोऽन्यत्र । प्रतिगतः कशाम् । प्रतिकशोऽश्वः ॥ १५० ॥

स्तः प्रस्कर्णवहरिश्चन्द्रावृषावाश्चर्यमद्भुते ।

वर्चस्केऽवस्करो ज्ञेयो रथाङ्गे स्यादपस्करः ॥ १५१ ॥

प्रकृष्टः कण्वः । प्रस्कण्वः । ऋषिः । हरिश्चन्द्रोऽस्येति हरिश्चन्द्रो नाम
ऋषिः । कश्चिद् राजन्यप्याह । आर्चयत इति । आश्चर्यम्-अद्भुतम् । अन्यत्र ।
आचर्यं व्रतम् । अवकीर्यत इति । अवस्करः । वर्चस्कम् । अन्नमलमित्यर्थः ।
अन्नमलविसर्जनदेशोऽपि तत्सम्बन्धाद् अवस्करः । अन्यो यः कश्चिदवकीर्यते
सोऽवस्करः ॥ अपकीर्यत इति अपस्करो रथावयवः । अपकरोऽन्यः ॥ १५१ ॥

कास्तीराजस्तुन्दारकथानि नगरे गिरौ तु किष्किन्धैः ।

मस्करिमस्करकारस्करास्तु मुनिवेषुवृक्षेषु ॥ १५२ ॥

अल्पं तीरं कास्तीरम् । अजस्य तुन्दम् । अजस्तुन्दम् । आहूताः
कथा अस्मिन्निति आस्कथं नाम नगरम् । अन्यत्र कातीरम् । अजतुन्दम् ।
आकथम् । किंकिं दधातीति किष्किन्धः पर्वतः । माकरणशीलः । मस्करी

(१) कारस्करोराजवृक्षो गिरिश्चेति पाठान्तरम् ।

परिव्राजकः । सत्त्वैवमाह । सा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥ साक्रियते, प्रतिषिध्यतेऽनेनेति सस्करो दण्डः । येन हस्तिनः शमं नीयन्ते दम्यन्ते स वेणुर्मेस्कर इत्यन्ये । कारं करोतीति कारस्करः । वृक्षः ॥ १५२ ॥

आस्पदं स्यात्प्रतिष्ठायां क्रियाभीक्ष्ण्येऽपरस्पराः ।

आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः स्यात्कुस्तुम्बुरुरौषधे ॥ १५३ ॥

यूजितं पदम् । आस्पदम् । अन्यत्र । आ ईषत् पदम् । आपदम् । अपरे च परे च । अपरस्पराः सार्धां व्रजन्ति । सातत्येन यान्तीत्यर्थः । कस्य कुरुः । किष्कुरुः । आयुधम् । कुत्सितं तुम्बुरः । कुस्तुम्बुरः । धान्यकम् । यथाकथञ्चिद्विग्रहः । कुस्तुम्बुरोः फलानि कुस्तुम्बुरुणि ॥ १५३ ॥

कन्दरा पूश्च किष्किन्धा कृतान्नमथ शङ्कुली ।

गोष्पदं स्यात्प्रमाणादौ विकिरो विष्किरः खगे ॥ १५४ ॥

किंकिं दधातीति किष्किन्धा । गुहा नगरी च । शङ्कुली । भक्षयविशेषः । गवां पदम् । गोष्पदम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अत्र गोपदमन्यस्येयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति । आदिग्रहणात् सेवितासेवितपरिग्रहः । तत्र सेवितो गोष्पदो देशः । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो ग्रामसमीपादिदेश उच्यते ॥

असेविते । अगोष्पदेष्वरशयेषु विश्वासमुपजग्मिवान् ॥

विकिरति चञ्च्वा विक्षिपतीति विकिरो विष्किरश्च पक्षी । उभयोरुपादानं विकल्पितसकारप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १५४ ॥

इति पास्करादिः ॥

नभ्राणागनपान्नमेरुनकुला नासत्यनक्रौ तथा—

नाराचो नखनान्तरीयकयुतौ नक्षत्रनाकाविमौ ॥

नारङ्गश्च नपुंसकेन कलितः स्यान्नाचिकेतस्तथा—

नग्नो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥ १५५ ॥

नभ्राडादिषु शब्देषु नभ्राडादिषु नभ्रप्रत्ययेत्यनेन नभ्रप्रकृत्या तिष्ठति । न भ्राणतइति । नभ्राट् । क्विन्तः । न भ्रगः । नागः । न पातीति नपात् ।

शत्रन्तः । न मीयतेऽसाविति नमेरुः । गणा नमेरुप्रसवावतंसाः । नास्य कुल-
मस्तीति नकुलः । सत्सु साधुः । सत्यः । न असत्यः । नासत्यः । नअसत्याः ।
नासत्याः साधवः । केचित्तु । न अस्यतः साधून् । नासत्यावश्विनीकुमारावि-
त्याहुः । न क्रामति नक्रः । न अरमञ्चति नाराचः । यथा समैव क्रियागुप्तके-

उद्यत्तीव्रानङ्गनाराचविदुः—स्वप्राणेश्वो वल्लभं त्वामद्रष्टुम् ।

वेगादेषा चक्रवाकी वराकी—तीरात्तीरे प्रातरेव प्रयाति ॥

नास्य खमस्तीति नखः । नखरो गन्धद्रव्यं च । अनन्तरेण भवतीति
नान्तरीयकम् ॥ न क्षीयते न क्षरति वा । नक्षत्रम् । अन्यत्वम् अन्त्यलोपो वा
निपातनात् ॥ नास्त्यस्मिन्नकं दुःखमिति नाकः । न अविद्यमानो विरिञ्ची
यत्र वा । न अरं गच्छति स्वयमिति नारङ्गः । न स्त्री न पुमान् नपुंसकः ।
अतएव निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः । न न धिकेति नाधिकेतो
नाम राजा । अस्मादेव निपातनात् किं कितञ्चान इत्यस्माच् शप्रत्ययो गुण-
श्च भवति । न विद्यन्ते ग्नाः स्त्रियश्छन्दांसि वा यस्य । नरतः । नास्तीति
मतिरस्य । नास्तिकः(१) । न आप्यतेऽसाविति नापितः । न वमस्ति । नभः ।
न वेत्ति । नवेदाः । असुनि ॥

आकृतिगणत्वात् । न विद्यते भागोऽस्य नभागः । पदभ्यां न गच्छति ।
पन्नगः । न नन्दति बधूमिति ननान्दा । तनुं न पातयति देहधर्तृत्वात् ।
तनूनपात् । इत्यादयो द्रष्टव्याः । अयं च गणश्चन्द्रदुर्गाद्यभिप्रायेण ॥१५५॥

इति नभ्राडादिः ॥

पक्षज्योतिर्जनपदपत्नीकरमानबन्धुगन्धाः स्युः ।

देशो रात्रिः पिण्डो नाभिः कुक्षिस्तथा वेणी ॥१५६॥

समानस्य पक्षादिष्वित्यनेन समानस्य सभावो भवति । पक्षस्य समानः ।
पक्षोऽस्येति वा । सपक्षः । सज्योतिः । सजनपदः । समानः पतिरस्याः ।
सपत्नी । सकरः समानं मानं यस्य समानः सबन्धुः ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानाम् ॥

सदेशः । सरात्रिः । सपिण्डः । सनाभिः ।

भूयुगस्य सनाभिर्नम्रघणुज्योत्स्नास्मितस्याञ्जलः ॥

(१) नास्ति परलोकमतिरस्येति पाठान्तरम् ।

सकुक्षिः । सवेणी । कश्चिन्नोहितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्तु न पठितो मत्तान्तरस्याभ्युपगतत्वात् ॥१५६॥ इति पक्षादिः ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।

गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥१५७॥

रूपादिभूतरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥ समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः । एवं सवर्णः । समानवर्णः । सनाम । सनामा । सस्थानम् । सस्थानः । समान्ता जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजातीयः । समानजातीयः । सधर्मा । सधर्मः । समानधर्मः । समानधर्मा ।

सत्यस्यतेऽस्ति सम कोऽपि समानधर्मा ।

कालोक्ष्यं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥ सवयः । सवयाः । आदिग्रहणाद् भोजादेः परिग्रहः । शाकटायनवामनाचार्यौ तु सभावं नित्यं सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

सुषामदुःषामनिषेधदुष्टवो दुःषन्धिदुःषेधसुषेधसुष्टवः ।

नौषेचिकादुन्दुभिषेचनान्तिपन्निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यषष्टवः ॥१५८॥

सुषामादीनां प्राग्वत् ष इत्यनेन सुषामादीनां सकारस्य षत्वं भवति । शोभनं साम प्रियवचनं यस्यः । सा सुषाम्णी यथा—भट्टिकावये ।

सुषाम्णीं सर्वतेजः सुतन्वीं ज्योतिष्टमं शुभाम् ।

निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥

शोभनं साम । सुषाम् । शोभनं सामास्येति वा सुषामा । ब्राह्मणः सौम्यो दुष्टं साम । दुःषाम् । दुष्टं सामास्येति वा । दुःषामा । नितरां सेधः । निषेधः । दुष्टु निन्दितम् । सुजूसूसास्तुभस्यासेनसेधतिसिचसज्जस्व-ज्जामित्यनेनैव दुष्टुशब्दस्य षत्वे सिद्ध इह पाठः षत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् । यदा तु दुःशब्दो निन्दायामनुपस-र्गस्तदा विधानार्थम् । दुष्टः सन्धिः । दुःषन्धिः । दुष्टः सन्धिरस्येति वा । दुःषन्धिः । निन्दितः सेधः । दुष्टः सेधोऽस्येति वा । दुःषेधः । शोभनः सेधः शोभनः सेधोऽस्येति वा । सुषेधः । सुष्टु शोभनम् । सिञ्चतीति सेचिका ।

{

नाथः सेचिका । नौषेचिका । काचित्स्त्री । वामनस्तु । नाथं स्यति । नौषा ।
 नौषिकेत्याह (१)॥ अपरे तु नौषेचनमिति टनान्तं पठन्ति । पिचक्षरण इत्यस्य
 टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं दुन्दुभिसेचनम् । विवृतन्तुसन्ताने ।
 केवृषेवृइत्यस्य वा टनप्रत्यये । सेवनम् । दुन्दुभेः सेवनं दुन्दुभिषेवणमिति
 शाकटायनः । अन्तिके सीदति । अन्तिषत् । कादेर्वहुलमित्यनेन कलोपः ।
 साम्नो निर्गतः । निर्गतं सामास्येति वा । निःपामा । निर्गतः सन्धिः । नि-
 र्गतः सन्धिरस्येति वा । निःषन्धिः । शोभनः सन्धिः । शोभनः सन्धिरस्येति
 वा । सुषन्धिः । यथा त्रिभुवनमाणिक्यचरिते—

सुवृत्तमस्युज्ज्वलवर्णरूपं सुषन्धिसूक्ष्मसर्गवन्धसू ।

विधाय तस्याः स कविः पुराणो रुरोध वाचः प्रसरं कवीनाम् ॥

अपतिष्ठतीति । अपष्ठुरङ्कुशः प्रतिकूलं च ॥१५८॥

परमेष्ठी निःषेधः सव्येष्ठातामतश्च सव्येष्ठा ।

सुषमा सुषीमदिविषट्प्रतिष्णिकागौरिपक्थाश्च ॥१५९॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । पितामहः । निर्गतः सेधः निर्गतः
 'सेधोऽस्येति वा । निःषेधः । सव्ये स्थाने तिष्ठतीति सव्येष्ठाता । सारथिः ।
 सव्ये तिष्ठतीति सव्येष्ठा । सव्यादेश्चोणादिरूढात्परेत्यनेन ऋप्रत्ययः । कश्चिद्
 अकारान्तमपि दर्शयति । सुष्ठु समा । सुषमा । प्रकृष्टा कान्तिः । शोभना
 सीमा यस्य । सुषीमो नागः । दिधि सीदन्ति । दिविपदो देवाः । हलन्तः
 सप्तम्या इत्यनेन सप्तम्या अलुक् । प्रतिष्ठान्त्यस्यामिति प्रतिष्णिका । द्वोशी ।
 गौर्याः सव्यधीव सव्यस्येति गौरिपक्थः (२) । ङाट्त्वे च ह्रस्वः बहुलमित्यनेन
 ह्रस्वत्वे कस्यचिदिदं नाम ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन जलापाहम् । भीरुष्ठानम् । अग्निष्टुत् ।
 इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५९ ॥

इति सुषामादिः ॥

(१) नाथः सेचनं नौषेचनम् । बर्हमानस्तु नौषेचिकां पपाठ । अन्ये
 पुनर्नाथं स्यतीति नौषिका क्षेपणीदण्डइत्याहुः ।

(२) गौरिपक्थः । कस्यचिन्मुनेः सङ्घावेति ।

गिरेर्नदी नखो नद्धो नितम्बो वक्रतो नदी ।

नितम्बस्तूर्यमाणस्तु माषो नार्गयणावपि ॥१६०॥

गिरिनद्यादीनामित्यनेन गिरिनद्यादीनामुत्तरपदनकारस्य णत्वं वा भवति । गिरेर्नदी । गिरिनदी । गिरिणदी । एवं गिरिणखः । गिरिनखः । गिरिणा गिरौ वा नद्धः । गिरिणद्धः । गिरिनद्धः । गिरिनितम्बः । गिरिणितम्बः । वक्रनदी । वक्रणदी । वक्रो नितम्बो यस्याः । वक्रनितम्बा । वक्रणितम्बा । तूर्यस्य मानमिव मानमस्य । तूर्यमाणः । तूर्यमानः । माषेणोनः । माषोनः । माषोणः । ऋचामयनम् । ऋगयनम् । ऋगयनस्य वीद्वाऽध्येता वा वेत्त्यधीत इत्यनेनाणि । अथवा । ऋगयनस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा । ऋगयनेभ्योऽणित्यणि । आर्गयणम् । आर्गयनम् । गिरिनद्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥ १६० ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥

क्षुभ्नातृषू नन्दननर्त्तननृनमननिवासनृत्तानि ।

नन्दी निवेशनगरे गहनगनी सर्वनामनटौ ॥१६१॥

क्षुभ्नादीनां शब्दानां नकारस्य न क्षुभ्नादेरित्यनेन णत्वं न भवति । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । क्षुभ्नन् । क्षुभ्नानः । क्षुभ्नता । यथा । भट्टिकाव्ये—

रोषभीममुखेनैवं क्षुभ्नतोक्ते स्रवंगमः ।

प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥

क्षुभ्नता कलुषीभवतेत्यर्थः । तृप्नोति । तृप्नुतः । तृप्नुवन्ति । तृप्नु । इत्यतएव णपाठाच्छ्रुः । हरेर्नन्दनम् । हरिनन्दनम् । इन्द्रोद्यानम् । परितो नर्त्तनम् । परिनर्त्तनम् । नृत्तप्रयोगः । नुर्नमनम् । नृनमनम् । नृनमनो नाम कश्चिद्यस्य नार्नमनिः पुत्रः । स्वरूपपदमेतत् । केचित्तु नृत्तमयति । नृनम इत्युदाहरन्ति । शराणां निवासः । शरनिवासो देशः । परितो नृत्तम् । परिनृत्तम् । कुमारानन्दयतीत्येवं शीलः । कुमारनन्दी । शराणां निवेशः । शरनिवेशः । तूणीरः । हरिनगरम् । परितो गहनम् पत्रिगहनम् । शबरानामग्निः । शबरानिः । हरिः शक्रस्तस्याग्निः । हर्यग्निः । विद्युत् । सर्वेषां नाम । सर्वनाम । सूत्रप्रधानो नटः । सूत्रनटः । परिनटो नाम कश्चिद्भिप्रः ॥ १६१ ॥

ज्ञेयौ निवेशनानूपौ नदनो नरवाहनः ।
स्वर्भानुर्नदनयो च क्षुभ्नादौ स्यान्नृतेर्यङि ॥१६२॥

शराणां निवेशनम् । शरनिवेशनम् । शरधिः । अनूपान्तिष्क्रान्तः ।
निरनूपः । दर्भानूपं नाम स्यानम् । मेर्या नदनमिष नदनं शब्दनमस्य ।
मेरी नदनो नाम कश्चित् । नरो वाहनमस्य नरवाहनः । वाहणं वाह्यादि-
त्यनेन नरस्यावाह्याण्यत्वं नास्ति । प्राक्स्याद्यन्तेऽपूनामित्यनेन न प्राप्तिः ।
स्वर्भानुः सैहिकेयः । ययनग्न्यादेरित्यनेन गत्वप्राप्तिः । केचिद् अन्तःपूर्वप-
दात्सञ्ज्ञायामित्यनेन गत्वमिच्छन्ति । चारवो नदा यस्मिन् ग्रामे नगरे वा स
घारुनदः । सुराणां नदी । सुरनदी । नृतेर्नकारस्य यङि परे गत्वं न भवति ।
नरीनृत्यते । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । नर्नृतीति । यङीति किम् ।
हरिरिव नृत्यतीति । हरिणर्त्ती नाम कश्चित् ॥

अग्न्यादिक्षुभ्नाद्योरेकत्वं प्रतिपन्नाः । सामान्येन विशेषामावात् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन चतुर्हायनं कर्मेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १६२ ॥

इति क्षुभ्नादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नमहोदधि-
ग्रन्थवृत्तौ समासप्रक्रियानिर्णयो नाम द्वितीयोऽध्यायः
समाप्तः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा कलापितैतलिशिलालिलाङ्गलिशिखण्डिजालिनः ।

सूकरसद्मा कुथुमी सुपर्वणा पीठसर्पी च ॥१६३॥

ब्रह्मादीनामित्यनेन ब्रह्मन्तित्येवमादीनामेवाणि परेऽन्त्याजादेर्लुभ-
ति । ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मो नारदः । ब्रह्मण इदम् । ब्राह्मसस्त्रम् । ब्राह्मो
मन्त्रः । ब्राह्मरोपधिः । शाकटायनादयस्तु जातावभिधेयायामनपत्य एवाण्य-
न्त्याजादेर्लुचमिच्छन्ति नापत्ये । तेन ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मणः । कलापिना-
प्रोक्तमधीयानाः । कालापाः । तैतली । आचार्यः । तत्कृतो ग्रन्थोपि तच्छ-
वदेनोच्यते । तमधीयते तैतलाः । एवं लाङ्गलाः । जाजलाः । शिलालिनइमे ।
शैलालाः । एवं शैखण्डाः । सूकरसद्माः । कौथुमाः । सौपर्वाः । पैठसर्पाः ॥

चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन सा ब्रह्मचाराः । दाण्डम् । चाक्रम् ।
इत्यादयो भवन्ति ॥१६३॥ इति ब्रह्मादिः ॥

अनुशतिकपरस्त्रीसर्वलोकासिंहत्याः—

कुरुकतशतकुम्भगारवेण्वस्यहत्याः ।

अनुरहदनुहोडावस्यहेतीहलोकाव-

अभिगमपरलोकौ सर्वभूमिप्रयोगौ ॥१६४॥

परस्य चानुशतिकादीनामित्यनेनानुशतिकादीनामेव शब्दानां परपदस्य
पूर्वपदस्याचामादेरचः स्थानेऽणादौ ङिति पर आरैज् भवति । शतेन क्रीतः ।
शतिकः । अनुगतः शतिकेन । अनुशतिकः । तस्येदम् । आनुशतिकम् ।
परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्या अपत्यम् । पारस्त्रैण्यः । सर्वलोके विदितः ।
सार्वलौकिकः । यथा—भट्टिकाव्ये ।

भवन्तं कार्त्तवीर्यौ यो हीनसन्धिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम् ॥

आसिंहत्यायां भवम् । आसिहात्यम् । कुरुकतस्यापत्यम् । कौरुकात्यः ।
शतकुम्भो नाम पर्वतः । तत्र भवं शतकौम्भं सुवर्णम् । केचिच्चाद्रूषव्याकरणा
लक्ष्यमेव केवलमनुसरन्तः शतकुम्भमित्याहुः । अतएव भोजः शतकुम्भस्य

विकारः शातकौस्ममित्याह । अगारवेणूनामिदम् । आगारवैणवम् । वामन-
स्त्वङ्गारवैणोरपत्यम् । आङ्गारवैणवमित्याह (१) । अधेनुशब्दमपि केचित्प-
ठन्ति (२) । अस्यहत्याशब्दोऽस्मिन्नस्तीति विमुक्तादित्वादणि । आस्यहात्यः ।
भोजस्त्वस्यहत्यशब्दं पठति । असिहत्य इत्यन्यः ॥ अनुरहतोऽपत्यम् । आनु-
राहतिः । अनुहोडः शकटविशेषः । तेन चरति । आनुहौडिकः । अस्यहेतिः
प्रहरणमस्य । आस्यहैतिकः । गणपाठसामर्थ्यात्पदसमुदायादपि ठण् विभक्तौ-
श्चालुक् । अस्यहेत्वेति केचित् । इह लोके भवम् । ऐहलौकिकम् । अयं लोकः,
इहलोकः । प्रयसान्तादपि हप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद्व्यधिकरणसमाप्ती वा ।
अभिगममर्हति । आभिगामिकः । परलोके भवम् । पारलौकिकम् । सर्वभूत्यां
विदितः सार्वभौमः । प्रयोगमर्हति प्रयोगे भवं वा । प्रायोगिकम् । वामनस्तु
संयोगं प्रायोगिकमित्याह ॥ १६४ ॥

सुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम् ।

सूत्रनडचतुर्विद्याकुरुपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

सुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशायनिकाः । यथा—

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ।

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् । अनुसंवत्सरं दीयते । आनुसां-
त्सरिकम् । कालात्कार्यं च भवदित्यतिदेशात् । कथाकालाद्वृजिति ठञ् । अ-
नुसंवरणेन दीयते आनुसांवरणम् । व्युष्टादित्वादण् । सूत्रप्रधानो नडः सूत्र-
नडः । तस्यापत्यं सूत्रनाडिः । कश्चित् सूत्रनड इत्याह । चतस्र एव विद्याः ।
घातुर्वैद्यम् । कुरवश्च पञ्चालाश्च तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । बहुत्व इत्यनेना-
कञ् न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः । देवम-
धिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

वध्योगोदकशुद्धौ पुष्करसत्सङ्क्रमाधिभूताः स्युः ।

प्रतिभूरजांतशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

(१) अङ्गारवेणुवंशजातिविशेषः । आङ्गारवैणवं पात्रविशेषः ।

(२) केचित्तु—अगारधेनुशब्दमत्राधीयाना अगारधेनोरपत्यमागारधेनवो
यत्स परमाहुः ।

(३) वध्योगस्य ऋषेरपत्यं विदादित्वादणि । वाध्यौगः । उदकशुद्ध-
स्यापत्यम् । औदकशौद्धिः । पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः । सङ्क्रमस-
हन्ति । साङ्क्रामिकाः ।

तिलाश्चम्पकसम्पर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।

रसो न भक्ष्यस्तद्गन्धः सर्वे साङ्क्रामिका गुणाः ॥

यथा वानर्घ्यराघवे । कश्चित्साङ्क्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमति-
शेते । अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् । प्रतिभुवो भावः कर्म वा ।
प्रातिभांष्यम् । अजातशत्रोरियम् । अजातशत्रवी । यथा—

उपेयिवांसि कर्तारः पुरमाजातशत्रवीम् ।

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा । पारिमाण्डल्यम् । राजपुरुषस्य भावः
कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥१६६॥

एषोऽपि स्यात्सर्ववेदः सहृणो हारस्वः श्वोव्यल्क-
सस्वस्तयः स्वः । स्वग्रामश्वस्वादुमृद्धारपालाः श्वादंष्ट्रा
स्वाध्याययुक्तः स्वरश्च ॥१६७॥

एषोऽपीति न केवलं प्रतिभूपरिमण्डलराजपुरुषशब्दा गण्यन्ता एवात्र
गणं द्रष्टव्याः । सर्ववेदशब्दोऽपीति । सहृण्य इति गण्यटा गणेन च सह वर्तत
इत्यर्थः । सर्ववेदाएव । सार्ववेद्यम् । गण्यइति किम् । प्रातिभवम् । पारिम-
ण्डलम् । राजपुरुषायणिः । सार्ववेदिकम् । आकृतिगणश्चायम् । तेन वैतुलौक्यं
मानैषादिरित्यादयो भवन्ति । इत्यनुशतिकादिः ॥

द्वार इति द्वारादेरित्यनेन द्वारादीनां शब्दानां यकारवकाराभ्यामुत्तर-
स्याचामाङ्गः स्थान आरिज् न भवति । तयोस्तु श्वोष्ट्रैज् भवति ॥ द्वारे नि-
युक्तः । दौवारिकः । स्वर्भवः । सौवः । श्वो भवम् । शौवस्तिकम् । व्यल्क-
सेऽत्यन्ताधमभक्ष्ये भवः । वैयल्कसो व्याधिः । यद्वा । व्यल्कसो नाम देशो
ग्रामादिर्वा । स्वस्तीत्याह । सौवस्तिकः । स्वस्येदम् । सौवम् । स्वग्रामे
भवः । सौवग्रामिकः । शुनो विकारः । शौवनं मांसम् । शौवः सङ्कोचः ।

(३) उं शंभुं गच्छत्यभियाति—उगः कन्दर्पः । वध्यो । निग्राह्य उगो
येन स वध्योगो नामर्षिरित्यधिकं क्वचित् ॥

स्वादुमृदइदम् । सौवादुमृदम् । कच्छादिदर्शनादण् । स्वाद्वी चासौ मृच्च सास्मि-
न्देशेऽस्तीति । सौवादुमृदो देशः । पाणिन्यादयस्तु सौवादुमृदवमित्याहुः ।
द्वारपालस्यापत्यम् । दौवारपालिः । केचिद् द्वारपालशब्दं रेवत्यादिष्वधीया-
ना दौवारपालिक इत्युदाहरन्ति । श्वादंष्ट्रायां भवः । शौवादंष्ट्रो मणिः ।
शुनोदन्तादाविति दीर्घत्वम् । स्वाध्यायेन चरति । सौवाध्यायिकः । स्वरस-
धिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौवरः । द्वारपालादीनामुपादानं सुसार्थम् । यतो
द्वारादेः केवलस्य तदादेश्च परिग्रहः । आकृतिगणोऽयम् । तेन स्फ्यो यज्ञायुधं
तेन कृतः । स्फैयकृतो नामर्षिः । स्फ्यकृतित्यपि सङ्गृहीतः ॥ १६७ ॥

इति द्वारादिः ॥

स्वागतस्वध्वरव्यङ्गा व्यवहारो व्यडस्तथा ।

व्यायामस्वपतिस्वङ्गस्वजनाश्चात्र कीर्त्तिताः ॥ १६८ ॥

पदान्तव्योः स्वागतादेष्टैव इत्यनेन स्वागतादिशब्दानां टैजागमो न
भवति ॥ स्वागतमित्याह । स्वागतिकः । शोभनोऽध्वरः स्वध्वरः । स्वध्वरेण
चरति । स्वाध्वरिकः । व्यक्तान्यङ्गानि यस्यासौ व्यङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ।
व्यवहारेण चरति । व्यावहारिकः । व्यङ्गो नामर्षिः । तस्यापत्यं व्याङ्गिः ।
व्यायामः प्रयोजनमस्य व्यायामिकः । स्वपतौ साधुः । स्वापतेयः । स्वङ्गस्यापत्यं
स्वाङ्गिः । स्वजनात्प्रयोजनमस्य । स्वाजनिकः । येषां टैजागमो न दृश्यते तेऽत्र
द्रष्टव्याः ॥ १६८ ॥ इति स्वागतादिः ॥

पैलौदश्ची राहवी रावणिश्च दैवस्थानी राणिराहक्षिती च ।

औदभृजिः सात्यकिश्चौदमेधिः सात्यंकामिः पैङ्गलोदायनिश्च ॥ १६९ ॥

पैलाद्यविप्रतौलवल्यादिरित्यनेन पैलादेर्विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य श्लुक्
भवति । पीलाया अपत्यं पैलः । पीलामशङ्काद्वेत्यण् । पैलस्यापत्यमिति द्वार-
चोऽण इति फिज् तस्य श्लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । उदञ्चोऽपत्यम् ।
याह्वादित्वादिज् । औदञ्चिः पिता । औदञ्चिः पुत्रः । राहोरत्यम् । राहविः
पिता । राहविः पुत्रः । रावणस्यापत्यम् । रावणिः पिता । रावणिः पुत्रः ।
दैवस्थानस्यापत्यम् । दैवस्थानिः पिता । दैवस्थानिः पुत्रः । राणस्यापत्यं राणिः
पिता । राणिः पुत्रः । रहेण क्षिती हिंसितो रहक्षितः । तस्यापत्यम् ।

राहस्रितिः पिता । राहस्रितिः पुत्रः । उदके भृज्जतीति । मूलविभुजादि-
त्वारके । उदभृज्जः । तस्यापत्यम् । औदभृज्जिः पिता । औदभृज्जिः पुत्रः ।
सत्यएव सत्यकः । तस्यापत्यं सात्यकिः पिता । सात्यकिः पुत्रः । उदमेघस्या-
पत्यम्-औदमेघिः पिता । औदमेघिः पुत्रः । सत्ये कामोऽस्य सत्यंकामः ।
अतएव निपातनान्मुक् । सत्यमिति निपातो वा शपथपर्यायः । तस्यापत्यं
सात्यंकामिः पिता । सात्यंकामिः पुत्रः । पिङ्गलोदायनस्यापत्यं पैङ्गलोदायनिः
पिता । पैङ्गलोदायनिः पुत्रः । शाकटायनस्तु पैङ्गलोदयनिरित्याह ॥ १६९ ॥

शालङ्क्यौदकशुद्धी भौलिङ्ग्यौदव्रजी तथौदन्यिः ।

औद्वाहमानियुक्तौदमज्जिरपि चौज्जिहानिः स्यात् ॥ १७० ॥

शालङ्कोरपत्यम् । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । उदकशुद्धस्याप-
त्यम् । औदकशुद्धिः पिता । औदकशुद्धिः पुत्रः । औदशुद्धिरिति भोजः ।
भौलिङ्गस्यापत्यम् । भौलिङ्गिः पिता । भौलिङ्गिः पुत्रः । उदव्रजस्यापत्यम् ।
औदव्रजिः पिता । औदव्रजिः पुत्रः । उदन्यस्यापत्यम् । औदन्यिः पिता ।
औदन्यिः पुत्रः । तिकादिषु पठ्यमानस्याप्यस्यातएव पाठात् अफिज् विज्ञायते ।
तेन रूपद्वयम् । औदन्यिः । औदन्यायनिः । उद्वाहमानस्यापत्यम् । औद्वाह-
मानिः पिता । औद्वाहमानिः पुत्रः । उदमज्जस्यापत्यम् औदमज्जिः पिता ।
औदमज्जिः पुत्रः । उज्जिहानस्यापत्यम् । औज्जिहानिः पिता । औज्जि-
हानिः पुत्रः । कश्चिद् औज्जिहानिरिति मन्यते । एभ्य इजन्तेभ्यः फकः
श्लुक् ॥ १७० ॥ इति पैलादिः ॥

तौल्वल्लिवैरकिधारणिपौष्पि बैल्वकिबान्धकिरावणिवैङ्कि ।

आसुरिनेमिषिनेवकियुक्तं दैवतिवार्कलिवैहतिभिश्च ॥ १७१ ॥

तौल्वल्यादेः पर्युदासादपत्यस्यापत्यादित्यनेन ग्राह्या श्लुग् न भवति ।
तुल्वलो नामर्षिः । तस्यापत्यं तौल्वलिः । तदपत्यं तौल्वलायनः । तैल्व-
लिरित्यन्यः । वीरकस्यापत्यम् । वैरकिः पिता । वैरकायणः पुत्रः । वैरकि-
रिति शाकटायनः । धरणस्यापत्यम् । धारणिः पिता । धारणायनः पुत्रः ।
पुष्पो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् । पौष्पिः पिता । पौष्पायणः पुत्रः
बिल्वकस्यापत्यम् । बैल्वकिः पिता । बैल्वकायनः पुत्रः ।

बान्धकिः पिता । बान्धकायनः पुत्रः । खणस्यापत्यम् । खणः पिता ।
 खणायनः पुत्रः । शाकटायनस्तु खणिरित्याह । विङ्कस्यापत्यम् । वैङ्किः
 पिता । वैङ्कायनः पुत्रः । न सुरोऽसुरः । तस्यापत्यम् । आसुरिः पिता ।
 आसुरायणः पुत्रः । निमिषस्यापत्यम् । नैमिपिः पिता । नैमिषायणः पुत्रः ।
 नैमिशिरिति शाकटायनः । निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकायनः
 पुत्रः । दैवतस्यापत्यम् । दैवतिः पिता । दैवतायनः पुत्रः । दैवोत्तिरिति
 शाकटायनः । वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलायनः पुत्रः ।
 दोधकं छन्दः । भौतु भगौगिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकैर्याहिंसिकारेणुपालयः ।

आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञासिनासयः ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादायनः पुत्रः ।
 विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः पिता । वैकर्णायनः
 पुत्रः । न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्यापत्यम् । आहिंसिः पिता ।
 आहिंसायनः पुत्रः । करेणुं पालयतीति करेणुपालः । तस्यापत्यम् । करेणु-
 पालिः पिता । करेणुपालायनः पुत्रः । असिना युक्तो बन्धः । असिबन्धः ।
 असिबन्ध एवासिबन्धकः । तस्यापत्यम् । आसिबन्धकिः पिता । आसिबन्ध-
 कायनः पुत्रः । अस्यतीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसा-
 यनः पुत्रः । बध्यतेस्म बद्धः । बद्ध एव बद्धकः । तस्यापत्यम् । बाद्धकिः पिता ।
 बाद्धकायनः पुत्र इति शाकटायनः । विशीतस्यापत्यम् । वैशीतिः पिता ।
 वैशीतायनः पुत्रः । देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञिः पिता ।
 दैवयज्ञायनः पुत्रः । असिरिव नासाऽस्येति असिनासः । तस्यापत्यम् । आसि-
 नासिः पिता । आसिनासायनः पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिशानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि ।

चाफट्टकिनैमिश्रिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि ॥ १७३ ॥

दिलीपस्यापत्यम् । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । निपातना-
 दात्वम् । अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । चन्द्रादयस्तु दैलीपिरित्याहुः ।
 आनुतिः पिता । आनुतायनः पुत्रः । प्रादोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनिः पिता ।

प्रादोहनायनः पुत्रः । अनुरहतोऽपत्यम् आनुराहतिः पिता । आनुराहता-
यनः पुत्रः । चाफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोपि चाफट्टकः । तस्या-
पत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः । कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रह-
णम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेज् सिद्धः । निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्या-
पत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः । पृच्छत्याहन्ति च । प्राडा-
हतः । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः । प्राटाहतिरि-
त्यपि वामनः । देवसतस्यापत्यम् । दैवसतिः पिता । दैवसतायनः पुत्रः ॥१७३॥

इति तीत्वल्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचोरमारुतो रक्षश्चरित्रोशिजः—

प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।

चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्(१)हितादेवता—

श्वक्षुर्व्याकृतबन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे । प्रज्ञाएव
प्राज्ञः ॥ प्राज्ञी स्त्री । प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये ऽसिद्धम् । प्राज्ञः । प्राज्ञी
तु न सिध्यति । णप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च । तथा च । वृद्धा
पलिकनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ श्रोत्रमेव श्रौत्रम् ।

तं कूजत्क्रौञ्चसंहृष्यच्चाक्षुषश्रोत्रगानसः ॥

वामनाद्यास्तु श्रोत्रं शरीरं चेदित्यर्थेनियममाहुः । पिशाच एव पै-
शाचः । एवं चौरः । मारुतो देवो वायुश्च । राक्षसः । चरित्रमेव चारित्रम् ।
उशिकं कान्तः स एव । श्रौशिजः । यथा—

चीर्णमांतपनैर्वैद्यवैदतैर्जौहृतवृत्तम् ।

शार्ङ्गाजिनौशिजैर्विप्रैः प्रात्यक्षमिव दैवतम् ॥

प्रत्यक्षा एव प्रात्यक्षाः पदार्थाः । असुर एव आसुरः । शत्रुरेव शात्रवः ।
सन्तपनमेव सान्तपनम् ॥ सन्नेव सान्तः । अण् प्रत्ययसन्त्रियोगेन निपात-
नान्तुंगागमः । साधारणी साधारणा वा भूमिः । अनुष्टुबेव आनुष्टुभम् ॥
केचिद् आनुष्टुभादीनां छन्दो नाम्नां पुंलिङ्गतामाहुः । चण्डम्-उग्रकर्म अलति
पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चण्डालः । तथा च—

(१) शश्वदिति पाठः ।

ब्रान्धकिः पिता । ब्रान्धकायनः पुत्रः । रवणस्यापत्यम् । रावणिः पिता ।
 रावणायनः पुत्रः । शाकटायनस्तु रावणिरित्याह । विङ्कस्यापत्यम् । वैङ्किः
 पिता । वैङ्कायनः पुत्रः । न सुरोऽसुरः । तस्यापत्यम् । आसुरिः पिता ।
 आसुरायणः पुत्रः । निमिषस्यापत्यम् । नैमिपिः पिता । नैमिपायणः पुत्रः ।
 नैमिशिरिति शाकटायनः । निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकायनः
 पुत्रः । दैवतस्यापत्यम् । दैवतिः पिता । दैवतायनः पुत्रः । दैवोतिरिति
 शाकटायनः । वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलायनः पुत्रः ।
 दोधकं छन्दः । भौतु भगौगिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्यहिंसिकारेणुपालयः ।

आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञासिनासयः ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादायनः पुत्रः ।
 विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः पिता । वैकर्णायनः
 पुत्रः । न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्यापत्यम् । आहिंसिः पिता ।
 आहिंसायनः पुत्रः । करेणुं पालयतीति करेणुपालः । तस्यापत्यम् । कारेणु-
 पालिः पिता । कारेणुपालायनः पुत्रः । असिना युक्तो बन्धः । असिबन्धः ।
 असिबन्ध एवासिबन्धकः । तस्यापत्यम् । आसिबन्धकिः पिता । आसिबन्ध-
 कायनः पुत्रः । अस्यतीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसा-
 यनः पुत्रः । बध्यतेस्म बहुः । बहुएव बहुकः । तस्यापत्यम् । बाहुकिः पिता ।
 बाहुकायनः पुत्र इति शाकटायनः । विशीतस्यापत्यम् । वैशीतिः पिता ।
 वैशीतायनः पुत्रः । देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञिः पिता ।
 दैवयज्ञायनः पुत्रः । असिरिव नासाऽस्येति असिनासः । तस्यापत्यम् । आसि-
 नासिः पिता । आसिनासायनः पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि ।

चाफट्टकिनैमिश्रिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि ॥ १७३ ॥

दालीपस्यापत्यम् । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । निपातना-
 दात्यम् । अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । चन्द्रादयस्तु दैलीपिरित्याहुः ।
 आनुतिः पिता । आनुतायनः पुत्रः । प्रदोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनिः पिता ।

प्रादोहनायनः पुत्रः । अनुरहतोऽपत्यम् आनुराहतिः पिता । आनुराहता-
यनः पुत्रः । चाफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोपि चाफट्टकः । तस्या-
पत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः । कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रह-
णम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेऽसिद्धः । निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्या-
पत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः । पृच्छत्याहन्ति च । प्राडा-
हतः । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः । प्राटाहतिरि-
त्यपि वामनः । देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥१७३॥
इति तील्वल्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचोरमारुतो रक्षश्चरित्रोशिजः—

प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।

चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्(१)हितादेवता—

श्रक्षुर्व्याकृतवन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे । प्रज्ञाएव
प्राज्ञः ॥ प्राज्ञी स्त्री । प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये सिद्धम् । प्राज्ञः । प्राज्ञी
तु न सिध्यति । णप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च । तथा च । वृद्धा
पलिवनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ श्रोत्रमेव श्रोत्रम् ।

तं कूजत्क्रौञ्चसंहृष्यच्चाक्षुषश्रोत्रमानसः ॥

वामनाद्यास्तु श्रोत्रं शरीरं चेदित्यर्थनियममाहुः । पिशाच एव पै-
शाचः । एवं चौरः । मारुतो देवो वायुश्च । राक्षसः । चरित्रमेव चारित्रम् ।
उशिक् कान्तः स एव । श्रोत्रशिजः । यथा—

चीर्णसांतपनैर्वैद्यवैदतैर्जोह्वतवृतम् ।

प्राज्ञाजिनौशिजैर्विप्रैः प्रात्यक्षमिव दैवतम् ॥

प्रत्यक्षा एव प्रात्यक्षाः पदार्थाः । असुर एव आसुरः । शत्रुरेव शात्रवः ।
सन्तपनमेव सान्तपनम् ॥ सन्नेव सान्तः । अण् प्रत्ययसन्नियोगेन निपात-
नान्मुगागमः । साधारणी साधारणा वा भूमिः । अनुष्टुबेव आनुष्टुभम् ॥
केचिद् आनुष्टुभादीनां छन्दो नाम्नां पुंलिङ्गतामाहुः । चण्डम्—उग्रकर्म श्रलति
पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चाण्डालः । तथा च—

खण्डालक्षवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः ।

निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुङ्गवाः ॥

अशनिरेव आशनः । वज्रम् । गोरएव गौरः । सितः पीतोऽरुणश्च
वर्णः । जेत्रेव । जैत्रं धनुः । जैत्री शरश्रेणिः । जगत्येव जागतम् ॥ सत्वानेव
सात्वतः (१) । चन्द्रस्तु सत्त्वन्निति नान्तं कृततलोपं पठन् सत्वानेव सात्वन
इत्याह । द्वयोर्भावो द्विता । द्वितैव द्वैतम् ॥ यथा—

निदानं निर्द्वैतं प्रियजनसदृक्षं व्यवसितिः ॥

देवतैव देवतम् । चक्षुरेव चापक्षुम् , व्याकृतमेव वैयाकृतम् । बन्धुरेव
बान्धवः । स्त्रियामणन्तस्यासामर्थ्यान् वृत्तिः । शुद्धप्रकृतिस्तु वर्त्ततएव । यथा—
बन्धुरियं ब्राह्मणी । एवं सर्वत्र । योधएव योधः । सधुरेव साधवः । विद्यैव
वैद्यम् । नपुंसकत्वमेव । कश्चिद् विद्यासम्बन्धात्पुरुषोऽपि विद्या । सएव वैद्य
इत्याह । मन् एव मानसम् । जुह्वदेव जौह्वतः ॥१७४॥

निगमवणिजौ गन्धर्वश्चाग्रहायणषोडतौ—

प्रकृतविदतौ क्रुड् रक्षोघ्नो विघातचिकीर्षितौ ।

ततवसुकिराग्नीध्रं विश्वानरो वरिवस्कृतौ—

नुषुकविकृते विड्वानुष्णिक्चरश्च कुतूहलम् ॥ १७५ ॥

नितरां गम्यन्ते पदार्था अनेनेति निगमः । निगम एव नैगमः । नयः ।
वणिगेव वाणिजः । वाणिजी स्त्री ।

यस्यैतं व्याधमार्कण्यसङ्कुले वित्तवत्तमाः ।

रात्रावपि महारण्ये यच्चं यञ्जन्ति वाणिजाः ॥

गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । गन्धर्व एव गान्धर्वः । अग्रहायण एव अग्र-
हायणः । मार्गशीर्षः । षोडशेव षोडतः । प्रकृतमेव प्राकृतम् । विदन्नेव विदतः ।
विद्वान् । क्रुड् डेव क्रौडः । रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नः । रक्षोघ्न एव राक्षोघ्नः ।
विहननं विघातः । विघात एव वैघातः । चिकीर्षितमेव चैकीर्षितम् ।
चिकीर्षन्नेव चैकीर्षत इति भोजः ।

अपौहंतमेघायसाधुसाधारणद्वये । लङ्केशयौधायैवास्मै हिताग्रचैकीर्षितक्रियाः ॥

तनोति कुलम् । ततः । तत एव तातः जनकः । वसुरेव वासवः ।
 सुरप्रतिः । करएव कारः । राजदेयो भागः । अग्निमिन्द्रे । अग्नीत् । तस्य
 शरणम् । आग्नीध्रम् । ततोऽणि प्रत्यये । आग्नीध्री शाला । आग्नीध्रा वा
 शाला । विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ वरिवस्कृत एव वारिवस्कृतः । अनुषुव-
 तीत्यनुषूः । तं कायतीत्यनुषुकः । केऽवेति ह्रस्वत्वे । अनुषुक एव आनुषुकः ।
 विकृतमेव वैकृतम् । विकृतिरेव वैकृतमिति नन्दी ॥

पच्छो वैयाकृतैः सूक्तैर्जागतानुष्टुभौष्णिहैः ।

• राक्षसासुरपैशाचवैकृतानां निवर्त्तकम् ॥

विद्वानेव वैदुषः । उष्णिगेव औष्णिहम् । चरएव चारः । कुतूहलमेव
 कौतूहलम् ॥१७५॥

नन्दामात्यडहालसंप्रतिवजाः कर्षापणत्रिष्टुभौ—

गायत्रीरवणोपचेयककुदैकाग्रयाटरूपास्तथा ।

संनारययाग्रयणौ विधेयकुतुकागारद्विदत्पङ्क्तयः—

सत्त्वन्तुप्रतिभाविष्यातसहसा वार्त्ता विद्वन्तोऽपि च ॥१७६॥

नन्दति वृद्धिं यातीति नन्दा । नन्दैव नान्दी । अमात्य एव आमात्यः ।

डहाल एव डाहालः । सम्प्रत्येव साम्प्रतम् । वजतीति वजः । स एव वाजः ।
 कर्षापण एव कार्षापणः । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् । गायत्र्येव गायत्रम् । छन्दसां
 पूर्वम् । रवण एव रावणः । उपचेयएव । औपचेयः । ककुदमेव काकुदम् ।
 शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वार्थिकाग्रप्रत्ययान्तस्यापि काकुदशब्दस्यार्थभेदो द्रष्टव्यः ।
 एकमग्र्यं पुरोगतं ध्येयमस्य एकाग्रयः । सएव ऐकाग्रयः । अतन्यवृत्तिः ।
 अटन् रूपतीति । अटरूपः । सएव आटरूपः सिंहास्यः । यथा—

वासिके सिंहपर्णी च वृषो वासाथ सिंहका ।

आटरूपः सिंहमुखी भिषङ्माताटरूपकः ॥

सन्नाय्यमेव । सांनारयम् ॥ अग्रयणमेव आग्रयणः ॥ चन्द्रस्तु । अग्रौऽय-
 नस्य । अग्रयणम् । राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपाते शकुन्धवादित्वादकारलोपे
 च । अग्रयणमेव आग्रयणमित्याह ॥ आग्रायणीत्यन्यः (१) । विधेयएव वैधेयो

(१) आग्रयणमेवेति श्रीभोज इति पा०

मूर्खः । विधाया भोजनस्यापत्यमिव वैधेय इत्यन्ये ॥ कुतुकमेव कौतुकम् । अ-
गारमेव आगारम् । द्वौ दन्तावस्य द्विदन् । वयसि दन्तस्य दत् । दन्नादेशे ।
द्विदन्नेव द्वैदतो बालः । पङ्क्तिरेव पाङ्क्तम् । सत्त्वन्तुरेव सात्वन्तयः । प्रतिभैष
प्रातिभम् ॥

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्तृवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहायः सुश्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥

वियातएव वैयातो धृष्टः । सहसैव साहसम् । अविचार कृतं कर्म ॥
अन्यस्तु । साहसं तु दनो दण्डः । सहसि बले भवं साहसमित्याह ॥ वार्त्तैव
वार्त्तम् । यथा—

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित-स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क्त सः ॥

विगता दन्ता अस्य विदन्तः । विदन्तएव वैदन्तः बालादिः ॥ १७६ ॥

वयश्चतुष्प्राश्यदशार्हयुक्तः परिप्लवः पुष्पकसंयुतश्च ।

कृष्णः कुरङ्गेऽनिमिषे विसारी स्यादौषधं भेषजएव कामम् ॥ १७७ ॥

वयएव वायसः काकः । वयःशब्दः सामान्येन पक्षिवाच्यपि विशेषे
वर्त्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । एवं वसुशब्दोऽपि द्रष्टव्यः । प्राश्नन्ति प्राश्नुवते
वा तदिति प्राश्यम् । चतुर्भिः प्राश्यं चतुष्प्राश्यम् । तदेव चातुष्प्राश्यम् ।
दश नामान्यर्हति । दशार्हः । सएव दशार्हः केशवः । परिप्लवते परिप्लवः ।
सएव पारिप्लवः । चञ्चलः । पुष्पप्रकृतिः (१) पुष्पकम् । पौष्पकम् । कुसुमा-
ञ्जनम् । कृष्णएव कार्णः कुरङ्गः । अन्योगवादिः कृष्णः । विसारिणः । मत्स्यः ।
अन्यो विसारी । देवदत्तादिः । ओषधिरेव । औषधम् । त्रिफलादि । अन्य-
त्रौषधयः । क्षेत्ररूढाः शङ्खपुष्पीप्रभृतयः । आकृतिगणश्चायम् । तेनान्येऽपि
प्रयोगा द्रष्टव्याः ॥ १७७ ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः सुखैकभावौ मणिकान्यभावौ ।

समीपसेनावसथद्विभावा मालोपमाभेषजसर्वविद्याः ॥ १७८ ॥

ययोऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः शब्दगणात्स्वार्थं ययप्रत्ययो भवति । न
अन्तोऽनन्तः । अनन्त एव आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य । अनन्तः

कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्यादि । सोम
एव सौम्यः । यथा—

तेनाथ नाथदुरुदाहरणात्तेन—सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना ।

ज्वाल तीक्ष्णविशदासहसोद्विरन्ती—वागर्चिपस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

सौम्यम् । सोमइवाह्लादकत्वात् सौम्य इत्यपि शाखादेराकृतिगणत्वात् ।

यथा— अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो—हरिर्हरिप्रस्थमथप्रतस्थे ॥

इतिहेत्येव । ऐतिह्यम् । इतिहेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्यं
वर्तते । इतिह स्मोपाध्यायः कथयति । इतिह वटे यक्षः प्रतिवसति । सर्व-
वेदाएव सार्ववैद्यम् । सुखमेव सौख्यम् । एको भावो यस्य एकभावः । एकस्य
वा भावः । एकभावः । स एव ऐकभाव्यम् । मणिप्रकारो मणिकः । मणिक
एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः । अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा
भावोऽन्यभावः । अन्यभावएव आन्यभाव्यम् । यथा । आन्यभाव्यं तु कालश-
ब्दव्यवायात् (१) । समीपमेव सामीप्यम् । सहेनेन वर्तते सेना । सेनैव सैन्यम् ।
एत्य वसन्त्यस्मिन्निति आवसथो गृहम् । आवसथ एव आवसथ्यम् । द्वयो-
र्भावो द्विभावः । द्विभावएव द्वैभाव्यम् । मालैव माल्यम् । सूक् । उपसैव ।
औपस्यम् । भिषजइदम् । भैषजम् । यद्वा भिषजयतीति भैषजः । करण-
स्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत् । भेषजमेव भैषज्यम् ।
सर्वविद्या एव सार्ववैद्यम् । यथा—सर्ववैद्यविद्याभृतचातुर्वैद्यवैद्य इव तं
विरहात्तम् ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।

भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्त्रितः परे ॥ १७९ ॥

सर्वलोकाएव सार्वलौक्यम् । चतस्र एव विद्याः चातुर्वैद्यम् । अथवा ।
चत्वारएव वेदाः । चातुर्वैद्यम् (२) । उभयत्राप्यनुशक्तिकादिदर्शनादुभयपदा-
दावैच् । चत्वार एवाश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतिलक्षणाः । चातुरा-
श्रम्यम् । षड्गुणा एव सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयलक्षणाः । षड्गु-
ण्यम् । यथा—अषडक्षीणषड्गुण्यमन्त्रीमकरकेतनः ॥

(१) महाभाष्ये—अइउणित्यस्य व्याख्याने ।

(२) चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्य इत्यधिकम् ।

त्रयो भावाः । त्रयाणां वा भावाः त्रिभावाः । त्रिभावाएव त्रैभाव्यम् ।
 त्रय एव शब्दाः त्रैशब्दम् । तथाहि—पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्येकः । प-
 ञ्चकपाल इत्यपरः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतस्तृतीयः । पाञ्चकपालमित्यवधाना-
 न्नास्ति चतुर्थः शब्द इति । त्रय एव स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणाः ।
 त्रैस्वर्यम् । तिस्रएव विद्या आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तालक्षणाः । त्रैविद्यम् ।
 द्विविद्य इत्यप्यन्यः । कश्चित् तिस्रएव विद्याः । त्रय एव वेदा इति वा ।
 त्रैविद्यमित्याह । त्रयएव लोकाः त्रैलोक्ष्यम् । त्रयएव काला वर्त्तमानभूतम-
 विष्यल्लक्षणाः । त्रैकाल्यम् । त्रितइति त्रिशब्दादित्यर्थः ॥ १७९ ॥

हासप्रधानकवयः समानसन्निधितदर्थसमयुक्ताः ।

अथ चतुरो वर्णयुगौ शीलं शकटाङ्गजः प्राह ॥१८०॥

हासएव हास्यम् । यथा—गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुभ्रुवां प्रववृते परि-
 हासः । प्रधानमेव प्राधान्यम् ॥ कविरेव काव्यः । दैत्यगुप्तः । कुर्वादिभ्यो गये
 सति काव्य इति च । समानमेव सामान्यम् । सन्निधिरेव सान्निध्यम् । सोऽ-
 र्थोऽस्येति तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । तच्छब्देन प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ।
 सममेव साम्यम् । चत्वारएव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् । विप्रक्षत्रियविद्वशूद्राः । चा-
 तुर्युग्यम् । शकटापनस्तु पण्प्रत्ययमानयज्ञशीलमेव शैलीयसाचार्यस्येत्याह ॥
 जिनेन्द्रबुद्धिरनन्तरशब्दमप्यत्राधीते । तथा च तेन । अनृष्यानन्तर्यं विदादि-
 भ्योऽजित्यत्र नक्षयं भावे ष्यञ् विहितः किंतिर्हि स्वार्थएव चातुर्वर्ण्यवदिति
 दर्शितम् ॥ आकृतिगणश्चायम् ॥ तेनान्येऽपि वेदितव्याः ॥ १८० ॥

इत्यनन्तादिः ॥

आदिमध्यमुखान्ताग्रप्रमाणपार्श्वयत्तदः ।

सर्वविश्वोभयैकान्यवक्षःपूर्वेदमः स्वरः ॥१८१॥

आद्यादेरित्यनेनाद्यादिभ्यः सम्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यो यथासम्भवं तसूप्रत्ययो
 भवति । आदौ । आदितः । मध्ये मध्याद्वा । मध्यतः । एवं मुखे । मुखतः ।
 अन्ततः । अग्रतः । प्रमाणेन प्रमाणाद्वा । प्रमाणतः । पार्श्वेन । पार्श्वतो-
 र्कं निषेवेत । येन धस्तिन् वा । यतः । एवं ततः । सर्वतः । विश्वतः ।
 उभयतः । एकतः । अन्यतः । वक्षस्तः । पूर्वतः । इतः । यथा—प्रयुक्तमप्य-
 स्तमितो वृथा स्यात् ॥ स्वरेण । स्वरतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन वर्णतः । शब्दतः । अर्थतः । अभिधानत
इत्यादयो द्रष्टव्याः । का पुनरत्र संभवन्ती विभक्तिः । तथाहि । याप्येषाश-
वित्यत्र प्रयुक्तम् । शरीरतः कृशः । शरीरेण कृशइत्ययं तत्रार्थः । तेन तृतीया-
न्तादनेन तसिः । तथा दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वेत्यस्य विवरणे भर्तृहरिः ।
आद्यादित्वात्तसिः । स्वरवर्णाभ्यां दुष्टइति तत्रापि तृतीयान्तादेव । एवंभूत-
विषयमेवैतल्लक्षणमिष्ट्युपसंख्यानानां नियतविषयत्वात् । नच सर्वविषयाऽय-
मिति स्मृतिरस्ति नापि सर्वविषयत्वे प्राक्सूत्रप्रपञ्चस्यानेकलक्षणस्यापादाना-
दिग्रहणस्यात्र फलमस्ति सुवन्तात्तसित्युच्यमाने सर्वस्य संग्रहात् । तस्मादा-
द्यादिभ्य इत्येतस्य सामान्यलक्षणत्वासंभवाद् यावदुदाहृतमिह शास्त्रे प्रमाण-
तयोपगतैः शिष्टैस्तावानेव विषयो नापरः । एवं च यएते तर्कग्रन्थेषु हेतुप-
ञ्चम्यर्थे किंसर्वनामत्रहुभ्योऽन्यत्र तसन्ताः प्रयोगाः । तेषु यत्रापादानपञ्चमी
संभवति तत्र साधुत्वम् । येषु तु न संभवति ते कालदष्टाएवापशब्दाः । न
च तत्राद्भुतं बाहुल्येन तर्कग्रन्थेषु शब्दानां लक्षणविकलानामेव दर्शनात् ।
यस्त्वयं वेदविदामलंकारभूतो वेदाङ्गत्वात्प्रमाणितशब्दशास्त्रः सर्वज्ञमन्य उप-
सीयते तेन कथमेतत्प्रयुक्तम् । नहि स्मरणतो यत्प्राक्प्रत्यक्षसितीरितं वचनं
राजकीयं वा वैदिकं वापि विद्यतइति तत्र हि दिग्योगलक्षणा दिक्शब्द
इत्यनेनोपपदविभक्तिः पञ्चमी केन तस्यास्तसिः स्यात् । अन्ये तु हेतुपञ्चम्य-
न्तादपि तसमिच्छन्ति । यथा—प्रमाणाद्धेतोः । प्रमाणतः । तथा च सार्व-
विभक्तिकस्तसिति तार्किकाः शतशो व्यवहरन्ति ॥१८१॥ इत्याद्यादिः ॥

स्थूलश्चत्पत्रमूलाणुमापाश्चश्चित्रं गन्धहस्तेषुचूर्णाः ।

पानं वर्णो मूलमुद्गार्धपादाः पिष्टः शूलं पल्लवः सूत्रपत्रे ॥१८२॥

स्थूलादेरित्यनेन स्थूलादिभ्यः शब्देभ्यः प्रकारवत्यर्थे को भवति जाती-
यरोऽपवादः । स्थूलत्वविशेषयुक्तः पटः । स्थूलकः । तत्र स्थूलसदृशः स्थूलकः ।
स्थूलसामान्यस्य वायं भेदः स्थूलकः । चञ्चतीति चञ्चन् । चञ्चत्प्रकरः । चञ्चत्कः ।
चञ्चता गत्वरेण सदृशः । चञ्चत्कः । बृहता सदृशः बृहत्कः । मणिर्मण्डूकः
खद्योतो वा । खद्योतस्तावदुन्मेषनिमेषाभ्यां चञ्चन्निवेत्युपसीयते मण्डूकोऽपि ।
श्वासप्रबन्धेन गत्वरइति सुणिः स्पन्दमानप्रभत्वात्तथोत्प्रेक्ष्यते । तथात्पोऽपि

प्रविकाशिप्रभत्वान्सहानि य उपलक्ष्यते तत्र मणौ बृहत्कशब्दो लोके प्रयु-
ज्यते । तदाह ॥ चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्कइति चापरे ।

मणिसण्डूकखद्योतान्साद्रुशयेन प्रचक्षते ॥

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां खद्योत उपसीयते ।

श्वासप्रवन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः ॥

प्रविकाशिप्रभोऽप्योऽपि महान्य उपलभ्यते ।

बृहत्क इति तत्रैव मणौ शब्दः प्रयुज्यते ॥

पत्रमूले प्रकारोऽस्य पत्रमूलकः ॥ अणुः प्रकारोऽस्य अणुकः । पटः ।

द्व्यणुकादिः पदार्थो गवाक्षाद्यन्तरप्रविष्टरविकिरणप्रकाशितो रेणुर्वैत्यन्यः

सुवर्णस्य षोडशांशो माषः । स प्रकारोऽस्य माषकम् । हिरण्यम् । भोजस्तु ।

अणोर्माषेषु । माषात्परिमाण इति सूत्रद्वये । अणुका माषाः । माषकः सुव-

र्णपरिमाणमित्याह । चञ्चतीति चञ्चः । चञ्चः प्रकारोऽस्य चञ्चकः । चित्रप्रकारः

चित्रकः । द्वीपी । गन्धप्रधानः । पाषाणो गन्धः । गन्धः प्रकारोऽस्य गन्धकः ।

हस्तप्रकारः । हस्तकः । पताकत्रिपताकादिनृत्ताभिनयविषयप्रसिद्धः । इषुप्र-

कारः-इषुकः । वाणविधेयः । इषुप्रकारोऽस्याः । इषुका । गोलिका । चूर्णप्र-

कारः चूर्णकः । तालीशादिस्तांबूलाङ्गं वा । पानप्रकारः पानकम् । द्राक्षाश-

कैरादिनिर्मापितम् । वर्णप्रकारः वर्णिका । गैरकादिः । परीक्षार्थं सुवर्णादि-

मात्रा वा । मूलप्रकारः मूलकः । शाकविशेषः । स्त्रीत्वविवक्षायां मूलिका ।

शङ्खपुष्पादिः । मुद्राप्रकारः मुद्रिका । अङ्गुल्याभरणम् । अर्धप्रकारः अर्धिका ।

पादप्रकारः पादिका । पिष्टप्रकारः पिष्टका । माषादिद्विदलधान्यचूर्णः ॥

शूलप्रकारः शूलिका । पल्लवप्रकारः पल्लविका । चणकादिपत्रं संस्कारयोग्यं

भक्ष्यम् । सूत्रप्रकारः सूत्रिका ॥ पत्रप्रकारः पत्रकम् । तमालपत्रमेव । लिखि-

तलधुमूर्जखण्डवाचि तु ह्रस्वात्पविवक्षायां कप्रत्यये सिद्धादियथासंभवं सर्वत्र

प्रकारे विवक्षिते शब्दशक्तिस्त्वाभाव्यात्स्त्रीत्वमेव ॥ १८२ ॥

हरितध्रुववाद्येक्षुमठमण्डपसंकलाः ।

वाद्यकालावदातास्तु सुरायामुदितास्त्रयः ॥ १८३ ॥

हरितप्रकारः हरितकम् । अश्वादीनां यवादिघासः । ध्रुवप्रकारः

ध्रुवकः । तिष्यादिगणनेऽविचलितोऽङ्कसङ्घातः । वाद्यप्रकारः वाद्यकः ।

अवदातात् सुरायां वाट्यकालाभ्यां सामान्येन कप्रत्ययइति यन्मतं तदपि स्वीकृतम् । इक्षुप्रकारः इक्षुकः (१) । मठप्रकारः मठिका । नानादेशगतानां द्रव्यरक्षास्थानम् । मण्डपप्रकारः मण्डपिका । शुल्कादायगृहीतस्थानम् । संकलाप्रकारः संकलिका । वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वाट्या । तत्प्रकारवती वाट्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती वाटिका(२) ॥ एवं कालिकावदातिकार्यो (३)ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुण्ड्रं बृहन्महच्चन्द्राः ।

एरण्डमधु कुमार्याः पुत्रश्वशुरौ च सञ्ज्ञायाम् ॥१८४॥

तिलकालयोः प्रकारः तिलकालकः(४) । धान्यप्रकारः—धान्यकम् । कालप्रकारः कालकः । तिलप्रकारः तिलकः । मणिप्रकारः मणिकः । मणिः प्रका-
रोऽस्येति मणिकः । मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये ।
पुण्ड्रकः—इक्षुविशेषः । बृहत्कः । ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः । महत्कः । चन्द्रकः ।
एरण्डकः । इक्षुविशेषः । मधुकः(५) । कुमारीपुत्रकः । कुमारीश्वशुरकः । यथा-
प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी—श्वशुरकसदृशी वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः ।
मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु, स्तवकितककुभस्तां तद्बुवोऽस्मै शशंभुः ॥

(१) इक्षुक एरण्ड इत्यधिकमेकत्र । (२) पादार्थमुदकं पाद्यं तत्प्रकारा पाद्यिका सुरा । यथा प्रियातिथेः सत्काराय पाद्यं प्रदीयते । तथा कदाचित् केनचित् सुरापि । ततः सा पाद्यसदृशी पाद्यिकाशब्देन व्यपदिश्यते । गण-
रत्नमहोदधौ तु वाट्यकालावदातास्तु सुरायामुचितास्त्रय इति पठित्वा वाट-
शब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते तत्र साधुर्वाट्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाट्यिका सुरा भाजनपातिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तमिति संस्करणकर्त्रा ज्यू-
लियसएजेलिडितिनान्ना साहवेन टिप्पण्यामिदमुक्तम् ॥

(३) कालः श्यामलः प्रकारोऽस्य इति कालिका । अवदातो धवलः । प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैवेत्यधिकं क्वचित् ॥ (४) शंरीरे कृष्णविन्दुरूपं चिह्नम् ॥ (५) यत्तु एरण्डमधुकुमार्याः पुत्रः श्वशुरश्च सञ्ज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमानेनोक्तम् । एरण्डक इक्षुविशेषः । मधुकं नालिकेरासवम् । इति टिप्पण्यामुपलभ्यते ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य कुमारीपुत्रकः । यथा कुमारीपुत्रः कश्चित्स-
भायां प्रविशंलज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः । कुमारी-
श्वशुरः प्रकारोऽस्य कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या सह दृष्टः स
कुमारीश्वशुरः । यथा—पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमा-
रीश्वशुरकइत्यन्यो व्याचष्टे (१) ॥

संज्ञायामिति गणसूत्रम् । तस्यार्थः । स्वप्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमन-
पेक्ष्य यः शब्दः संज्ञारूपतयार्थान्तरे वर्तते तस्यानेन कप्रत्ययः । फलम् आम-
लकादि फलकं तु काष्ठादिमयम् । शूद्रशब्दो जातौ प्रसिद्धः । शूद्रको नाम वीरः ।
संतानः समानजातीयप्रवाहः । संतानकः सुरतरुः । कुब्जं त्वक्रं काष्ठादिवस्तु ।
कुब्जकस्तरुविशेषः । कुरवः कुत्सितो ध्वनिः । कुरवकस्तरुविशेषः (२) । कद-
म्बस्तरुः । कदम्बकं संघातः । अमरः षट्पदः । अमरकः क्रीडोपकरणम् ।
करभः क्रमेणकः । करभको धनुष्कोटिर्गृहैकदेशो वा कटकुड्यलक्षणः । नेत्रम्
अक्षि । नेत्रकं मन्यानाकर्षकम् । कणो माषादिधान्यव्यक्तिरूपः । कणको
लोहोपकरणम् । दण्डो यष्टिः । दण्डकश्छन्दो विशेषः कशमार्गो वा । जम्बु-
स्तरुविशेषः । जम्बुकः शृगालः । स्त्रीत्वमपि केषांचित् । कुम्भी घटो
मानविशेषो वा । कुम्भिका स्तम्भाधानी । नौरन्या । नौकाऽक्षितारका । ये तु
कप्रत्ययमासाद्य स्वार्थत्यागेन जात्यन्तरे किञ्चिदाकारसाम्याद् यवाद्यास्तेषां
प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरिति कप्रत्ययो न पुनरनेन यवको ब्रीहिः (३) । न यव
प्रकार एव जात्यन्तरत्वात् । एवमन्यत् । गोमूत्रम् । तद्वर्णमाच्छादनं गोमू-
त्रिका । अन्या सुरा । अन्यस्तद्वर्णः सुराकोऽहिः । प्रकारः सादृश्यमिति
बहुसंमतम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारइत्यन्येषामभिनिवेशः । यदाह—

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥

आकृतिगणोऽयम् ॥ १८४ ॥

इति स्थूलादिः ॥

(१) कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या संगतः स यथा शिष्टसभां
प्रवेष्टुं लज्जते तथा धो लज्जमानः । स एवं व्यपदिश्यत इत्यधिकम् ।

(२) कुरवकः—ग्रहविशेषइत्यधिकम् । (३) यव (ब्रीहिषु) गोमूत्र
(आच्छादने) सुरा (अहौ) कण (तिलेषु) जीर्ण (शालिषु) [सुराप्रकारः
सुरावर्णोऽहिः सुराकः । गोमूत्रिका गोमूत्रवर्णा आटी] ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मनटध्वजे ।

चञ्चाखरकुटीदासीवध्रिका नरि काश्यपः ॥१८५॥

प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरित्यत्रार्चादेर्वर्जनात् को न भवति ॥ अर्चासु शिवा-
कारः । शिवः । अर्हन् । स्कन्दः । आदित्यः । चित्रकर्मणि । दुर्योधनः ।
भीमः । नटे रामः । ध्वजे—गरुडः । मनुष्येऽभिधेये । क्षेत्रे सस्यरक्षणार्थं तृण-
मयः पुरुषश्चञ्चा । चञ्चेव चञ्चा मनुष्यः । खरकुटी नापितमुखडनशाला ।
खरकुटीव खरकुटी । दासीव दासी । वध्रिका चर्ममयी वरत्रा । वध्रिकेव
वध्रिका । मुख्यवलिङ्गसङ्ख्ये इति वचनात् पुंलिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्गतैव ।
काश्यपइव काश्यपः (१) ॥ १८५ ॥

देवराजाजशङ्कुभ्यः करिसिन्धुशतात् पथः ।

सिद्धोष्ट्राभ्यां गतिग्रीवे वामाद्रज्जुः स्थलात्पथः ॥१८६॥

देवानां पन्थाः देवपथः । स यादृशः सद्गुणोपेतस्तरुनिकरच्छायाकलितः
समतलः सजलो निरुपद्रवश्च तादृशोऽन्योपि देवपथः । एवं राजपथः (२) ।
अजपथः । शङ्कुपथः (३) करिपथः । सिन्धुः समुद्रो नदी वा । तत्पन्थाइव
सिन्धुपथः । शतं पन्थानो यत्र शतपथः । तत्तुल्यः शतपथः । सिद्धानां गतिः
सिद्धगतिः । तत्तुल्यः सिद्धगतिः । उष्ट्रस्य ग्रीवा उष्ट्रग्रीवा । तत्तुल्य उष्ट्रग्रीवा ।
वामा कुटिला रज्जुः । वामरज्जुः । तत्तुल्यो वामरज्जुः (४) । स्थलरूपः
पन्थाः स्थलपथः । तत्तुल्यः स्थलपथः । इह पठितानामप्यन्यैः शाब्दिकैर्हस्त-
पुरूपमत्स्यशब्दानां (५) न युक्तः पाठः । तथाहि । हस्ताकारफालोहाद्युपकरणं

(१) अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो
देवपथादिष्विति काशिकायाम् । (२) राजपथसदृशस्य सद्गुणवहारादेः संज्ञा
राजपथः ।

(३) शङ्कुसहितः संकटः पन्थाः शङ्कुपथस्तत्सदृशस्य दुराचारादेः संज्ञा
शङ्कुपथः । रथपथः । हंसपथः । वारिपथः इत्यधिकम् ॥ (४) तत्सदृशस्य खलादेः
संज्ञा वामरज्जुः ॥ (५) हस्तइव हस्तः । एवमिन्द्रः । पुष्पं पुष्पतुल्या अतिमा ।
दण्ड इव दण्डः । मत्स्यइव मत्स्यः । कुण्डसिद्ध्यादिग्रन्थेषु कुण्डनिर्माणक्रियायां
मत्स्याकारा रेखाः प्रतन्ति ता मत्स्यपदेन व्यवहियन्ते ॥

हस्तकः । पुष्पको विमानं भाजनं वा पुष्पकम् । मत्स्याकारश्चर्मचीवरादिच्छेदो
मत्स्यकः । भोजोऽपि न हस्तदण्डपुष्पादिभ्य इत्यनेन कप्रत्ययस्थितिमाह ।
आकृतिगणश्चायम् । तेनेन्द्रप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥ इत्यर्चादिः ॥

अन्येषां तु मते देवपथादिः ॥

यावाभिन्नतराविवत्समणयो लान्द्रप्रवालौ वट-

ज्ञाताज्ञातपटा घटो बहुतरः स्तम्बोऽथ पूलः पुटः ।

पीतप्रष्ठकुटाश्च नित्यवयसी सत्वदशार्हाविमौ—

भिन्नुस्तब्धपिटास्थिपुण्यवधिरा दोलाभृतौ जानु च ॥ १८७ ॥

यावादेरित्यनेन यावादेः शब्दगणार्थस्वार्थे कप्रत्ययो भवति वा । यवानां
विकारो यावः । यावएव यावकः ॥

गोमूत्रयावकाहारोदस्थिकोज्जानुकद्विजे ।

ज्मापतिः क्षीणिमाणिवये स वसिष्ठाश्रमेऽगमत् ॥

अलक्तक इत्यन्यः (१) । अतिशयेनाभिन्नम् । अभिन्नतरम् । अभिन्नतर-
मेव अभिन्नतरकम् । यथा—अभिन्नतरके नाकाटानकेभ्यः पराङ्मुखे ।

ज्ञातके सर्वलोकानामज्ञातकविकर्मेणि ॥ अविरैव । अविकः । यथा—

लूनकाविकलोमोत्थाङ्ग्यस्कान्कन्दुकान् करे ।

कुषान् हृदि बंहन्तीभिः स कुमारीभिराकुले ॥

वत्सएव वत्सकः । मणिरैव मणिकः । लान्द्रमेव लान्द्रकम् । विरसं
जलम् । प्रवालमेव प्रवालकम् । विद्रुमः पल्लवश्च । वटमेव वटकम् । भक्ष्य-
विशेषः । ज्ञातएव ज्ञातकः । अज्ञातएव अज्ञातकः । पटएव पटकः ।
घटएव घटकः । बहुतरएव बहुतरकः । अभिन्नतरबहुतरशब्दौ तरवन्तावुप-
लक्षणम् । तेन सुकरतरोपपन्नतरादयो द्रष्टव्याः । स्तम्बएव स्तम्बकः । शा-
ल्यादिकलापः (२) । पूलएव पूलकः वृणसंचालः । पुटएव पुटकः पत्रनि-
र्मितः । पीतएव पीतकः पटादिः ।

(१) याव एवं यावकः । स्तोकपक्षा यवा यावकशब्देन व्यवह्रियन्ते ।

अलक्तकरसौ यावक इत्यन्य इत्यधिकम् ।

(२) एषोदरादित्वादनुस्वारलोपे स्तम्बकोऽपि स एव ॥

वृते वियातकैणानुग्रहणाणुकबुद्धिभिः । तनुकापीतकब्रह्मसूत्रैराजर्षिसूनुभिः ॥

• प्रष्ठएव प्रष्ठकः । कुटएव कुटकः घटः । नित्यमेव नित्यकम् । वय-
एव वयस्कः । प्रज्ञाद्यणि वायसश्च । सत्त्वानेव सत्त्वकः । दशार्हएव दशार्हकः ।
सात्वतो दाशार्हश्च । भिक्षुरेव भिक्षुकः । स्तब्धएव स्तब्धकः ।

शीतके वीष्णके वर्त्तौ समाधिः स्तब्धके रहः ।

महो बृहतिकाच्छिन्नैश्छन्नोपान्ते महर्षिभिः ॥

पिटो वंशदलादिमयं भाण्डम् । स एव पिटकः । अस्थयेव अस्थिकम् ।
पञ्चमधातुः । पुण्यमेव पुण्यकम् । बधिर एव बधिरकः । दौलैव दौलकः ।
भृतएव भृतकः कर्मकरः । जान्वेव जानुकम् ॥ १८७ ॥

दानस्नातौ कुतिसतवेदसमाप्योरणुर्मतो निपुणे ।

लूनवियातौ च पशौ शीतोष्णमृतावनौरसे पुत्रः ॥ १८८ ॥

अनौरसइति कृत्रिमइत्यर्थः । कुतिसतं दानम् दानकम् । दानमन्यत् ।
स्नातएव स्नातकः । वेदं व्रतानि वा समाप्य यो वर्त्तते सएवमुच्यते ।
यत्स्मृतिः—गुरवे तु वरं दत्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

केचित् पुण्यस्नातवेदसमाप्ताविति पठन्ति । तत्तु न हृदयहारि ॥
अणुको निपुणः । अन्यत्र । अणुब्रीहिः । लूनकः पशुः । वियातकः पशुः ।
विहानात्पशावित्यन्यः । अन्यत्र लूनो यवः । वियातो वटुः । शीतकः ।
उष्णक ऋतुः । अन्यत्र शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः । कृत्रिमः पुत्रः पुत्रकः ।
पुत्र एवान्यः ॥ १८८ ॥

आच्छादने च वृहती शून्यं रिक्ते तनुश्च सूत्रे स्यात् ।

क्रीडनकं च कुमार्याः सञ्ज्ञाशब्दस्तथेयश्च ॥ १८९ ॥

बृहतिका । आच्छादनविशेषः । नित्यं कः । अन्यत्र वृहती । ओप-
धिश्छन्दश्च । शून्यकम् । रिक्तम् । अन्यत्र शुने हितम् शून्यम् । तनुसूत्रम्
तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वत्सः । कन्दुकः । अमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् ।
देवदत्तकः (१) । गुणनमेव गुणनिका । यथा—

(१) क्रीडोपकरणवाचकानि । यथा शालभञ्जयेव शालभञ्जिका इत्यधिकम् ।

हेतुः परिचयस्थैर्यै वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥

तथेयश्चेति द्वैयसंप्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । श्रेयानेव श्रेयस्कः ।

उयायानेव उयायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । श्रेयएव श्रेयस्कम् । भूयस्कम् ।

उयायस्कमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो(१)द्रष्टव्याः ॥१८॥

इति यावादिः ॥

शाखास्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसि ।

जघनं शृङ्गमेघाभ्रद्रुशिरः स्कन्धमेव च ॥१९०॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेश्चेवार्थं याणी भवतः । पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक् प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा शाखा पाश्चायता तथा कुलस्य यः पाश्चायतोऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः । अन्ये तु शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा—शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति तुल्यत्वमाहुः । स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्कन्धः(२) । मुखमिव मुख्यः । यथा—मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः प्रथमसंवलोक्यते तथाऽन्योऽप्येवमुच्यते । कश्चिन्मुख्यं नालिकेरमित्याह ॥ अग्रमिव अग्रः । प्रधानभूतः । शीर्यते भयमस्मादिति शरणम् । आर्त्तत्राणम् । तत्तुल्यः शरण्यः परित्राता । चरणाविव चरणयः । यथा—चरणौ शरीरस्य प्रकर्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षकएवमुच्यते । उर इव उरस्यः । यः कार्येषूपगतेषु सत्त्वं उरः प्रयच्छति स एवमुच्यते । जघनमिव निकृष्टो यः स जघन्यः । शृङ्गमिव यः सर्वस्याप्युपरिवर्त्ती स शृङ्गयः । मेघइव यः सन्तापापनेता स मेघयः । अश्रमिव य आच्छादकः सोऽश्रयः । द्रुमिव द्रव्यम् अयं राजपुत्रः । यथा—द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भवनमर्हतीति भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते (३) । क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यमिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्विषयादिकमपि द्रव्यम् ॥

(१) तेन पिष्टातकादयोऽप्यत्र द्रष्टव्या इति वर्द्धमानसूरिराह । पिष्टातः सुगन्धिचूर्णं स एव पिष्टातकः ॥

(२) स्कन्द इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्ध इत्यधिकम् ॥

(३) कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः । भवमर्हति भव्यः । यथा द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिः स्वाश्रितान् कृतार्थयति । एवमर्थिनः स्वसम्पदा कृतार्थयन्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यत इति प्रा० ॥

निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः ।

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापत्स्यते ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ शिरश्च शीर्षण्यः । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षण्णादावित्यनेन शीर्षणादेशः । स्कन्धश्च यो बलस्याश्रयः स स्कन्धः ॥ १९० ॥ इति शाखादिः ॥

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका ।

नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके ॥ १९१ ॥

शर्करेव शर्करं दधि मधुरत्वात् । शर्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥ शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकतास्त्वपि वर्तते । लोमेव कोमलस्पर्शत्वात् । लौमनं वस्त्रम् । गोपुच्छमिव गौपुच्छो दण्डः । गोलोमेव गौलोमनम् । ब्रह्मादीनामित्यनेन नियमितत्वादन्याङादिलोपाभावः । भोजेन गौलोममित्युदाहृतम् । तत्तु न संगच्छते । न लोपस्य नियमेन व्यावर्तितत्वात् । कुत्सितम् अज्ञातं वा कपालम् कपालिका । कपालिकेव कापालिकं कंसादिपात्रम् । नरानञ्जति नराची । तत्तुल्यं नाराचम् । शतपत्रमिव शतपत्रम् । पुण्डरीकमिव पुण्डरीकम् । ह्रस्वः कपाटः कपाटिका । कपाटिकेव कापाटिकम् ॥ वासनः कपिष्टिकेत्याह ॥ कंवाष्टिकेति शकटाङ्गजः । आकृतिगणोऽयम् । तेन सिकतानकुलादयो ज्ञातव्याः ॥ १९१ ॥ इति शर्करादिः ॥

अङ्गुली रुरुहरी कपिवभ्रू कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।

शङ्कुली कुलिशलोहितगोणी-वल्गुमण्डलखला भरुजश्च १९२

अङ्गुल्यादेष्टणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिष्वर्थे ठण् भवति । वासनस्य तु तदादेष्टणिति सूत्रम् । अङ्गुलिरिव दीर्घायते आङ्गुलिकः । आङ्गुलिकी । मणिशलाका । रुरुरिव रौरुकः । हरिरिव हारिकः । कपिरिव कापिकः । वभ्रुरिव वाभ्रुकः । कर्कश्च कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किकं यशः ॥ यथा समैव सिद्धराजवर्णने—

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मरागप्रस्पर्धिभिस्तोपितविश्रुवलोकैः ।

यशोऽनुरागेस्तथ सिद्धनाथ चक्रे जगत्कार्किकलौहितीकम् ॥ ।

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्ठीकणपि । कर्कलोहिताट्टीकण् वेति शकटाङ्गजमतं स्वीकृतम् । मण्डरश्च मण्डरिकः । तरश्च तारसिकः । मुनिरिव

हेतुः परिचयस्थैर्यै वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥

तथेयश्चेति ईयस्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । अयानेव अयस्कः ।

उयायानेव उयायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । अयेव अयस्कम् । भूयस्कम् ।
उयायस्कमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो(१)द्रष्टव्याः ॥१८९॥

इति यावादिः ॥

शाखास्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसि ।

जघनं शृङ्गमेघाभ्रद्रुशिरः स्कन्धमेव च ॥१९०॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेश्चेवार्थं याणौ
भवतः । पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक् प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा
शाखा पार्श्वायता तथा कुलस्य यः पार्श्वायतोऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ।
अन्ये तु शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा—शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य
शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति तुल्यत्वमाहुः । स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्क-
न्दः(२) । मुखमिव मुख्यः । यथा—मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः प्रथमम-
वलोक्यते तथाऽन्योऽप्येवमुच्यते । कञ्चिन्मुखं नालिकेरमित्याह ॥ अग्रमिव
अग्रः । प्रधानभूतः । शीर्यते भयमस्मादिति शरणम् । आर्त्तत्राणम् । तत्तु-
ल्यः शरण्यः परित्राता । चरणाविव चरण्यः । यथा—चरणौ शरीरस्य प्रक-
र्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षकएवमुच्यते । उर इव उरस्यः । यः कार्यपूषणतेषु
सत्तत्त्व उरः प्रयच्छति स एवमुच्यते । जघनमिव निकृष्टो यः स जघन्यः ।
शृङ्गमिव यः सर्वस्याप्युपरिवर्त्ती स शृङ्ग्यः । मेघइव यः सन्तापापनेता स
मेघ्यः । अश्रमिव य आच्छादकः सोऽश्रमः । द्रुम इव द्रव्यम् अयं राजपुत्रः ।
यथा—द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भयनमर्हतीति
भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते (३) । क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्य-
मिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्विशयादिकमपि द्रव्यम् ॥

(१) तेन पिष्टातकादयोऽप्यत्र द्रष्टव्या इति वर्द्धमानसूरिराह । पिष्टातः
सुगन्धिचूर्णं स एव पिष्टातकः ॥

(२) स्कन्द इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्द इत्यधिकम् ॥

(३) कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः । भयमर्हति भव्यः । यथा द्रुमः फल-
पुष्पपल्लवादिभिः स्वाश्रितान् कृतार्थयति । एवमर्थिनः स्वसम्पदा कृतार्थय-
न्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यत इति पा० ॥

निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः ।

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापत्स्यते ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह । शिरश्च शीर्षणयः । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षन्नादावित्यनेन शीर्षन्नादेशः । स्कन्धश्च यो बलस्याश्रयः स स्कन्धः ॥ १९० ॥ इति शाखादिः ॥

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका ।

नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके ॥ १९१ ॥

“शर्करेव शार्करं दधि मधुरत्वात् । शार्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥ शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकतास्त्वपि वर्तते । लोमेव कोमलस्पर्शत्वात् । लौमनं वस्त्रम् । गोपुच्छमिव गौपुच्छो दण्डः । गोलोमेव गौलोमनम् । ब्रह्मादीनामित्यनेन नियमितत्वादन्याशादिलोपाभावः । भोजेन गौलौममित्युदाहृतम् । तत्तु न संगच्छते । न लोपस्य नियमेन व्यावर्तितत्वात् । कुत्सितम् अज्ञातं वा कपालम् कपालिका । कपालिकेव कापालिकं कंसादिपात्रम् । नरानञ्चति नराची । तत्तुल्यं नाराचम् । शतपत्रमिव शातपत्रम् । पुण्डरीकमिव पुण्डरीकम् । ह्रस्वः कपाटः कपाटिका । कपाटिकेव कापाटिकम् ॥ वामनः कपिष्टिकेत्याह ॥ कंवाष्टिकेति शकटाङ्गजः । आकृतिगणोऽयम् । तेन सिकतानकुलादयो ज्ञातव्याः ॥ १९१ ॥ इति शर्करादिः ॥

अङ्गुली रुरुहरी कपिवभ्रू कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।

शङ्कुली कुलिशलोहितगोणी-वल्गुमण्डलखला भरुजश्च १९२

अङ्गुल्यादेष्टणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिवार्थं ठण् भवति । वामनस्य तु तदादेष्टगिति सूत्रम् । अङ्गुलिरिव दीर्घायते आङ्गुलिकः । आङ्गुलिकी । मणिशलाका । रुरुरिव रौरुकः । हरिरिव हारिकः । कपिरिव कापिकः । वभ्रुरिव बाभ्रुकः । कर्कश्च कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किकं यशः ॥ यथा ममैव सिद्धराजवर्णने—

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मरागप्रस्पर्धिभिस्तोषितविश्वलोकैः ।

यशोऽनुरागैस्तव सिद्धनाथ चक्रे जगत्कार्किकलौहितीकम् ॥ .

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्ठीकणपि । कर्कलोहिताट्टीकण् वेति शकटाङ्गजमतं स्वीकृतम् । मण्डरश्च मण्डरिकः । तरश्च तारसिकः । मुनिरिव

मौनिकः । शङ्कुलीव शाङ्कुलिकः । कुलिशमिव कौलिशिकः । लौहितमिव लौहितिकः—स्फटिकः । स्वयमलोहित उपाश्रयवशात्तथावभासते । गोष्ठीव गौणिकः । बलगुरिव बालगुकः । मण्डलमिव माण्डलिकः । खलइव खालिकः । भरुजइव भारुजिकः । विद्वान् ॥ आकृतिगणोग्यम् । तेन उदशिवद्भरुमण्डवा-
दयोद्वष्टव्याः ॥ १९२ ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥

विनयविशेषसमूहाः समयात्ययसम्प्रदानसङ्गतयः ।

व्यवहारसमुत्कर्षाकस्मादनुगादिसङ्ग्रामाः ॥ १९३ ॥

विनयादेरित्यनेन विनयादेः शब्दगणादृण् भवति स्वार्थे । विनयएव
वैनयिकः । विशेष एव वैशेषिकः । समूहएव सामूहिकः । समयएव साम-
यिकः । एवम् आत्ययिकः । साम्प्रदानिकः । साङ्गतिकः । सङ्गतमेव साङ्ग-
तिकम् । साङ्गतिक आलापः । साङ्गतिकी व्यवस्थेति वामनः । व्यावहारिकः ।
सामुत्कर्षिकः । आकस्मिकः । आनुगादिकः । साङ्ग्रामिकः ॥ १९३ ॥

सपदातिसमाचाराः समायमुक्ताकथञ्चिदुपचाराः ।

निर्मितह्रस्वादेशो बुधैरुपायध्वनिः कथितः ॥ १९४ ॥

पदातिरेव पादातिकः । समाचारएव सामाचारिकः । समायएव सा-
मायिकः । मुच्यते शुक्तिभिः मुक्ता । मुक्तैव मौक्तिकम् । कथञ्चिदेव कायञ्चि-
त्कम् । उपचारएव औपचारिकः । उपायएव औपयिकम् ॥

स वैनयिकयान्सामयिकस्यात्ययिकं त्यजन् ।

तमौपयिकवाञ्छिनां निवेश्य वहिराविशत् ॥ १ ॥

स सामूहिकमुत्सृज्य मुनिसाङ्गतिकाय यान् ।

पिप्रिये पादयोः पृथ्व्याः पतिः प्रेम्णेव पीहितः ॥ २ ॥

अनौपचारिकैः सामाचारिकव्यावहारिकैः—

यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः ॥ ३ ॥

कायञ्चित्केन कतिचित्सोऽनुमेने तु सञ्चरान् ।

नृवीरो वीरसेनादीन्मनोमुत्साम्प्रदानिकान् ॥ ४ ॥

अथाकस्मिकमाहानुगादिको याचिकस्य तम् ।

आकृतिगणोग्यम् । तेन त्रिवर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १९४ ॥

इति विनयादिः ॥

काकतालं च खल्वाटविल्वे चान्धकवर्त्तकम् ।

• अर्धाच्च जरतीशयेनात्कपोतो घुणतोऽक्षरम् ॥१९५॥

काकतालइत्येवं प्रकारेभ्यः शब्देभ्यः काकतालीयादय इत्यनेनेवार्थे
छप्रत्ययो निपात्यते । काकश्च तालञ्च काकतालमिति द्वन्द्वे लक्षणाया पततः
काकस्य निपतता तालेन चित्रीयमाणः संयोग उच्यते । तत्तुल्यः काकताली-
यः(१) । खल्वाटविल्वयोरिव खल्वाटविल्वीयः । यथा-खल्वाटः पर्यटन्नतर्कितं
श्रीफलतरोरधस्तादागतो दैववशाच्च विल्वमुपरि पतितं तद्दन्त्योऽप्युभयवस्तु-
संयोग एवमुच्यते । अन्यकश्च वर्त्तका च अन्यकवर्त्तकम् । अन्यकस्य वर्त्तकाया
उपर्यतर्कितः पादन्यास उच्यते । तत्तुल्यम् । अन्यकवर्त्तकीयम् । अर्धजरती-
शब्दोऽर्धजरतीकामने वर्त्तते । तदिव यत्तद् अर्धजरतीयं कार्यम् । यथा स्त्री
न तरुणी स्रथस्तनत्वात् कशकेशत्वान्न जरती वक्तुं शक्यते तद्वत्सिद्धासिद्धं
प्रयोजनम् ॥ श्येनकपोतयोरिव श्येनकपोतीयो दुर्योगः । यथा-कपोतोऽत-
र्कितमागतेन श्येनेन गृहीतस्तथाकस्मिको यो दुर्योगः स एवमुच्यते । घुणो-
त्किरणारकथञ्चिन्निष्पन्नमक्षरम् । घुणाक्षरम् । तदिव यदकुशलेन दैवानिष्प-
द्यते (२)तद्घुणाक्षरीयम् ॥ १९५ ॥

पुरुषः शरतो ज्ञेयो गोमयात्पायसं मतम् ।

कृपाणः स्यादजातश्च शर्करोन्मज्जनं तथा ॥१९६॥

शरश्च क्षिप्तः प्राकाराच्च पुरुष उस्थितः स तेन हतः । तत्तुल्यं शरपु-
रुषीयम् । गोमयपायसयोरिव गोमयपायसीयम् । यथाऽजया भूमिं खनन्त्या-
त्मवधाय कृपाणो दर्शितस्तत्तुल्यं वृत्तं केनचिदात्मविनाशाय कृतम् । अजा-

(१) काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्यकवर्त्तकीयम् । अतर्कितो
पततं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं यादृच्छिकं तालस्य पतनं
च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं
दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च
समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । 'यश्च देवदत्तस्य वधः
स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमः समासार्थः । द्वि-
तीये प्रत्यय इत्यधिकम् ॥ (२) निष्पाद्यतइति पा० ।

कपाणीयम् । शर्करा च क्षिप्ता पुरुषस्य चोन्मज्जनं तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयम् ।
आकृतिगणश्चायम् । तेन तिन्दुकज्योतिषीयमित्यादयो द्रष्टव्याः ॥१९६॥ •

इति काकतालादिः ।

पश्वसुरभरतरक्षोबह्लीकवयःपिशाचवसुमरुतः ।

सत्वदुशीनरकर्षापणास्त्रिगर्ताशनिदशार्हाः ॥ १९७ ॥

पशुभ्योऽण् शस्त्रजीविसङ्घादित्यनेन पश्वर्दिर्गणादस्त्रिधां स्वार्थेऽण्
भवति ॥ पश्वोरपत्यं पार्श्वः शस्त्रजीविसङ्घः । पार्श्वी । पश्वः । आसुरः ।
आसुरौ । असुराः । भारतः । भारतौ । भरताः । भोजस्तु भार्तः । भार्ता ।
भर्ता इत्याह । यथा—पार्श्ववाशनबाह्लीकपिशाचासुरराक्षसान् ।

शिष्याः सभार्त्तत्रैगर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः । राक्षसौ । रक्षसः । रक्षांसीत्यन्यः । बाल्लीकः । बाल्लीकौ ।
बाल्लीकाः । बाल्लिक इत्यन्यः ॥ वायसः । वायसौ । वयसः । पैशाचः ।
पैशाचौ । पिशाचाः । एवं मारुतः । सात्वतः । औशीनरः ॥ कार्षापणः ।
त्रैगर्तः । आशनः । दशार्हः ॥

अस्त्रियामिति किम् । पशूः स्त्री । ऊड्युतोऽरज्ज्वादेश्चेत्यूङ् । रक्षाः ॥
शस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुरः (१) ॥१९७॥ इति पश्वर्दिः ॥

दामनिवैन्दवितुलभाः शात्रुंतपि सार्वसेनिकाकन्दि ।

सावित्रीपुत्रौडविमौञ्जायनकाकदन्तकयः ॥१९८॥

दामनिभ्यश्छ इत्यनेनैभ्य आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यश्छो भवति । दाम-
नयः शस्त्रजीविसंघः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । वैन्दवीयः ।
वैन्दवीयौ । वैन्दवयः । तुलया भान्तीति तुलभाः । शस्त्रजीविसङ्घः । पृषोद-
रादिः तुलभीयः । शात्रुंतपीयः । सार्वसेनीयः । काकन्दीयः । काकन्दकिरिति
भोजः । सावित्रीपुत्रीयः । औडवीयः । औड्वायनीयः । काकदन्तकीयः ॥१९८॥

औलपिराच्युतदन्तिः शाकुन्तकिराविदन्तिरौदङ्किः ।

ज्ञेयश्च वैजवापिर्विन्दुश्चात्राच्युतन्तिश्च ॥१९९॥

श्रौलपीयः । आच्युतदन्तीयः । शाकुन्तकीयः । आविदन्तीयः ।
 श्रौदङ्गीयः । श्रौदकिरित्यन्यः । बैजवापीयः । बिन्दवः शस्त्रजीविसंघः ।
 बिन्दवीयः । बिन्दवीयौ । बिन्दवः । अच्युतोऽन्तो यस्यासौ । अच्युतन्तः ।
 पृषोदरादित्वात्पररूपे । आच्युतन्तीयः । मौञ्जायनशब्दो नडादिफणन्तः ।
 तुलभबिन्दुशब्दावप्रत्ययान्तौ । शेषास्त्वजन्ताः ॥१९९॥

ब्राह्मगुप्तस्त्रिगतेषु कौण्डोपरथजानकी ।

दाण्डकिर्जालमानिश्च षष्ठः स्यात्क्रौष्टुकिस्तथा ॥२००॥

ब्राह्मगुप्तीयः । ब्रह्मगुप्त इति वामनः । कौण्डोपरथीयः । कुण्डोऽतीक्ष्ण
 उपरथः समीपवर्त्ती रथो यस्य स कुण्डोपरथः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि ।
 कौण्डोपरथ इति शाकटायनः । जानकीयः । दाण्डकीयः । जालमानीयः ।
 क्रौष्टुकीयः । एषां प्रथमद्वितीयौ शिवाद्यणन्तौ । अन्ये त्विजन्ताः । त्रिगते-
 ष्विति किम् । कौण्डोपरथः । कौण्डोपरथ्यौ ॥२००॥ इति दामन्यादिः ॥

कम्बोजोजवनश्चोलो मुरलः केरलः शकः ।

खसो जर्तो व्युपापेभ्यो धारयश्च मतो बुधैः(१) ॥२०१॥

कम्बोजादेः श्लुगित्यनेन कम्बोजादेर्गणाद्वाष्ट्राख्यात् क्षत्रियवाचिनस्त-
 स्यापत्यं राजा वेत्यर्थे जातस्याजादेः श्लुग्भवति ॥ कम्बोजस्यापत्यं राजा वा ।
 कम्बोजः । एवं जवनः । चोलः । मुरलः । केरलः । शकः । खसः । जर्तः ।
 चोलशकखसजर्तानां द्वन्द्वां पुरुषयज्मगधेत्यादिना, कृतस्याणः श्लुक् शेषेभ्य-
 स्त्वजः ॥ चोलकेरलनार्थं तमापतन्तं विलोक्ष्य सः ।

शकं मशकवन्मेने कम्बोजमजवनृपः ॥

भयोल्लुष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥

विधारयः । उपधारयः । आधारयः । अपधारयः ॥२०१॥ इति कम्बोजादिः ॥

(१) कम्बोजश्चोलयवनौ मुरलः केरलः शकः । खसो जर्तो व्युपापेभ्यो
 राधयश्च मतो बुधैरिति कम्बोजादिसङ्ग्रहपद्यं गणरत्नमहोदधौ पठ्यत इति
 दिप्पण्यामुपलभ्यते ।

भर्गः करूपसुस्थालकश्मीराः केकयोरसौ ।

त्रिगर्तशाल्वकौरव्या भरतोशीनरौ क्वचित् ॥२०२॥

अतोऽप्राच्यभर्गादेरित्यनेन प्राच्यभर्गादिवर्जिताद्राष्ट्राख्याद्राजवाचिनः
स्त्रियामतः श्लुग् भवति ॥ शूरसेनस्यापत्यं शूरसेनानां वा राज्ञी शूरसेनी ।
उशीनरी ॥ भर्गादिभ्यः । भार्गी । कारूपी । करुशब्दत्यन्तः । सौस्थाली ।
सुस्थल इति भोजः । कश्मलमीरयत्यपनयतीति कश्मीरः । ततोऽज् । का-
श्मीरी यथा—काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमकरः शीतांशुरभ्युद्वतः ॥

केकयस्यापत्यं केकयानां वा राज्ञी । मित्रयुप्रलयकेकयस्यैव यादेस्त्विति ।
आरैजियादेरिति च । कैकेयी ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।

कैकेयी शङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥

उरसस्यापत्यम् श्रीरसी । उरस्येत्यन्तः । त्रिगर्तस्यापत्यं त्रिगर्तानां वा
राज्ञी त्रिगर्ती ॥ शाल्वस्यापत्यं शाल्वानां वा राज्ञी । द्वस्तत्त्वादिणि नेज्प्रत्यये
शाल्वाद्धि स उच्यते । शाल्वी । कौरवी । कौरव्यशब्दः क्षत्रियसमानवचनो-
ऽस्ति तस्मादज्क्वचिदिति शाकटायनेन भरतोशीनरशब्दावुत्सादिषु पठ्येते ।
तयोरिहोपादानात्सत्यप्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुत्साद्यञ् बाधित्वाजेव भवतीति
ज्ञाप्यते । तेन भरतानां राजानो भरताः । उशीनराणाम् उशीनरा इति
राज्ञि श्लुक् सिद्धा । उत्साद्यञि त्वर्गोत्रत्वान्न स्यात् । स्त्रीणां राज्येऽनधि-
काराद्राजनि प्रत्ययो न भवतीति भोजः ॥ २०२ ॥ इति भर्गादिः ॥

बाहुः स्यात्खरनादिपुष्करसदौ प्राकारमर्द्यर्जुनौ—

जङ्घाभृङ्खलतोदिबिन्दुशिरसः संकर्षणोदशिवतौ ।

चूडारामसुधामलोमवृकलाजीगर्तकृष्णानडुद्—

विज्ञेयाश्च वचाकुसुमजलडाः साम्बोर्षवाकूपणी ॥२०३॥

अद्वाह्यादेरिति त्यनेन बाहुशब्दप्रभृतिभ्यस्तस्यापत्यमित्यर्थं इज् भव-
ति ॥ बाधते परवलमिति बाहुनाम कश्चिदाद्यपुरुषः । तस्यापत्यं बाह्विः ।
खरवृद्धतीति खरनादी । तस्यापत्यं खरनादिर्नृपः । पौष्करसादिर्मुनिः ।
प्राकारं मर्दयतीति प्राकारमर्दी । तस्यापत्यं प्राकारमर्दिर्नृपः । अर्जुनस्य
आर्जुनिः । जङ्घायाः जाङ्घिर्नृपः । शृङ्खलानि तुहति मोचयतीति शृङ्खलतोदी

नृपः । तस्य शाङ्खलतोदिः । शृङ्खलनोदीति भोजः । विन्दोः । वैन्दविर्त्त-
 षिः० । शिरसश्शब्दस्तदन्तः केवलस्यापत्यप्रत्ययासंभवात् । हस्तिशिरसोऽपत्यं
 हास्तिशीर्षिः । यथा—कादम्बर्याम् । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम
 महातपा मुनिरखिलत्रिभुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप ।
 तस्यापत्यं स्थूलशीर्षिः । सङ्कर्षणस्य सांकर्षणिर्नृपः । सङ्कर्षणस्यादन्तत्वादिजि
 सिद्धे पाठः । शिवाद्यृषिवृष्णिर्कुर्वन्मकादिति विशेषवचसा प्राप्तस्याणो बाध-
 नार्थः । एवमदन्तेषु सर्वेष्वपि द्रष्टव्यम् । उदश्वितः । औदश्वितिर्ऋषिः ।
 चूडेव चूडा काचित् । तस्याश्चौडिर्मुनिः । रामस्य रामिः । सुधाम्नः । सौधा-
 मिर्मुनिः । लोमन्शब्दस्तदन्तः । औडुनोमिः । शारलोमिः । वृकलायाः
 वार्कलिः । अजीगर्तस्य आजीगर्तिः । एत ऋषयः । कृष्णस्य कार्ष्णिः । यथा—
 कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्नगाः ॥

अनडुहः आनडुहिर्ऋषिः । वचाकोः वाचाकविः । सप्तानाम् साप्तिः ।
 जलडायाः जालडिः । सहाम्बया वर्त्तते साम्बः तस्यापत्यं साम्बिः । उप-
 वाकोः । औपवाकविः । पणिनः पाणिनिः । एत ऋषयः ॥ २०३ ॥

दुर्मित्रानुरहत्सुनामकुकलोदङ्कासुरा मूषिका—

पञ्चोदञ्चुकुनामसत्यकगदाः स्युः क्षेमधृत्वी सखा ।

प्रद्युम्नध्रुवकानिवाकुलहकासंसेविमध्यंदिना—

वल्मीकस्तृणविन्दुशूरध्रुवकाउद्दालकाष्टारुणाः ॥ २०४ ॥

दुर्मित्रायाः दौर्मित्रिः । अनुरहतः आनुराहतिः । सुनामः सौनामिः ।
 सुदामन्नित्यन्यः । कृकलायाः कार्कलिः । उदङ्कस्य औदङ्किः । असुरस्य आसु-
 रिः । मूषिकेव मूषिका । तस्या सौषिकिः । एतऋषयः । पञ्चानाम् पाञ्चिः ।
 उदञ्चोऽपत्यम् औदञ्चिः । गणपाठान्नलोपाभावः । अर्घा वात्र गम्यते । अपर
 उदञ्चिते धातुमात्रं निर्दिशन्ति । तन्मते प्रातिपदिकाद्वातुतुपात्प्रत्ययः ।
 यथा । उदीचोऽपत्यम् औदीचिः । केचिद् उदञ्चित्यत्रोकारमुच्चारणार्थं न
 मन्यन्ते तन्मते । औदञ्चविः । कुनामः कौनामिर्नृपः । सत्यकस्य सात्यकि-
 र्नृपः । गदस्य गादिर्नृपः । क्षेमधृत्विनः । क्षेमधृत्विः । सख्युः । साखिः ।
 प्रद्युम्नस्य प्राद्युम्निः । ध्रुवकायाः ध्रौवकिः । निवाकोः । नैवाकविः ।

लहकायाः लाहकिः । लगहेत्यन्यः । एतच्छपयः । संसेविनः । सांसेविर्ऋपिः ।
मध्यंदिनस्यर्षेः माध्यंदिनिः । वल्मीकस्यर्षेः वाल्मीकिः । यथा—

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ।

तृणविन्दोन्मुनेः । तार्णविन्दविः । शूरस्य यदुविशेषस्य शौरिः । ध्रुव-
कायाः धौवकिर्नृपः । उद्दालकस्यर्षेः औद्दालकिः । अष्टानाम् आष्टिः ॥
अरुणस्यर्षेः आरुणिः ॥ २०४ ॥

शर्मा देवाग्निमद्रेन्द्राद् उपविन्दुसुधावतौ ।

अजधेनुर्बलाका स्यादुपबाहुयुधिष्ठिरौ ॥ २०५ ॥

दैवशर्मिः । आग्निशर्मिः । माद्रशर्मिः । ऐन्द्रशर्मिः । औपविन्दविः ।
सौधावतिः । स्वधावदित्यन्यः । आजधेनविः । शकटाङ्गजस्त्वजादिभ्यो धेनो-
र्ब्राह्मणाद्वेति सूत्रद्वयमाह । वालाकिः । औपबाहविः । एत ऋषयः ।
यौधिष्ठिरिः ॥ २०५ ॥

उत्तानपादकश्यपविदाः सुमित्राथ नगरतो मदीं ।

माषशराविच्छिन्नलावटाकुभगलाशिवाकवो गलडा ॥ २०६ ॥

उत्तानपादस्यर्षेः औत्तानपादिः । ध्रुवः ।

औत्तानपाद भद्रं ते तपसा परितोषितः ।

इत्यपि दृश्यते । कश्यपस्यर्षेः काश्यपिः । गरुडायजः काश्यप इत्यन्ये ।
विदस्यर्षेः वैदिः । शोभनानि मित्राणि यस्याः सुमित्रा । तस्याः सौमित्रिः ।
लक्ष्मणः । यथा— सौमित्रिणा तदनुसंस्तुजसे सुहूर्त्तम् ॥

नगरमर्दिनः । नागरमर्दिनृपः । माषशराविण्ऋषेः । माषशराविः ।
वृगलायाः—वृगलिर्ऋपिः । वटाकोर्ऋषेः । वाटाकविः । वाटाकुरित्यन्ये ।
भगलाया अपत्यम् भागलिर्ऋपिः । शिवाकोर्ऋषेः शिवाकविः । गलडायाः
गालडिः ॥ २०६ ॥

उत्वे पाडिः पषो भूयः संभूयोऽम्भोऽमितौजसाम् ।

सलोपउदकस्योदः कृताकारः शलङ्कु च ॥ २०७ ॥

पणाम् पाडिः । भूयसः सम्भूयसोऽम्भसोऽमितौजस उदकस्य शलङ्कोश्च
ऋषेः । भीचिः । साम्भूयिः । आम्भिः । आम्भौजिः । औदिः । शालङ्किः ।

भूयःशब्दो भोजमतेन । केचिदत्रोदकभूयस्सम्भूयमिति सामान्येन पठन्ति ।
तन्मते । औदकिः । भौयसिः । सांभूयसिरिति भवति । अत्र गोत्रादिभूता
अगोत्रादिभूताश्च प्रत्येतव्याः साधारण्येनोपादानात् ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
तेन नृनामन्अभिन्नाप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२०७॥ इति बाह्वादिः ॥

व्यासः सुधातृवरुटौ निषादचण्डालविम्बयुक्तौ च ।

व्यासादीनामकञ्चेत्यनेन व्यासादेः शब्दगणादिञ् भवति । तत्सन्नि-
योगेचाकजादेशः । व्यासस्यापत्यम् वैयासकिः । एवं सौधातकिः । वारुट-
किः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः । व्याससुधात्रोरणोऽपवादः ।
कारुलक्षणस्येञ्च कथ्येयः । शेषाणामिजस्त्येव । केचिदत्र व्याघ्रकर्मारग्निशर्म-
णोऽपि पठन्ति । वैयाघ्रकिः । कार्मारकिः । आग्निशर्मकिः । यथा—

यद्वन्न वैयासकिवैम्बकी वा सौधातकिं चेह परिस्पृशन्ति ।

चाण्डालकिर्वारुटकिश्च नैषादकिश्च तद्वद्वुरितानि मा वः ॥ इति व्यासादिः ।

कुरुशूर्पणायवृहतीकाराः कारो वडभ्याश्च ॥२०८॥

कुर्वादिस्य इत्यनेन कुर्वादेः शब्दगणाङ्ग्यप्रत्ययो भवति । कुरोर्ब्राह्म-
णस्यापत्यम् । कौरव्यः । यथा—

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम् ॥

तिकादित्वात् किञ्चपि । कौरवायणिः । उरसादेश्चाजित्यञ् पुनराभ्यां
वाधितोऽपत्ये न भवति । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिपाठात् ।
कौरव्यायणिः । शौर्पणाय्यो मुनिः । वार्हतीकार्यः । वडभीकार्यः ॥२०८॥

ज्ञेया वाग्रथकारगर्गरमुराः कैशोरिचप्पट्टकौ,

सत्यंकारचफट्टकौ च हृदिकः कापिञ्जलादिः कविः ।

दामोष्णीषिष्ठुर्द्रवृक्षविमतिश्चापुत्रहन्त्रेरकास्,

तक्षाशुभ्रशकन्धुशङ्कुपितृमच्छाकीनपिण्डीपुराः ॥२०९॥

वाचः । वाच्यः । रथकारस्य राथकार्यः । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना
रथकारजातिः । तद्वचनोऽयं गृह्यते । यस्तु कारवाची तस्मादिजपि । गर्गरस्य
गार्ग्यः । मुरस्य राज्ञः सौर्यः । किशोरस्यापत्यं कैशोरिः । तस्यापत्यं युवा
कैशोर्यः । भोजस्तु किशोरस्य कैशोर्यो राजेत्याह । चप्पट्टकस्यैः । चाप्पट्टकः ।

सत्यंकारस्य सात्यंकारः । चफट्टकस्य नृपस्य चाफट्टक्यः । हार्दिष्यः । मुख
हार्दिष्य शङ्खाम् । वृष्णिलक्षणेऽणि । कापिञ्जलादेरपत्यं गुर्वायत्तम् कापिञ्ज-
लाद्यः । वेदकट्टपिः । काव्यः शुक्रः । दामोष्णीपेरपत्यं युवा दामोष्णीष्यो
मुनिः । कुटस्य कौटयः । आर्द्रवृक्षस्य आर्द्रवृक्ष्यो मुनिः । विमतेः वैमत्यः ।
मतिरित्यन्यः । मतिमदित्यप्यन्यः । श्यापुत्र्यः । श्यावपुत्र इति भोजः । हन्तुः ।
हान्त्र्यः । हन्त्रिय इति वामनः । हनस्तिप्रत्यये हन्तिरित्यन्यः । ऐरकायाः ।
ऐरक्यः । ऐहकेत्यन्यः । तक्षणः । ताक्षण्यः । पाठसामर्थ्यात्कारुलक्षणमिजं
वाधते शिवादिपाठाच्च । ताक्षणः । शुभ्रस्य शौभ्र्यो राजा । शुभ्रादित्वाङ्गुलिपि
समानविषयत्वात् । शकन्थोः शाकन्थव्यः । शाकम्भूरित्यन्यः । शाङ्ख्यः ।
बहुषु शाङ्ख्याः । शाङ्ख्या स्त्री । गर्गादिपाठात्पौत्रादी यञ् । शाङ्ख्यः ।
बहुषु श्लुक् । शङ्खवः । स्त्रियां शाङ्ख्यायनी । पितृमतः पैतृमत्यः । पितृम-
न्तुरित्यन्यः । तन्मते पैतृमन्तव्यः । शाकिनः शाक्यः । इनस्य ऐन्यः । पिण्डराः ।
पैण्डरः । पुरस्य पौर्य्यः ॥ २०९ ॥

शाकः शलाकागणकारदभ्राः, पीलाभ्रवैवाकविभर्तृमूढाः ।

शालीनकर्त्रेजनितीन्तवृक्षाऽजमारकश्यावरथाश्च वेनः ॥ २१० ॥

शाकं शाकमिति य आह स शाकः । तस्य शाक्यः । शलाकाया शा-
लाक्यः । गणकारस्य गणकार्य्यः । गणकारिरित्यन्यः । दाम्न्यो नृपः । दर्भ-
इति वामनः । पीलायाः । पैत्यः । आभ्र्यः । विवाकोरपत्यं वैवाक्यिः ।
तस्यापत्यं युवा वैवाक्यः । वैवाभविरित्यन्यः । भार्य्यः । मौढ्यः । शा-
लीन्यः । कार्य्यः । ऐज्यः । नैतान्तवृक्ष्यः । आजमारक्यः । अजमार इत्यन्यः ।
श्यावरथ्यः । वैन्यः । एते राजानः । वामनादयस्तु छन्दसि वैन्यो भाषायां तु
वैनिरित्याहुः ॥ २१० ॥

वानुजिः कर्णकारश्च केशिनीपथिकस्त्रिष्वौ ।

श्याप्रथो वान्तवृक्षश्च श्यावनायश्च मङ्गुषः ॥ २११ ॥

वनोर्जातः वानुजः । तस्यापत्यं वानुजिः । तस्यापत्यं युवा । वानु-
ज्यः । वातकिरिति भोजः । कर्णकार्य्यः । कर्णकारिरित्यन्यः । राजा ।
केशिन्याः । केशिन्यः । छन्तपाठसामर्थ्यादेव स्त्रीत्वानिवृत्तिः । स्त्रीत्वनिवृत्तौ
हि नोऽनहो व्ये शित्पणादावित्यनेन न लोपः स्यात् । पाथिकार्य्यः । प्रधिकार

इति भोजः। श्याप्रथ्यः। श्यावप्रथ इति कश्चित्। वान्तवृक्ष्यः। श्यावनाय्यः।
माङ्गुष्यो राजा। सङ्गुष इत्यन्यः। कविविमतिपीलाशलाकैरकाकेशिनीप्रभृ-
तीनां दधि प्राप्ते। हृदिकाद्वृष्णिलक्षणेऽणि। अन्येषां त्विजि प्राप्ते एयविधिः॥
आकृतिगणोऽयम्। तेन। अविमारकपडाकैन्त्रजालिकूटप्रभृतयो द्रष्टव्याः॥२११॥
इति कुर्वादिः॥

शिवः प्रोष्ठश्चण्डो जटिलकवतण्डौ बधिरकः,
पिटाकस्तृक्षकः पिटकपरिलौ प्रोष्ठिकमुनी।

ककुत्स्थः खञ्जारस्तृणभसुरकर्णौ जलहृदो,
विरूपाक्षः पिष्टः कहयवडबाभूमिककुम्भाः॥२१२॥

शिवाद्यृषिवृष्णिकुर्वन्त्यकादित्यनेनापत्यसान्नेऽण् भवति। शिवस्यापत्यम्
शैवः। एवं प्रौष्ठः। चाण्डः। जाटिलकः। जटिलिकेति भोजः। वातण्डः।
बाधिरकः। बधिरिकेति भोजः। पैटाकः। तार्क्षकः। पैटकः। पारिलः।
प्रौष्ठिकः। सौनः। ककुदि तिष्ठति ककुत्स्थः। तस्य काकुत्स्थः। खाञ्जारः।
खञ्जेर इति भोजः। तार्णः। नडादिपाठात् तार्णायनः। मायुरकर्णः। जल-
हृदइव जलहृदः। तस्य जालहृदः। संस्कृते द्विर्वचनाभावे संयोगपरोऽपि न
गुरुः। यथा—स्पृष्टं त्वजेत्यपह्नयः खलु कीर्तयन्ति॥

वैरूपाक्षः। पैष्टः। काहयः। कहूयइत्यन्यः। वडवेव वडवा। तस्या
वाडवः। विदिद्युते वाडवजातवेदसः। भौमः। मङ्गलः। काकुभः॥२१२॥

गङ्गाक्रुञ्चाकोकिलायस्कलह्या, द्रुह्यः पर्णः कर्णमञ्जीरकौ च।
रेखस्तच्छावर्त्तनाक्षःकहोडः, सन्धिर्लेखोभूरिजम्भोर्णनाभाः२१३

गाङ्गः। शुभ्रादिपुत्तिकादिषु च पाठात्। गाङ्गेयः। गाङ्गायनिः। क्रौञ्चः।
कौकिलः। यथा—स कौकिलश्यामवनेन कूजत्क्रौञ्चेन सिम्रोपतटेन गच्छन्॥

यास्कः। लाक्ष्यः। द्रौक्ष्यः। पार्णः। कार्णः। नाञ्जीरकः। मजिरक-
इत्यन्यः। रैखः। ताक्ष्णः। कुर्वादित्वात् ताक्षयः। वार्त्तनाक्षः। अन्यस्तु
वर्त्तनश्चासौ ऋक्षश्च (१) वार्त्तनर्क्षइत्याह। काहोडः। सान्यः। लैयः। भौरः।
जास्मः। जस्वइत्यन्ये। श्रीर्णनाभः॥२१३॥

दण्डो रोधः कोहितेलासपत्न्य आर्यश्वेतापर्षिकागोपिकाः स्युः ।
खञ्जालश्चालेखनोब्रह्मगुप्तश्चायः स्यूणः स्यान्नभागोविपाट् च २१४

दाण्डः । रौधः । कौहितः । ऐलः । सापत्नः । आर्यश्वेतः । पार्षिकः ।
गौपिकः । खञ्जालः । आलेखनः । सुलेखन इति भोजः । ब्राह्मगुप्तः । वाम-
नस्तु नास्य पाठमङ्गीकुरुते । आयः स्यूणः । नाभागः । नाभाक इत्यन्यः ।
वैपाशः । कुञ्जादिपाठाद् वैपाशान्यः ॥ २१४ ॥

भलन्दनानभिम्लानतृणकर्णकलापिनः ।

जरत्कारुः सुपिष्टश्च कुठारश्च खदूरकः ॥ २१५ ॥

भालन्दनः । भलन्द इत्यन्यः । कलन्दन इति भोजः (१) । आनभिम्लानः ।
तार्णकर्णः । कालापः । जारत्कारवः । जरत्कारुशब्दादतएव ज्ञापकात् स्त्रि-
यामूङ् । यस्तु मुनिवचनस्तत्पत्नीवचनश्च जरत्कारुशब्दस्तस्मादौत्सर्गिकोऽण् ।
सौपिष्टः । कौठारः । कुथानियर्त्ति कुथारइत्यन्यः । खदूरकः ॥ २१५ ॥

विश्रवणरवणखञ्जनकुपिञ्जलपृथोत्क्षिपापुरोहितिकाः ।

कुरुपाण्डुहस्तिपादा वृष्णिकखर्जूरकणौ च ॥ २१६ ॥

वैश्रवणः । रावणः ॥ रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ॥

विश्रवसोऽपत्यं वाक्यमेव । विश्रवणरवणाभ्यां तु नित्यं वृत्तिविषयाभ्यां
प्रत्ययः । अन्ये तु यश्च विश्रवसो विश्रलोपश्च वेत्यनेन सूत्रेण वैश्रवणरवण-
शब्दौ साधयन्ति ॥ खञ्जनः । कौपिञ्जलः । पार्थः ॥

पार्थाननं वह्निकणावदाता दौमिः स्फुरत्पद्मनिवाभिपेदे ॥ अत्रौत्क्षिपः ।
पौरोहितिकः । रोहितिकेति भोजः । कौरवं । कुर्वादिपाठाङ्गयः । कौरव्यः ।
क्षत्रियवचनात्तु कुरुकोसलेत्यादिना गयः । तस्य बहुपु श्लुक् कुरवः । पाण्डवः ।
पाण्डवा यस्य दासाः । शुभ्रादिपाठात् पाण्डवेयः । अत्र कुरवो जनपदस्तस्य
राजा पाण्डुः । यस्तु राष्ट्राख्यस्ततः पाण्डोर्द्व्यणि । पाण्ड्यः । बहुपु श्लुक् ।
पाण्डवः । तस्यमेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ।

इति तु चिन्त्यम् । हस्तिपादस्य हास्तिपदः । अतएव गणपाठात्पा-
दस्याणि । पद्मावः ।

कौपिञ्जलः पिञ्जलवाजिनां तं तं हस्तिना हास्तिपदः प्रपेदे ।

० स ब्राह्मणुप्तो भुजवीर्यगुप्तं रथेन कौण्डोपरथोऽन्वयासीत् ॥

वृष्णिखिव वृष्णिकः । तस्य वार्ष्णिः । खार्जूरकर्णः ॥

खार्जूरकर्णेन धृतातपत्रो मायूरकर्णोद्धतचास्रौघः ।

सापत्ययुग्मानुगतोऽध्ययोध्यं स रावणारातिरिषावभासे ॥ २१६ ॥

उरलः कहूषकोहडहेहयगोपालिकाश्च(१) गोफिलकः ।

परिषककुण्डोपरथौ त्रिवेणीदेशे सति त्रिवेणी च ॥ २१७ ॥

औरलः । काहूषः । कौहडः (२) ।

तमन्वयुः खाञ्जनमाञ्जरीकसौपिष्टसौलेखनतार्णपार्णाः ।

काहोडजालहृदवार्त्तनासक्षैरहृदप्रौष्ठिकतार्णकर्णाः ॥ हैहयः । गौपालिकः ॥

काहूषपैष्टौरलयास्कलाक्षद्रौक्षानभिज्ञानकभौरसौनाः ।

तार्क्ष्यकगौपालिकगौपिकार्य-श्वेतादयस्तं परितः प्रसस्तुः ॥

गौफिलकः । पारिषकः । कौण्डोपरथः । त्रिवेणी नदी तस्याः । त्रिवेणी २१७

उत्कारुक्षीरहृदौ सुरोहिकाकपिलिकर्षिषेणाः स्युः ।

औत्कारवः । उत्कारुशब्दस्यातएव पाठाहूङ् भवति । क्षैरहृदः । सुष्ठु रोहति सुरोहिका । तस्याः सौरोहिकः । कपिलिकः । आर्षिषेणः । सेनान्त-
शयबाधनार्थोऽस्य पाठः । केषांचिद् अतइजि प्रभे केषाञ्चिद् द्वयच इतो ढयि
प्राप्ते च पाठः ॥ एते शिवाद्योऽण्प्रत्ययान्ता ऋषिवाचकाः काकुत्स्यादयस्तु
राजवाचकाः प्रतीता एव । क्रौञ्चादीनां त्वर्थो व्याख्यात एव । आकृतिगणो-
ऽयम् । तेन सिलिन्दप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ इति शिवादिः ॥

शुभ्रशलाकाशुकविशदेवतरा गन्धपिङ्गलाशकुनी ॥ २१८ ॥

द्वयचशुभ्राम्यश्चे ढित्यनेन शुभ्रादेर्गणहृण् भवति । शुभ्रस्यापत्यम् शौ-
भ्रेयः । शालाकेयः । शौकेयः । वैशेयः । दैवतरेयः । गान्धपिङ्गलेयः । नदी-
नास्यणि । शाकुनेयः ॥ २१८ ॥

कर्पो विष्टपुरः शकन्धिविधवाशालूकगोधाश्विका-

लेखाभ्रूविकसाजवस्तिशकलाशोकाश्ववीजाश्मनः ।

(१) कहोडहेहय० इतिपा० । (२) कहोडस्य काहोडइति पा० ।

गङ्गापाण्डवभारताजिरदिशः शुक्रोग्रविग्रेतरा—

ऽणीवालीढसुदन्तभाणशतलाः कर्पूरकद्रू तुदः ॥२१९॥

कार्पेयः । वैष्टपुरेयः । विष्टपर(१) इत्यन्यः । शाकन्धेयः । वैधवेयः । क्षुद्राभ्यो वा णेर इति पक्षे णेरप्रत्ययबाधनार्थः । शालूकेयः । गौधेयः । गोधाया द्रुगपि । गौधेरः । आरगुदीचामित्यारगपि । गौधारः । अर्थव्यवस्था तु लोका-
तः । तेन योऽहिना गोधायां जन्यते सः गौधेरो गौधारश्च भवति । वामनस्तु
द्वयमपि न मन्यते कारणं न विद्वः । आम्बिकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । लेखा-
भ्रेयः । वैकसेयः । चतुष्पाज्जातिवाचिनी कृकासेति भोजः । किमपि कसतीति
किकसेत्यन्यः । मानुषीनाम्न्यणि । आजवस्तेयः । गृध्यादिपाठाङ्गपि ।
शकलस्य शाकलेयः । आशोकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । आश्वेयः । वैजेयः ।
वीजाश्व इत्यन्यः (२) । आश्वेयः । अश्वदिपाठाद्-आश्वमायनः । गाङ्गेयः ।
पाण्डवेयः । भोजस्तु पाण्डुशब्दाङ्गकि । अकद्रुपाण्डुर्द उलोप इत्युकारलोपा-
भावं मन्यते । अत्र वामनमतानुसारेण पाण्डवशब्दः पठितः । भरतस्यापत्यम् ।
उत्साद्यजि । भारतः । तस्यापत्यं युवा । भारतेयः । भरत इति भोजः । आ-
जिरेयः । दैशेयः । शौक्रेयः । औग्रेयः । वैप्रेयः । इतरस्य इतराया वा ।
ऐतरेयः । आणीवेयः । आणीविरित्यपरः । आलीडेयः । सौदन्तेयः । भाण्यः ।
शातलेयः । शवल इत्यप्यन्यः । कार्पूरेयः । कद्रुर्नाम दिव्या गौः । तस्याः
काद्रवेयः । यस्तु सङ्ज्ञायामूढन्तः कद्रूशब्दस्तस्य ढण् अस्तेव । तौदेयः ॥२१९॥
कुवेरिकान्यतरविमार्तृबन्धकी कुमारिकाः परिधिमृकण्डुविश्रयः ।
किशोरिकाजरतिखदूरोहिणी कुठारिकारत्वतिथिसुदक्षवादनाः ॥

कौवेरिकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । आन्यतरैयः । विरुद्धाया मातुः
वैमात्रेयः । असौदर्यो भ्राता । बान्धकेयः । बान्धकिर्नैयइत्यपि (३) । क्षुद्राभ्यो
वा णेर इति णेरप्रत्यये—कौमारिकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । पारिधेयः ।
मार्कण्डेयः । सृकण्डुरित्यपि वामनः । कथं मार्कण्डः । सृकण्डइति प्रकृत्य-
न्तरम् । तेन ऋष्यण् भविष्यति । वैश्रेयः । गृध्यादिपाठाङ्गपि । कैशोरिकेयः ।

(१) विष्टपुर इति पा० । (२) विजाश्वस्य वीजाश्वेय इत्यन्य इति पा० ॥

(३) बन्धकी स्वैरिणी तस्या अपत्यं बान्धकिर्नैय इति पा० ।

मानुषीनामन्यणि । जरतिनः । जारतेयः(१) । खादूरेयः । रौहिणेयः । रोहिणी
मानुषी गौरपि । कौटारिकेयः । मानुषीनामन्यणि । आतिथेयः । सौदक्षेयः ।
वादनेयः ॥ २२० ॥

बलीवर्दिशतहारशलाकाभ्रशलाथलाः(२) ।

अकशायो(३)ऽनुदृष्टिश्च कललासप्रवाहणौ ॥ २२१ ॥

बालीवर्देयः । शातद्वारेयः । शालाकाभ्रेयः । शालाथलेयः(४) । आक-
शायेयः(५)अनुदृष्टेयः । कार्कलासेयः । एष चतुष्पाज्जातिः । प्रावाहर्णेयः ॥ २२१ ॥

जीवभारमरुक्षिमण्यो वायुदत्तसुवक्षसौ ।

मृदुमृदौ सुदामा च वासिष्ठे श्यामलक्ष्मणौ ॥ २२२ ॥

जैवेयः । भरमस्यापत्यं भारमः । तदपत्यं युवा । भारमेयः । भरमइति
भोजः । रुक्नो वर्णः । सोऽस्या अस्तीति रुक्मिणी । तस्या रौक्मिणेयः ।
मानुषीनामन्यणि । वायुदत्तेयः । सौवक्षसेयः । मार्देयः । उर्ध्व इत्यनेनोलोपे ।
मार्देयः । सौदामेयः । श्यामेयः । लाक्ष्मणेयः । वासिष्ठश्चेत् । अन्यत्र श्यामा-
यनः । अश्वादिपाठात् । श्यामिरिति वासनः । लाक्ष्मणिः ॥ २२२

गोदन्तकुशाम्बानिधिमकष्टुजिह्वाशिनः खडोन्मत्ताः ।

श्वब्रह्मकृतशताहरयमष्टवष्टिकसुनामंधर्मिण्यः ॥ २२३ ॥

गौदन्तेयः । कौशाम्बेयः । आनिधेयः । माकृष्टेयः । जैह्वाशिनेयः (६)
दाण्डिनायनेत्यादिनाऽन्त्याजादिलुगभावः । खाडोन्मत्तेयः । एषा नदी खर
इवोन्मत्ता खरोन्मत्तेत्यभयनन्दी । शौवेयः । ब्राह्मकृतेयः । शताहरेयः । याम-
ष्टेयः । मघष्टुरित्यन्युः । टैकेयः । सुनान्नः । सौनामेयः । वाह्वादित्वात् ।
सौनानिः । धार्मिणेयः । मानुषीनामन्यणि ॥ २२३ ॥

कुषीतकविकर्णौ च काञ्चयपे परिकीर्तितौ ।

(१) जरतिर्जरठा तस्या जारतेयः इति पा० । (२) शलाप्यला इति पा० ।
(३) अकशापो इति पा० । (४) शालाप्यलेय इति पा० । (५) आकशापेय
इति पा० । (६) जैह्वाशिनेय इति पा० ।

कौपीतकेयः । वैकर्ण्यः । काश्यपश्चेत् ॥ अन्यत्र कौपीतकिः ।
वैकर्णिः । एते प्रायेणर्षिषाचकाः । बहूनामिजि प्राप्ते केषांचिदणि ढजि च
प्राप्ते पाठः । आकृतिगणोऽयम् । तेन कुदन्तानुदन्तशतकृतप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥

इति शुभ्रादिः ॥

कल्याणी सुभगा मध्या ज्येष्ठानुष्टुप्तिबन्धकी ॥ २२४ ॥

कल्याणयादेर्ङिन् चेत्यनेनैतस्मादपत्ये ढण् तद्योगे डिनादेशश्च । कल्याणया
अपत्यम् कल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । माध्यिनेयः । ज्यैष्ठिनेयः ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥

भरतस्य राममित्यर्थः । आनुष्टुप्तिनेयः । वान्यकिनेयः ॥ २२४ ॥

मध्यमा च परस्त्री च प्रोक्तानुष्टुप्तिदुर्भगे ।

वलीवर्दी कनिष्ठा च जारस्त्री जरती तथा ॥ २२५ ॥

माध्यमिनेयः । परस्य स्त्री परस्त्री । तस्याः पारस्त्रैणेयः । यथा—

पारस्त्रैणेयपुत्रव्ययशिथिलशुचं शक्रमाराधयाव ॥

यदा तु परा चासौ स्त्री च । परस्त्री । तस्याः कर्मधारये परस्त्रियः
परशुश्चेत्यनेन पारशव इति भवति । अन्ये तूभयथापि पारस्त्रैणेय इति
मन्यन्ते । आनुष्टुप्तिनेयः । दौर्भागिनेयः ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयी यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥

वलीवर्द्याः वालीवर्दिनेयः । कानिष्ठिनेयः । जारस्त्रैणेयः । जारतिनेयः ।
कल्याणयादीनां शुभ्राद्यन्तत्वाद्गुणि सिद्धे डिनर्थं वचनं शेषयोरुभयार्थम् ॥ २२५ ॥

इति कल्याणयादिः ॥

गृष्टिर्हृष्टिस्तथा विश्रिर्वालिकुद्री च मित्रयुः ।

हल्यायुक्तोऽजबस्तिश्च गृष्ट्यादौ विदुषां मतः ॥ २२६ ॥

गृष्ट्यादेर्ङित्यनेनास्माद्गृज् । गृष्टेरपत्यं गार्ष्ट्यः । अस्य चतुष्पात्त्वा-
द्गुणि सिद्धे लक्षण्या मनुष्यादिवृत्तेर्ग्रहणम् । ह्यार्ष्ट्यः । वैश्रेयः । वाडेयः ।

कौटूयेयः । मित्रयुप्रलयकेकयस्येय् यादेरित्यनेनारैचि यादेर्यच् । मैत्रेयः । हले ।
हालेयः । आजवस्तेयः ॥

विश्रयजवस्तिभ्यां शुभ्रादित्वाहुणपि । गार्ष्ट्यस्यापत्यं पूज्यमित्यादिविव-
क्षायामतइजिति विहितस्येजो जिण्णपार्येभ्योऽणिजोरिति जित्वाहुजः परस्ये-
जः श्लुग् भवति । तेन गार्ष्ट्यः पिता । गार्ष्ट्यः पुत्र इत्यादिः । ढणः परस्य
त्विजः श्रुतिरेव । शौभ्रेयः पिता । शौभ्रेयिः पुत्रः ॥२२६॥ इति गृष्ट्यादिः ॥

रेवती कुक्कुटाक्षश्च ग्राहः कर्णवृकादिकः ।

मणिद्वाराश्वतः पाली स्याद् वृकाद्वन्धुवञ्चिनौ ॥२२७॥

रेवत्यादेष्टणित्यनेनास्मादृण् रेवत्या अपत्यम् रैवतिकः । कौक्कुटाक्षिकः ।
ढजिजोरपवादः । ग्राहः कर्णवृकादिकइति कर्णवृकावादी यस्य स कर्णवृका-
दिकः । कार्णग्राहिकः । वार्कग्राहिकः । दाण्डग्राहिकइत्यन्ये । माणिपालि-
कः । दौवारपालिकः । आश्वपालिकः । ढणोऽपवादः । वार्कबन्धुकः । वार्क-
वञ्चिकः । ऋष्यणि प्राप्ते ॥ २२७॥ इति रेवत्यादिः ॥

वाकिनः काकलङ्के च गाधेरश्चर्मिर्मिणी ।

तथा कृतनलोपे स्तः कार्कट्यश्च निगद्यते ॥२२८॥

वाकिनादेरित्यनेनास्मात् फिज् भवति वा । कग् यथा प्राप्तं च । वा-
किनस्यापत्यम् वाकिनकायनिः । वाकिनिः । काककायनिः । काकिः । लाङ्का-
कायनिः । लाङ्केयः । लाङ्काकायनिर्लाङ्किरिति भोजः (१) । गाधेरकायणिः ।
गाधेरिः । गारेटइति भोजः । चर्मिणश्चर्मिण्या वा चार्मिकायणिः । चार्मिणः ।
वार्मिकायणिः । वार्मिणः । पक्षे चार्मः । वार्म इति भोजः । कार्कट्यकायनिः ।
कार्कट्यः ॥२२८॥ इति वाकिनादिः ॥

तिको यमुन्दौरससैन्धवोरसाः, संज्ञा शिखा देवरथोऽथ शल्यका ।
शुभः सुयामाकुरुशीतलोमका, गङ्गावरेण्यः कितवश्चतैतलः २२९

तिकादेरित्यनेनैतस्मात् फिज् भवति । तिकस्यापत्यम्—तैकायनिः ।
यामुन्दायनिः । उरसस्य क्षत्रियस्यापत्यम्—औरसः । तस्य औरसायनिः । सैन्ध-

(१) लाङ्का-लाङ्काकायनिः । लाङ्कशब्दं केचिदिच्छन्ति तन्मते लाङ्काकाय-
निरिति पा० ।

वायनिः । औरसायनिः । उर इति भोजः । सांज्ञायनिः । शैलायनिः ।
 देवरथायनिः । देवरइत्यन्यः । शाल्यकायनिः । शौभायनिः । शुभेत्यन्यः ।
 सुयाम्नः । सौयाम्नायनिः । कौरवायणिः । श्रैतायनिः । मैतायनिरित्यपि ॥
 लौमकायनिः । गाढायनिः । क्षत्रियवृत्तिर्गङ्ग इत्यन्ये । वारेश्यायनिः । कैत-
 वायनिः । तितलस्यापत्यं तैतलः । तस्य-तैतलायनिः ॥२२९॥

ग्राम्यामित्रोदन्यकौरव्यरूप्या, बालानीलौ बह्यकाखत्वके च ।
 शाव्योयज्ञश्चन्द्रमालङ्कवश्च, दक्षश्चोखारूक्षगोकक्ष्यबन्धाः ॥

ग्राम्यायणिः । आमित्रायणिः । औदन्यायनिः । कौरव्यस्य क्षत्रियस्य ।
 कौरव्यायणिः । ब्राह्मणवाचिनस्त्वजेव तल्लुचि च । कौरव्यः पुत्रः । रौप्या-
 यणिः । बालायनिः । बालइति भोजः । बालशिखइत्यन्यः । नैलायनिः ।
 बाह्यकायनिः । खात्वकायनिः । खत्वेत्यन्यः । शटस्यापत्यं शाटरः । वस्य
 शाटरायनिः । याज्ञायनिः । चान्द्रमसायनिः । लाङ्कवायनिः । लाङ्कटम्-अण-
 न्तमित्यन्यः । दाक्षायणिः । औखायनिः । रौक्षायणिः । गौकक्ष्यायणिः ।
 बन्धायाः । बान्धायनिः । बिम्बइत्यन्यः ॥ २३० ॥

ध्वजवर्दुत्थयार्थ्याः सुपामधैवरवसूरसारट्वाः ।

भौरिकिभौलिकिजाजलचैटयताश्वापि सैकयतः ॥२३१॥

ध्वाजवतायनिः । ध्वाजवत इत्यन्यः । औतथ्यायनिः । आरथ्यायनिः ।
 सुयाम्नः । सौपामायनिः । धैवरायणिः । वासवायनिः । औरसायनिः । आर-
 ट्वायनिः । भूरिकस्यापत्यं भौरिकिः । तस्य भौरिकायणिः । भौलिकायनिः (१) ।
 जाजलिनोऽपत्यं जाजलः । तदपत्यं जाजलायनिः । चैटयतायनिः । सैकय-
 तायनिः ॥ अदन्तानामिजि हलन्तानामणि यजि जन्तानां ऋणि । आदन्तानां
 ऌणि च प्राप्ते वचनम् । एते प्रायेणर्षिवाचकाः । आर्कृतिगणोऽयम् । तेन
 क्षेजयतचौपयतशैलालप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२३१॥ इति तिकादिः ॥

नडश्वरो वको मुञ्ज उपको लमको नरः ।

हासमित्रेतिर्कप्राणा द्वीपकिङ्करकातराः ॥ २३२ ॥

(१) भूलिकस्यापत्यं भौलिकिस्तस्य भौलिकायनिरित्यधिकम् ।

नडाङ्गहरितादीञ् यजन्तात् फणित्यनेन नडादेर्गणात्पौत्रादावपत्ये
 फण्भवति । नडस्यापत्यं पौत्रादिः नाडायनः । चारायणः । वाकायनः ।
 मौञ्जायनः । औपकायनः । लामकायनः । नारायणः । दासायनः । मैत्रायणः ।
 दासा मित्रायणस्य-दासमित्रः । तस्य दासमित्रायण इत्यन्यः(१) । ऐतिकायनः ।
 प्राणायनः । उपचारात् द्वीपस्थो मुनिर्द्वीपः । तस्य द्वीपायनः । द्वीपे जातो
 भवो वा । तदपत्यतया विवक्षित इत्येके । द्वीपेत्येवंनामा स्त्रीत्यन्ये । कैङ्करायणः । कातरायणः २३२ ॥

चटकखरपशोणा लङ्कसङ्कृत्यनाट्या मिमतसुमतदुर्ग-
 ब्रह्मदत्ताजलोहः । तृणबदरकुमारस्तम्बचित्रायकाश्या—
 श्रमसिशकटदण्डनिन्धजालन्धराश्च ॥ २३३ ॥

चाटकायनः । चटकेत्यन्यः । खारपायणः । शौणायनः । लाङ्कायनः ।
 साङ्कृत्यायनः । सुकृत्य इति भोजः । नटस्यापत्यं नाट्यः । तस्य नाट्यायनः ।
 सैमतायनः । मित इत्यन्ये । सौमतायनः । दौर्गायणः । ब्राह्मदत्तायनः । आजा-
 यनः । लौहायनः । अलोह इत्यन्यः(२) । तार्गायनः । वादरायणः । कौमारा-
 यणः । स्ताम्बायनः । चैत्रायणः । आग्रायणः । काश्यायनः(३) । चमसिनः ।
 चामसायनः । शकटनिव भारक्षमः तस्य शाकटायनः । दण्डिनः । दाण्डिना-
 यनः । इन्धस्य ऐन्धायनः । जालन्धरायणः । जनन्धर इति भोजः । जलन्धर
 इत्यन्यः ॥ २३३ ॥

कामुकोदुम्बरौ सायकः किङ्कलरत्यभ्रमको बालिशः
 पिङ्गरः पिङ्गलः । हंसकः कातलः काथलः काश्यपो
 दण्डपाश्राध्वराः शिंशपाहस्तिनौ ॥ २३४ ॥

कामुकायनः । कामक इत्यन्यः(४) । औदुम्बरायणः । राष्ट्राख्यराजवृत्तौ
 त्वौदुम्बरिरिति स्यात् । सायकायनः । कैकलायनः । त्यास्मेकायनः । बालिशा-
 यनः । पैङ्गरायणः । पैङ्गलायनः । हांसकायनः । कातलायनः । काथलायनः ।

(१) दासायनः । मैत्रायणः । दासा मित्राणि यस्य स दासमित्रस्तस्य गोत्रा-
 पत्यं दासमित्रायण इति पा० । (२) अलोहशब्दं केचित्पठन्ति । तन्मते आलो-
 हायनः इति पा० । (३) काश्यायनः इति पा० । (४) कामकायन इत्यधिकम् ।

काश्यपायनः । दाण्डपायनः । दण्डम इत्यन्यः (१) । आश्रायणः । आध्वरायणः ।
शांशपायनः (२) । हास्तिनायनः ॥ कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणीति वृत्तम् ॥ २३४

लिगुर्युगन्धरामित्रौ ब्राह्मणस्थिरकाश्वलाः ।

अग्निशर्मेतिशामुष्यपञ्चालाः सप्तलस्तिकः ॥ २३५ ॥

लैगवायनः । यौगन्धरायणः । आमित्रायणः । ब्राह्मणायनः । स्थैरका-
यणः । आश्वलायनः । आग्निशर्मायणः । अग्निशर्मेन् वृषगण इति वामनः (३) ।
ऐतिशायनः (४) । आमुष्यायणः । गणपाठात् षष्ठ्यलुक् । पञ्चालो ब्राह्मणगोत्र-
वाची । तस्य पाञ्चालायनः । क्षत्रियवाचिनस्तु पाञ्चालः । साम्पलायनः । सत्त्वल
इत्यन्यः । तैकायनः ॥ २३५ ॥

ऋग्जनवृषगणकाव्याः कैकरसुमनःशाणाश्च वाजव्यः ।

क्रौष्टलङ्कू लोपे ब्राह्मणवाशिष्ठयोश्च कृष्णरणौ ॥ २३६ ॥

आर्गायणः (५) । ऋगिन्ध इत्यन्यः । ऋगइत्यपरे । जानायनः । आर्षगणायनः ।
काव्यायनः । कैकरायणः । सौमनसायनः । शाणायनः । वाजव्यायनः । क्रौष्ट-
लङ्कू लोप इत्यन्त्यवर्णस्येति शेषः । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः । काष्णायनो
ब्राह्मणः । कार्ष्णिर्न्यः । राणायनो वाशिष्ठः । राणिरन्यः । अस्योदाहरणानि-
नाढायनिब्रीहजडेहमाभूश्चारायणिस्फारयचारुचलुः ।

विलोक्यधाकायनिमुञ्जकुञ्जान्मौञ्जायनीमालवराजमेति ॥ १ ॥

किमेतिशायन्यसि (६) नीरसात्वंसख्यैतिकायन्यतिकौतुकं मे ।

(१) दण्डं पातीति दण्डपस्तस्य दाण्डपायनः । दण्डमशब्दं केचित्पठ-
न्तीति पा० । (२) शैशपायन इति पा० । (३) वृषगणे ऋषिगणे वर्त्तमानो-
ऽग्निशर्मेन्शब्दो नडादी बोध्यः । अग्निशर्मेण ऋषेर्गोत्रापत्यम् आग्निश-
र्मायण इति वृत्तिमतम् । गणरत्नमहोदधौ तु वृषगणशब्दे नडादिरिति स्थितं
नदनुरोधाद्वृषगण इति प्रथमान्तं बोध्यमिति टिप्पण्यम् ॥ (४) ऐतिशायन-
इति पा० । (५) ऋग्वेदाध्यापकः फक्षिदाचार्योऽप्युपचारादृक् तस्य गोत्रा-
पत्यम् । आर्गायनः । आर्गायण इति तु वर्द्धमानः । तत्र पदसङ्ज्ञा सृषा
इति टिप्पण्यम् । (६) दिङ्मात्रमुदाह्रियते । नाढायनो ब्रीह जडं म्वपर्वो
चारायणो चित्रकयां ब्रवीति । किमेतिशायन्यसि नीरसा त्वं सख्यैतिकायन्यति
कौतुकं मे इति पा० ।

लघ्वौपकायन्युपयामलासकायन्ययंलोकललामभूपः ॥ २ ॥

स्त्राक्तामलायन्युपसर्पशालङ्कायन्यलङ्कालविलम्बनेन ।

प्रतीक्षतेत्वांपथिलैगवायन्येह्याग्निशर्मयणिशर्मणेनः ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठकाश्यायनिकाश्यायन्यागच्छकाव्यायनिकोविलम्बः ।

बलाश्वलायन्यनुकातलायन्याःकातरायण्यतिकातरासि ॥ ४ ॥

वीक्षस्वतैकायनिशंसकोऽयंशाणायनिकायुधबाणशाणः ।

प्राणायनिप्राणसमस्त्रिलोक्यास्त्रिलोकनारायणभूमिपालः ॥ ५ ॥

सैत्रायणाग्रायणाद्वाद्रायणाश्रायणाजायनजामयोवः ।

ध्रुवेऽकरोद्भ्रुवनेयदीशःकर्त्तातदद्वायमिहावनीशः ॥ ६ ॥

दास्यस्मिदासायनकिंकरेवत्वांकैङ्करायण्यभिराधयिष्ये ।

स्यांकैङ्कलायन्यनुयायिनीतेमार्चायनीवव्रजमांविहाय ॥ ७ ॥

जालन्धरामित्रपराश्वदृष्टेर्वाजव्यपाञ्चालपराश्वभूपः ।

सौकृत्यकौमारपराश्वभूयादायन्यएषोऽद्वरसायनंवः ॥ ८ ॥

द्वैपायनीतोभवसायकायन्युपेहिदौर्गायणिदेहिमार्गम् ।

स्वरस्वचैत्रायणिचाटकायन्यौदुम्बरायण्ययमेतिभोजः ॥ ९ ॥

क्षशाकटायन्यटसिस्तनाभ्यांजर्णोपितार्णायनिकिंदूशोनः ।

लौहायनीमाह्वयशत्रुधान्निस्ताम्बायनिस्थास्यतितन्नितस्वः ॥ १० ॥

ऐकार्ष्णिंकार्ष्णायनिराणिरायनादयोविमनृपर्वयस्तान् ।

माब्राह्मणायन्यवहेलयेहामुष्यायणैराजनिचिन्दमाने ॥ ११ ॥

किंब्राह्मदत्तायनिजोषमास्सेकिंसैमतायन्यमितंब्रवीषि ।

किंसौमतायन्यलमुन्मनास्त्वंकिंस्यैरकायण्यनवस्थितासि ॥ १२ ॥

दूशाकिमाचामतिचामसायन्यध्येतिकिंवार्षगणायनीत्यम् ।

किमाध्वरायण्यनुवध्यबुद्धानकामुकायन्यवबुध्यतेऽस्मान् ॥ १३ ॥

माहांसकायन्यनुधावहंसान्माशांशपायन्युपशिशपेस्याः ।

मापैङ्गरायण्यनुपैङ्गलायन्युपैहिदृष्टोन्मृपतिर्ब्रजामः ॥ १४ ॥

क्रौष्टायनिग्रावघनोऽयमध्वाशोणेनशौणायनितेऽहिक्कोणः ।

यौनंधरायण्यपथेनमागाःकिंवालिशायन्यसिवालिशेव ॥ १५ ॥

माहास्तिनायन्यपहस्तयास्मान्मादागिदनायन्यतिपण्डिताभूः ।

सादागदपायन्यवमुज्जधैर्यंधिक्त्वारपायण्यतिनिस्त्रपासि ॥ १६ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेनच्छागप्रभृतयो ज्ञेयाः ॥२३६॥ इति नडादिः ॥

हरितगविष्ठिरमठराः किंदासो मित्रयुः सृदाकुश्च ।

वह्यस्कप्रतिबोधौ निषादशबरौ पृदाकुश्च ॥२३७॥

अजन्तादुरितादेः फण् । अज् विदादिपाठात् । अत उभयमपि दृश्यते ॥
हारितः । हारितौ । हरिताः । तदपत्यं प्रशस्यं हारितायनः । एवं गाविष्ठिरः ।
गाविष्ठिरायणः । साठराः । कश्चिद्विपवनादिपाठं मन्यमानो साठरा इत्याह ।
साठरायणः । कैदासः । कैदासायनः ॥ मित्रयुर्मुनिः । तदपत्यं मैत्रेयः । मैत्रे-
यायणः । वामनमते नास्य पाठः । सार्दाकवः । सार्दाकवायनः (१) । वाह्यस्कः ।
वाह्यस्कायनः । वह्यस्क इत्यन्यः । प्रातिबोधः । प्रातिबोधायनः । नैषादः ।
नैषादायनः । अपत्यमात्रे-नैषादकिः । शाबरः । शाबरायणः । पार्दाकवः ।
पार्दाकवायनः । शकटाङ्गजस्त्वत्र सृदाकुपृदाकू न मन्यते ॥ २३७ ॥

वध्योगविष्णुवृद्धौ रथीतररथन्तरार्कलूपाः स्युः ।

दुहिताननान्द्रपुत्रौ गविष्ठिलो भूस्त्रियौ पुनः परतः ॥२३८॥

वाध्योगः । वाध्योगायनः । वैष्णुवृद्धः । वैष्णुवृद्धायनः । वृष्णिवृद्धिरि-
त्यन्ये । रथीतरः । रथीतरायणः । रथन्तरः । रथन्तरायणः । आर्कलूपः ।
आर्कलूपायणः (२) । अर्कलूप इत्यन्यः । अर्कलूप इति कश्चित् । एते गविष्ठिलशब्दश्च
श्लुग्धरितादिफण्भाजो नान्ये शकटाङ्गजप्रभृतिमतेन । दौहित्रः । दुहितरः ।
दौहित्रायणः । नानान्द्रः । ननान्द्रः । नानान्द्रायणः । पौत्रः । पुत्राः ।
पौत्रायणः । गविष्ठिलः । गविष्ठिलाः । गविष्ठिलायनः । पौनर्भवः । पुन-
र्भवः । पौनर्भवायनः । परा चासौ स्त्री च परस्त्री । तदस्या विदादित्वादभि-
तत्संनियोगेन । परस्त्रियाः परशुश्चेत्यनेन परशवादेशे च । पारशवः । बहुषु
परस्त्रियः । तदपत्यं युवा-पारशवायनः । चन्द्राचार्येण व्यज्जोर्वहुष्वस्त्रिया-
मित्यत्र सूत्रेऽपत्यमात्रइत्येव वाच्या उत्सा इत्युदाहृतम् । रत्नमतिना तु हरि-
तादयो गणसमाप्तिं यावदिति व्याख्यातम् । तन्मत्तानुसारिणा मयाप्येते किल
निवृद्धाः ॥२३८॥ इति हरितादिः ॥

(१) सृदाकु, पृदाकु, केचिदेतौ हरितादेः प्राक् पठन्ति । तन्मते हरितादेरिज
इत्यायनण् न भवतीत्यधिकम् । (२) आर्कलूपः । आर्कलूपायन इति पा० ॥

अश्वग्रीवाचपलसुमनोग्रीष्मधूम्राः पवित्रा—

धर्म्यो बैल्यार्जुनगिरिवनाः क्षान्तकाणौ विशालः ।

गोमीवाग्निप्रहृतकितवाश्वक्ररामोदपादाः—

खर्जूरार्कस्वनशिवविदाः श्यामगोलाङ्ककाशाः ॥२३९॥

अश्वविदकुञ्जगर्गादिभ्योऽङ्फाङ्फज्ज इत्यनेन चतुर्भ्यो गणेभ्यः पौत्रा-
दावर्थे चत्वारः प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति । अश्वस्यापत्यं पौत्रादिः आशवायनः ।
आशवायनाः । विदादित्वादजपि । आश्वः । ग्रैवायणः । चापलायनः । सौम-
नसायनः । ग्रैष्मायणः । अस्योत्सादौ पाठोऽनन्तरार्थोऽनपत्यार्थश्च । एवमुत्स-
शब्दोऽपि । धौम्रायणः । पावित्रायणः । चास्यार्थः । धास्येत्यन्यः । बिलीनां
क्षत्रियाणामपत्यं पौत्रादिः कुरुकोसलेत्यादिना ण्यचि । बैल्यः । तदपत्यं युवा
वैल्यायनः । आर्जुनायनः । अस्य बाह्वादावनन्तरार्थः पाठः । गैरायणः ।
गिरिचपल इत्यपरे । वानायनः । वल इत्यप्यन्यः । क्षान्तायनः । काणायनः ।
वैशालायनः । गोमिनः । गौमायनः । वाग्निनः । वाग्मायनः । प्राहृता-
यनः । कैतवायनः । चाक्रायणः । रामोदायनः । पाङ्गायनः । खार्जूरायणः ।
खर्जूल इत्यन्यः । आर्कायणः । अर्कस्वनेत्यन्ये । स्वानायनः । शैवायनः । वै-
दायनः । श्यामायनः । गौलाङ्कायनः । अपरे गोल अङ्क इति छिन्दन्ति ।
काशायनः । आकाश इति चन्द्रः ॥२३९॥

विश्वानरः पिङ्गलशूद्रकोत्सातवस्फुटा धन्यगदश्रविष्ठाः ।

जनाश्मवीक्ष्याः खदिरोऽनमार्हपिञ्जूरवस्ताः सनखः पविन्दा २४०

वैश्वानरायणः । विश्वतर इति कश्चित् । पैङ्गलायनः । शौद्रकायणः ।
अौत्सायनः । आतवायनः । उत्सातवेति भोजः । स्फोटायनः (१) । धान्याय-
नः । गादायनः (२) । अविष्ठायाः आविष्ठायनः । वानायनः । अस्य नडादि-
त्वात्फणि । अस्मिन्नञ् च यूनि विशेषः । आशमायनः । वैक्ष्यायणः । खादि-
रायणः । नामायनः । आर्हायणः । पैञ्जूरायणः । वास्तायनः । सानखाय-
नः (३) । पविन्दायाः पाविन्दायनः ॥ २४० ॥

(१) स्फोटोऽयनं यस्येत्यर्थे स्फोटायनः शब्दान्तरमित्यधिकम् ॥

(२) वादायन इति पा० । (३) सानखायन इति पा० ।

रोहिणभण्डितभडिलाः शुनभण्डितदासकानडुह्यं च ।

पुटकुटकुलखडभडिताः प्रादृतचुपकितविशंपदुर्मनसः ॥२४५॥

रौहिणायनः । भाण्डितायनः । भाडिलायनः(१) । शौनायनः । भाण्डि-
लायनः । दासकायनः(२) । चुपदासक इत्यन्यः । अनडुहोऽपत्यं पौत्रादिः ।
आनडुह्यम् । तदपत्यं युवा आनडुह्यायनः । स्त्रियामत इजि । आनडुही-
त्यन्यः(३) । पीटायनः । कौटायनः । कौलायनः । खाडायनः । भाडितायनः ।
प्रादूतायनः(४) । चौपायनः । कैतायनः । खिष इत्यप्यन्यः । त्रिविधं शं सुखं
पातीति विशंपः । तस्य वैशंपायनः । दौर्मनसायनः ॥ २४१ ॥

जडलतशङ्खप्राच्या ध्वनवहमन्दा भवेन्नरेजातः ।

अथ भर्गस्त्रैगर्ते रयादात्रेये शपो भरहाजः ॥२४२॥

जाडायनः । लातायनः । शाड्हायनः । विदादित्वादजि शाड्हुः । ग-
र्गादित्वाद्यजि शाड्ख्यः । कुड्गादित्वात्फजि । शाड्खायन्यः । प्राच्यायनः ।
ध्यानायनः । वाहायनः । सान्दायनः । जातायनः । पुमांश्चेत् । अन्यत्र
जाताया जातेयः । भार्गव्याः । त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः । शापायनः । भार-
द्वाजायनः । आर्त्त्रियश्चेत् । शापिर्भारद्वाजश्चान्यः । एत ऋषिवाचकाः । अस्यो-
दाहरणानिः— अथैषवातखड्यवतखड्गभीकवातखडवातखड्गभिकप्रियाणि ।

आश्रवायनाश्रमायनसेधितानिशुचीनिसिमापुलिनान्यगच्छत् ॥१॥

पौटायनास्तेषुपुटान्मृजन्तोवैदायनावेदमुदीरयन्तः ।

क्षान्तायनाःक्षान्तिभृतोऽस्यचेतःशाड्हायनाःशङ्खभृतश्चजहः ॥२॥

ग्रैषायणार्हायणरौहिणायनार्कायणन्यस्तसमित्कुशेषु ।

पादायनासन्नद्रुपन्निपणःचाक्रायणेष्वेषुपदंसचक्रे ॥ ३ ॥

औत्सायनैस्तथमिहोत्पत्तद्भिःकाशायनैःकाशकुशंलुनद्भिः ।

स्वानायनैःस्वानमनुदृग्णद्भिर्ग्रैष्मायणैर्ब्रह्ममुदंसलेभे ॥४॥

(१) भालितायनः । लालितायनः । भावितायन इत्यधिकम् ।

(२) दासकायन इति पा० । (३) अनडुह्येति गर्गादियजन्ताद्वोत्रे
फञ्जोऽसम्भवेन सामर्थ्यादून्ययम् । अनडुहो युवापत्यमानडुह्यायन इति
टिप्पणम् । (४) प्रादूतायन इति पा० ॥

धार्म्यायणधर्ममृचोजपन्तंवाग्मायनंवाग्मितमंयजूंषि ।

गौमायनंगोमिनमेषसामधान्यायनंधन्यमथावमेने ॥५॥

वैक्षयायणंवीक्ष्यविशालवक्षाननामनामायनमायताक्षः ।

अदुर्मनादौर्मनसायनंसमहामनाःसौमनसायनंच ॥६॥

धौमायनंसोऽध्वरधूसशुभ्रंधौम्रायणंब्रह्मपरायणञ्च ।

श्यामायनंश्यामलकण्ठभक्तंकाणायनंकाणभुजञ्चभेजे ॥७॥

शैवायनेशैवमतानुकूलेकौलायनेकूलकुटीरभाजि ।

कौटायनेधान्यकुटैकवृत्तौवासायनेवाकृतंवासनंसः ॥८॥

गीर्ब्रह्मगैरुयणमुद्विरन्तंजातायनंजाततदर्थबोधम् ।

ध्वानायनंसध्वनिदत्तचित्तंजाडायनंध्यानजडंप्रेदे ॥९॥

भक्त्यानुदुह्यायनमेधनत्वार्जुनायनंवार्जुनतुल्यकीर्तिः ।

वैल्यायनंचोपजगामवैश्वानरायणंविश्वजनीनवृत्तिः ॥१०॥

आविष्टवैशालपरौकराभ्यांपावित्रपाविन्दपरौगिरात्र ।

खार्जूरपैञ्जूरपरौतुशश्वन्मूर्धाभिषिक्तोऽनमदायनौसः ॥११॥

वैशम्पगौलाङ्कपरौचतौतान्खाडातवप्राहृतदासक्रेम्यः ।

रामोदतःकैतवखादिराभ्यांसचापलाद्वाचपलौववन्दे ॥१२॥

विद्वान्मुदङ्कोनवभारभारद्वाजायनंराजनिवन्दसाने ।

आत्रेयनौसीत्यभिधायतत्रात्रेयायणंवास्यधिपर्ययेण ॥१३॥

सभाडिताद्वाण्डितभाडिलाभ्यांनत्वायनान्भाण्डिलतश्चभूपः ।

शापायनंशापिमथेहभार्गिभार्गायणंचैवनमश्चकार ॥१४॥ ॥२४२॥ इत्यश्वादिः ॥

विदोर्वकिंदर्भकिलातधेनुविश्वानरा भाजनकश्यपौ च ।

अश्ववतानः प्रियकोपमन्यू हर्यश्वविन्दू कुशिकर्तभागौ ॥ २४३ ॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्येऽभवति । विदस्यापत्यम् वैदः । वैदौ ।

विदाः । और्वः । कैदर्भः । कीदर्भ इति शकटाङ्गजः (१) । विदर्भ इति भोजः ।

कैलातः । चैनवः । अयमृषिवचनः । उत्सादौ तु प्रत्यग्रप्रसवगव्यादिवाचकः (२) ।

वैश्वानरः । भाजनः । ताजम इत्यन्यः । काश्यपः । अथ । इन्द्रहूः सप्तमः

(१) किंदर्भस्य कैदर्भः कैदर्भौ किंदर्भाः । किदर्भ इति शाकटायनः ।

विदर्भ इति भोजइति पा० । (२) उत्सादौ तु नवप्रभृतिकावचन इति पा० ।

काश्यपानामित्यजः श्लुक् कस्मान्न भवति । सामान्येनापत्याभिधान ऋष्यणा
सिद्धिर्भविष्यति । तस्येदं विवक्षायाभ्यां वा सर्वेषामपि हि पितरः काश्यपा
अभेदोपचारात् । यथा—अश्रुः । मण्डुः । लमक इति ॥ आशवावतानः ।
आशवावतानाः । प्रैयकः । पियकेत्यन्यः । औपमन्यवः । हार्यश्वः । बैन्द-
वः । कौशिकः । यथा—

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये । आर्त्तभागः ॥२४३॥

ऋषिषेणभरद्वाजापस्तम्बाः शुनकस्तथा ।

शरद्वत्सम्बकौ शिशुः कुचवारश्च(१)कीर्तिताः ॥२४४॥

आर्षिषेणः । भारद्वाजः । आपस्तम्बः । शौनकः । शरद्वत्सः । साम्बकः ।
साम्बकाः । शयवक इति वामनः । शैग्रवः । शैग्रवाः । कूचवारः कूचवार इति
वामनः । कूचाचर इत्यन्यः । गोपवनश्यामाकश्यापर्णश्यामकास्तु गोपवनादे-
र्विदाद्यन्तर्गणत्वाद्द्रष्टव्याः ॥ ऋषिवाचिभ्यः ऋष्यणि प्राप्ते । ऋषिषेणाच्छिवा-
द्यणि । अन्पिवाचिभ्योऽदन्तेभ्योऽतइजि । तदन्तेभ्योऽणि । परस्त्रिया ज्यङो
ढणि च पाठः ॥२४४॥

इति विदादिः ॥

कुञ्जब्रध्नशुभस्कन्दलोमस्कम्भाः शटो गणः ।

भस्मशङ्खविपाशश्च शुण्डा शाकश्च कीर्तिताः ॥२४५॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्य एभ्यः फञ् भवति । तत्संनियोगेन
फञ् ब्रातादस्त्रियानित्यनेन स्वार्थे ज्यश्च । कुञ्जस्यापत्यं पौत्रादिः कौञ्जायन्यः ।
कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । शौभायन्यः । शुम्भइति सौजः ।
स्कान्दायन्यः । स्कन्ध इत्यन्ये । लौमायन्यः । केचिन्नोमान्तस्यैव मन्यन्ते न
लोमः । तन्मत औहुलोमायन्य इत्यादि । स्कम्भायन्यः । स्कम्भ इत्यपरे ।
शाटायन्यः । गाणायन्यः । भास्मायन्यः । भस्त्रेत्यन्यः । शाङ्कायन्यः । वैपाशा-
यन्यः । शौण्डायन्यः । शाकायन्यः । अस्योदाहरणानिः—

ऐसन्तकुञ्जानुपसृत्यकौञ्जायन्यादयोऽथर्षिवधूवधूत्यः ।

कौञ्जायनाः पार्थिवकुञ्जरतंत्राधायनाश्चातिकुतूहलेन ॥ १ ॥

शाङ्कायनाः शङ्कशोभिहस्ताभास्मायनाभास्वरहेमभासः ।

• गाणायनागाणपतव्रतस्याः शाकायनाः शंकरभक्तिभाजः ॥ २ ॥

(१) फूचवारइति पा० ।

शौण्डायनामार्जनकर्मशौण्डाःशाटायनाःशाक्यविहीनवाचः ।

स्काम्भायनाःस्कस्मिन्नसन्मथास्त्राःशौभायनाःशोभनवल्गुवाचः ॥३॥

स्कान्दायनाःस्कन्दमहौजसंवैपाशायनाःपाशभृतीपमेयम् ।

प्रियौडुलोमायनसौडुलोमायन्यंतमालोवयनवृष्टिमायुः ॥ ४ ॥ २४५ ॥

इति कुञ्जादिः ॥

गर्गो वत्सविरोहितौ शटशकंप्राचीनयोगावटा—

धूर्तः शङ्खधनञ्जयाजचमसा विश्वावसुः संकृतिः ।

वृक्षागस्त्यपुलस्तिवल्गुकलिता मन्तुर्मनायी लिगुः—

सूनुर्लोहितकन्धकौ श्रुवलतू मण्डुर्जिगीषुस्तनुः ॥२४६॥

गर्गादिरश्वविदेत्यादिना यज् । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिः । गार्ग्यः ।

वात्स्यः । वैरोहित्यः । शाट्यः । शाक्यः । प्राचीनयोग्यः । आवट्यः ।

धौर्त्यः । शङ्ख्यः । धानंजय्यः । आज्यः । चामस्यः । वैश्वावसव्यः । साङ्कृत्यः ।

वाक्ष्यः । आगस्त्यः । पुलस्तेः—पौलस्त्यः । पुलस्त्य इत्यपि प्रकृतिरस्ति ।

तस्याप्यृष्यणि पौलस्त्यः स्यात् । परं पुलस्तिशब्दस्य यज्ञभावे रूपान्तरमनिष्टं

स्यात् । आदौ च विशेषः । यजन्तास्त्रियां पौलस्ती । पौलस्त्यायनी । अण-

न्तस्य पौलस्त्येव स्यात् । बहुषु यजन्तस्य पुलस्तयः । अणन्तस्य पौलस्त्याः(१) ।

वाल्गव्यः । मान्तव्यः । मानाथ्यः । पाठसामर्थ्यात् स्त्रीत्वनिवृत्तिः । लैगव्यः ।

सौनव्यः । लौहित्यः । कान्धक्यः । कथक इत्यन्यः । श्रौव्यः । लातव्यः । मा-

ण्डव्यः । जैगीषव्यः । तानव्यः ॥ २४६ ॥

(१) पुलस्त्य इत्यपि प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्यापि गर्गादित्वे पुलस्ति शब्दस्य पाठ एवोपलक्षणम् । अतएव रामायणादौ रावणे पौलस्त्यपदं प्रयुज्यमानमुपपद्यते न च पुलस्तिपदेन तस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । पुलस्त्यो-
ऽज्जनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि । यद्यपि पुलस्त्यस्य ऋषित्वादिणि पौलस्त्य इत्येव स्यात्तथापि यज्ञभावे रूपान्तरमनिष्टमापद्येत । तथा हि यजन्तस्य स्त्रि-
यां पौलस्त्यायनी । अणन्तस्य तु पौलस्तीत्येव । बहुष्वपत्येषु यज्ञो लुकि पुलस्त्याः । ऋष्यणस्तु लुगभावात्पौलस्त्या इति विभावनीयमिति टिप्पण्या-
मुपलभ्यते ।

तण्डोलूकवतण्डधूमशकलाः कण्ठस्तथा कुण्डिनी—
गोकक्षैकरहूगणा वृषगणः स्थूरारराकाकताः ।

गोलन्दानडुहौ तरुचभिषजौ कृष्णोऽलिगः पिङ्गला—
पूतीमाषसुलाभिनौ कुरुकतः शङ्कुस्तिक्षैकलूः ॥२४७॥

ताण्डयः । तण्डिन्निति कश्चित् । औलूक्यः । वातण्डयः । शिवादिपा-
ठादणपि । वातण्डः । धौम्यः । युधिष्ठिरमन्त्री । यथा—कादम्बर्याम् । धौम्य
इवाजातशत्रोः । शाकल्यः । काण्व्यः । कौण्डिन्यः । गौकक्ष्यः । ऐक्ष्यः । राहू-
गण्यः । रहोगण इत्यन्यः । वार्षगण्यः । स्यौर्यः । राराक्ष्यः । अरराकेत्यन्यः ।
कात्यः । कात्यशब्दास्त्रोहितादित्वाद्वायनी । कात्यायनी । गौरी । ऋषिपत्न्या-
कारत्वादध्वं वृद्धा नार्यपि । गौलन्द्यः । आनडुच्यः । तारुक्ष्यः । भैषज्यः ।
काण्व्यः । आलिगव्यः । पैङ्गल्यः । पूतीमाष्यः । पूतिमाष इति भोजः ।
सौलाभ्यः । सुलोभिन्निति वामनः । कौरुकात्यः । शङ्कुव्यः । तैत्तिक्ष्यः (२) ।
ऐकलव्यः ॥२४७॥

चुलुकचणकमङ्गुः शर्कराक्षग्निवेशौ—
चिक्कितकुटिलदल्भाः (१) पिप्पलूतृक्षकक्षौ ।
महितमुसलरेभाः शण्डिलोकथौ च गण्डु—
विदभृदभयजाताविन्द्रहूतित्तिरी च ॥२४८॥

चुलुकचणकाम्बां युक्तौ मङ्गुः । चुलुकचणकमङ्गुः । चौलूक्यः ।
चाण्व्यः । नाङ्गुल्यः । शर्कराक्ष्यः । आग्निवेश्यः । चैकित्यः । कौटिल्यः ।
दास्यः । पैप्पलव्यः । ताक्ष्यः—गरुडः । काक्ष्यः । साहित्यः । सौसल्यः ।
रैभ्यः । शाण्डिल्यः । औक्थ्यः । गाण्डव्यः । वैदभृत्यः । अस्य पौत्रादौ यज्ञ-
तस्य श्लुचि । विदभृतः । अभिजिदादावधीतस्य विदभृच्छब्दस्यापत्यमात्रे यज्ञ ।
तस्याणि वैदभृताः । वितून् साहसिकान् वध्नातीति वितृभत् तस्य वैतृव्य
इत्यन्यः । आभयजात्यः । आभय्यः । नात्यद्वत्यन्ये । ऐन्द्रहव्यः । तैत्तिर्य्यः ॥२४८॥

वृहदग्निस्वर्णार्जजमदग्निपराशराः ।

जतूकर्णः कुटीगुश्च कर्कटाश्मरथौ मनुः ॥ २४९ ॥

वाह्निर्दग्न्यः । सावर्ण्यः । आर्क्ष्यः । रूक्ष इत्यन्यः । जामदग्न्यः । पारा-
शर्यः । कथंपुनरनन्तरो रामो जामदग्न्यः । व्यासः पाराशर्य इति । पुत्रोऽपि
पौत्रादिकार्य्यकरणात्तथा व्यपदिश्यते । अनन्तरापत्यविवक्षायां त्वृष्यणि जाम-
दग्न्यः । पाराशर इति । अन्ये तु बभ्रुः कौशिक इति कौशिकग्रहणं गर्गादि-
यजोऽनित्यत्वख्यापनार्थं मन्यन्ते । तेन पाराशर्य्यो व्यासः । जामदग्न्यो राम
इत्यनन्तरापत्येऽपि यज् सिद्धः । वैचित्र्यार्थमित्यपरे । भोजस्त्वनन्तरापत्ये
पाराशरिः । तस्येदं विवक्षायां तु पाराशर इत्याह । जातूकर्ण्यः । कौटीगव्यः ।
कार्कट्यः । आश्रमरथ्यः । मानव्यः । कथं मानवी प्रजा लोहितादित्वाहुयन्नुडी-
भ्यां स्त्रियां नित्यं अवितव्यम् । अनन्तरापत्यविवक्षायां त्वृष्यण् भविष्यति ॥२४९॥

पर्णवल्कस्तलुक्षश्च यज्ञवल्कश्च मन्द्रितः

व्याघ्रपाद्विषा देवहूस्तन्तुभण्डितमुद्गलाः ॥२५०॥

पर्णवल्क्यः । तालुक्ष्यः । याज्ञवल्क्यः ।

स योगी याज्ञवल्क्यस्त्वां वेदान्तानध्यजीगपत् ।

मन्द्रं संजातमस्य मन्द्रितः । तदपत्यं मान्द्रित्यः । मन्त्रित इति वामनः ।

वैयाघ्रपद्यः । भैष्यः । देवहव्यः । यज्ञहूरित्यप्यन्यः । तान्तव्यः । भाण्डित्यः ।

मुदं नदं वा गलतीति मुद्गलः । तदपत्यं सौद्गल्यः ।

सौद्गल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां सूक्तयः ॥ २५० ॥

आङ्गिरसे बोधकपी ब्राह्मणकुशिकाङ्गजे च मधुवभ्रू ।

वाजोऽसे जरमाणो भडितासंकृतितितिस्मैवामरथाः ॥२५१॥

वौधयः । काप्यः । आङ्गिरसश्चेत् । अन्यत्र वौधिः । कापेयः । माधव्यः ।

ब्राह्मणश्चेत् । अन्यत्र माधवः । बाभ्रव्यः । कौशिकश्चेत् । अन्यत्र बाभ्रवः ।

अन्ये तु लोहितादिपठितादेव वञ्चीः कौशिके यजं मन्यन्ते । स्त्रियां वाभ्र-

व्यायश्येव तन्मते स्यात् वाजोऽस इति वाजशब्दोऽसमासे यजमुत्पादयति ।

वाज्यः । अस इति किम् । सौवाजिः । अस इत्यस्योपलक्षणत्वादस्येषामपि

गणपठितानामसमास एव प्रत्ययः । पारमविदिः । पारमगर्गरित्यादि ।

जारमाण्यः । भाडित्यः । आसंकृत्यः । तिस्यन्तं भक्षयतीति तितिस्मः । तस्य

तैतिस्म्यः । वामरथ्यः ॥ २५१ ॥

गूहलुर्मनसो मङ्खुः पिङ्गभिण्णजसम्भवः ।

आलापीकृतवीरश्चाभिजिदादिस्तथा गणः ॥ २५२ ॥

गौहलव्यः । गूहलुरित्यन्यः । मानस्यः । माङ्खुः । पैङ्गवः । मैण्डवः ।

साम्बव्यः । आलाप्यः । कार्तवीर्यः ॥

अभिजिदादिः पुनरयम् । अभिजित् विदभृत् शालावत् शिखावत्
श्रुमत् ऊर्णावत् श्रीमत् शमीवत् शब्दाः । तेषामभिजिदादेर्यजोऽणित्यनेन
यजोऽण् भवति । अभिजितोऽपत्यानि आभिजिताः । वैदभृता इत्यादि ॥
अस्योदाहरणानि-यथा-

राजन्महाकालवनेऽत्रगार्ग्योवात्स्यात्मजावत्सलवालवत्सम् ।

वाज्याज्यसौवाजिबटुप्रियेणविलोक्यतामाश्रममण्डनं वः ॥१॥

तथेतिगौरीपतयेप्रणम्यसाङ्कृत्यपत्रीकृतपादपंसः ।

आसङ्कृतीनर्तितमत्तवर्हिमुनेःपदंराजमुनिर्जगाम ॥२॥

वैद्याग्रपद्योपहितार्घपाद्यःप्राचीनयोग्योदितमङ्गलाशीः ।

सतत्रैभ्यायणपृष्टवार्त्तःपौलस्त्यहाऽत्रेरिवधान्यभासीत् ॥३॥

साग्न्याग्निवेश्येस्तुतसाङ्ख्यशाङ्ख्येधौन्यापधौस्येधुतशाट्यसाध्ये ।

आवत्यचामस्यनमस्यधानंजय्यानहुह्येसजहर्षतस्मिन् ॥४॥

ह्माताहर्षलक्ष्मेहसकौरुकात्यवैश्वातसव्यायनजारमाशयान् ।

लौहित्यसांशित्यवतोऽभिवाद्यवाश्रव्यमाण्डव्यमुखानुपेये ॥५॥

समङ्गलमाङ्गल्यमनस्यमाङ्गीत्सवल्लुगुवालगव्यवचस्यवालीत् ।

मानव्यशाङ्गव्यमनोश्चशङ्कुर्मानायमानायमिवैपभेजे ॥६॥

सावत्यकार्कट्यकुटीगफीटिगव्यान्तिपङ्गभिर्विदभृद्भिरीडयान् ।

सर्वेदभृत्यायनवैदभृत्यसौलाभ्यदालभ्यान्वहुतत्रमेने ॥७॥

जिगीपवेऽस्मिन्जुगोपजैगीपव्योन्यगूहदुगौहलव्यः ।

तच्छौव्यलेगव्यकथासुतत्वंगीत्रंक्षणोऽस्यस्वयमायभासे ॥८॥

वातगडरकात्पायनकाप्यकात्यमान्तव्यतान्तव्यदमैःसतस्मिन् ।

तारुह्यतारुह्यतपोभिराहर्षःकान्यक्षशाकत्यजपैश्चजह्ने ॥९॥

सकाशवगीकक्ष्यसमक्षगस्मिन्नागस्त्यकौषिह्न्यकृतातिथेयः ।

सुभापितान्यादितपार्गायत्ययोयज्ञूपिमृषादिषयाप्रावत्यः ॥१०॥

साहित्यसाहित्यविदेपजातूकर्णस्यसावर्ण्यसवर्णभोजः ।

भाण्डित्यपाण्डित्यमिहैवराहूगण्यादयोवीक्ष्यतमित्थमूचुः ॥११॥

भाण्डित्यभैषज्यवचोविचिन्वन्नालाप्यचैकित्यमतिमिमानः ।

मौसल्यपैङ्गल्यकृतीःसपाराशर्याप्रमाणोमनसालुलोके ॥१२॥

सबार्हदग्न्यायनजामदग्न्यःस्थौर्यौक्श्यतैतिक्ष्यजिघृक्षिताभिः ।

कौटिल्यशास्त्रार्थावपारदृश्वाननन्दगौलन्द्यमुनीन्द्रवाग्भिः ॥१२॥

काण्वर्यैकलव्यायनपैप्पलव्यदाल्भ्यैन्द्रहव्यायनदैवहव्यान् ।

राराक्यत्वाणक्यवदाररक्ष्यमौलूक्यचौलुक्यजुषंसिधेवे ॥१४॥

सभाजयन्तभियजात्यवैरोहित्याश्मरश्यायनवार्षगणान् ।

सपौतिनाप्यायणशार्कराक्ष्यशाण्डिल्यमौद्गल्ययुजोविरजे ॥१५॥

साधव्यतोधासससाधवश्रीर्वाभ्रव्यधीर्वाभ्रवतःप्रभावम् ।

कापेयतःकाप्यरुचिःप्रतापंभौध्याच्चभौधेश्वसबोधमाप ॥१६॥

प्रथमवृत्ते विरोहितागस्त्यशब्दौ द्वितीयवृत्ते तण्डवतण्डधूमैककुरुकता-
नडुहलिगुशङ्कुततरुक्षवर्जिताः शब्दाः । तृतीयवृत्ते मङ्गवग्निवेशतृक्षकक्षरेभ-
वर्जिताः चतुर्थश्लोक ऋक्षमनुवर्जिताः । पञ्चमश्लोके तलुक्षव्याञ्चपत्तन्तुवर्जिताः
षष्ठार्यायां भङ्गिततिस्मवानरथशब्दाः । सप्तमश्लोके भिष्णजालापिकृतवीर-
शब्दा अभिजिदादिश्च शकलादिगणयोग्या भवन्ति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन
यज्ञहूप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२५२॥ इति गर्गादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नम-

होदधिवृत्तौ तद्वित्तप्रक्रियास्वार्थिकापत्यप्रत्ययगणनिर्णयो नाम

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

धनं सेना पशुक्षेत्रे धान्यप्राणसभागृहाः ।

शताश्वधन्वराष्ट्राधिकुलधर्मगणास्तथा ॥ २५३ ॥

धनादेरपत्ये वाण् पत्युरित्यनेन धनादिपूर्वपदात्पतिशब्दादत्राणधि-
कारे येऽर्थास्तत्रापत्ये वाण् भवति । त्वस्यापवादः । धनपतेरपत्यं धनपतिर्वा
देवताऽस्य धानपतः । सेनापतेरिदम् सैन्यपतम् । एवं पाशुपतम् । क्षेत्रपतम् ।

धान्यपतम् । प्राणपतम् । साभापतम् । गार्हपतम् । शातपतम् । आश्वपतम् ।
धान्यपतम् । राष्ट्रपतम् । आधिपतम् । कौलपतम् । धार्मपतम् । गाणपतम् (१) २५३

इति धनादिः ॥

उत्सोशीनरभङ्गकीयविकरा धेनूदपानोष्णिहः—

पञ्चालापवदौमहानदपृथे इन्द्रावसानः कुरुः ।

सत्त्वद्ग्रीष्मरथन्तरं जनपदो मध्यंदिनानुष्टुभौ—

त्रिष्टुप्पङ्क्तिमहानसाश्च भरतो ज्ञेयः सुवर्णः ककुप् २५४

उत्सादेश्चाजित्यनेनोत्सादेर्देवपृथिवीशब्दाभ्यां वास्ये तस्मात्पूर्वोऽपत्ये
वार्थोऽज् भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः । उत्सस्यापत्यम् उत्सो वा
देवताऽस्येति औत्सः । औशीनरः । भङ्गकीयः । विकरः । अस्य पश्यादि-
पाठाच्चातुरर्थिको ययएव । धेनवः । औदपानः । औष्णिहः । एवं पञ्चालेषु
भवः । पाञ्चालः । अके प्राप्ते । आपवदः । वामनसत्तेन । साहानदः । पृथाया
अपत्यम् पार्थः ॥ वियक्ष्माणेनाहूतः पार्थेनाथ मुरं द्विपन् ॥

इन्द्रावसानो नाभ वाहीकग्रासस्तस्य । ऐन्द्रावसानः । कुरुषु भवः ।
कौरवः । सत्त्वतोऽपत्यम् । सात्वतः । यथा—

समरेषु रिपून्निजघ्नता शिशुपालेन समेत्य संप्रति ।

सुचिरं सह सर्वसत्त्वतैर्भवविश्वस्तविलासिनोजनः ॥

यादवैरित्यर्थः । ग्रीष्मे भवम् ग्रीष्मं सहः । रथन्तरो नाम राजा साम
वा तदपत्यं तत्र भवं वा । राथन्तरम् । जानपदः । मध्यंदिनः । आनुष्टुभः ।
त्रैष्टुभम् । पङ्क्तिम् । साहानमोऽग्निः । भारतः । सौवर्णं कटकादि ॥ काकुभम् २५४

बृहतीजगतीमहिमतुरुणास्तलुनो महन्महाप्राणौ ।

विनदबृहत्पीलुकुणा वृषदंशो वष्कयश्वासे ॥ २५५ ॥

वार्हन्म् । जागतम् । महिमतो भायो महिना । तस्य साहिनः ।
महीमदित्यन्यः । तारुणः । तालुनः । तरुणया अपत्यं तारुणः । तालुनः ।
दणि प्राप्ते । साहतः । साहाप्राणः । साहाप्राणा इत्यन्यः । वीनदः । वार्हतः ।

(१) केचित्तु गृहसेनाशब्दो न पठन्ति तन्मते गार्हपत्यं सैनापत्यमि-
त्युत्तरेण व्यप्येत्यधिकम् ।

पीलूनां पाकः । पीलुकुणः । ततोऽग्निः । पैलुकुणः । वृषं सूषिकं धर्मं वा दश-
तीति वृषदंशो सार्जोरः पापवान् वा । ततोऽग्निः । वार्षदंशः । जिनेन्द्रवु-
द्धिस्तु वृषदंशे इति वृषच्छब्ददंशेऽज् । वृषदं अंशो वार्षदः । अंश इति
किम् । वार्षदोऽन्यः । अणोव भवति । वृषकयशब्दोऽग्रेऽसमासेऽजमुत्पादयति ।
वाष्कयः । अन्यत्र सुवृषकयस्यापत्यं सौवस्कयिः । अस्य समासप्रतिषेधाद्
उत्साद्यन्तस्यापि प्रत्ययः । गोधेनुभ्य आगतं गौधेनवम् । मयङ् रूप्यौ न
भवत इति शकाटाङ्गजः । अस्मन्मते तु तदन्तानां व्यवच्छेदः ॥ २५५ ॥

देशे तदस्थानो हंसपथं वर्धमानमहितौ च ।

दंशं कुरुकतकुणपावुत्सादिगणे पठन्त्येके ॥ २५६ ॥

उदस्थानशब्दो देशे वर्त्तमानोऽजमुत्पादयति देशेऽभिधेय इत्यन्यः ।
औदस्थानः । अन्यत्र । उदस्थानो नाम कश्चित् तस्य औदस्थानिः । हंसप-
थः । वार्धमानः । महितस्य माहितः । दंशः । कौरुकातः । कौणपः । एतेषां
यथासम्भवमुदाहरणानिः—

दृष्टोऽङ्गुलोमेषु मयोऽङ्गुलोमेष्वीवैरसिंहादिषु रुद्रभक्तिः ।

अपार्थिवासात्वयिपार्थिवीयांनीत्यौदपाच्योऽपि न वर्णयन्ति ॥ १ ॥

आनुष्टुभत्रैष्टुभकाकुभैर्यपाङ्गौष्णिहैर्वाहं तजगतेश्च ।

स्तुवन्तिराथन्तरभाक्त्रकीयसाध्यंदिनाः सोऽर्हणया दूतस्ते ॥ २ ॥

कस्तारुणस्तालुनवाष्कयौवासौवष्कयिर्वाहदयेकरोति ।

विलासिनोर्वीपतिनाकलौयद्व्यलोकिलोकेऽत्र नृगाङ्गमौलिः ॥ ३ ॥

नभारतेनैक्षिनकौरवेण नैन्द्रावसानेन नसात्वतेन ।

पाञ्चालमाहानद्वैनदैर्नौशीनरेणाद्ययथात्वपेशः ॥ ४ ॥

सौवर्णमुर्व्यादितथानदत्वानचैनवंजानपदं द्विजेभ्यः ।

नवैकरं रत्नचयं विकीर्यत्वमीशमालोदययथाद्भुतोऽभूः ॥ ५ ॥

नमाहतीमृद्धिमवैमिमाहाप्राणीनकोजल्पतिवार्हतीयम् ।

भक्त्येहयोऽभ्यर्चतिरुद्रसौदस्यान्तमभ्येतिजनं जघश्रीः ॥ ६ ॥

साहानसोऽग्निः पचतेऽन्नजातं ग्रैष्मं महः पैलुकुणं गृणन्ति ।

वृषाङ्गभक्तोऽर्हति वार्षदंशान् भुञ्जतुं विभिन्नाहिपदार्थशक्तिः ७ ॥ २५६ ॥ इत्युत्सादिः ॥

भिन्नाखण्डिकदक्षिणायुवतयो धर्मी सहस्रो युगं-

क्षेत्रं श्वा हलबन्धभिक्षुकशुकोलूकाः पदातिः पुनः ।

अङ्गारो वडवाऽथ पद्धतिरहोऽथर्वा करीषं तथा—

चर्मी चर्म च गर्भिणी युगवरत्रा स्याद्वरत्रा तथा २५७

भिक्षादेरित्यनेन षष्ठ्यन्तात्समूहेऽण् प्रत्ययो भवति । भिक्षाणां समूहः
भैक्षम् । यथा श्रीसागरचन्द्रस्य—

अकल्पितप्राणसमासमागसामलीससाङ्गाधृतभैक्षवृत्तयः ।

निर्ग्रन्थतांस्त्वत्परिपन्थिनोगताजगत्पतेकिंत्वजिनावलम्बिनः ॥

खण्डिकानां कलायानाम् खाण्डिकम् । दक्षिणानाम् दाक्षिणम् । यौव-
नम् । युवतिपाठः पुंवद्भाववाधनार्थः । अत्रास्य पाठश्चन्द्राचार्याद्यभिप्रायेण ।
वस्तुतस्तु तद्वितीत्युत्तेः प्रागेव पुंवद्भावेन भवितव्यम् । ततो युवतीनां समूहो
यौवनम् । यथा । सरूपमतिनेपथ्यं कलाकुशलयौवनम् । यस्य पुण्यकृतः प्रैष्यं
सफलं तस्य यौवनम् । यत उक्तं भाष्यकृता । भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं
पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधाविति । धार्मिकम् । ब्रह्मादिपाठान्नोऽनहो-
व्येशित्पणादाधित्यनेन श्लुङ् न । साहस्रम् । यौगम् । क्षेत्रम् । शौवनम् ।
शकटाङ्गजस्तु श्वखलादिभ्योऽजिनित्यत्र श्वादेरज्वचनम् । शुनां समूहः
शौवम् । दण्डिनां दण्डम् । चक्रिणां चाक्रमित्यादिषु नोपदस्येति लोपार्थ-
मिति मन्यते । हालम् । पाशादिपाठाद् हल्या । वान्धम् । हलबन्ध इत्यन्यः ।
भैक्षुकम् । शौकम् । शौलूकम् । यजन्तो बहूपत्यवाची श्लुका निर्दिश्यते ।
तस्येह पाठादपत्यलक्षणेऽकञ् न भवति । पादातम् । आङ्गारम् । पाशादि-
पाठादङ्गार्या । वाडवम् । पादुतम् । अह्वम् । आह्वम् । अथर्वा नामर्षिः ।
तत्प्रयुक्ता मन्त्रा अथर्वाण उपचारात्तेषाम् आथर्वणम् । कारीपम् । चार्मिकम् ।
चार्मिकम् । चार्मिकित्यन्यः । गर्भिकयः क्षेत्रभक्तयः । तार्सां गार्भिकम् । यौगवर-
त्रम् । वारत्रम् ॥

क्षुद्रकानां क्षत्रियाणां मानवानां चापत्यानि । राष्ट्रार्याद्राक्षोऽजेवेत्यञ्
तस्य श्लुचि । क्षुद्रकाश्च मानवाश्च क्षुद्रकमानवाः । ततोऽपत्याकञो बाधनार्थं
सेनासंज्ञायां भिक्षादिपाठादण्विधिः । क्षीद्रकमालयी मेना । अन्यत्र क्षीद्रक-
मालयकम् । भिक्षुकवडवाशुकपदातिप्रभृन्मयाश्चक्रकाष्ठादिप्रतिमायुतयो गण-
पाठं प्रयोगयन्ति ॥ २५७ ॥ इति भिक्षादिः ॥

केदाराजौ राजराजन्यवत्सा उष्ट्रोरभ्रौ वृद्धयुक्तो मनुष्यः ।

उक्षा ज्ञेयो राजपुत्रस्तथेह केदारादौ वामनाचार्यदृष्टे ॥ २५८ ॥

अपत्यकेदारिभ्योऽकजित्यनेनापत्यान्तात् केदारादेश्चाकञ् भवति ॥ के-
दाराणां समूहः कैदारकम् । कैदार्यमित्यपि । आजकम् । राजकम् । राज-
न्यकम् । वात्सकम् । यथा—धनञ्जयस्य—

समद्विषन्तःशुकसारिकाभिर्विपाशितावल्गुशिशुंशंशुः ।

निर्भोक्षमाणंसहधेनुकेनगृहेगृहेवात्सकमभ्यनन्दत् ॥

औष्ट्रकम्— लोलौष्टमौष्ट्रकमुदग्रमुखंतरूणाम—

भ्रंलिहानिलिलिहेनवपल्लवानि ॥

औरभ्रकम्— क्रीत्वौरभ्रकमिदमाजकं च वीक्ष्याम् ॥

वाहुकम्— मानुष्यकम् । औक्षकम् ।

रोमन्यमन्यरचलद्रुतसास्त्रमासाञ्चक्रेनिमीलदलसेक्षणमौक्षकेण ॥

राजपुत्रकम् ॥ २५८ ॥ इति केदारादिः ॥

पाशधूमट्टणाङ्गाराः पिटाकः पिटको वनम्(१) ।

गोरथौ शकटं वातः खलपोतौ गलो नडः ॥ २५९ ॥

खलपाशादिभ्यां लिनृत्यावित्यनेन खलादेः पाशादेश्च लिनृत्यौ क्रसेण
भवतः । पाशानां समूहः पाश्या । धूम्या । दृग्मा । अङ्गार्या । भिक्षादि-
पाठादणपि । आङ्गारम् । पिटाकपिटकौ वंशदलादिसये भाण्डे । पिटाक्या ।
पिटक्या । वन्या(२) । गव्या । स्त्रीलिङ्गार्थमस्य पाठः । यप्रत्ययस्तु गोरथ्योऽजा-
देरित्यनेनैव सिद्धः । रथ्या ॥

स्नेहाद्वहन्तीक्षणमुत्कटाक्षावेश्येशल्यंहृदयेदधाना ।

उच्चात्यमानातुरगैःपरैश्चस्थानाद्विरोधेनचचालरथ्या ॥

गोत्रारथकट्येत्यनेन गोत्रा । रथकट्या । शकट्या । वात्या । खलानां
पिशयाकानां धान्यसर्दनभूमीनां दुर्जनानां च समूहः खल्या । पोत्या । प्रवह-
णसंघातः । गलो मत्स्यबन्धनविशेषः । गल्या । नड्या । दृणसंघातः ॥ २५९ ॥

हलं जनः पटाकश्च ज्ञेयः पोटगलोऽपरैः ।

खलोकौ कुन्दुमोऽन्येऽपि स्युः खलादौ प्रयोगतः ॥ २६० ॥

हल्या । भिक्षादिपाठात् हालम् । जन्वा । ग्रामादिसूत्रेण जनतेति च ।
प्रयोगद्वयं धामनमतेन । पटाक्ष्या । वैजयन्तीसमूहः । पोटने संश्लेषेण पल-
ति पोटगलः । काशो नडश्च । पोटगल्या । अपरैरिति शाकटाद्यनप्रभृतिभिः ॥

इति पाशादिः ॥

खलानां समूहः खलिनी । खल्याऽपि । कककुन्दुमौ निचयार्थौ ।
ककिनी । कुन्दुमिनी ॥

यत्रैतास्तिलखलिनीशणोकिनीभिःशिप्रायास्तटमनुशालिकुन्दुमिन्यः ।

गोत्रावानिहतवसैन्यसंनिवेशःसार्धंग्रामतयत्तृतीयतेऽत्रदेशे ॥

अन्येऽपीति कुलटाप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ २६० ॥ इति खलादिः ॥

तालो धनुषि प्रीयूक्षा कण्टकारी त्रिकण्टकः ।

श्यामाकपाटलाकाण्डा गोधूमेन्द्राविशाविमौ ॥ २६१ ॥

तालादेरित्यनेन तालादेर्गणात्पष्ठमन्ताद्विकारावयवयोरर्थयोरण् एव
भवति । तालस्य विकारः तालं धनुः । तालमयमन्यत् । पीलुवाची पीयूषमि-
ति(१) क्षपणकः । पीयूषायाः पैयूषम् । काण्टकारम् । त्रैकण्टकम् । श्यामा-
कस्योपधिविशेषस्य । श्यामाकी यवागूः । पाटला वृक्षः । तस्याः पाटलम् ।
पाटलिरिति भोजः । पाटलीत्यन्यः । काण्डं भस्म । गोधूमः । इन्द्राविशस्य
वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्राविशः ॥ २६१ ॥

वर्हिणेन्द्रालिशौ मुञ्जो विल्ववेणुगवेधुकाः ।

कुटीरव्रीहिकर्पासीकर्कन्धूशिंशपेक्षवः ॥ २६२ ॥

वार्हिणम्(२) । इन्द्रालिशस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्रालिशः । मुञ्जस्य
विकारो मौञ्जी । यथा—पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम् ॥
वैल्वः । वैणवः । गवेधुका । ओपधिः । तस्या गवेधुकः । कौटीरः । व्रीहः ।
कार्पासः । कार्कन्धः । शंशपः । ऐक्षवः ॥ २६२ ॥

(१) पीयूषम्—पीयूषा पीलुद्रुमः । तद्विकारः पैयूषमिति वर्द्धमानः ।

आपपीयूषेत्येकः शब्दवृत्तिः तत्त्वयोधिनीस्वारस्यम् ।

(२) वर्हिणोऽयमवो वार्हिणं समूरपुच्छम् । तद्विकारो वार्हिण इति टि० ।

चयखदिरमसूरान्(१) सीसकंसौ शिरीषं रजतचमरलोहान्
पीतदारुं पलाशम् । अपि च वचकरीरेन्द्रायुधस्पन्द-
नानि शृणु तदनु यवासोदुम्बरं तीव्रदारुम् ॥२६३॥

चायः (२)। खादिरः । मासूरः । सैसः । कांसः । शैरीषः । राजतः ।
कलशः । चामरम् । लौहः । पीतदारवः । पालाशः । वचस्य वंशविशेषस्य ।
वाचः । कारीरः । इन्द्रायुधस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्रायुधः । स्पान्दनः ।
यावासः । औदुम्बरः । तीव्रदारवः । श्लेष्मातकवृक्षविशेषवाची तीव्रदारु-
रित्यन्यः ॥ २६३ ॥

विकङ्कतश्च पूलासो(३) रोहीतकविभीतकौ ।

व्याघ्रकाञ्चनमर्थे स्याद्विकारेऽवयवे तथा ॥२६४॥

वैकङ्कतः । पीलासः (४)। रोहीतकः । विभीतकः । व्याघ्रं चर्म । काञ्च-
नस्य विकारः—काञ्चनम् । यथा—

सकाञ्चनेयत्रमुनेरनुज्ञयानवास्बुदश्यामतनुन्यविक्षत ।

यथा वा । काञ्चनेनकिमिवास्यपत्रिणाकेवलंनसहतेविलङ्घनम् ।

ये तु नाधीयते तेऽभेदोपचारादेवात्र काञ्चनशब्दः काञ्चनविकारे प्रयुक्त
इति समर्थयन्ति । तालादीनामादिवृद्धिमतां नित्यं मयटि प्राप्ते तदन्येषां तु
विकल्पितेऽण्वचनम् । अन्यमते स्वरश्च प्रयोजनम् । तालादिषु हेमशब्दो द्रष्टव्य
इति केषांचिन्मतम् । तथा च । तदण्डमभवद्वैममिति पुराणादौ । पादेन हैमं
विलिलेख पीठमिति कालिदासस्य । समुद्रोपत्यका हैमीति भट्टेः । अणि हि
प्रकृतिभावे सति हैमनमिति स्यात् । न च वाच्यम् अकारान्त एवायमिति
हेमः संलक्ष्यते ह्यनाविति कालिदासस्य—

येषामशेषभुवनाभरणस्यहेमस्तत्त्वंविवेक्तुमुपलाःपेरसंप्रमाणम् ॥

(१) चयखदिर० इति पा० । (२) चापं धनुः । चापी कोटिः । चयेति
क्वचित्पाठः ॥ (३) पूलाशो० इति पा० । (४) पीलाशः । पूलाकस्तुच्छधान्यम्—
पीलाकम् । पूलाक इत्यन्ये । पूलास इति पाठे पूलासो ग्रामविशेषस्तस्यैकदेशः
पीलास इति पा० ॥

इति च भलूटस्य प्रयोगे नकारान्तस्यैवोपलब्धेः । न च सुनित्रयेण साक्षादननुमतमित्येतावतोपेक्षापेक्षमेतदिति सुवचं बहुतरलक्ष्यक्षतिप्रसङ्गात् । तथाहि त्रिफलेत्यजादिषु सुनित्रयेण साक्षादननुमतमित्यप्यभ्युपगतमेव । अङ्ग-
गात्रकण्ठेभ्यश्चेत्येतदपि सुनित्रयाप्रदर्शितमपि शिष्टैरिष्टमेव । शाकटायनोऽपि हेमादिभ्योऽजित्यनेनाज् विधानमन्त्याजादिश्लुगर्थमाह तेन हैमं सारसनं (१) । हैमी यष्टिरिति सिद्धम् । सहृदयचक्रवर्तिना वामनेन तु हेम इति सूत्रेण विकारेऽर्थेऽन्त्याजादेर्लुक् कृत एव । अण्हेमार्थादित्यत्र मानव्यां वृत्तौ हैमी हेममयी रशनेत्युदाहृतं च ॥२६४॥ इति तालादिः ॥

शरदर्भकुटीसोमा भवेतां तृणवत्वजौ ।

स्तो राजन्यात्मकामेयौ वैकर्णश्च वसातिना ॥२६५॥

शराद्येकाजग्राणिन्येवेत्यनेन मयट् । शराणां विकारोऽवयवो वा शर-
मयम् । दर्भमयम् । कुटीमयम् । सोममयम् । तृणमयम् । वत्वजमयम् ॥

येषां शरमयी दर्भमयी स्तृणमयीः कुटीः ।

कुटीमयीः सोममयीस्तावत्वजमयीः स्तुमः ॥ इति शरादिः ॥

राजन्यभौरिष्येषु कार्यादिभ्योऽकञ् विधभक्ता इत्यनेन तस्य राष्ट्रमित्यर्थे राजन्यादेरकञ् भौरिष्यादेर्विध ऐषुकार्यादिर्भक्त एते प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति । राजन्यानां जनपदः राजन्यकः । पीठमर्दराजवयस्येषु रूढो राजन्यशब्द इत्यन्यः । आत्मकामेयकः । वैकर्णकः । विकर्ण इत्यन्यः । वासातकः । अत्रास्य पाठानङ्गीकाराद्वासातमित्यन्यः ॥ २६५ ॥

वाभ्रव्यान्वृतदेवयातवयुतो दाक्षायणो वातव—

स्तीव्रोदुम्बरमालवार्जुनफणः पुत्रोऽम्बरीषात्परः ।

शालङ्कायनदाक्षितेलुकलितौ वैराटशैलूपकौ—

त्रैगर्तश्च वसानवैत्ववनकौ स्यात्संप्रियस्तैत्वलः ॥२६६॥

वाभ्रवकम् । आनृतस्य (२) आनृतकः । आनृतक इत्यन्यः । देवयात-
वकः । देवयातश्च इत्यन्ये । देवयात इत्यपरे । दाक्षायणकः । वतोरप्रत्यं

(१) हेमगासनमिति पा० ॥

(२) आनृतस्य—आनृतकः । अत्रानृगशब्दस्तद्वत्ति वर्त्तने लक्षणपा इति पा० ।

वातवः । तस्य—वातवकः । वात्रव इत्यन्यः । तीव्रस्य—तैव्रकः । अस्य पाठो
वामनमतेन । औदुम्बरकः । औदुम्बर इत्यन्यः । सालवस्य राज्ञः सालवकः ।
अर्जुनफण इति । आर्जुनायन इत्यर्थः । तस्य आर्जुनायनकः । आम्बरीषपुत्र-
कः । शालङ्कायनकः । दाक्षकः । तेलोः तैलवकः । अस्य पाठो वामनमतेन ।
वैराटको राजा । विराट इत्यन्यः । शैलूषकः । शैलूपज इति दिग्वासाः ।
त्रैगर्तकः । त्रिगर्त इत्यन्यः । वासानकः । बिल्ववने भवो जातो वा । बैल्व
वनः । तस्य बैल्ववनकः । शैलूषबैल्वनशब्दौ सूत्रे कप्रत्ययान्तौ निर्दिष्टौ ।
साम्प्रियकः । सम्प्रिया दाक्षी च नाम्ना स्त्री पुरुषो वा राजा । तस्य—साम्प्रि-
यकः । दाक्षक इति तु वामनः । तैल्वलकः । बैल्वल इत्यन्यः ॥

आकृतिगणोपम् । तेन जालन्धरायणः । और्णनाभः । जालन्धरः ।
कौत्तालप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२६६॥ इति राजन्यादिः ॥

भौरिकिसैकयतावथचैकयतो भौलिकिश्च काणेयः ।

चौपयतश्चैटयतो वाणिजको वालिकाज्यश्च ॥ २६७ ॥

भौरिकीणां राज्ञां जनपदः भौरिकिविधम् । विधभक्तप्रत्ययान्तानां
स्वभावान्नपुंसकलिङ्गतैव । चन्दाद्याः पुंस्त्वमपि दर्शयन्ति । सैकयतविधम् ।
चैकयतविधम् । क्षैजयतचौदयतावित्यपि कश्चित् । भौलिकिविधम् । काणेयवि-
धम् । चौपयतविधम् । चैटयतविधम् । वाणिजोऽपत्यं वाणिजः । के वाणि-
जकः । तस्य वाणिजकविधम् । वालिकाज्यस्यापत्यं कुरुकोसलेत्यादिना ययचि ।
वालिकाज्यः । तस्य वालिकाज्यविधम् ॥ २६७ ॥ इति भौरिक्यादिः ॥

ऐषुकारिः शयण्डश्च सौवीरो वैश्वमानवः ।

दासमित्रिर्नडः शौण्डः शायण्डो वैश्वधेनवः ॥ २६८ ॥

इषुकारस्यापत्यानि ऐषुकारयो राजानः । तेषां जनपदः । ऐषुकारिभ-
क्तम् । शयण्डभक्तम् । शयाश्च इत्यपि भोजः । सौवीरभुक्तम् । वैश्वमानव-
भक्तम् । वैश्वमाणव इत्यन्यः । दासमित्रिभक्तम् । दासमित्र इत्यन्यः । नडभ-
क्तम् । शौण्डभक्तम् । शायण्डभक्तम् । शायण्डिरित्यन्यः । वैश्वधेनवभक्तम् ।
अन्ये तु वैश्वभक्तां धेनवभक्तमिति पृथगाहुः ॥२६८॥

द्व्यक्षत्र्यक्षौ दासमित्रौडैचान्द्राः खाडः शौद्रौ
 दाक्षिसारस्यजौलाः । शायणडोऽथो तार्क्ष्यशौभ्रौ
 फणन्ता एते ज्ञेया विश्वतुण्डाञ्च देवः ॥ २६९ ॥

द्व्यक्षायणभक्तम् । त्र्यक्षायणभक्तम् । गणपाठाद्बृद्ध्यभावः । द्वाक्षा-
 यणः । त्र्याक्षायण इत्यन्यः । दासमित्रायणभक्तम् । श्रौडायनभक्तम् । चान्द्रा-
 यणभक्तम् । खाडायनभक्तम् । खादायन इत्यन्यः । शौद्रायणभक्तम् । शौद्रका-
 यण इत्यन्ये । दाक्षायणभक्तम् । राजन्यादिपाठाद् दाक्षायणकम् । सारस्याय-
 नभक्तम् । जौलायनभक्तम् । शायणडायनभक्तम् । तार्क्ष्ययणभक्तम् । शकटा-
 ङ्गजमतेन । सौभ्रायणभक्तम् । चन्द्रमतेन । वैश्वदेवभक्तम् । तुण्डदेवभक्तम् ।
 अन्ये तु विश्वभक्तं तुण्डभक्तं देवभक्तमित्याहुः । इत्यैषकार्यादिः ॥२६९॥

नडप्लक्षकपोतेक्षुकाष्ठत्रिवेत्रवेतसाः ।

कतह्रस्वनलुचौ क्रुञ्चातक्षाणौ बिल्ववेणु च ॥२७०॥

नडादेः कुकु छ इत्यनेन नडादेश्चातुरर्थिकश्लो भवति । नडा अत्र देशे
 सन्ति नडकीयः । नड्वल इति च । प्लक्षकीयः । कपोतकीयः । इक्षुकीयः ।
 काष्ठकीयः । त्रिभिर्ऋषिभिर्निर्वृत्तं नगरम् । त्रिकीयम् । त्रैत्रकीयः । वेतसकीयः ।
 क्रुञ्चकीयः । तक्षणा निर्वृत्तस्तक्षणां निवासः तक्षकीयः । बिल्वकीयः । वेणु-
 कीयः । छान्तं केचित्पुंसुदाहरन्ति । अपरे स्त्रियाम् ॥२७०॥ इति नडादिः ॥

अश्मयूथनददर्भशिखोपा वृन्दकन्दगुदकाण्डकुलानि ।

मीनगह्वगुडकुण्डलखण्डाः पीनपामनगकोटगुहाश्च ॥२७१॥

रादयोऽग्रमादिभ्य इत्यनेनाग्रमादिभ्योऽष्टादशभ्यो गणेभ्यश्चातुरर्थिका
 यथायथं र इत्यादयोऽष्टादश प्रत्यया भवन्ति । अश्मानोऽत्र देशे सन्ति । अ-
 षमरम् । एवं यूथरम् ॥ यूथ इत्यन्यः । नदरम् । दर्भरम् । शिखरम् । ड्राट्त्वे
 ह्रस्वश्च गहुणमित्यनेन ह्रस्वत्वे सति । ह्रस्वत्वं नेत्यन्यः । ऊपरम् । वृन्दरम् ।
 कन्दरम् । गुदरम् । काण्डरम् । कुण्डरम् । मीनरम् । गह्वरम् । गुहरम् ।
 कुण्डलरम् । वागनमतेन । खण्डरम् । पीनरम् । पामनमतेन । पागरम् ।
 नगरम् । कोटरम् । गुण्डरम् । ह्रस्वत्वं नेत्यन्यः ॥२७१॥ इत्यग्रमादिः ॥

सखिकरवीराशोका वासवसख्यग्निवायुतो दत्तः ।

छगलो गोफिलदत्तौ भल्लः पुरपालवज्राश्व ॥ २७२ ॥

सख्यादर्ढण् । सख्या पुरुषविशेषेण निर्वृत्तम् । साख्यं नगरं मण्डलं वा । कारवीरेयम् । वैरेयमित्यन्ये । आशोकेयम् । वासवदत्तेयम् । साखिदत्तेयम् । आग्निदत्तेयम् । वायुदत्तेयम् । छगलो मुनिश्छागलश्च । छागलेयम् । गोफिलेयम् । गोभिल इति भोजः । दात्तेयम् । भाल्लेयम् । अन्त्यजातिभिर्भल्ल इत्यन्यः । भल्लपालइति समस्तं भोजः । पौरेयम् । पालेयम् । वाज्जेयम् ॥ २७२ ॥

कदलस्तमालरोहौ सप्तलचक्रौ कुशीरकः सरकः ।

सुरसः सीकरसमलौ सरमसरसचीरचक्रवाकाश्व ॥ २७३ ॥

कादलेयम् । तामालेयम् । रौहेयम् । सामलेयम् । चाक्रेयम् । कौशीरकेयम् । शीरक इत्यन्यः । सारकेयम् । सौरसेयम् । सैकरेयम् । वामनसतेन । सामलेयम् । सारमेयम् । सारसेयम् । चैरेयम् । वीर इत्यन्ये । चाक्रवाकेयम् ॥

एते सख्यादयः प्रायः पुंविशेषवृत्तयः । ततस्तन्निवासेऽपि ढण् विधेयः । करवीरसीकरचक्रछगलप्रभृतयः स्वार्थवृत्तयः । तेषां च तदत्रास्तीत्यर्थे प्रत्ययः ॥ २७३ ॥ इति सख्यादिः ॥

संकाशकश्मीरपचारनासाश्रूडारयूपौ पलितानुनाशौ ।

मन्दारकूटौ दशकोविदारशीर्षाश्मतीर्थीशमडारकुम्भाः ॥ २७४ ॥

संकाशादेश्यः । संकाशेन राज्ञा निर्वृत्तम् । सांकाश्यम् । काश्मीर्यम् । पाचार्य्यम् । वामनसतेन । नास्यम् । चौडार्य्यम् । यूपो अस्मिन् सन्ति यौष्यम् । पालित्यम् । आनुनाश्यम् । वामनसतेन । मन्दाराणामदूरभवं मान्दार्य्यम् । कौट्यम् । कुट इत्यन्यः । दशस्य दाश्यम् । कौबिदार्य्यम् । शैर्ष्यम् । आश्मन्यम् । तैर्ष्यम् । आंश्यम् । माडार्य्यम् । मजार इत्यन्यः । कौम्भ्यम् ॥ २७४ ॥

नाशिकासरकसूरचिरन्ताः कम्पिलः समलखण्डितसीराः ।

पञ्जरप्रगदिनाथनलाङ्गा रोमलोमपलिना मगदी च ॥ २७५ ॥

नाशिका नाम राज्ञसी । तस्या निवासस्तथा निर्वृत्तं वा । नाशिक्यम् (१) । सारक्यम् । सौर्य्यम् । चैरन्त्यम् । काम्पिल्यम् । कम्पील इत्यन्यः । समलेन

निर्वृत्तम् सामल्यम् । खाण्डित्यम् । सैर्यम् । पाञ्चर्यम् । प्रागद्यम् । नगरं
देशो वा । नाथ्यम् । नाल्यम् । आङ्ग्यम् । रौमण्यम् । लौमन्यम् । पौलिन्यम् ।
मागद्यम् । नगरं देशो वा ॥ २७५ ॥

सुपरिः कटिपः कलिवो मलिनागस्ती सकर्णको वृष्टिः ।

पन्थादेशः सुपथी मादितविकरौ च सूरसेनश्च ॥ २७६ ॥

सुपरिः कश्चिद्वाजा । तेन निर्वृत्तम् । सौपर्यम् । काटिप्यम् । कालिव्यम् ।
कलित इत्यन्ये । मालिन्यम् । अगस्तिकुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनी वेति श्लुचि ।
अगस्तीनां निवासः । आगस्त्यम् । अन्ये त्वगस्त्यस्यापत्यम् आगस्त्यः ।
ऋष्यणि । तस्यागस्त्यम् । साकर्णव्यम् । वृष्टिना निर्वृत्तम् वार्ष्ट्यम् । वृष्टिर्नाम
काचित्स्त्री । तस्या निवासो वार्ष्ट्यमित्यपरे । सुपथोऽदूरभवं सुपथं यात्रास्तीति
सौपथ्यम् । मादिता स्त्री काचिदित्यन्यः । वैकर्यम् । सौरसेन्यम् । गोमिल-
चक्रचक्रवाकाशोकच्छगलकुशीरकयमलमुखमन्मथशब्दानभयनन्दी गणोऽस्मिन्
ददर्श ॥ २७६ ॥ इति संकाशादिः ॥

वलश्चुलः पुलोलौ च नलो दुलदलौ वनम् ।

वडशब्दः कुलं मूलं लकुलोरलसंयुतम् ॥ २७७ ॥

वशादेर्यः । वलेन निर्वृत्ता । वल्या नाम नगरी । एवं चुल्या । पुल्या ।
वामनमतेन । तुल इति शाकटायनः । चल्या । नल्या । दुल्या । दल्या ।
वन्या । वड्या । वामनमतेन । कुल्या । मूल्या । मुल इत्यन्ये । लकुलम् ।
उरल्या । एते यमत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । अन्ये तु वल्यादीनां नपुंसकता-
माहुः ॥ २७७ ॥ इति वलादिः ॥

पक्षतुपचित्रकुम्भाः कुण्डोमकराण्डहंसका रोम ।

लोमसुवर्णकसमलाः कम्बलिकाकुत्ससकलाश्च ॥ २७८ ॥

पक्षादेः फण् । पक्षेण निर्वृत्तं पक्षस्य निवासो वा । पाक्षायणं नगरं
राष्ट्रं वा । तौपायणम् । तुल इति वामनः । चित्रायणम् । चित्रेत्यन्यः ।
कौम्भायनम् । कौण्डायनम् । माकरायणम् । वामनमतेन । आण्डायनम् ।
टांसकायनम् । रौमायणः । लौमायनः । सौवर्णकायनः । वामनमतेन ।
सामलायनः । काम्बलिकायनः । कौत्सायनः । वामनमतेन । साकलायनः ॥ २७८ ॥

पन्थादेशे विहिते पन्थिन्शब्दो निगद्यते कृतिभिः ।

यमलबिलहस्तिहस्ताःसिंहकसरकौ खिलास्त्यतिश्वानः॥२७९॥

पान्थायनः । यामलायनः । बैलायनः । हास्तिनायनः । हास्लायनः ।
सैहकायनः । सारकायणः । खैलायनः । आस्तायनः । द्वयं वामनमतेन
आतिश्वायनः । अतिश्व इत्यन्यः ॥ २७९ ॥

सीरको लोमकः शीर्षनिवातौ च सकर्णकः ।

अंशुकः(१) सरसः पाकः सहको वलिकः कला ॥२८०॥

सैरकायणः(२) । लौमकायनः । शैर्षायणः । नैवातायनः । वामनमतेन ।
साकर्णकायनः । आंशुकायनः(३) । सारसायनः । पाकायनः । साहकायनः ।
वालिकायनः । कालायनः ॥ २८० ॥ इति पक्षादिः ॥

कर्णार्कजीवन्तजवानडुह्या आण्डीवतोऽथ द्रुपदश्च जैत्रः ।

स्फिगर्कलूषाकनपाञ्चजन्याः कुन्तीवशिष्टःकुलिशश्चजित्वा२८१

कर्णादेः फिज् । कर्णेन निर्वृत्तः । कर्णस्य निवासो वा । कर्णायनिः ।
अर्को गुल्मः स्फटिकश्च । आर्कायणिः । जीवन्त ऋषिः । जैवन्तायनिः । जावा-
यनिः । वामनमतेन । आनडुह्यायनिः । आण्डीवतायनिः । आण्डीवदित्यन्यः ।
द्रौपदायनिः । जैत्रायणिः । स्फैजायनिः । फिगेत्यन्यः । अर्कलूषऋषिः । आ-
र्कलूषायणिः । अन्ये त्वर्कलुष इति । आकनायनिः । आफिनी स्त्रीत्यन्यः ।
पाञ्चजन्यायनिः । कौन्तायनिः । कुम्भी कुम्भो वेत्यपरे । वाशिष्ठायनिः (४) ।
कौलिशायनिः । जित्वा धर्मः जैत्रायनिः(५) । जित्वेत्यन्यः॥२८१॥इति कर्णादिः॥

ज्ञेयाः सुतङ्गमाजिरजीवार्जुनविप्रचित्तमुनिचित्ताः ।

श्वन्शुक्रमहोपुत्राः खण्डिककर्णौ महाचित्तः ॥ २८२ ॥

सुतंगतादेरिज् । सुतंगमेन निर्वृत्तं सुतंगमस्य निवासो वा । सौतंगमिः ।
आजिरिः । जैविः । अर्जुनं वृणं अर्जुनश्च पार्थः । 'आर्जुनिः । वैप्रचित्तिः ।

(१) अंशुक इति पा० । (२) शैरकायण इति पा० । (३) आंशकायन-
इति पा० । (४) वासिष्ठायनिरिति पा० । (५) जित्वनां निवासो जैत्रायनि-
रित्यधिकम् ।

सौनिचित्तिः । शौवनिः । शौक्रिः । साहापुन्निः । खाण्डिकिः । वामनमतेन (१)
खण्डितइत्यन्यः । कार्णिः । साहाचित्तिः ॥ २८२ ॥

बीजवापिस्वनश्वेतगडिकाविग्रविग्रहौ ।

एषां सुतंगमादित्वादिज्रूचे चातुरर्थिकः ॥ २८३ ॥

वैजवापिः । अन्ये तु बीजइति वापिन्निति पृथगाहुः । स्वानिः ।
वामनमतेन । श्वैतिः । गाडिकिः । गदिक इत्यन्यः । वैग्रिः । वैग्रहिः । चा-
तुरर्थिक इति निवासोऽदूरभवो नास्ति देशे तेन निर्वृत्तस्तदत्रास्ति च ॥ २८३ ॥
इति सुतङ्गमादिः ॥

वराहबाहु अथ शर्करा निमग्नः शिरीषश्च तथाविदग्धः ।

ज्ञेयो वलाहः खदिरो विभग्नः स्थूलः पलाशः पिनिनद्वबद्धौ २८४

वराहादेः कज् । वराहा अत्र देशे सन्ति । वाराहकम् । बाहुकम् ।
शार्करकम् । वत्वजादिपाठाद्वः । शर्करिकम् । शर्करायाष्टण्छौ वेत्यनेन
शार्करिकम् । शर्करीयम् । शार्करम् । शर्कराइति देशमज्ज्ञास्वभावादभेदोपचा-
राद्वा । नैमग्नकम् । शैरीषकम् । वैदग्धकम् । विजग्ध इत्यप्यन्यः । वालाह-
कम् । खादिरकम् । विभग्नकम् । विभक्त इत्यन्ये । स्थूलकम् । पालाशकम् ।
पिनिनद्वबद्धाविति पिनिभ्यां नद्वबद्धौ क्रमेण ज्ञेयावित्यर्थः । पेनद्वकम् ।
नैवद्वकम् ॥ २८४ ॥ इति वराहादिः ॥

कुमुदं कुण्डलकूटौ मुनिस्थलाश्वत्थघासकुन्दाश्च ।

मधुकर्णदशग्रामौ शालमलिरथकारगोमठशिरीषाः ॥ २८५ ॥

कुमुदादेष्टज् । कुमुदान्यत्र देशे सन्ति । कौमुदिकम् । कौण्डलिकम् ।
कौटिकम् । कूर्ण इत्यन्यः । सौनिस्थलिकम् । मुनिः स्थलश्चेत्यन्ये (२) ।
आश्वत्थिकम् । घासकुन्दिकम् । माधुकर्णिकम् । मुचुकर्णइति शकटाङ्गजः ।
शुचिकर्ण इत्यभयनन्दी । विग्रहीतादपीप्यते । माधुकम् । कार्णिकम् । दाश-
ग्रामिकम् । शालमलिकम् ॥ रथकारेण निर्वृत्तं तस्य निवानो वा । राथकारि-
कम् । गोमठिकम् । पर्वतो ह्रदो वा । गोमेध इत्यन्ये । शैरीषिकम् । अरीह-

(१) खाण्डिकिः । खाडिकिर्ग्राममतेनेति पा० ।

(२) मुनिश्चवदति पाठे । सौनिकम् । उर्वा द्यामाश्रद्धाधिकमिति पा० ।

णादिपाठाच्चैरीषम् । शिरीषा इति बहुवचनान्तः । संज्ञावाची स्वभावात् सो-
ज्यमिति सम्बन्धाद्वा । शार्करिकशब्दः पृथक् सूत्रेण सिद्धइति नात्र पाठः २८५
इति कुमुदादिः ॥

अरीहणोदण्डविपाशिशंपाभलन्दनोदञ्चनखाण्डवीरणाः ।
सुयज्ञजम्बूकशकृत्स्नरैवताः शिरीषविल्वौबधिराऽथजाम्बवान् ॥

अरीहणादेरकञ् । अरीहणेन निर्वृत्तम् । आरीहणकम् । औदण्डकम् ।
वैपाशकम् । शिंशपानां वृक्षविशेषाणामदूरभवं । शिंशपा अत्र सन्तीति वा ।
शांशपकम् । देविकाशिंपाश्रेयोदीर्घसत्रस्यादित्यनेनैकारस्याकारः । भालन्द-
नकम् । औदञ्चनकम् । खाण्डवैरणकम् (१) । सौयज्ञकम् । जाम्बवकम् ।
काशकृत्स्नकम् । काशकृत्स्न इति भोजः । रायावती रैवंतः । रैवतइत्यन्ये ।
रैवतकः पर्वतः । शैरीषकम् । विल्वकम् । वाधिरकम् । जाम्बवता निर्वृत्तम् ।
जाम्बवतकम् । अन्ये जाम्बवतोऽपत्यं जाम्बवत इत्याहुः ॥ २८६ ॥

खाण्डगौमतमैत्रोष्ट्रैर्गता वैमतस्तथा ।

शाण्डिल्यसांपरौ भास्त्र आयनान्ता अमौ मताः ॥ २८७ ॥

खाण्डायनकम् । गौमतायनकम् । मैत्रायणकम् । श्वैत्रायणक इत्यपरः ।
औष्ट्रायणकम् । त्रैगर्तायनकम् ॥ वैमतायनकम् । शाण्डिल्यायनकम् । सांप-
रायणकम् । भास्त्रायणकम् ॥ २८७ ॥

खदिरो विपथः खण्डुर्भगलो द्रुघणस्तथा ।

सुशर्मकनलोलन्दा(२) रायस्पोषश्च वीरणाः ॥ २८८ ॥

खादिरकम् । विपथकम् । खण्डुना निर्वृत्तम् । खाण्डवकम् । खण्डूरि-
त्यन्यः । भागलकम् । द्रुघणा अत्र सन्ति । द्रौघणकमिति वामनः । द्रुहणइति
भोजः । सौशर्मकम् । कानलकम् (३) । औलन्दकम् । रायः पोषः । रायस्पोषः ।
अतएव निपातनाद्विभक्तेरुग्विसर्गस्य सकारः । रायस्पोषकम् । वैरणकम् ॥ २८८ ॥

(१) खाण्डवीरणकम् । खाण्डवैरणकमिति केचित् । अनुशतिकादेरा-
कृतिगणत्वादिति पा० । (२) सुशर्मकतलो० इति पा० ।

(३) सौशर्मिकम् । वज्रतलकमिति पा०

किरणो यज्ञदत्तश्च दलता सौमतायनः ।

कौष्ट्रधौमतसौमैन्द्रसौसकौद्राः फणन्तकाः ॥ २८९ ॥

किरणकम् । याज्ञदत्तकम् । दलत्रा निर्वृत्तं दलतुः पर्वतस्य वादूरभवम् ।
दालत्रकम् । सौमतायनकम् । कौष्ट्रायणकम् । धूमतस्यापत्यं धौमतिः । तस्या-
पत्यं युवा धौमतायनः । तस्य (१) धौमतायनकम् । सोमस्य सौमायनकम् ।
इन्द्रस्य । ऐन्द्रायणकम् । सुष्टु स्यतीति सुसः । तस्य सौसायनकम् । कुद्रस्य
कौद्रायणकम् । एतेषां धौमतायनवत्प्रक्रिया ॥ २८९ ॥ इत्यरीहणादिः ॥

कृशाश्वकूटाजिनवेशमलोमशा विशालधूमौ सुकरश्च वर्चलः ।

अरिष्टमौद्गल्यपराशरारुषः सुवर्चलारिश्मपुरारसूकराः २९०

कृशाश्वदेश्छण् । कृशाश्वेन निर्वृत्तम् कार्शाश्वीयम् । कौटीयम् ।
आजिनीयम् । वैशमीयम् । लौमशीयम् । वैशालीयम् । धौसीयम् । सौक-
रीयम् । वार्चलीयम् । वर्तुल इत्यन्ये (२) । आरिष्टीयम् । मौद्गलीयम् । पारा-
शरीयम् । आरुषीयम् । सौवर्चलीयम् । आरिश्मीयम् । आरिष्य इत्यन्यः ।
पौरारीयम् । वामनमतेन । सौकरीयम् (३) ॥ २९० ॥

अवनतसदृशायोरोमका लोमकश्च प्रतरसुखविविक्तासायसाः
पूतरश्च । विनतपुरगदांसीपूकराः पूगरश्चाऽजिनतसतुलवेण्ये-
रोऽरसा धूकरश्च ॥ २९१ ॥

आवनतीयम् । सादृशीयम् । आयसीयम् । रौमकीयम् । लौमकीयम् ।
प्रातर्रीयम् । सौलीयम् । सिपल इत्यन्ये । वीविक्तीयम् ॥ आसायसीयम् ।
सायस इत्यन्यः । पूतरो जलजन्तुः । पीतरीयम् ॥ त्रयं वामनमतेन ॥ वैनती-
यम् । पीरगीयम् । पूरगा नाम काचिद्राक्षसी तथा भक्षितं पाटलिपुत्रं तस्या
निवासः पीरगीयमित्यन्यः ॥ दासीयम् । पुयं करोति पूकरः । तस्य पीकरी-
यम् । पूगान्यस्य सन्ति पूगरः । तस्य पीगरीयम् । आजिनतीयम् । सातुलीयम् ।

(१) धौमतायनः । तस्य धौमतायनकमिति पा० । (२) वर्तुलशब्दं
केचिदपेक्षुः । वार्चुलीयम् इति पा० । (३) शौकरीयम् इति पा० ।

वामनमतेन । वैष्णवीयम् । ऐरसीयम् । आरसीयम् (१) । धौकरीयम् । केचि-
त्पुंलिङ्गमपरे तु स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति ॥ २९१ ॥

विकुट्यासासुरावेतौ शबलश्राभितो जनः ।

रोमशश्च कृशाश्वादौ ज्ञेयाश्छण्प्रत्ययान्युते ॥ २९२ ॥

वैकुट्यासीयम् (२) । विकुट्यइत्यन्ये । आसुरीयम् । शबलीयम् ।
आभिजनीयम् । रोमशीयम् ॥ २९२ ॥ इति कृशाश्वादिः ॥

ऋश्यस्थूलनिलीनकर्दमशरा बाहुर्निधानाशनि—

न्यग्रोधाः परिगूढखण्डखदिरा वेणुः सितः शर्करा ।

अश्मांशू परिवंशवीरणमता वेश्मोपगूढाविमौ—

दण्डश्चानडुहोत्तराश्मपरितो वृत्तोनिबन्धारडू ॥ २९३ ॥

ऋश्यादेः कः । ऋश्या अत्र देशे सन्ति । ऋश्यैर्निर्वृत्तं वा । ऋश्य-
कम् । स्थूलकम् । निलीनकम् । कर्दमकम् । शरकम् । बाहुकम् । निधान-
कम् (३) । अशनिकम् । न्यग्रोधकम् । परिगूढकम् । खण्डकम् । खदिरकम् ।
वेणुकम् । सितकम् । शर्करकम् । अश्मकम् । अंशुकम् । परिवंशकम् । वीर-
णकम् । सतकम् । वेश्मकम् । उपगूढकम् । दण्डकम् । अनडुहोत्तराश्मेति
समाहारद्वन्द्वः । अनडुहकम् (४) । उत्तराश्मकम् । परितोवृत्तइति परिवृ-
त्तइत्यर्थः । तस्य परिवृत्तकम् । निबन्धकम् ॥ अरुहुस्तरुविशेषः । तस्य अर-
डुकम् ॥ २९३ ॥ इत्यृश्यादिः ॥

वल्बजः कूपबीजे च यवासेकटकङ्कटाः ।

शिरीषः शकंटाश्चतुपरिवापविकङ्कतम् ॥ २९४ ॥

वल्बजादेरिकः । वल्बजा अत्र देशे सन्ति । वल्बजिकम् । कूपिकम् ।
बीजिकम् । यवासिकम् । यवाषइत्यन्यः । इक्कटिकम् । कङ्कटः संनाहः सीमा

(१) औरसीयमिति कश्चित् । (२) वैकुट्याशीयमिति पा० । (३) विधान
इत्यन्ये । (४) आनडुहोत्तर०, आनडुहकमिति ।

च कङ्कटिकम् । शिरीषिकम् । शकटिकम् । अश्वत्थिकम् । परिधापिकम् ।
विकङ्कटिकम् ॥ २९४ ॥

शर्कराऽथ दशग्रामो न्यग्रोधः कुमुदं कंचः ।

मध्यश्वसंकटा गर्त्तनिर्यासौ गदिताविह ॥ २९५ ॥

शर्करिकम् । दशग्रामिकम् । न्यग्रोधिकम् । कुमुदिकम् । कंचिकम् ।
मधुकम् । अश्विकम् । द्वयं वामनमतेन । संकटिकम् । गर्त्तिकम् । निर्यासि-
कम् । केचिद्बलवज्रिकाकुमुदिकेत्यादिस्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति तत्र लोकः प्रमाणम्
॥ २९५ ॥ इति बलवजादिः ॥

काशापाशतृणाश्वत्थाः पलाशवनकङ्कटाः ।

वासकर्दमपीयूक्षा गुहाकर्पूरवर्बराः ॥ २९६ ॥

काशादेरिलः । काशस्तृणाविशेषः । काशा अत्र सन्ति । काशिलम् ।
पाशिलम् । तृणिलम् । अश्वत्थिलम् । पलाशिलम् । वनिलम् । कङ्कटिलम् (१)
वासो गुल्मविशेषः । वास्यन्ते रुचन्तीति वासाः पक्षिण इत्यन्यः । वासिलम् ।
कर्दमिलम् । पीयूक्षिलम् । गुहिलम् । कर्पूरिलम् । वर्बरो स्लेच्छजातिः ।
वर्बरिलम् ॥ २९६ ॥

मधुरग्रहवच्छूलाः कपित्थश्वरणो विसः ।

नडोऽथ जतुसीपालौ गणे काशादिसंज्ञिते ॥ २९७ ॥

मधुरिलम् । ग्रहिलम् । वच्छूलिलम् । कपित्थिलम् । श्वरणिलम् ।
विसिलम् । नडिलम् । जंतविलम् । सीपालिलम् (२) ॥ २९७ ॥ इति काशादिः ॥

तृणमूलसुवर्णार्णा वराणवर्णौ वनार्जुनौ पर्णम् ।

नडवलबिलबुलचरणा वुसः फलं चात्र विज्ञेयम् ॥ २९८ ॥

तृणादेः सः । तृणान्यस्मिन्देशे सन्ति । तृणसा नदी नगरी सरसी
पर्वतिका । मूलसा । सुवर्णसा । अर्णो जलम् । तदत्रास्तीति । अर्णसा नदी ।
पाठमानर्थोत्सलोपः । अर्ण इत्यकारान्ता प्रकृतिरित्यन्ये (३) । वराण इति

(१) कण्टकिलमिति पा० । (२) सीपालो नाम कश्चित्तेन निर्वृत्तं सीपा-
लिकमिति पा० । (३) गणे लुप्तसकारस्योपादानात्सकारनिवृत्तिः । अदन्त
एवायमित्यन्ये इति पा० ।

वीरणाभिधानम् । तदस्तित्वाद् वराणसी । तस्या अदूरभवा वाराणसी नग-
री । वराणसी देशस्तत्र भवा वाराणसी नगरीत्यन्ये । वर्ण इति वीरणाख्या
वर्णसा । वनमा । अर्जुनसा दिग्वस्त्रमतेन । जन इति शकटाङ्गजः । पर्णसा ।
नडसा । बलसा । विलसा । पुलसा । वरणसा । बुससा । फलसा । दिग्व-
स्त्रमतेन ॥२९८॥ इति वृणादिः ॥

प्रेक्षा स्यात्परिवापसंकटकटाः कूपो यवासः पुटः—
संलक्ष्या ध्रुवका महश्च ध्रुवका कैश्चित्कपिः कोविदैः ।

ज्ञेयः कङ्कटवन्धुकापुकबुका गर्तेकटौ कूपको—

न्यग्रोधक्षिपकाहिरण्यफलकाः प्रेक्षादिरेवं गणः ॥२९९॥

प्रेक्षादिर्नि । प्रेक्षा बुद्धिः । तथा हेतुना निर्वृत्तः । प्रेक्षी ग्रामः । अथवा
प्रेक्षा अत्र सन्ति । प्रेक्षी देशः । प्रेक्षाशब्दो यद्यपि प्रेक्षणावाची तथाप्यत्र पक्षे
रूढितो नदीसगसीत्यत्यादिवृत्तिर्द्रष्टव्यः । परिवापो वीजनिक्षेपः । परि-
वापी । सङ्कटं सङ्कीर्णता । सङ्कटी । कटः पर्यन्तः । कटी । कूपी । यवासो
दुःस्पर्शः । यवासी । पुटी=ध्रुवका । आवपनविशेषः । ध्रुवकी । मह उत्सवः
सही । ध्रुवका=आवपनविशेषः । ध्रुवकी । कैश्चिदिति दिग्वस्त्रप्रभृतिभिः
कपिशब्दः संगत्यः । कपी । कङ्कटः । सन्नाहः । कङ्कटी । वन्धुरेव वन्धुका ।
वन्धुकी । पुको दानम् । पुकी । बुको हास्यम् । बुकी । गर्तेऽवटः । गर्ती ।
इकटं चपकः । इकटी । कूपको गुणवृक्षः । कूपकी । न्यग्रोधो वटः । न्यग्रोधी ।
क्षिपका—आयुधम् । क्षिपकी । हिरण्यं सुवर्णम् । हिरण्यी ॥ फलकम् (१) ।
आकाङ्क्षितमिद्विरावरणं वा । फलकी । कूपगर्तपरिवापयवासहिरण्यशब्दाः
शकटाङ्गजमतेनोपात्ताः ॥२९९॥ इति प्रेक्षादिः ॥

मधिवक्षू शररामवेणुमरुतः शक्तीष्टकारिष्ठयो—

वार्दालीशकलाकरीरकिशरासन्दीशलाकाहिमाः ॥

स्याणुस्तक्षशिलाविसासुतिशमीसर्याणपार्दामिपी—

कर्कन्धूवटवेटऋष्यरुमणो वल्मीकपीडाखडाः ॥३००॥

(१) हलका पुरविशेषस्तस्यादूरभवो हलकी ग्रामइत्यधिकम् ।

मध्वादेर्मत् । मधु पुष्परसादिः । तदत्र देशेऽस्ति । मधुमान् देशः ।
 इक्षू रसालः । इक्षुमान् । शरो मुञ्जः । शरावान् । शरादीत्यादिना दीर्घत्वे ॥
 शरुरित्यन्यः । रोम तनूरुहम् । रोमवान् । वेणुमान् । मरुतो देवा वायुश्च ।
 मरुत्वान् । शक्तिः प्रहरणम् । शक्तिमान् । शुक्तिरित्यन्यः । इष्टका मृद्विकारः ।
 इष्टकावान् । रिष्टिश्चन्द्रहासः । रिष्टिमान् । मदिराजातीयः सन्धानविशेषो
 रिष्टिशब्दइति वामनः । वार्दाली । ओषधिविशेषः वार्दालीवान् । पार्दाली-
 त्येके । शकली मत्स्यः । शकलावान् । कृतदीर्घोऽयं पठितः । शकलीवानि-
 त्यन्ये । करीरो वृक्षविशेषः । करीरवान् । किशरो गन्धद्रव्यम् । किशरावान्
 वृणजातिः । किशरुरित्यन्यः । आसन्दी वेत्रासनम् । आसन्दीवान् । शलाका-
 एषणी पूरणरेखा द्यूतोपकरणं च । शलाकावान् । हिमं तुहिनम् । हिमवान् ।
 स्याणुमान् । यवादेराकृतिगणत्वाद्भूत्वाभावः । तक्षशिला नगरी । तक्षशिला-
 वान् । अक्षशिलेत्यन्यः । अक्षवान् । शिलावानित्येके । बिसवान् । आसुतिः
 सोमरसः । आसुतिमान् । आसुतीवानिति वामनाद्याः । ते ह्यासुतीशब्दं
 पठन्ति । सुत्येत्यन्यः । शमी वृक्षः । शमीवान् । सूर्याणः पर्वतः । सूर्याणावान् ॥
 सार्याण इत्यन्ये ॥ पार्दो वृक्षः । पार्दावान् । पार्दानाम काचित्स्त्रीत्यन्ये ।
 आनिपी । ओषधिः । आनिपीवान् । कर्कन्धूः क्षुद्रवदरी । कर्कन्धूमान् । कर्क-
 न्धुरित्यन्यः । वटो न्यग्रोधः । वटावान् । वेटः पीलुवृक्षः । वेटावान् । ऋष्यो
 मृगविशेषः । ऋष्यावान् । रुमाल्लवणविशेषस्तस्मिन्विशेषो वा । रुमशवान् । रुव-
 दित्यन्यः । वल्मीको नाकुः । वल्मीकावान् । अयं दिग्बस्त्रमतेन । पीडावान् ।
 खड्गस्त्वृणजातिः । खडावान् । अनद्यर्थमारम्भः ॥३००॥ इति मध्वादिः ॥

उत्कराश्मखदिरास्तृणवृक्षाविन्द्रवृक्षतिकपिप्पलशाकाः ।

आर्द्रवृक्षकपलाशसुवर्णश्यावनायसहिता विजिगीषा ॥३०१॥

उत्करादेश्छः । उत्करो द्रुपत्यामुप्रचयः । सोऽस्यास्तीत्युत्करीयं नगरम् ।
 अशमीयम् । खदिरो वृक्षः । खदिरीयम् । वृणीयम् । वृक्षीयम् । इन्द्रवृक्षी-
 यम् । तिकी राजा । तिकीयम् । पिप्पलीऽश्वत्थः पिप्पलीयम् । शाकं भक्ष्य-
 विशेषः । शाकीयम् । आर्द्रवृक्षीयम् । पलाशीयम् । सुवर्णीयम् । श्यावनायो
 मुनिः । श्यावनायीयम् । विजिगीषीयम् ॥ ३०१ ॥

शालानेकखलाजिनातपफला जन्याजिनं पिप्पली—

मूलं संपरशूर्पणायपिचुका भस्त्रा च नैवाकवः ।

उत्क्रोशार्कनितान्तवृक्षशफरा गर्ताग्निवैराकणाः—

काशारण्यनिशान्तपर्णकितवाः क्षुद्राणकक्षान्तयः ॥३०२॥

शालीयम् । अनेकीयम् । खलाजिनीयम् । खण्डाजिन इत्यन्यः । आत-
पीयम् । फलीयम् । जन्या बधूस्तद्वाहिका वा । जन्यीयम् । अजिनीयम् ।
पिप्पलीमूलीयम् । सम्परो मुनिः । संपरीयम् । शूर्पणायो मुनी राक्षसो वा ।
शूर्पणायीयम् । पिचुकस्तूलकम् । पिचुकीयम् । भस्त्रीयम् । निवाकुर्निर्गुणः ।
तस्य निवासो नैवाकवः । तस्यादूरभवं नैवाकवीयम् । उत्क्रोशः कुररः ।
उत्क्रोशीयम् ॥ अर्को गुत्तनः सूर्यश्च । अर्कीयम् । नितान्ता वृक्षा यत्र सन्ति स
नितान्तवृक्षो देशः । तस्यादूरभवं नितान्तवृक्षीयम् । शफरो मत्स्यः । शफरी-
यम् । गर्तीयम् । अग्नीयम् । वैराकणो नामर्षिः । वैराकणीयम् । काशीयम् ।
अरण्यीयम् । निशान्तम् अन्तःपुरम् । निशान्तीयम् । पर्णीयम् । कितवो धूर्तौ
गन्धद्रव्यञ्च । कितवीयम् । क्षुद्रीयम् । क्षुद्रा राक्षसी तन्निवाचः क्षुद्रीयमित्यन्ये ।
अणकम्—अधसम् । अणकीयम् । क्षान्तीयम् । क्षान्त इति भोजः ॥३०२॥

अश्वत्थनीचापकशङ्करेडावरोहितक्षारविशालवेत्राः ।

अरीहणत्रैवणचर्मखण्डवातागराः सम्पलमन्त्रणार्हौ ॥३०३॥

अश्वत्थीयम् । नीचानाग्नोतीति नीचापकः । नीचापकीयम् । शङ्करीयम् ।
इडाः स्त्रियः । इडीयम् । अवरोहितो नामर्षिः । अवरोहितीयम् । क्षारीय-
म् । क्षोध इत्यन्यः । विशालो नामर्षिः । विशालीयम् । वेत्रीयम् । क्षारवेत्रौ
वासनमतेन । अरीहणः पुंविशेषः । अरीहणीयम् । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ।
तस्य निवासत्रैवणीयम् । चर्मीयम् । शास्त्राभिधानवाचि वश्यणित्यन्यः ।
खण्डीयम् । वातागरीयम् । सम्पलो मुनिः । सम्पलीयम् । मन्त्रणार्हीयम् ।
उत्करादीञ्छप्रत्ययान्तान् केचित्पुंलिङ्गान् अपरे स्त्रीलिङ्गानाहुः ॥

एतेऽष्टादशाकृतिगणा वेदितव्याः । तेनान्येऽपि शब्दा यथादर्शनं द्रष्ट-
व्याः । अन्यैस्तु नैयत्यमेषां प्रतिपादितम् । एतदीयशब्दानां चत्वारोऽप्यर्था
यथास्तम्भं द्रष्टव्याः ॥३०३॥ इत्युत्करादिः ॥

शौनकोऽथ तलवाजसनेयौ रज्जुकण्ठकठशाठकषायाः ।

स्कन्धसाङ्गरवतुम्बुरुताण्ड्या रज्जुभारकमलारुणयश्च ॥३०४॥

शौनकादिभ्यो णिन् इत्यनेन तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वेत्यर्थयो-
र्णिन् भवति । शौनकेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा । शौनकिनः । ता-
लिनः । वाजसनाया अपत्यं वाजसनेयः । वाजसनेयिनः । राज्जुकण्ठिनः ।
काठशाठिनः । कठशाठाभ्यां प्रोक्तवेदवेदकाः । काषायिणः । कषय इति वाम-
नः । स्काभिनः । स्कन्ध इति चन्द्रः । साङ्गरविणः । तौम्बुरविणः । ताण्डि-
नः । शकटाङ्गजभोजमतेन । राज्जुभारिणः । कामलिनः । आरुणिनः ॥३०४॥

हरिद्रुशाण्येयपलिङ्गयुक्ताः शापेयखाडायनदेवदर्शाः ।

श्यामायनालम्बिऋचाभदण्डाः स्तम्भोलपौ स्तः परुषांसकश्च ॥

हारिद्रविणः । शण्यमिव शण्यः । तस्यापत्यं शाण्येयः । शाण्येयिणः ।
पालिङ्गिनः । पुलिङ्ग इति वामनः । शपस्यापत्यं शापेयः । शापेयिनः ।
शाफेय इत्यन्ये । खडस्यापत्यं नडादिफणि । खाडायनः । खाडायनिनः । दैव-
दर्शिनः । वेददर्श इति वामनः । श्यामायनिनः । अलम्बस्यापत्यम् आलम्बिः ।
आलम्बिनः । आर्चाभिनः । ऋचभाग इत्यभयनन्दी । दाण्डिनः । चन्द्रवा-
सनमतेन । स्ताम्बिनः । स्तम्भ इति शकटाङ्गजः । औलपिनः । परुषे अंसे
अस्य परुषांसकः । पारुषांसकिनः ॥ सर्वेऽप्येते सोपज्ञवेदशाखानां प्रणेतारः
प्रसिद्धाः । तदभिधायिनस्तु प्रोक्तप्रत्ययान्ताः शब्दा अध्येत्रादिविषयत्वात्स्वा-
तन्त्र्यमुल्लङ्घ्य प्रयोगभाजो न स्युः । भोजमसमाश्रित्य वामनोक्तः कलापिशण्य-
प्राच्यादिविशेषो नाश्रितः । आकृतिगणोऽयम् । तेन तलवकाराश्रवपञ्चमदाव-
कण्ठैतरेयभाल्लविशाट्वायनप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३०५॥ इति शौनकादिः ॥

उक्थन्यासवसन्तयज्ञशिशिरं चर्चा पुराणं गणः—

सञ्ज्ञातर्कपदक्रमाश्च गणितं लक्ष्यं च लोकायतम् ।

आयुर्वेदगुणेतिहासचरमं हेमन्तहेतू यजु—

वर्षाज्योतिषसंहिताशरदथो सङ्घाटवृत्तीतरम् ॥३०६॥

ऋतूयथादेष्टुम् इत्यनेन ऋतुवाचिन उक्थादेश्च ठण् । उक्थशब्दः सामस-
लक्षणो ग्रन्थ औक्थिके वर्त्तमानो गृह्यते । उक्थं वेत्यधीयते वा । औक्थिकः ।

श्रौविषयशब्दश्च प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् शकटाङ्गस्तु याज्ञिकौविषय-
लौकायतिकान् ब्रह्मणीत्येतत्सूत्रमाह । यज्ञोक्थाभ्यां ठण् । याज्ञिक्यौविषय-
शब्दाभ्यां च ठण् इव्यलोपश्च निपात्यते । यज्ञं याज्ञिक्यं वा वेत्त्यधीते वा ।
याज्ञिकः । एवम् । श्रौविषयः । लौकायतशब्दादृणीकारः । लौकायतिकः ।
लौकायतिक इति न्यायादिपाठात्सिद्धम् । न्यासः पञ्जिका नैयासिकः । वस-
न्तशब्दः कालसहचरिताध्ययने वर्तमानः प्रत्ययं लभते । एवं शिशिरहेमन्त-
वर्षाशरद्वर्गेष्वशब्दा द्रष्टव्याः । वासन्तिकः । यज्ञार्थो ग्रन्थो यज्ञः । याज्ञिकः ।
चर्चा विचारणा(१) । चार्चिकः । चर्चाक इति वामनः ॥

सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवृंशोमन्वन्तराणिच । वंशानुवंशचरितंपुराणंपञ्चलक्षणम् ॥

पुरापि न नवं पुराणमिति निरुक्तम् । पौराणिकः । गाणिकः । सा-
ञ्जिकः । तार्किकः । पादक्रमिकः । अन्यस्तु पदक्रमवित्याह । तन्मते क्रमा-
दिपाठाद्वुनपि । गाणितिकः । गाणित इति वामनादयः । लाक्षिकः ।
लौकायतं बृहस्पतिमतानुसारिचार्वाकशास्त्रम् । लौकायतिकः । आयुवदिकः ।
गौणिकः ॥ इत्येवं हासश्चित्तविकाशो यस्मिन् स इतिहासः । अथवा । इति ह
आसीदिति यत्रेति । इत्येवमर्थे । हः किलार्थे पूर्वचक्षितम् । ऐतिहासिकः ।
चारमिकः । चरमप्रथमशब्दौ विशेषणवृत्तौ विशेष्यस्य तु ग्रन्थस्य प्रक्रमात्प्र-
तीतिः । यद्वा क्रियाविशेषणवृत्तौ चरममधीते चारमिकः । चरमो गुणश्चरस-
गुणः । तस्य चारमगुणिक इत्यन्ये । हैमन्तिकः । हैतुकः । याजुष्कः । वामन-
मतेन । वार्षिकः । ज्योतीष्यधिकृत्य कतो ग्रन्थः ज्योतिषम् । सञ्ज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति ॥

अथवा । अनुबन्धकृतमनित्यमित्यौर्न भवति । ज्योतिषिकः । गण-
निपातनादैर्जभावः । ज्योतीषि ग्रहनक्षत्रादीनि वेत्ति ज्योतिषिक (२) इति
वामनक्षीरस्वामिनौ ॥ सांहितिकः । संहितापदे विषयभूते प्रत्ययं लभते । पद-
विषयां संहितामधीयानः सांहितिकः । अन्यत्राण् । सांहित इत्यन्यः । शार-

(१) यद्वाङ्मरागश्चर्चा तत्प्रकारख्यापको ग्रन्थोऽपि चर्चा इत्यधिकम् ।

(२) ज्योतीषि ग्रहादीनधिकृत्य कतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्योतिषं वेद
ज्योतिषिकः । इति पा० ।

दिकः । सांघाटिकः । सङ्गता घटाः सङ्घटेत्यन्यः । सहघटया सघटेत्यन्यः ।
सङ्घट इत्यपरः (१) । वार्त्तिकः । ऐतरिकः । वामनमेतेन ॥ ३०६ ॥

श्लक्ष्णानुसूलक्षणसङ्ग्रहास्युर्ग्रीष्मो निरुक्तं पुनरुक्तमत्र ।

आथर्वणोऽथ प्रथमानुकल्पौ क्रमेतरन्यायकृतान्ततन्त्रम् ३०७

श्लाक्षिकः । केचित् श्लक्षणाशब्दात्स्त्रीलिङ्गात्प्रत्ययं मन्यन्ते (२) । अनु-
सूयैर्न्यविशेषः । आनुसुकः । केऽण्डर इति ह्रस्वत्वे । लाक्षणिकः । साङ्ग्रहिकः ।
ग्रीष्मिकः । चन्द्रमतेन । नैरुक्तिकः । पौनरुक्तिकः । आथर्वर्षिः । तेन प्रोक्तो
वेद आथर्वणः । तं वेत्यधीते वा । आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्यात् श्लुग् न
भवति । प्राथमिकः । प्रथमो गुणः प्रथमगुण इत्यन्यः । प्रथमकल्पादन्योऽनु-
कल्पः । आनुकल्पिकः । क्रमादिशरः क्रमेतरः (३) । आक्रम इत्यर्थः । क्रामे-
रिकः । नैयायिकः । कृतान्तं वेत्ति कार्तान्तिको मौहूर्त्तः । कृतान्तमाह पृच्छति
वा । कार्तान्तिक इत्यन्यः । तन्यते तन्त्र्यते वानेन । तन्त्रं वैदिकं ज्योति-
षादि । तान्त्रिकः । ज्ञातसिद्धान्तः ॥ ३०७ ॥

अनुगुणवर्षाशरद्विपदा भारतपदपदानुपदम् ।

अनुलक्ष्याख्यानं स्याद्विशेषपरिषन्मुहूर्त्तमप्येके ॥ ३०८ ॥

गुणस्य सदृशं गुणमनुगतं वा । अनुगुणम् । आनुगुणिकः । वर्षाश्च
शरच्च वर्षाशरदम् । वर्षाशरदिकः । द्विपदिकः । विपदेति वामनः । भार-
तिकः । पदं पदमध्येता । वीप्सायां द्विर्वचने निपातनात्पूर्वपदस्यैत्वे । पादेप-
दिकः । पदमनुगतम् अतुपदम् । आनुपदिकः । लक्ष्यमनुगतम् अनुलक्ष्यम् ।
आनुलक्ष्यिकः । आख्यानिकः । अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुर्विशेषः । तं तत् शास्त्रं
वा वेत्ति । वैशेषिकः । पारिपदिकः । पर्षच्छब्दोऽपि । परिपदपापदाविति
वामनः । मौहूर्त्तिकः । वामनमेतेन तु । मौहूर्त्तः । मुहूर्त्तमित्युपलक्षणम् ।
तेन नैमित्तिकः । अस्मिन्मते नैमित्तः ॥ ३०८ ॥

(१) सटेत्यन्यः । सट इत्यपरः । सङ्घट्टो रचना । या पांचालीवैदर्भीत्यादिपदैर-
लङ्कारशास्त्रे व्यवह्रियते तल्लक्षणपरो ग्रन्थोऽपि लक्षणया सङ्घट्टस्तनधीते वेदं वा
साङ्घट्टिकः । केचित् सङ्घाटम्पठन्तीत्यधिकम् । (२) पुनरुक्तं श्लक्ष्णमनुपदमिति
त्रितयं ग्रन्थविशेषवाचीत्यधिकम् । (३) क्रमेतरेति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञेति पा० ।

सुलक्षब्राह्मणावेतौ पदोत्तरपदादिकाः ।

असंसर्गाङ्गयर्मत्रिक्षत्रादिव्या परा मता ॥ ३०९ ॥

सौलक्षिकः । ब्राह्मणिकः । पदोत्तरपदं वेत्यधीते वा पादोत्तरपदिकः । शकटाङ्गजस्तु पदोत्तरपदेभ्यश्च इति सूत्रमाह । अस्यार्थः । पदशब्द उत्तरपदं यस्य ततः पदशब्दात्पदोत्तरशब्दाच्च ठः । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तकृत्वाख्यानाख्यायिकादृण् इत्यनेन तु पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदात्यदिकः । पदोत्तरपदात्पदोत्तरपदिकः । बहुवचनं सर्वभङ्गपरिहारार्थम् । संसर्गादिवर्जितात्परो विद्याशब्दघृणं लभते । वायसविद्यिकः । सार्वविद्यिकः । असंसर्गादेरिति किम् । सांसर्गविद्यः । शकटाङ्गजमतेन । आङ्गविद्यः । धर्मविद्यः । त्रैविद्यः । अवयवा विद्या त्रिविद्येति कर्मधारयात्प्रत्ययश्रुतिः । तिसृणां विद्यानां बोद्धेत्यर्थे द्विगोः श्लुचि त्रिविद्यः । क्षात्रविद्यः ॥ ३०९ ॥

कल्पलक्षणसूत्रान्तमकल्पादिमतं बुधैः ।

आख्यानाख्यायिकावाची श्लुग्द्विगोः सर्वसादितः ॥ ३१० ॥

सातृणां ब्राह्म्यादीनां कल्पः पूजाद्यर्थं शास्त्रम्, सातृकल्पिकः । रासायनकल्पिकः । गौलक्षणिकः । वार्त्तिकसूत्रिकः । साङ्गहसूत्रिकः । अकल्पादीति सूत्रस्यैव विशेषणं तेन काल्पसूत्रः । आख्यानवाचिभ्य आख्यायिकावाचिभ्यश्च ठण् इत्यर्थः । यवक्रीतमाख्यानमधीते यावक्रीतिकः । एवं प्रियंगवाविमानप्रभृतयः (१) उदाहार्याः । वासवदत्तामाख्यायिकामधीते वासवदत्तिकः । एवं सुननोहरानमैदासुन्दरीतरङ्गवतीविलासवतीप्रभृतयः आख्यायिकाशब्दाष्टणि द्वष्टव्याः । वासवदत्तादिसाहचर्याद्ग्रन्थोऽपि तथोच्यते । यथाऽग्निसहचरितो ग्रन्थोऽग्निः । द्विगोः समासात्सर्वशब्दादेः सादेश्च शब्दादृण् तस्य च श्लुक् । शकटाङ्गजस्त्वण्ठयोः । पञ्चकल्पः । त्रिलक्षणः । त्रिसूत्रः । असंसर्गत्यादिना ठण् तस्य श्लुक् तथा द्वितन्त्रः । पञ्चव्याकरणः । सह वार्त्तिकेन यो ग्रन्थः स सवार्त्तिकः । तं वेत्ति ठणो लोपे सवार्त्तिकः । एवं ससङ्ग्रहः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । आकृतिगणोऽयम् । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञेयाः ॥ ३१० ॥ इत्युक्त्यादिः ॥

(१) यावक्रिकः । प्रियंगविकः । प्रियंगुकः । आविमारविकः । आविसारकरित्यधिकम् ।

क्रमः शिक्षा पदं चैव मीमांसा सामसंयुता ।

उपनिषत्तथा ज्ञेया गणे क्रमादिसंज्ञिते ॥ ३११ ॥

क्रमादिभ्य इत्यनेन क्रमादेस्तद्वैत्यधीतेऽर्थे को भवति । क्रमं वैत्यधीते क्रमकः । शिक्षा ग्रन्थविशेषः । शिक्षकः । पदकः । मीमांसा ग्रन्थविशेषः । मीमांसकः । सामकः । उपनिषद्वेदान्तो रहस्यं च । उपनिषदकः । एतदर्थमेवाकारोच्चारणम् । शेषाणां कप्रत्ययेऽपि साध्यं सिद्धम् । अकप्रत्ययस्य टित्वप्रज्ञानं युक्तम् । तेन शिक्षकी मीमांसकीत्याद्युपपन्नं स्त्रियां लक्ष्यते न त्वाङीति ॥३११॥

इति क्रमादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितायां ध्वीयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ समूहविकारावयवचतुरर्थवैत्यधीतेविहिततद्धितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अध्यात्ममुक्तीहपरत्रशेषा—कस्मादमुत्रोर्ध्वदमाधिदेवाः ।

ऊर्ध्वदमश्रौर्ध्वमुहूर्त्तसर्वलोकावसुष्मिन्नधिभूतनिष्ठाः ॥३१२॥

अध्यात्मादेरित्यनेनाध्यात्मादेः शेषे ठञ् भवति । अध्यात्मे भवम् आध्यात्मिकम् । मुक्तौ भवम् नौक्तिकम् । ऐहिकम् । आगमिकोऽयं शब्दः । यथा—पञ्चायतनमैहिकम् । किमस्य गणपाठेन । लोके चेहत्यमित्येव भवतीति कश्चित्सचेताः । परत्रासुष्मिन्नमुत्रशब्दाः परस्य लोकस्य वाचकाः । परत्रलोके भवम् पारत्रिकम् । शेषे भवाः शैषिकाः । अकस्मादित्यनेन हेतुशून्यः कालो लक्ष्यते । तत्र भवम् । आकस्मिकम् । अमुत्रलोके भवम् आमुत्रिकम् । और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वं भव इत्यर्थः । केचिदूऊर्ध्वदमोर्ध्वदेहशब्दावनुशक्तिकादिषु मन्यमाना और्ध्वदामिकम् । और्ध्वदैहिकमित्युदाहरन्ति । अधिदेवे भवम् आधिदैविकम् ॥ और्ध्वदमिकम् । ऊर्ध्वशब्दप्रमाणार्थोऽव्ययमनव्ययमूर्ध्वशब्दोऽप्यस्ति । मुमागमोऽन्येषाम् । और्ध्वनौहूर्त्तिकः । तत्रोर्ध्वमौहूर्त्तिक इति ज्ञापकादुत्तरपदस्यैव ॥ सार्वलौकिकम् । अमुष्मिन्नलोके भवम् आमुष्मिकम् ॥ आधिभौतिकम् । निष्ठायां भवम् । नैष्ठिकम् । यथा—

श्रुतदेहविसर्जनः पितृश्चिरमश्रूणि विसृज्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ ३१२ ॥

स्यात्समानस्तदादिश्च तथा लोकः परेहतः ।

ऊर्ध्वोर्ध्वमः परो देहोऽध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ३१३ ॥

सामानिकः । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । पारलौकिकम् ।
ऐहलौकिकम् । और्ध्वदेहिकम् । यथा—अकरोच्च तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या
पितृकार्यकल्पवित् ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ ३१३ ॥ इत्यध्यात्मादिः ॥

नदीपावापुरो मावा श्रावस्ती धातकी मही ।

वनाढासी च कौशाम्बी शाल्वाथो वडबा वृषे ॥ ३१४ ॥

नदीकल्यादेर्दण्डकजित्यनेन नद्यादिकल्यादिभ्यां शेषेऽर्थे दण्डकजी
क्रमेण भवतः । नद्यां जातो भवो वा नादेयः । पावा नगरी । पावेयः ।
पामेति वामनः । पाठेति भोजः । पौरेयः । मावा नगरी । मावेयः । मायेति
भोजः । वामेति वामनः । श्रावस्ती नगरी । श्रावस्तेयः । धातकेयः ॥
माहेयः । वनवासी नगरी । वानवासेयः । वानकौशाम्बेयः । शाल्वेयः ।
मात्वा नगरीत्यन्यः । वाडवेयः । वृषः । वाडबोऽन्यः ॥ ३१४ ॥

कौशाम्बी वनसेतकी गिरिगरी वाराणसी खादिरी—

दार्वा काशफरी च पूर्वनगरी नद्यादिरेवं गणः ।

कत्तिः कुण्डनपुष्करौ च नगरीकुम्भ्युम्भिमाहिष्मती—

वर्मत्योऽथ च पौदनो निगदितो ग्रामस्तथा पुष्कलः ॥ ३१५ ॥

कौशाम्बी नगरी । कौशाम्बेयः । कौशाम्बीयेन वणिजेति चिन्त्यम् ।
कौशाम्बीत्यन्यः । वानेयः । सेतकी पुरी सेतकेयः । गिरिरिदं गैरेयम् । शिला-
जतु । गारेयः । वाराणसी नदी । तस्या अदूरभवा वाराणसी । वाराणसेयः ।
खादिराणामदूरभवा खादिरी नगरी । खादिरेयः । दार्वा पुरी । दार्वेयः ॥
काशफरी नगरी । काशफरेयः । अन्यस्तु शफरीत्याह । काशस्थलीति वाम-
नः । पौर्वनगरेयः । अन्यस्तु निपातनादित्वे ह्रस्वत्वे च पूर्वनगरेय (१)

(१) केचित्तु पूर्वनगिरीति पठन्ति । विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति ।
पौरेयम् । वानेयम् । गैरेयम् । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणमित्यधिकम् ॥

इत्याह ॥ आदैजाद्यभ्यो ङे प्राप्ते । आवस्त्यादिभ्य ईरीपान्त्यादकञ् इत्यने-
नाकञि । शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ इति नद्यादिः ॥

कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । बहुव्रीहिर्वा कत्तिः । अस्मादेव निपातनात् कु-
शब्दस्य किं शब्दस्य वा कदादेशः । कत्त्रयाणां कत्त्रेर्वा गर्दभ्या इदम् । कात्त्रे-
यकम् । कुण्डिनं पुरम् । कौण्डिनेयकः । कुडिनेति वामनः । पौष्करेयकः ।
मागरेयकः । नगरशब्दः संज्ञावाची गृह्यते । कुम्भिनर्मान ग्रामः । कौम्भेयकः ।
औम्भेयकः । औम्भिरित्यन्ये । उम्भिरित्यन्यः । साहिष्मती नाम नदी पुरी-
वा । साहिष्मतेयकः । वर्मती नदी । वर्मतेयकः । चर्मणवतीति वामनः ।
पुदना नाम नदी । तस्या अदूरभवं पौदनं नान नगरं ग्रातो वा । पौदनेय-
कः । सोदन इति भोजः । सोदन इति वामनः । ग्रामेयकः । ग्रामाद्यञ्खजा-
वित्यनेन ग्राम्यो ग्रामीण इत्यपि ॥ पुष्कलो बाहीकग्रामः पौष्कलेयकः ॥३१५॥

कुण्ड्याकुड्ये ग्रामात्कुण्ड्याकुण्यावुल्ये वन्यामुल्ये ।

उख्यातृण्ये भाण्ड्यावुल्ये प्राज्ञैः प्रोक्ते यल्लोपे च ॥३१६॥

कुण्ड्या अन्ध्रदेशे नदी । कौण्डेयकः । कौडेयकः । ग्रामस्य कुण्ड्या ।
ग्रामकुण्ड्या ग्रामी नगरं वा । ग्रामकुण्डेयकः । कौण्डेयकः (१) । वालेयकः ।
वानेयकः । मौलेयकः । औखेयकः । तार्णेयकः । भाण्डेयकः । वौलेयकः ।
यल्लोपे चेति यस्य लोपइत्यर्थः । कुड्याया यलोपश्चेति गणसूत्रं वामनोक्तमुप-
लक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ विद्युन्माला छन्दः । मौगीचेत्सा विद्युन्माला ॥३१६॥

इति कत्र्यादिः ॥

गहानृशंसी समशुक्लपक्षौ खाडायनानन्तरपार्श्वतोऽन्याः ।

इष्वग्रसाड्यन्तरभौजिवैज्याध्यश्वीष्वनीकैकपलाशिकाङ्गाः ३१७

गहादित्यदाद्यादैजाद्यचो जिह्वाकात्यहरितकार्याच्छ इत्यनेन गहादेः
शेषेऽर्थे ङो भवति । गहे ग्रामे भवो जातो वा । गह्वीयः ॥ नृञ् शंसति
द्रुह्यतीति नृशंसः । द्रोहार्थे शंसतिर्द्रष्टव्यः । न नृशंसोऽनृशंसः । तस्यापत्यम्
आनृशंसिः । आनृशंसीयः । समीयः । समादागतं समीयम् । नृहेतोर्मयङ्कृष्यौ

वा । समलूप्यं समसमयमपि । लुक्तपक्षीयम् । खाडायनी मुनिः । खाडायनीयः । खाडायनिरिति भोजः । अनन्तरीयः । पार्श्वत आगतः पार्श्वतीयः । मुखपार्श्वैकाक्षो लोपश्चेति गणतूत्रमाह वामनः । अस्माभिस्त्वन्यदीयमतमाश्रित्य त्रयाणां सामान्येन पाठः कृतः । अन्यदीयः । तथा च—

अन्यदीयविशिखेन केवलं—निस्पृहस्य भवितव्यमाहृते ॥

इषोरग्रम्—इष्वग्रम् । इष्वग्रीयः (१) ॥ साडस्यापत्यं साडिः । साडी-यः । अन्तरीयः । तथा च—

पर्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं—संजज्ञेयुतकमिवान्तरीयमूर्ध्वः ॥

भोजस्यापत्यं भौजिः । भौजीयः । भोजिरित्यन्यः । वैजीयः । अश्वस-धितिष्ठति अध्यश्वः । तस्यापत्यं आध्यश्विः । आध्यश्वीयः । इषूणामनीकम् इष्वनीकम् । इष्वनीकीयम् । एका चासौ पलाशिका च एकपलाशिका । एकपलाशिकीयः । एकपलाश इति वामनः । अङ्गीयः ॥ ३१७ ॥

अन्तस्थोत्तमदैवशर्मिषिपमव्याज्यासुरिश्रौतयः—

शौङ्गिः शैशिरिपूर्वपक्षमगधा दन्ताग्रकाठेरणी ।

मत्त्वर्थापरपक्षमुत्तरकतौ वात्मीकिवाराटकी—

कामप्रस्थसमानशाखमुखतोऽवश्यन्दनामित्रयः ॥ ३१८ ॥

अन्ते तिष्ठतीत्यन्तस्थः । अन्तस्थीयः । अन्तस्था नगरीत्यन्यः । उत्त-मीयः । देवशर्मणोऽपत्यं दैवशर्मिः । दैवशर्मीयः ॥ विषमे देशे भवो विषनीयः । विषमादागतं विषनीयम् । विषनरूप्यम् । विषमनुयम् । समविषमौ नाम ग्रामावित्यन्ये । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्याडीयः । असुरस्य श्रुतस्य शुङ्गस्य शिशिरस्यापत्यं तत्र भवः । आशुरीयः (२) । श्रौतीयः । शौङ्गीयः । शैशिरीयः । पूर्वपक्षीयः । केचित्पूर्वपक्षापरपक्षभव इति पठन्ति । तन्मते पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां तत्र भव इत्यर्थे ङोऽन्यत्र ठणेव । पूर्वपक्षिकः । आपरपक्षिकः । मगधीयः । दन्तयोरग्रं दन्ताग्रम् । अन्यद्वष्वग्रदन्ताग्रौ ग्रामावित्याह ॥ दन्ताग्रीयः । कठ-स्येरणः कठेरणः । तस्यापत्यं काठेरणिः । काठेरणीयः । काठेरिणिरित्यन्यः । मत्त्वर्धीयः । मत्तुवर्थ इति वृद्धः । अपरपक्षीयः । उत्तरीयं वस्त्रम् । तथा च—

(१) इष्वग्रीयो व्रणः । इष्वग्रं नाम ग्राम इति केचित् ।

(२) आशुनोलीत्याशुत, क्विन्तमेतत्—आशुतीयमिति पा० ।

सरिदुत्तरीयमिवसंहतिमत्सतरङ्गरङ्गिकलहंसकुलम् ॥

कतीयः । वात्मीकीयः । यथा—रथस्वनोत्कर्णमृगे वात्मीकीये तपोवने ।

वराटकस्य वाराटकिः । वाराटकीयः । वाराटकिरित्यन्यः ॥ कामप्र-

स्थीयः । इति वामनः (१) । समानाशाखा यस्यासौ समानशाखः । समानशा-
खीयः । मुखतीयः । अवस्यन्दनीयः । अवस्यन्द इत्यन्ये । अमित्रस्यापत्यं
आमित्रिः ॥ आमित्रीयः ॥ ३१८ ॥

एकाधमोत्तमाच्छाखो ग्रामश्चैकसमानतः ।

लावेरण्यग्निशर्माणवाहिंस्येकतसौ तथा ॥ ३१९ ॥

शाख इति कृतं ह्रस्व इत्यर्थः । एकशाखीयः । अधमशाखीयः । उत्तम-
शाखीयः । एकग्रामीयः । समानग्रामीयः । लावस्येरणो लावेरणः । तस्यापत्यं
लावेरणिः । लावेरणीयः । सौवेरणिरित्यन्यः । अग्निशर्मीयः । अग्निशर्मि-
रित्यन्यः । अहिंसस्यापत्यम् आहिंसिः । आहिंसीयः । एकतीयः ॥ ३१९ ॥

क्षेमधृत्विश्च सौमित्रिरेकवृक्षौपविन्दवी ।

हंसवृद्धौ तथाश्वत्थितन्त्वग्रौद्वाहमानयः ॥ ३२० ॥

क्षेमधृत्विनोऽपत्यं क्षेमधृत्विः । क्षेमधृत्वीयः । सौमित्रीयः । एकवृ-
क्षीयः । औपविन्दवीयः । हंसीयः । वृद्धीयः ॥ अश्वत्थो नाम कश्चिद्वृक्षकारि ।
तस्यापत्यम् आश्वत्थिः । आश्वत्थीयः । तन्त्वग्रीयः । औद्वाहमानीयः ॥ ३२० ॥

कुट् च स्वराजपूजनदेवानां णिच्छवेणुकादिभ्यः ।

प्रस्थोत्तरपदवेत्रकमध्योत्तरकाश्च मध्यमिका ॥ ३२१ ॥

स्वकीयः । पाणिन्यादयस्तु स्वदेवशब्दौ न पठन्ति । तन्मते सौवं दैव-
मित्येव भवति । वामनमतेन । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् कुट्छाभावेऽण्
प्रत्यये सौवम् । उत्सादेश्चाजित्यनेनाजि । दैवमित्यपि संभाव्यते । महाकवि-
प्रणीतप्रयोगदर्शनं चेत्स्वीक्रीयते । तदा गहादिपाठः समाश्रयणीयः ॥ तथाहि
रुद्रस्य— विष्णोः सहजः पयोधरतटः कान्तोऽङ्गको विभ्रमः ।

कण्ठाप्रलेपमुह्यं पञ्चमरवः श्लाघ्यो गुरुर्मन्मथः ।

(१) वामप्रस्थीय इति वामन इति पाठः ।

सम्बन्धी विनयश्चिरं सहचरीलीलेति पश्याङ्गना—
यस्यां स्वीयपरिग्रहं न रह्यन्त्येकान्तयाता अपि ॥

यथा वा । एभिर्निर्दर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः ॥ राजकीयः ।
राज्ञ इदं राजकीयमित्यपि ॥ परकीयः । जनकीयः । देवकीयः ॥

णिच्छेति णोऽनुबन्धच्छप्रत्यय इत्यर्थः । वेणुभिर्निर्वृत्तो वेणुकः । तत्र
भवो जातो वा । वैणुकीयः । प्रास्थीयम् । प्रस्थके भवः—प्रास्थकीय इत्यन्यः ।
श्रौत्तरपदीयः । वैत्रकीयः । माधीयः । श्रौत्तरकीयः । मध्ये भवा—मध्यमि-
का नाम नगरी । तस्यां भवो माध्यमिकीयः । मध्यमक इत्यन्यः । एते त्रयो
वामनमतेन । निपुणके भवो निपुणकीय इति केचिदुदाहरन्ति । वेणुकादिर्ग-
हादावाकृतिगणः । तेनाभयनन्दिस्वीकृतौ पितृकमातृकशब्दावपि संगृहीतौ ।
अङ्गमगधशब्दयोराष्ट्रात्कजि । पूर्वपक्षशुक्लपक्षापरपक्षशब्दानां कालाट्टजि ।
कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थेत्यादिना कजि । इजन्तानामाद्यात्पौत्रादीज इत्यादि-
नाजि । शेषेभ्यस्त्वणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२१ ॥ इति गहादिः ॥

काश्यच्युतौ सोदनमोदमानौ गोवासनारिन्दमदेवदत्ताः ।
संवाहसां याति च हस्तिकर्षूः कुनामचेदीकरणं हिरण्यम् ३२२

काश्यादिबाहीकग्रामाच्छेद्वज्जिठावित्यनेन काश्यादिभ्यो देशावाचित्वा
बाहीकग्रामेभ्यश्च ठज्जिठौ प्रत्येकं भवतः । काश्यो जनपदाः । तेषु भवा
जाता वा । काशिकी । काशिका । अच्युतो ग्रामः । आच्युतिकी । आच्युतिका ।
सोदनानां निवासो ग्रामो सोदनः । सौदनिकी । सौदनिका । सोदमानो
ग्रामः । सौदनानिकी । सौदमानिका । गवां वासना गोवासनः । तन्निवासो
ग्रामो गोवासनः । गौवासनिकी । गौवासनिका । गौवासन इत्यन्ये । एषां
देशादेवेहाद्यचेति छे प्राप्ते । अरिन्दमयति अरिन्दमो ग्रामः । आरिन्दमिकी ।
आरिन्दमिका । देवदत्तः प्राग्रामः । दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । अस्य काश्या-
दिषु पाठः प्राग्देशार्थः । यस्तु बाहीकेषु ग्रामस्तस्मादणेषु । दैवदत्ती । संवा-
हयतीति संवाहः । तस्य निवासोऽपि संवाहः । सांवाहिकी । सांवाहिका ।
सांवाह इत्यन्ये । संयातस्यापत्यं सांयातिरादिराजः । तस्यापत्यं युवा सांयात्यः ।
कुतूहोसलेत्यादिना गयचि तस्य बहुषु झुचि । सांयातयः । तन्निवासीऽपि
जनपदसाहचर्यादुच्यते ॥ संयातो नाम कश्चित् तस्यापत्यं सांयातिः ॥ तस्य

निवासी ग्रामः । सांयातिरित्येके । सांयातिकी । सांयातिका । हास्तिकर्पुकी । हास्तिकर्पुका । कुत्सितं नाम यस्य स कुनामा । तन्निवासीपि ग्रामः कुनामा । कौनामिकी । कौनामिका । कुनास्नोऽपत्यं कौनाम इत्यन्ये । कुलनाम इति वामनः । चेदयो जनपदः । चैदिकी । चैदिका । करणं देशविशेषः । कारणिकी । कारणिका । हैरण्यिकी । हैरण्यिका ॥ ३२२ ॥

शकुलाददशग्रामौ हिरण्यकरणस्तथा ।

सिन्धुदाससुधासोमच्छागान्मित्रस्तथा सधात् ॥ ३२३ ॥

शकुलान्मत्स्यानत्तीति शकुलादः । अथवा शुनां कुलान्यत्तीति निपातनादलोपे । शकुलादः । तन्निवासीऽपि ग्रामः । शाकुलादिकी । शाकुलादिका । शाकुलाद् इति वामनः । स्वकुलाल इत्यन्यः । दाशग्रामिकी । दाशग्रामिका । दाशग्राम इत्यन्ये । हैरण्यकरणिकी । हैरण्यकरणिका । अन्येषां हैरण्य इति प्रकृतिः । करण इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । हैरण्यिकः । परश्वादि करणमुच्यते । अन्ये ग्रामवाची हैरण्य इति पठन्ति तन्मते हैरण्यिकी । कुठारी कुठाली वा करणम् । सिन्धुदो मित्राण्यस्य सिन्धुमित्रो देशः । सिन्धुमित्रिकी । सिन्धुमित्रिका । एवं दासमित्रः । दासमित्रिकी । सौधामित्रिकी । सौधमित्रिकी । छागमित्रिकी । सहमित्राण्यस्य सधमित्रः । निपातनाद् हस्य धकारे । साधमित्रिकी ॥ ३२३ ॥

युवदेवोपतो राजः कालात्कोपादिपूर्वतः ।

शौवावतानभारङ्गी अरित्रो भोजसम्मतः ॥ ३२४ ॥

युवराजस्य निवासीपि युवराजः । यौवराजिकी । एवं देवराजोपराजौ ग्रामौ । दैवराजिकी । औपराजिकी । कालात्कोपादिपूर्वत इति कोपादयः । पूर्वं यस्यासौ कोपादिपूर्वः । कौपकालिकी । कौपकालिका । आपत्कालिकी । पौर्णकालिकी । और्ध्वकालिकी (१) । प्राक्कालीनोत्तरकालीनार्वाक्कालीनप्रभृतिप्रयोगेषु स्वप्रत्ययो दृश्यते । स भानुत्तोऽप्यवगन्तव्यः । अन्यथा बहुतरलक्ष्यक्षतिप्रसङ्गः स्यात् । शुनोऽवतानः श्वावतानो मणिः । तेन निर्वृत्तो ग्रामः । शौवावतानः । शौवावतानिकी । भारङ्गेर्निवासीऽपि भारङ्गिः । भारङ्गिकी । तारङ्गिरित्यन्ये । अरित्रस्य निवासीऽप्यरित्रः । आरित्रिकी ॥

देशादिति किम् । काशीनां क्षत्रियाणां छात्राः काशीयाः । देवदत्तो
नाज्ञ कश्चित् । तस्य छात्राः देवदत्तीयाः । देवदत्ताः । अच्युतादीनां छ-
विषयाभावेऽपि काश्यादिपाठसामर्थ्याद्वृज्जिठौ भवतः । काशिचेदिभ्यां प्रत्य-
पुरेत्यादिना बहुत्वत्वित्यादिना वाऽकजि । सांयातिभारङ्गिभ्याम् आद्यात्पौ-
त्रादीजोऽह्वाचप्राच्यभरताभ्यामित्यनेनाणि । आदैजाद्यचं छे । हस्तिकर्षूशब्दात्
प्राच्योष्ठजीत्यनेन ठजि । सिन्धुमित्रादिभ्य ईरोपान्तादकज् इत्यनेना कजि ।
शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२४ ॥ इति काश्यादिः ॥

पलदी गोमती गोष्ठी परिखा परिषत्तथा ।

बाहीकैः शूरसेनश्च नैकती च पटच्चरः ॥ ३२५ ॥

कोपान्तपलदीभ्योऽण् इत्यनेन कोपान्तात्पलद्यादेशश्च देशवाचिनः शे-
षेऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । पलद्यां देशविशेषे जातो भवो वा पालदः ।
पालदी । बाहीकग्रामलक्षणयोष्ठज्जिठयोः प्राप्तयोः । गोमती नदी । तत्स-
हचरितो देशो गोमती । गौमतः । ईरोपान्तादकजि प्राप्ते । गौष्ठः(१) । बाही-
कग्रामलक्षणयोष्ठज्जिठयोः । पारिखः । पारिषदः । पार्षदो वा । अनयो-
ष्ठेऽस्य बाहीकलक्षणयोष्ठज्जिठयोर्वा । बाहीकेषु भवो बाहीकः । गहादी-
त्यादिना छे ॥ शूरसेनः । प्रत्यपुरेत्यादिना । नैकतः । नैकीति वामनः ।
पाटच्चरः । ईरोपान्तादकजि प्राप्ते ३२५ ॥

बहोः कमलजालाभ्यां कालात्कीटोऽथ रोमकः ।

सकल्लोमोदपानौ च कमलात्कीकरो भिदा ॥ ३२६ ॥

बाहुकीटः । कामलकीटः । जालकीटः । कालकीटः । कलकूट इति
वामनः । रोमकः । देशादेवैराद्यच इत्यनेन छे ॥ सकल्लोमि भवः । सकल्लोमः ।
निपातनान्नलोपः । अयं भोजमतेन । यकल्लोमन् इति वामनः । यकल्लोमनखं
चेत्यन्येऽपि । शकटाङ्गजस्तूदग्रामाद् यकल्लोम इति विशेषसूत्रमाह । उदग्राम-
वाची याकल्लोमोऽजि । अन्यो याकल्लोमनः । औदपानः । कामलकीकरः ।
कामलभिदः । अनुक्तानां तु बाध्यबाधकभावः स्वयं द्रष्टव्यः ॥ ३२६ ॥

इति पलद्यादिः

(१) गौष्ठी । अन्ये तु गोष्ठीति पा० ।

कच्छः कुलूतः परिसिन्धुसाल्वौ गन्धारसिन्धू स्थलसिन्धुवर्णौ ।
कश्मीररङ्कू कुरुसक्तुसिन्धू विजापकहीपकुलानुपण्डाः ३२७

कच्छादेरित्यनेन कच्छादेः शब्दगणादेशवाचिनः शेषेऽर्थेऽण् भवति ।
कच्छे भवः काच्छः । कौलूतः । चलूप इत्यन्ये । परसिन्धुपु भवः पारसै-
न्धवः । हृद्गसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैच् ॥ साल्वः । गान्धारः । सिन्धुपु
भवः-सैन्धवः । कम्बलः । स्थालसैन्धवः । वर्णुर्नाम हृदः । तस्यादूरभवो
देशो वर्णुः । तत्र भवो वार्णवः । कश्मीरेषु भवः काश्मीरः कुङ्कुमः । रा-
ङ्गवः । यद्वा रङ्गुर्मृगविशेषः । राङ्गवं मृगरोमजम् । कीरवम् । कुरुयुगन्धरा-
द्वैत्यनेनाकजपि कीरवकोऽश्वादिः । साक्तुसैन्धवः । विजापकः । विजावक इति
भोजः । द्वैपः । कौलः । अयं वामनमतेन । कुल्व इत्यन्यः । आनुपण्डः ।
अनूपण्ड इत्यन्ये ॥ ३२७ ॥

अङ्गारानूपकम्बोजा रङ्गुकर्णुविरूपकाः ।

मधुमानन्तरीपश्च वापवाहावजात्परौ ॥ ३२८ ॥

आङ्गारः । चन्द्रमतेन । आनूपः । काम्बोजः । राज्जवः । कर्णवः ।
वैरूपकः । त्रयं वासनमतेन । मधुमान् पर्वतः । तत्र भवो साधुमतः । आ-
न्तरीपः । आजवापः । द्वयं चन्द्रमतेन ॥ आजवाहः ॥

एतेषां शब्दानां नृत्तस्थेऽकञ् इत्यनेनाकजि ॥ काच्छकी मनुष्यः । काच्छ-
कमस्य हसितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य जल्पितम् ।
एवं सर्वत्र । तथा अपदात्तौ साल्वात् । गोयवाग्वोरित्याभ्यामकञ् भवति ।
साल्वको मनुष्यः । अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिः । साल्वमस्य
हसितम् । साल्वकी गौः । साल्विका यवागूः । द्वैपान्वर्थीति वचनात् ।
यमुना द्वीपे जातो भवो वा । द्वैपको व्यासः (१) । राष्ट्रार्थादकजि प्राप्ते ।
बहुत्वैतित्यनेन वा वचनम् । अत्र प्रायेण कच्छादयः शब्दाः । जनपदवा-
चिनः ॥ ३२८ ॥ इति कच्छादिः ॥

(१) द्वीपादनुसमुद्रं गतः । द्वैपो मनुष्यः । द्वैप्यमस्य हसितम् । अनु-
समुद्रमिति किम् । अनुनदि यो द्वीपस्तस्माद् द्वैपको व्यासः । द्वैपकमस्य
हसितम् । इति पा० ।

धूमार्जुनावावयगर्तधोषाः-षडण्डसाकेतशशादनाश्च ।

संस्तीयतीर्थारुणमित्रवर्चा-द्दीपान्तरीपोज्जयनीविदेहाः ३२९

धूमादिदेशप्राक्छाग्निवक्त्रवर्त्तान्तादित्यनेन धूमादेः शब्दागणादकञ् भवति । धूमो ग्रामः । तत्र भवो धौमकः । ऋज्व्यो नावोऽस्य ऋजुनौः । तस्य निवासस्तन्निर्वृत्तो वा । आर्जुनावः । तत्र भवः । आर्जुनावकः । छे प्राप्ते । अथायं बाहीकग्रामस्तदाद्यापवादयोष्ठज्जिठयोरकञ् । आवये भवः-आवयकः । आवयो नदीग्राम इत्यन्ये । आवयात्तीर्थे । आवयकं तीर्थम् । आवयस्यदित्यन्यः । गार्त्तकः । घौषकः । षाडण्डकः । षडाण्ड इत्यन्यः । साकेतकः । शशादनकः । साषादन इति वामनः । सांस्तीयकः । संस्फीय इत्यन्ये । तीर्थकः । अरुणो ग्रामः । आरुणकः । मैत्रकः । वार्चकः । द्वैपकः । आन्तरीपकः । औज्जयनकः । विदेहकः ॥ ३२९ ॥

सत्रासाहानर्तपाठेयपल्लयः शष्पाराङ्ग्यौ धार्तराज्ञौ च कुक्षिः ।

द्वयाहावत्रयाहावपाथेयवज्र्या आञ्जीकूलो माठरो बर्बरश्च ३३०

सत्रासाहो राजा । तन्निवासोऽपि सः । सत्रासाहकः । आनर्तः क्षत्रियः । तन्निवासोऽपि सः । आनर्तकः । पाठेयस्य निवासोऽपि सः । पाठेयकः । पल्लिभिर्ल्लनिवासः । पाल्लकः । शष्पाणां बालवृत्तानां स्थानं शष्पम् । शाप्यकः । अराज्ञीनाम काचित्स्त्री । तस्या निवास आराज्ञी नगरी । आराज्ञकः । आराज्ञीत्यन्यः । धृता राजानो येन स धृतराजो नृपः । तन्निर्वृत्ता धार्तराज्ञी नगरी । धार्तराज्ञकः । धार्तराष्ट्रीत्यप्यन्ये पठन्ति । तत्र धृतं राष्ट्रमनेन धृतराष्ट्रो राजा । तन्निर्वृत्ता धार्तराष्ट्री नगरी । धार्तराष्ट्रकः । कुक्षिर्नगकुक्षौ ग्रामः । कौक्षकः । समुद्रकुक्षिरित्यन्ये पठन्ति । तन्मते सामुद्रकुक्षकः । द्वायाहावौ यस्मिन् द्वायाहावो ग्रामः । एवं त्रयाहावः । द्वैयाहावकः । त्रैयाहावकः । पाथेयो ग्रामः पाथेयकः । वज्र्यो ग्रामः । वाज्र्यकः । आञ्जी कूलो नाम ग्रामः । आञ्जीकूलकः । अञ्जिकूल इति भीजः । माठरो ग्रामः । माठरकः । बर्बरो देशविशेषः । बर्बरकः । बर्बड इत्यन्यः ॥ ३३० ॥

दक्षिणापथपट्टारौ समुद्रो नौमनुष्ययोः ।

मद्रकूलं च भक्षाली राजशब्दात्स्थलीगृहे ॥ ३३१ ॥

दक्षिणः पन्था दक्षिणापथः । ड्याट्त्वे ह्रस्वश्च बहुलमिति बहुलवचना-
दतः पाठाद्वा दीर्घः । दाक्षिणापथकः । पट्टारो ग्रामः । पाट्टारकः । सामु-
द्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र सामुद्रं लवणं जलं वा । मद्राणां कूलं
मद्रकूलम् । तत्समीपे ग्रामो मद्रकूलः । माद्रकूलकः । भक्षाली ग्रामः । भाक्षा-
लकः । भक्षादीत्यन्यः । राजस्थलकः राजगृहं नगरम् । राजगृहकः ॥३३१॥

माहकादानकान्माषाद्वोषमानादृमद्रकात् ।

दाण्डायनसमुद्राभ्यां स्थलीशब्दः परो मतः ॥३३२॥

माहकानां स्थली माहकस्थली । माहकस्थलकः । आनृकस्थलकः । मा-
पस्थलकः । घौषस्थलकः । मानस्थलकः । मानकस्थलीत्यन्यः । आट्टस्थलकः ।
साद्रकस्थलकः । दण्डस्यापत्यं दाण्डिः । तस्यापत्यं युवा दाण्डायनः । तस्य स्थली
दाण्डायनस्थली । दाण्डायनस्थलकः । सामुद्रस्थलकः । अयं दिग्बस्त्रमतेन ॥३३३॥

अर्जुनवातएडायनविनादवाणियावसायवाटूराः ।

कूलात्सौवीरेष्विमकान्तशकुन्तीकषायाश्च ॥३३३॥

अर्जुनः पार्थोऽन्यो वा । तन्निवासोऽपि ग्रामोऽर्जुनः । आर्जुनकः ॥
वातएडायनकः । अयं वामनमतेन । अवतण्ड ऋषिग्राम इत्यन्यः । वतण्ड
इत्यपरः । विनादो ग्रामः । वैनादकः । अनुकम्पितो वणदत्तो वणियः ।
वाणियकः । अवसायो ग्रामः । आवसायकः । अयं वामनमतेन । वाटयतीति
वाटूरो ग्रामः । वाटूरकः । खाटूर इत्यन्यः । कौलको भवति सौवीरश्चेत्
कौलोऽन्यः । कुलादित्यन्ये पठन्ति ॥ इमः कश्चित् । तस्य कान्त इमकान्तः ।
ऐमकान्तकः । शाकुन्तकः । काषायकः । अयं वामनमतेन । छविष्येभ्यः प्राप्ते
वाहीकग्रामेभ्यश्च ज्जिठयोः परिशिष्टेभ्योऽपि । विदेहानर्त्तपाठेयपाठेयानां प्र-
स्थपुरेत्यादिनाऽकजि सिद्ध आदेशार्थः पाठः । तेन विदेहानामानर्त्तानां च
सन्निधाणां स्वं विदेहकम् । आनर्त्तकम् । पाठेयस्य स्वं पाठेयकम् । एवं पट्टा-
रमाठराराज्ञीघातर्त्तराज्ञीनामीरोपान्तत्वादकजि द्रष्टव्यम् ॥३३३॥ इति भूमादिः ॥

सन्ध्या पञ्चदशी शश्वदमावास्या त्रयोदशी ।

प्रतिपत्सन्धिवेलाथ पौर्णमासी चतुर्दशी ॥३३४॥

सन्ध्यादिभावर्युभयोऽण् इत्यनेन । सन्ध्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः शेषेर्धोऽण् भवति । सन्ध्यास्तस्यकालः । तत्र भवं सान्ध्यं कर्म । यथा—मनैव सिद्धराज-
वर्णने— जातेयस्यप्रयाणेतुरगखुरपुटोत्खातरेणुप्रपञ्चे—

तीव्रंध्वान्तायमानेप्रसरतिबहलेसर्वतोदिक्कनस्मिन् ।

भास्वच्चन्द्रार्कविम्बग्रहगणरहितंव्योमव्रीक्ष्यप्रसुग्धाः—

सांध्यंकर्मरभन्तेशिशुमुनिवटवोजातसंध्याभिशङ्काः ॥

पञ्चदशानां पूरणीयं पञ्चदशी । पाञ्चदशः । शश्वद्भवं शाश्वतम् ॥
अशश्वत इत्यतः शाश्वतिक इति ठणपि । शकटाङ्गजनतमेतत् । सम्पदिति-
वामनः । आमावास्याः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्याशब्दादपि भवति ॥
आमावस्यः । त्रयोदशानां पूरणी त्रयोदशी । त्रायोदशः । प्रतिपद्यन्तेऽहा-
न्यस्याः प्रतिपत् पक्षतिः ॥ सन्ध्याप्रातिपदेनेव व्यतिभिन्ना हिमांशुना ॥

सन्धिवेला सन्धिकालः । सांधिवेलः । पूर्णो माश्वन्द्रो मासो वाऽय्यं
तिथौ पौर्णमासी । अतएव गणपाठादणि । तत्र भवः पौर्णमासः । चातुर्दशः ।
कन्या कालाट्टज् इत्यनेन ठञि प्राप्तेऽण् विधानम् ॥ ३३४ ॥

इति सन्ध्यादिः ॥

अश्मपादाशनिह्लादपिशाचाः शकुनिर्जयः ।

त्सर्वाकर्षपिचण्डाश्च निचयश्च नयो हृदः ॥ ३३५ ॥

कोऽश्मादेरित्यनेनाश्मादेः सप्तन्यान्तात्तत्र साधुरित्यर्थे को भवति ॥
अश्मन्यश्मकर्षणि कुशलः अश्मकः । पादप्रक्षालनादौ कुशलः पादकः । अश-
निनिपातने साधुः अशनिकः । ह्लादे प्रह्लादने साधुः ह्लादकः । पिशाचा-
पनयये साधुः पिशाचकः । शकुनिस्तग्रहणादौ साधुः शकुनिकः । जयकः ।
त्सरकरणे साधुः त्सरकः । आकर्षणम् । आकृष्यत आकर्षन्त्यस्मिन्निति वा ।
आकर्षो द्यूतम् । अक्षः शारिफलकं च (१) तत्करणे साधुः आकर्षकः । पिच-
ण्डापनयने साधुः पिचण्डकः । निचयकः । चय इत्यन्यः । नयकः । हृदकः ॥

(१) शारिफलकम् । आकृष्यते सुवर्णादिकमस्मिन्नित्याकर्षो निकषोपलः ।
तत्र कुशल आकर्षकः । आकषेति रेफरहितो मुख्यः पाठ इति दीक्षिताः ।
तत्राप्याकषन्ति सुवर्णादिकमस्मिन्नित्येव विग्रह इति पाठः ।

हाद इत्यन्ये ॥ तत्र साधुरित्यर्थयोगादश्मादयः शब्दास्तद्विषयायां क्रियायां
वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥ ३३५ ॥ इत्यश्मादिः ॥

कथेक्षुमांसौदनवृत्तिसंग्रहाः प्रवाससङ्घातनिवाससक्तवः ।
गुडो वितण्डाजनवादवेणवो गणोपवासौ विकथागुणाविमौ ३३६

कथाप्रतिजनादिभ्यां ठञ्खजावित्यनेन कथादेः प्रतिजनादेश्च ठञ्खजौ
क्रमेण भवतः । कथायां साधुः काथिकः । ऐक्षुकः । मांसौदन इति व्यस्तस-
मस्तस्य ग्रहणम् । सांसिकः । औदनिकः । मांसौदनिकाश्चेदयः । वार्त्तिकः ।
धर्मदेशनानिपुणो वार्ताख्याननिपुणो वा । सांग्रहिकः । प्रावासिकः ।
सांघातिकः । नैवासिकः । साक्तुका यवाः । गौडिका इक्षवः । वैतण्डिकः ।
जनवादः कौलीनम् । जानवादिकः । वैणुका गिरयः । गाणिकः । औपवा-
सिकः । स्त्रीभिक्षादिविषया कथा विकथा । वैकथिकः । गौणिकः ॥ ३३६ ॥

आयुर्वेदजनेवादौ सङ्ग्रामापूपसङ्कथाः ।

विश्वात्कथा च कुलमापो जनोवादोऽथ कुष्ठवित् ॥ ३३७ ॥

आयुर्वेदिकः । ननु वृत्तिसङ्ग्रहगुणगणायुर्वेदानां पाठो निरर्थकः । उ-
च्यते पाठाद्वृत्तिः सिद्धः । यो हि वृत्त्यादिषु साधुः स वृत्त्यादीनां योद्धा
भवत्येव । सत्यम् । अत्र पाठो द्विवर्थः । द्वयोर्वृत्योः साधुः द्वैवृत्तिकः ।
त्रैवृत्तिक इत्यादि सिद्धम् । जने वादो जनेवादः । सप्तम्या अलुग् अतएव
निपातनात् पष्ठया वैत्वम् । जानेवादिकः । सांग्रामिकः । आपूपिका गोधूमाः ।
सङ्ग्रहाऽन्योऽन्य संलापः । सांकथिकः । विश्वस्य कथा विश्वकथा । वैश्वकथिकः ।
कौलमापिकाः कलायाः । जनेषु निष्ठुरो वादो जनोवादः । उकारो निपातो
मध्यभूतो नैष्ठुर्ये द्रष्टव्यः । अथवा पष्ठौ सप्तम्योः स्यान् उकारोऽत एव निपातनात् ।
जानोवादिकः । कुष्ठस्य शिवत्रस्य विद्ज्ञानम् । तत्र साधुः कौष्ठवित् । अयं
यामनमतेन ॥ ३३७ ॥ इति कथादिः ॥

जनः प्रतिमहद्भिस्त्वपञ्चसर्वानुतः कुलम् ।

परामुष्यपरस्येभ्यः समेदं संपराद्युगः ॥ ३३८ ॥

जनं जनं प्रति प्रतिजनम् । तत्र साधुः प्रातिजनीनः । जने जने साधु-
रित्यर्थः । माहाजनीनः । विश्वो जनो विश्वजनः । वैश्वजनीनः । पञ्चउ

जनेषु साधुः पाञ्चजनीनः । तद्वितद्विगोः खञ् । अथवा पञ्चानां जनः पञ्च-
 जन्तुः । पाञ्चजनीनः ॥ सर्वो जनः सर्वजनः । सार्वजनीनः । शकटाङ्गजस्तु
 सर्वजनात्खञ्चेत्यनेन सूत्रेण सार्वजन्यः । सार्वजनीन इत्याह । अनुगतो
 जनस् अनुजनः । जनं जनमनु अनुजनः । आनुजनीनः । अयं शकटाङ्गज-
 दिग्वस्त्रमतेन । कुलमिति परामुष्यपरस्यैभ्यः परं द्रष्टव्यम् । परं कुलं परकुलम् ।
 परस्य वा कुलं परकुलम् । पारकुलीनः । आमुष्यकुलीनः । गणपाठात्पष्ठपलुक् ।
 पारस्यकुलीनः । गणपाठात् पष्ठपलुक् । बाक्रोश इत्यनेन वा यदा परकुल-
 सत्त्वन्येनाक्रुश्यते । समो युगोऽस्मिन् समयुगो बलीवर्दः । समो युगः समयुगः ।
 समनविपक्षं वा युगं कालविशेषः सामयुगीनः । ऐदंयुगीनः । अस्मिन्काळे
 साधुरित्यर्थः ॥ संयुगं संग्रामः । सांयुगीनो भटः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ॥

परमिष्टमनवरम् अन्यद्वा युगं परयुगम् । पारयुगीनः ।

अत्र साधुर्योग्यः प्रवीणो वा गृह्यते । उपकारकवाची तु हितमित्यनेन
 संगृहीतः । अत्र हि सूत्रकदम्बके समस्यन्तात्प्रत्ययः । अग्रे तु हितार्थं चतुर्थ्य-
 न्तात्प्रत्ययः । अतो न बाध्यबाधकभावः ॥ ३३८ ॥ इति प्रतिजनादिः ॥

दिग्वर्गपूगा गणपक्षमेधा वंशानुवंशौ वनमित्रमेधाः ।

धाट्यादिसाक्ष्यन्तरवेशकाशा अव्ययकालान्तरहोमुखाश्च ३३९

दिगादिदेहांशाद्य इत्यनेन तत्र भव इत्यर्थे दिगादेर्यं प्रत्ययो भवति ।
 दिशि भवम् दिश्यम् । यथा—

विक्रीय दिश्यानि धनान्युरुणि द्वैप्यानसाबुत्तमलाभभाजः ।

तरीषु तत्रत्यमफलगुभाण्डं सांयान्निकानावपतीभ्यनन्दत् ॥

वर्ग्यः । पूग्यः । गण्यः । पक्ष्यः । मेध्यः । वंश्यः । अनुवंश्यः । वन्यः
 करी । मित्र्यः । मेध्यः । धाट्या सानिधेनी । धाट्या मित्रस्येति ह्रस्वत्वे धाट्य-
 मित्र इति केचित् । आद्यः । साक्ष्यः ॥ अन्तरे भवः अन्तर्यः । अन्तरित्यन्ये ।
 तन्मतेऽन्त्यः । वेशे प्रतिकर्मेणि पुरे वा भवा वेश्या(१) । यथा—

स्वास्तीर्णतत्परचितावसथः क्षणेन वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाभ्यः ।

(१) वेशो नेपथ्यं वेष्ट्यागृहं वा । तत्र भवा वेश्येति पा० ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान् प्रत्यग्रहीच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥

काश्यः । अप्सु भवः अप्सव्यः । यूथ्यः । काल्यः । अन्त्यः । रहस्यम् । मुख्यम् ॥३७॥

अभिन्नजघनालीका आकाशकालपथ्युवाः ।

माघन्यायकशा देशः सञ्ज्ञायामुदकं तथा ॥३८०॥

अभिन्न्यः । जघन्यः । अलीक्षः । आकाश्यः । अकाल्यः । अयं चन्द्रवामनमतेन । पथ्यम् । उख्यम् । आकारान्तादप्युवाशब्दात् पिठरादिवाचकाद्यः । कर्णपार्श्ववाचकात्तु देहांशद्वारेणैव सिद्ध इति केचित् । माघ्यं कुन्दकुसुमम् । न्यायम् । कशे देशे भवम् कश्यं मद्यम् । दृश्यः । सञ्ज्ञायाम् उदक्या-रजस्वला स्त्री । सञ्ज्ञाया अन्यत्र । औदकी मत्सी । मुखजघनवंशानुवंशानामदेहांशार्थः पाठः । यथा-शरीरस्य मुखं प्रधानमग्रभागो वा जघनं निकृष्टं पश्चाद्भागो वा तथाऽन्यस्मिन्नर्थे मुखजघनसदृशे यदैतावुपचारेण वर्तते तदापि यप्रत्ययः स्यात् । तद्यथा । मुखे प्रधाने पदेऽग्रे वा भवो मुख्यः । सेनाजघने निकृष्टे पश्चाद्भागे वा भवो जघन्यः ॥३८०॥ इति दिगादिः ॥

मुखोलूखलसीरौष्ठहनुशीलरथाः परेः ।

उपात्स्थूलाकलापौ च स्थानसीरादि सम्मतम् ॥३८१॥

परिमुखादेर्व्ययीभावादित्यनेन परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेऽस्त्वस्तत्र भव इत्यर्थेऽयः प्रत्ययो भवति ॥ परिमुखं भवः पारिमुख्यः सेवकः । सहि यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्र सन्निहितो भवन्नेवमुच्यते । पार्युलूखल्यः । पारिशीर्यः । पारिशीरमित्यप्यन्यः । पार्यौष्ठ्यः । पारिहन्यः । पारिशील्यः । पारिरथ्यः । एतौ दिग्बस्त्रमतेन । स च परिशालशब्दमप्याह । परेरिति परिशब्दादित्यर्थः । उपस्थूले भवम् औपस्थूल्यम् । स्थूलाशब्देन हलिरुच्यते । स्थूणेत्यन्यः । औपकलाप्यः । औपस्थान्यः । अयं वामनमतेन । औपशीर्यः । आदिशब्दात्कपालशालशब्दौ सङ्गृहीतौ ॥३८१॥

पदयूपवंशसीताः पथितिलमापाः ससातयवभङ्गाः ।

गङ्गासीरे सरथे सर्वेऽप्येतेऽनुतो लक्ष्याः ॥३८२॥

आनुपद्यः । आनुप्यः ॥ आनुप्य इति वामनमतेन । आनुयंयः । आनुयंयेति दिगादावपि पठ्यते तत्राव्ययीभावादन्वयः । केचित्तु तत्राप्यव्ययीगाव एवेति गन्वन्ते । आनुशीत्यः । आनुपराः । आनुतिल्यः । आनुमाप्यः ।

ससातेति सह सातयवभङ्गाभिर्वर्त्तन्ते । ससातयवभङ्गाः । स्यति दुःखमिति
सातं दुःखम् । सातमनु-अनुसातम् । आनुसात्यः । अयं दिग्वस्त्रमतेन ।
आनुयव्यः । आनुभङ्ग्यः । अयं भोजमतेन । आनुगङ्ग्यः । अयं वामनादिम-
तेन । आनुसीर्यः । आनुरश्यः । अयं दिग्वस्त्रमतेन । ननु मुखं परित इत्यर्थे
कथमव्ययीभावः । सत्यम् अस्मादेव निपातनात् । अथवा परेर्वर्जनार्थवृत्तित्वे
सति बहिःपर्यपाञ्चाजित्यनेनाव्ययीभावः । अनुसीरादीनां तु सामोप्यवृत्ति-
त्वात्खलक्षणेनैवाव्ययीभावः । अव्ययीभावादन्यत्र । परिगतं मुखं परिमुखम् ।
तत्र भवः पारिमुखः ॥ ३४२ ॥ इति परिमुखादिः ॥

ऋगयनपुनरुक्तन्यायशिक्षानिमित्ता उपनिषद्विषयज्ञ-
श्लक्षणावर्चामुहूर्ताः । अपिनिगमनिरुक्तोत्पातसंवत्सराव्या-
करणमथपदव्याख्यानविद्यात्रिविद्याः ॥ ३४३ ॥

ऋगयनेभ्योऽण् इत्यनेन ऋगयनादेस्तस्य व्याख्यानो ग्रन्थस्तत्र भवति
वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति ॥ ऋचासयनम् ऋगयनम् । न क्षुभ्नादेरित्यनेन णत्वा-
भावः । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आर्गयणः । रत्वनिमित्तं तु णत्वं
भवत्येव । आर्गयन इत्यन्यः । अस्मन्मते तु गिरिनद्यादित्वादुभयम् । पौनरु-
क्तः । नैयायः । शैक्षः । नैमित्तः । औपनिषदः । आर्यः । याज्ञः । स्वाक्ष्णः ।
षार्चः । सौहूर्तः । निगच्छन्त्यनेन निश्चयमिति निगमो ग्रन्थविशेषः । नैगमः ।
नैरुक्तः । उत्पातः प्रतिपादकशास्त्रम् । औत्पातः । सांवत्सरः । वैयाकरणः ।
पदानां व्याख्यानं पदव्याख्यानम् । पादव्याख्यानः । अन्ये तु पदं व्याख्यान-
मिति च्छिन्दति । तन्मते पादं वैयाख्यानम् । वैद्यः । त्रैविद्यः ॥ ३४३ ॥

छन्दसो विजितिर्भाषामानं विचितिनामनी ।

क्षत्राङ्गवास्तुतो विद्या स्यादुत्पादः क्रमेतरः ॥ ३४४ ॥

छान्दोविजितः । छान्दोभाषः । छान्दोमानः । छान्दोविचितः ।
छान्दोव्याख्यान इत्यप्यन्यः । छान्दोनामः । अयं वामनमतेन । क्षात्रविद्यः ।
आङ्गविद्यः । वास्तुविद्यः । औत्पादः । क्रामेतरः । ऋग्यजुर्वेदमृगादिभ्यष्टञ्
इत्यनेन ठञि प्राप्ते वचनम् । आदौजाद्यतस्थी(१) ॥ ३४४ ॥ इति ऋगयनादिः ॥

(१) व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः प्राप्ति इति ठजादेरपवादोऽयमण् इत्यधिकम् ।

ऋग्ब्राह्मणाध्वराख्यातनामाख्यातानि नाम च ।

आद्यन्तप्रथमावेतौ षत्वणत्वनतानतौ ॥ ३४५ ॥

ऋद्यञ्द्वयगृगादिभ्यश्चञ् इत्यनेन ऋकारान्ताद्वयञ्जवाचिनो द्वयञ्च ऋगा-
देश्च तस्य व्याख्यानस्तत्र भव इत्यर्थे ठञ् भवति । ऋचां व्याख्यानस्तत्र भवो
वा आर्चिकः । ब्राह्मणिकः । आध्वरिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ।
नामिकः । नामशब्दस्य द्वयञ्च द्वारेण ठञ् सिद्धः । परं वामनपाणिनिचन्द्रादिसते
न गणे पठितः ॥ आद्यन्तिकः । प्राथमिकः । षत्वणत्त्विकः । नातानतिकः ॥
आकृतिगणश्चायम् । तेन पुरश्चरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३४५॥ इति ऋगादिः ॥

शुण्डिकोलपतीर्थान्युदपानतृणभूमयः ।

कृकणस्थण्डिलौ पर्णोपतीर्थोदकपिप्पलाः ॥ ३४६ ॥

आयस्यानादशुण्डिकादेरित्यनेन शुण्डिकादिवर्जितात्तत आगत इत्यर्थे
ठञ् भवति । शुल्क शालाया आगतः शौल्कशालिकः । आकरिकः । शुण्डि-
कादेः शुण्डिकः शुण्डिका वा सुरापणः (१) । तत आगतः शौण्डिकेः । औलपः ।
उपल इति शकटाङ्गजः । तैर्थः । औदपानः । तार्णः । भौमः । फार्कणः ।
स्थाण्डिलः । पार्णः । औपतीर्थः । अयं चन्द्रवामनमतेन । औदकः । पैप्पलः ॥
एतौ शकटाङ्गजमतेन ॥ ३४६ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कुलालसेनोपनिषन्निषादा मधुधपाकौ रुरुदेवराजौ ।

रुद्रो वधूब्राह्मणकुम्भकाराः कर्मारचण्डालयुतः सिरिन्ध्रः ३४७

कुलालेभ्योऽकञ् इत्यनेन कुलालादेः शब्दगणात् कृत इत्यर्थे सञ्ज्ञावि-
पयेऽकञ् भवति । कुलालेन कृतं कोलाजकम् । घटघटीशरावीदञ्चनादि
भाण्डम् । सैनकं नगरोपरोधादि । औपनिषदकम् । अयं वामनमतेन । नैषा-
दकम् । माधवको मध्वासवः । अयं चन्द्रमतेन । शौवपाककम् । रौरवकम् ।
दैवराजकम् । देवराजनिति केचित् पठन्ति । तत्र दैवकम् । राजकम् । रौद्र-
कम् । शकटाङ्गजदिग्वस्त्रमतेन । वाधवकम् । ब्राह्मणकम् । ब्रह्मन्निति शकटा-
ङ्गजादयः । कौम्भकारकम् ॥ फार्मरकम् ॥ चाण्डालकम् । उपानदादिकम् ॥
अदासो दासवृत्तिर्यः स सिरिन्ध्र इति स्मृतः । सैरिन्ध्रकम् (२) ॥ ३४७ ॥

(१) सुरापणः सुराविक्रयी बोध्यत इति पा० । (२) सौरं हलमेव सै-
रम् । तद्वहतीति सैरिन्ध्रः । सैरिकः सिरिन्ध्रोऽपि स एव । सैरिन्ध्रकमिति पा० ॥

अनङ्वान्परिषच्चैव सैरिन्ध्री वरुटस्तथा ।

अक्प्रत्यययुजो ज्ञेयाः सञ्ज्ञायां बुधपुङ्गवैः ॥ ३४८ ॥

आनङ्गहकम् । पारिषदकम् । पर्षच्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः । सैरिन्ध्रकः ।
अयं श्रीभीमराजमतेन । वारुटकम् । शूर्पपिटकादि । सञ्ज्ञाया अन्यत्र ।
कौलालः श्लोक इत्यादि ॥ ३४८ ॥ इति कुलालादिः ॥

असुरो देवरक्षोभ्यां गुणान्मुख्यः परो मतः ॥ ३४९ ॥

दैवासुरः । राक्षोऽसुरः । गौणमुख्यः । अत्र शिशुकन्दाद्यदेवासुरादि-
द्वन्द्वाच्च इति छो न भवति ॥ ३४९ ॥ इति देवासुरादिः ॥

शिशुप्रद्युम्नसीतेन्द्रयमाद् यथाक्रमं मताः ।

क्रन्दोऽभिगमनं चैवान्वेषणं जननं सभः ॥ ३५० ॥

शिशुकन्दाद्यदेवासुरादिद्वन्द्वाच्च इत्यनेन शिशुकन्दादेः शब्दगणात्
देवासुरादिवर्जिताच्च द्वन्द्वाद् द्वितीयान्तादधिकृत्यकृतो ग्रन्थ इत्येतस्मिन्नर्थे
उपप्रत्ययो भवति । शिशवो बालास्तेषां क्रन्दस्तनधिकृत्यकृतो ग्रन्थः । शिशु-
क्रन्दीयः । बालपुस्तकः । शैशुकन्द इत्यन्यः । प्रद्युम्नस्याभिगमनं प्रद्युम्नाभि-
गमनम् । प्रद्युम्नाभिगमनीयः । सीतान्वेषणीयः । इन्द्रजननीयः । यमस्य
सभा यमसभम् । यमसभीयः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन प्रद्युम्नप्रत्यागमनप्र-
द्युम्नोदयनसीताहरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३५० ॥ इति शिशुकन्दादिः ॥

सिन्धुस्तक्षशिलावसानदरदो गान्धारशाल्वोरसाः—

कर्णः सामलकाण्डधारच्छगलाः कैर्मेदुरो ग्रामणीः ।

कंसार्धासनसिंहकर्णमधुमत्कश्मीरसिंहा इमे—

स्याहत्सोद्धरणोथ वर्वरयुतो वर्णस्तथा किन्नरः ॥ ३५१ ॥

सिन्धुशुण्डिकादिभ्योऽण्णयावित्यनेन सिन्ध्वादेः शुण्डिकादेश्च सोऽस्या-
भिजन इत्यर्थेऽण्णयौ क्रमेणः भवतः । सिन्धुः समुद्रो नदी वा । सिन्धवो
जनपदः । सोऽभिजनीऽस्य सैन्धवः । ताक्षशिलः । आवसानः । दरदो जनपदः ।
दारदः । गान्धारः । शाल्वः । उरसा जनपदः । औरसः । कारणः । सामलः ।
द्वयं वामनमतेन । काण्डधारः । काण्डवरक इति शकटाङ्गजः । छगलो ग्रामः

छागलः । कैर्मेदुरः । ग्रामणः । कांसः । आर्धासनः । अयं वामनसतेन ।
 सैहकर्णः । सिंहकर्ण इति भोजः । मधुमान् पर्वतः । माधुमतः । काप्रसीरः ।
 सैहः । अयं वामनसतेन । वात्सोदुरणः । बार्बरः । वार्णवः ॥ कैनरः ॥ ३५१ ॥

गब्दिकावासकम्बोजक्रौष्टकर्णसुमङ्गलाः ।

सङ्कुचितोऽथ किष्किन्धा पर्वतोऽपि निगद्यते ॥ ३५२ ॥

गब्दिका जनपदः । गाब्दिकः । आवासः । अयं वामनसतेन । का-
 म्बोजः । क्रौष्टकर्णः । क्रौष्टकर्णक इति भोजः । क्रौष्टकशब्दो वामनसतेन । सौ-
 मङ्गलः । अयं वामनसतेन । साङ्कुचितः । कैष्किन्धः । पार्वतः । येऽत्र कच्छा-
 दिषु च पठ्यन्ते तेषां तत एवाणि सिद्धे नृततस्थलक्षणेऽकजि । अन्येषां च
 राष्ट्रलक्षणेऽकजि प्राप्ते वृद्धेभ्यश्छवाहीकग्रामेभ्यश्छज्जिठयोश्छेभ्योऽणि प्राप्ते
 वचनम् ॥ ३५२ ॥ इति सिन्ध्वादिः ॥

शुण्डिका कुचवारोऽथ सर्वसेनशटौ शकः ।

सर्वकेशरहौ बोधश्रृङ्गकः शङ्खशङ्करौ ॥ ३५३ ॥

शुण्डिका ग्रामः । अभिजनोऽस्य शौण्डिक्यः । अयं वामनसताभिप्रायः ।
 पाणिन्यादयस्तु शण्डिकस्य ग्रामजनपदवाचिनः शण्डिक्य इत्युदाहरन्ति ।
 कौचवार्यः । सर्वसेना जनपदः सार्वसेन्यः । शटौ जनपदः शाक्यः । शका
 जनपदः शाक्यः सुगतः । रक इत्यपि शकटाङ्गजः । सर्वकेशा जनपदः
 सार्वकेश्यः । राक्षः । अयं भोजनतेन । वह इति वामनः । बौध्यः । चाणक्यः ।
 शङ्ख्यः कपिलः । शाङ्कर्यः । कत इति वामनः । राष्ट्रवाचिभ्योऽकज् शे-
 स्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३५३ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कर्णाक्षिकेशा नखपादगुल्फभ्रूशृङ्गदन्तौष्ठमुखास्यपृष्ठम् ॥

कर्णादिपक्षान्मूलं जाहतिरित्यनेन करणादेः शब्दगणात्पक्षशब्दाच्चास्य
 मूलमित्यर्थं जाहतिप्रत्ययौ भवतः । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । यथा—
 अपिकर्णजाहविनिवेशिताननः ॥

यथा च— दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाकृत्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखे पक्षतौ ॥

अक्षिजाहम् । केशजाहम् । नखजाहम् । पादजाहम् । गुल्फजाहम् ।
 गुल्म इत्यपि चन्द्रः । भ्रूजाहम् । शृङ्गजाहम् । दन्तजाहम् । ओष्ठजाहम् ।

मुखजाहम् । आस्यजाहम् । अयं शकटाङ्गमतेन । पृष्ठजाहम् । अयं वामनम-
तेन । पुष्प इति चन्द्रादयः । वक्त्रफले अपि शकटाङ्गजः । इति कर्णादिः ॥
कर्णादिरेषोऽथ च पीलुशम्यावश्वत्थकर्कन्धुकरीरयुक्तौ ॥ ३५४ ॥

पीलवादेः पाके कुण इत्यनेन पीलवादेः शब्दगणादस्य पाक इत्यर्थे
कुण प्रत्ययो भवति ॥ पीलूनां वृक्षाणां फलानां वा पाकः पीलुकुणः । शमी-
कुणः । अश्वत्थकुणः । कर्कन्धुकुणः । करीरकुणः ॥ ३५४ ॥

कुवलं बदरं पुष्पकर्कन्धूखदिरास्तथा ।

बदरीकुवलीशब्दौ शाकटायनसम्मतौ ॥ ३५५ ॥

कुवलकुणः । बदरकुणः । पुष्पकुणः । अयं चन्द्रमतेन । कर्कन्धूकुणः ।
खदिरकुणः । बदरीकुणः । कुवलीकुणः ॥ ३५५ ॥ इति पीलवादिः ॥

रैवतिकवैजवापी गौरग्रीबिस्तथौदमेघिश्च ।

स्वापिशिरथौदवापिः परिपठितः क्षेमवृत्तिश्च ॥ ३५६ ॥

रैवतिकादेश्छ इत्यनेन रैवतिकादेः शब्दगणादस्येदमित्यर्थे छप्रत्ययो
भवति ॥ रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । रेवत्यादेष्टण् इत्यनेन ठणि । रैवतिकस्यायं
रैवतिकीयः शकटाश्वादिः । वीजवापस्यापत्यं वैजवापिः । वैजवापीयः ॥
गौरग्रीवीयः । औदमेघीयः ॥ स्वःपिशः स्वपिशः ॥ तस्यापत्यं स्वापिशिः ।
अतएव गणपाठाद्द्वारादेरित्यनेन टैज् न भवति । औदवापीयः । औदवा-
हिरित्यन्ये । क्षेमवृत्तीयः ॥ अस्यापि शिष्येत्यादिनाऽङुञि प्राप्ते वचनम् ॥ ३५६ ॥
इति रैवतिकादिः ॥

गोहविःस्वरदरासुरमेधा अष्टकायुगस्वदाविषकूपौ ।

स्रुक्स्वदाध्वसहिताक्षरवेदावूधसोऽनङि नभेऽपि च नाभेः ३५७

गवाद्योस्तु य इत्यनेन गो इत्यादेः शब्दगणाद् उवर्णान्ताच्च यप्रत्ययो
भवति वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु । गव्यम् । हविर्होतव्यं वस्तु । हविषे हितं तदर्थं वा ।
हविष्यम् । खर्यम् ॥ दर्यम् ॥ असुर्यम् । मेध्यम् ॥ अष्टका आहुकालः । अष्ट-
व्यम् । युगाय हितं युगोऽस्यस्यादिति वा । युग्यम् । खदतीति खदो हिंसकः ।
खद्यम् ॥ विष्यम् । कूप्यः ॥ स्रुच्यः ॥ स्वदा कुट्टाली । तदर्थं स्वद्यं लोहम् ।

अध्वन्यः । अक्षर्यः । वेद्यः । अयं वामनमतेन । ऊधस इत्यूधः शब्दस्यानङ्गा-
देशे सति पाठः । ऊधसेहितः ऊधन्योऽभ्यङ्गः । नाभये हितम् । नभ्यसञ्जगम् ।
नभ्योऽक्षः । प्रायङ्गवाचिनस्तु नाभिश्चादुत्तरसूत्रेण य एव । नाभ्यं तैलम् ३५७

शूनो यण इति ज्ञेयं दीर्घत्वं च विभाषया ।

कूर्पबीजक्षरादीसवर्हिःशब्दौ मताविह ॥ ३५८ ॥

शुने हितं शुन्यम् । शून्यं च । रक्षपालमात्रेणापि रहितं गृहं कुटीर-
कादिपर्वतारण्यादिस्थानं तूपचारेण ॥ कूर्प्यो देशः । बीजेभ्य इमे । बीज्या
ब्रीहयः । क्षरायेदम् सवर्धं काष्ठम् । दीसः श्लेषः । तदर्थं काष्ठं दीस्यम् ॥
वर्हिर्दभैः । वर्हिष्यम् ॥ ३५८ ॥ इति गवादिः ॥

अपूपयूपौ कटकोऽथ किरवः सूपौदनौ तण्डुलकर्णवेष्टौ ।

अवोषदीपौ पृथुकश्च पत्रं स्थूणार्गलाश्वा मुसलोऽपि पूपः ३५९

हव्यापूपादेर्वैत्यनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु हविर्विशेषवाचिनोऽपूपादेश्च यप्र-
त्ययो भवति वा । आनिह्यम् । आनिहीयं दधि । अपूप्यम् । अपूपीयम्
अन्नम् । यवाधूप्यम् । यवापूपीयम् । यूपो यज्ञस्लम्भः । यूप्यम् । यूपीयम् ।
कटक्यम् । कटकीयं हेम । किरवं मदिराकिट्टः । किण्व्यम् । किण्वीयम् ।
भूप्यम् । सूपीयम् । ओदन्यम् । ओदनीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् ।
कर्णवेष्ट्यम् । कर्णवेष्टीयम् । कर्णवेष्टक इत्यन्ये ॥ अवोष्याः । अवोषीयाः क-
लायाः । दीप्यम् । दीपीयं वेष्टम् ॥ पृथुक्वाः । पृथुकीया ब्रीहयः ॥ पत्र्यम् ।
पत्रीयम् । अश्वपत्र्यम् । अश्वपत्रीयमित्यपि । स्थूण्यम् । स्थूणीयं काष्ठम् ॥
अरेण कर्षणेन गलति अर्गला दारुमयो लोहमयो वा दण्डः । अर्गल्यम् । अर्ग-
लीयम् । अयं भोजमतेन । वामनाद्यास्त्वर्गल इति पेटुः । अश्व्यम् । अश्वी-
यम् ॥ मुसल्यम् । मुसलीयम् ॥ पूप्यम् । पूपीयम् ॥ शकटायनमतमाश्रित्या-
न्नविकाशश्चेति न पठितम् । एभ्यस्तु सूर्याः सूरियास्तण्डुला इत्याद्युदाहर-
णम् । सादेश्चेत्यधिकारात् । प्रदीप्यम् । प्रदीपीयमित्यादि । अन्येतु प्रदी-
पशब्दमपि पठन्ति । तन्मते नियमार्थं विदीपीयमित्यादि । अन्नविकारेभ्यस्त्व-
र्थपरत्त्वान्न भवति । यवसुरीयम् । पिष्टसुरीयम् । अतएवापूपाद्यन्नविकाराणां
पृथग्ग्रहणमर्थवद्भवति । अपूपादिषु येऽन्तभेदशब्दा अपूपादयस्तेषां केनचि-

दाकारसादृश्येनार्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानमिति शकटाङ्गजः । अस्माकं
त्वयमाशयः । शब्कुलीनोदकप्रभृतयोऽन्नविकाराः पृथुकापूपादयस्त्वन्नमेव
विशिष्टावस्थं नान्नविकार इति पृथगुपादानम् ॥ ३५९ ॥ इत्युपादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां
स्वीयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ शेषसाध्वर्थभवाख्यानागतार्थ-
कृताभिजनपाकैदमर्थविहिततद्वितप्रत्ययगणनिर्णयो
नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

संशयषष्ठान्नव्रतभारतरामायणैकभक्तानि ।

अष्टममासक्षपणोपवासपारायणानि स्युः ॥ ३६० ॥

तत्संशयादेः करोतीत्यनेन द्वितीयान्तात्करोतीत्येतस्मिंल्लोकप्रसिद्धेर्धे ठञ्
भवति ॥ संशयं करोति संशयिकः स्यादवादिः । षाष्ठान्नव्रतिकः । भारतिकः ।
रामायणिकः । अनयोः करोतिः कथने वर्तते । ऐकभक्तिकः । आष्टमिकः ।
मासक्षपणिकः ॥ औपवासिकः । पारायणं साकल्यव्रजनम् । पारायणिकः ।
अथवा पारायणमिति सामान्येनाभिधानात् धातुपारायणं नामपारायणं वा-
भिधीयते । तत्करोति पठनपरिसमाप्तिं नयतीत्यर्थः । एतच्च करोतेरशेषधात्व-
र्थानुगतवृत्तित्वाङ्गभ्यते । तदुक्तम्-

विकारभेदसंसर्गोत्कर्षहानादिरूपतः । करोतिः परिणामार्थं चित्रमाह स्वभावतः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन तुरायणचान्द्रायणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३६० ॥

इति संशयादिः ॥

अजशङ्कूत्तरा वारि कान्तारस्थलजङ्गलाः ।

तेनाजाद्यादेरीहृतं देत्यनेनाजादिपूर्वपदात्पयिशब्दात् तेनाहृतं तद्वच्छ-
तीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ अजपथेनाहृतम् अजपथं गच्छति वा । आज-
पथिकम् । आजपथिकः । शङ्कुरिव ऋजुः पन्थाः शङ्कुपथः । शङ्कुपथिकम् ।
औत्तरपथिकम् । वारिपथिकम् । कान्तारपथिकम् । स्थालपथिकम् । जाङ्ग-
लपथिकम् ॥ इत्यजादिः ॥

ऋतुस्तथोपवस्ता च प्राशिता च बुधैर्मतः ॥ ३६१ ॥

ऋत्वादिभ्योऽण् इत्यनेन ऋत्वादेरस्य प्राप्त इत्येतस्मिन्नर्थोऽण् भवति ॥
 ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तव्यं पुष्पम् । आर्त्तवी कलिका । आर्त्तवः पुष्पवन्तुः ।
 उपवस्ता । उपवासव्रती । स प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रं पर्वभोज्यं वा ॥ प्राशिता
 भोक्ता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रं सोजनम् । प्राशित्रो रसवती । ऋत्वादयः प्रयोग-
 गम्याः ॥ ३६१ ॥ इति ऋत्वादिः ॥

सन्तापसङ्घातनिसर्गयोगोपवाससम्पादनसम्परायाः ।

सङ्ग्रामसंयोगविसर्गमांसप्रवासमांसौदनसन्निपाताः ॥ ३६२ ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इत्यनेन सन्तापादेश्चतुर्थ्यन्तात्तस्मै प्रभव-
 तीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ सन्तापाय प्रभवति सांतापिकं दुर्जनसंगतम् ।
 सांतापिको यौष्मकालः । सांतापिको नीचसेवा ॥ सांघातिकम् । नैसर्गिकम् ।
 निःसर्ग इत्यपि घामनः । यौगिकम् । अयं शकटाङ्गजमतेन । औपवासिकः ।
 सांपादनिकः । सांपरायिकः । सांग्रामिकः । सांयोगिकः । वैसर्गिकः । मांसिको
 व्याघागमः । प्रावासिकः । मांसौदनिकः । सक्तुमांसौदन इत्यन्यः । सान्निपा-
 तिकः ॥ ३६२ ॥

संनाहौदनसंवेशसक्तुसंमोदनं निरः ।

पेषयोषावुपात्सर्गः पेषवासक्रमाः समाः ॥ ३६३ ॥

सांनाहिकः । औदनिको दानपतिसंयोगः । सांवेशिकः । सक्तुभ्यः
 शक्तः साक्तुकः । संमोदनं हर्षः । सांमोदनिकः । नैष्येपिकः । नैर्घोषिकः ।
 औपसर्गिकः । सांषेपिकः । सांवासिकः । सांग्रामिकः । अयं शकटाङ्गजमतेन ।
 ॥ ३६३ ॥ इति संतापादिः ॥

व्युष्टोपवासौ परिषत्प्रवासौ सङ्ग्रामतीर्थं समुदायनित्यम् ।

प्रवेशनो निष्क्रमणः समोऽग्नेर्घातः पदं पीलुपरं च मूलम् ३६४

व्युष्टादिभ्योऽण् इत्यनेन व्युष्टादेस्तत्र कार्यं दीयत इत्येतयोरर्थयोरण्
 भवति । व्युष्टं प्रभातम् । तत्र कार्यं दीयते वा । वैयुष्टम् । औपवासम् ।
 पारिधदम् । प्रावासम् । सांग्रामम् । तीर्थम् । सामुदायम् । नित्यशब्दो दिवसा-
 स्पावृत्तिविषयो व्रष्टव्यो व्युष्टसाहचर्यात् । ननु कूटस्थाकाशादिवस्तुवृत्तिस्ततः

सर्वेऽध्वभावकाला इति सप्तमीप्रसंगे द्वितीया स्यात् । नैत्यः । सर्वकालं दीयते इत्यर्थः । प्रवेशने गृहान्नगराद्वा कार्यं दीयते वा । प्रावेशनम् । एवं नैष्कर्मणम् । सांघातम् । आग्निपदम् । पैलुमूलम् । परिषत्समुदायशब्दौ न्यासकृत्स्नेन । आकृतिगणश्चायम् । तेन लोकयात्राप्रसृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३६४ ॥

इति व्युष्टादिः ॥

चूडा श्रद्धा द्वादशाहस्तथायं ज्ञेया यात्रा देवतीर्थात्परेह । स्वर्गः कामो बोधनायुर्यशांस्यनेकोलक्षयो धीमता लक्ष्यतश्च ३६५

चूडास्वर्गात्थापनास्वस्तिवाचनादेरण् यच्छठज्जुगित्यनेन चूडादिस्वर्गाद्युत्थापनादिस्वस्तिवाचनादीत्येतेभ्यो गणेश्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् यच्छठज्जुगित्येते क्रमेण भवन्ति ॥ चूडाप्रयोजनमस्य चौडम् । यथा—

सवृत्तचौलञ्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सधयोभिरन्वितः ॥

एवं आहुम् । द्वादशाहम् । दैवयात्री पुष्पप्रक्षितिः । तैर्ययात्र्यन्त्रपङ्क्तिः ।

इति चूडादिः ॥

स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यं धनम् । स्वर्ग्या देवपूजा । काम्या इष्टयः ॥ धन्यम् । आयुष्यम् । यशस्या विद्या ॥ ३६५ ॥ इति स्वर्गादिः ॥

उदुपाभ्यां परात्स्थापेरनोऽनोः प्रवचेर्वचेः ।

विज्ञेर्वासेस्तथाङ्प्राच्च रुहेः समाविशेरभेः ॥ ३६६ ॥

उत्थापनम् । उत्थापना वा प्रयोजनमस्य उत्थापनीयम् । उपस्थापनीयम् । अनुप्रवचनीयम् । अनुवचनीयम् । अनुपश्चाद्वाचनम् अनुवाचनमिति वासनः । अनुवादनम् । अनुपानमित्यपरः । अनुवेशनीयम् । संवेशनमिति वासनः । अनुवासनीयम् । आङ्प्राच्चेति चकारेणानोरित्यनुकृष्यते । आरोहणीयम् । प्ररोहणीयम् । अनुरोहणीयम् । समावेशनीयम् । समारम्भणीयम् ३६६

विशेः पदे रुहेः पूरेः समापेश्व सपूर्वतः ।

स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनं शान्तिवाचनम् ॥ ३६७ ॥

अन इत्यनुवर्त्तते । गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । मासादारोहणीयम् । प्रपापूरणीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । सपूर्वत इति गृहादिपूर्वपक्षोपेतात् ॥ इत्युत्थापनादिः ॥

स्वस्तिवाचनं प्रयोजनस्य स्वस्तिवाचनम् । पुण्याहवाचनम् । शान्ति-
वाचनम् । सत्थापनादयः स्वस्तिवाचनादयश्च प्रयोगगम्याः ॥ ३६७ ॥

इति स्वस्तिवाचनादिः ॥

देवतिलदेशविरतेर्महतः सामायिकादृतं गदितम् ।

दीक्षावान्तरपूर्वात्रिश्रुतिकाः स्युर्महानाम्भ्यः ॥ ३६८ ॥

तच्चरति देवव्रतादिभ्यो ङिन् इत्यनेन तदिति द्वितीयान्ताद्देवव्रतादि-
शब्दगणाच्चरतीत्यर्थे ङिन् भवति । देवव्रतं चरति देवव्रती । तिलव्रतं चरति
तिलव्रती । देशविरतिव्रती । महाव्रती । सामायिकव्रती । आवान्तरदीक्षी ॥

इति देवव्रतादिः ॥

त्रिश्रुतिका इति त्रिशब्दो महानाम्भ्यादिरित्यर्थः । महानाम्भ्यादेरि-
त्यनेन महानाम्भ्यादेर्द्वितीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ङिन् । महानाम्भ्यो नाम ऋचः ।
तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्भ्यश्चरति महानाम्भ्यः । आख्या-
सरूपत्वादस्त्रीत्वाभावात् । आदित्यव्रतिकाः । गौदानिकाः । तथाऽस्य ब्रह्मचर्यं
इत्यनेन ब्रह्मचर्येऽभिषेक एषां तुल्यं रूपम् ॥ ३६८ ॥ इति महानाम्भ्यादिः ॥

अश्ववत्सवर्चमभङ्गोमावर्षोर्णागणमित्यपि ।

वंशबल्वजमूलाक्षस्यूणाखट्वाकुटेक्षवः ॥ ३६९ ॥

ब्रह्मवर्चसद्वर्चोऽसङ्ख्यामानाश्वादेर्य इत्यनेन ब्रह्मवर्चसशब्दात्सङ्ख्या-
मानाश्वादिष्वर्जिताश्च द्वयचः शब्दात् तस्य हेतुः संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे
यप्रत्ययो भवति ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा । ब्रह्मवर्चस्यः ।
द्वयचः । धनस्य निमित्तम् धन्यम् । स्वर्ग्यमित्यादि । सङ्ख्यामानाश्वादि
प्रतिषेधः किम् । पञ्चकः । सप्तकः । प्रास्थिकः । खारीकः । अश्वदेः आश्वि-
कः । वासुकः । आश्विनकः । माङ्गिकः । औन्निकः । वार्षिकः । और्णिकः ।
गाणिकः ।

इत्यश्ववादिः ॥

वंशादिभारं हरति वहत्यावहतीत्यनेन वंशादेः पराङ्गारशब्दाद्भारभू-
ताद्वा वंशादेर्द्वितीयान्ताद्हरति वहत्यावहतीत्यर्थे ङिन् भवति । वंशभारं हरति
वहत्यावहति वा । वांशभारिकः । बालवज्रभारिकः । मौलभारिकः । आक्ष-
भारिकः । स्त्रीणाभारिकः । खाट्वाभारिकः । कौटभारिकः । कुटण इति

वासनः । ऐस्तुभारिकः । अश्वत्थ इत्यपि दिग्वस्त्रः । अक्षय इत्यपि भोजः ।
माभूतान्वा वंशान् हरति वहत्यावहति वा । वांशिकः । वात्सवजिकः ।
मौलिकः । आक्षिकः । स्थौणिकः । खाट्विकः । कौटिकः । ऐस्तुकः । अश्व-
श्मशब्दौ गणे द्रष्टव्यौ । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा आवहत्युत्पा-
दयतीत्यर्थः ॥३६९॥ इति वंशादिः ॥

छेदं भेदं सम्प्रयोगं विकर्षं दोहद्रोहौ विप्रकर्षप्रकर्षौ ।

कर्षं नर्त्तं विप्रयोगप्रयोगौ संवेः प्रश्नं प्रेषणं विद्धि विद्वन् ॥३७०॥

छेदादेर्नित्यमित्यनेन छेदादेस्तदर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥
छेदं नित्यमर्हति छेदिकस्तरुः । भैदिकः शत्रुः । साम्प्रयोगिकः । वैकर्षिकः ।
दोहिकी गौः । द्रोहिकः ॥ विप्रकर्षिकः । प्राकर्षिकः । कार्षिकः ॥ नार्त्तिकः ।
गोर्नर्त्त इत्यन्ये । विप्रयोगिकः । प्रायोगिकः । साम्प्रज्ञिकः । विप्रज्ञिकः ।
प्रेषणिकः । प्रेक्षण इति शकटाङ्गजः । विरागविरङ्ग चेति गणसूत्रं वासनमते-
न । वैरङ्गिकः ॥३७०॥ इति छेदादिः ॥

दण्डार्धमेधामुसलानि मेधो वधोदकेभा मधुपर्कयुक्ताः ।

युगं कशासौ पितृदेवता च दण्डादिरेवं विबुधैः प्रणीतः ३७१

दण्डादेरित्यनेन दण्डादेः शब्दगणादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यो भवति ।
दण्डमर्हति दण्ड्यः । दण्डी दमनं न तु यष्टिः । यथा स्थित्यै दण्डयतो दण्डयान् ।
ननु दण्डयत इति दण्ड्यः पूर्वतीत्यादिना सिद्धम् । सत्यम् । दण्डमर्हतीति
ठञ् प्रसज्येत ॥ अर्ध्यांतिभिः । यथा—तमर्धमर्धादिकयादिपूरुषः ॥ मेध्यः ।
मुसलघातो मुसलः । मुसल्यः । मेध्यः । वध्यः । उदक्यः । इम्यो धनी ।
मधुपर्क्यः ओत्रियो गृहागतः । युग्यो दम्यः । कशाघातोऽपि कशा । कश्योऽश्वः ।
पितृदेवत्यः । आहुकालः । आहुतिगणायाम् । तेन रथकन्यादयो द्रष्टव्याः ॥३७१॥
इति दण्डादिः ॥

सुस्नाताभ्युन्नतीबन्धुमैत्रीनिद्रासुखात्परा ।

सुखाच्छय्यातपो रात्रिर्दिवसः शयनं शयः ॥३७२॥

सुस्नातादेः पृच्छतीत्यनेन सुस्नातादेर्द्वितीयान्तात्पृच्छतीत्यर्थे ठञ्
भवति । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । यथा । सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ।

आभ्युन्नतिकः । वान्युमैत्रिकः । सौख्यनिद्रिकः । सौख्यशयिकः । सौख्यतप-
सिकः । सौख्यरात्रिकः । सौख्यदिवसिकः । सौख्यशयनिकः । अयं शकटाङ्गस-
तेन । अस्मन्मते तु सौख्यशयनिक इति स्यात् ॥ सौख्यशयिकः ॥३७२॥

इति सुस्नातादिः ॥

परदारा गुरोस्तल्पं माथोत्तरपदं तथा ।

पदव्यनुपदाक्रन्दजन्ययात्राः प्रकीर्तिताः ॥३७३॥

परदारादेर्गच्छतीत्यनेन परदारादेर्गणादृज् भवति ॥ परदारान् गच्छति
कामयते पारदारिकः । गुरोस्तल्पं कलत्रं गुरुतल्पम् । गुरोस्तल्पिकः ।
दाण्डमाधिकः ॥ शौचकमाधिकः ॥ माथशब्दः पथिपर्यायः । पादविकः ।
आनुपादिकः । अनुगतमत्युत्तरवक्ता प्रत्यासत्त्या धावति वा । इष्टविपत्ताबु-
ल्लक्षणरुदिताराव आक्रन्दः । आक्रन्दन्त्यस्मिन्नित्याक्रन्दो देश आर्त्तशरणं वा ।
आक्रन्दिकः । आन्ययात्रिकः ॥ अन्येऽपि प्रयोगगम्याः ॥३७३॥

इति परदारादिः ॥

प्रभूतस्वागतस्वस्तिपर्याप्तागमनं स्वरः ।

नित्यमाकार्यतः शब्दः प्रभूतादिगणे मतः ॥३७४॥

आह प्रभूतादिभ्य इत्यनेन ठञ् । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । प्रभूतं भवतां
धनधान्यादिकमभीष्टं स्यादिति प्रियाशिषं वदन्नेवमुच्यते । स्वागतिकः ।
सौवस्तिकः । पार्थातिकः । सौवर्गमनिकः । नित्यशब्द इति ब्रुवाणः । नै-
त्यशब्दिकः । माकृषाः पापमनाचारं वेति ब्रुवाणः नाशब्दिकः । कार्यशब्द
इति ब्रुवाणः कार्यशब्दिकः । माशब्दादिभ्यो वाक्यात्प्रत्ययविधानम् ॥३७४॥

इति प्रभूतादिः ॥

पर्पाश्वत्यावाकषजालव्यासारथाश्वधासाः स्युः ।

कृतपद्मावः पादो निर्दिष्टोऽर्थध्वनिः कैश्चित् ॥३७५॥

पर्पादेष्टञ् इत्यनेन तेन चरतीत्यर्थे ठङ् भवति । पर्पो दारुनिर्मितः ।
शकटप्राय उपकरणविशेषः । तेन । चरति पर्पिकः । पर्पिकी । अश्वत्थिकः ।
अश्वत्थिकी ॥ आकपन्ति सुवर्णमत्र परीक्षार्थमित्याकपो निष्कपोपलः ॥
आकपन्ति पिंपन्त्यस्मिन्नोपधीरित्याकपः पापाण इत्यके । आकपिकः ।

आकषिकी ॥ आकर्षो लोहोपकरणविशेष इति वामनः ॥ जालिकः । व्यासो
नहाजालम् । व्यासिकः । व्याल इत्यप्यन्यः ॥ रथिकः ॥ अश्विकः ॥ घासिकः ॥
पदिकः । पदातिर्लेखवाहकादिर्वा ॥ अर्थिकः ॥ ३७५ ॥ इति पर्पादिः ॥

स्युर्वेतनप्रेषणशक्तिदण्डवाहार्धवाहोपनिषत्सुखानि ।

वेदमोपवस्तीभृतिपादवेशोपवेशशय्याः स्फिगचालजालम् ॥ ३७६ ॥

वेतनादेर्जीवतीत्यनेन तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति । वेतनेन
जीवति वेतनिकः कर्मकरः । प्रैषणिकः । शाक्तिकः । दाण्डिकः ॥ वहनं वाहनं
वा वाहः ॥ वाहिकः ॥ आर्धवाहिकः ॥ औपनिषदिकः । सौखिकः । वैश्वि-
कः ॥ द्वयं वामननतेन ॥ औपवस्तिकः ॥ भार्त्तिकः ॥ पादिकः ॥ वेशो दारि-
कावाटः । वैशिकः । औपवेशिकः । शय्यिकः । अन्ये सुखशय्येति पठन्ति ।
त आहुः सुखशय्यया जीवति किं सुखं शयितवन्ती भवन्त इति यः परमशनेन
जीवति स सौखशय्यिक इति ॥ चलनं चालः ॥ स्फिगस्य चालः स्फिगचालः ॥
स्फैगचालिकः ॥ पुतचाल इत्यन्ये ॥ जालिकः ॥ ३७६ ॥

उपदेशधनुर्दण्डोपनिजस्तधनुःस्फिजः ।

उपाञ्च हस्तिवेषस्थस्थानान्युपास्तिरित्यपि ॥ ३७७ ॥

उपदेशेन जीवति औपदेशिकः ॥ धानुर्दण्डिकः ॥ उपनिजस्तं किल
पैथुनम् । औपनिजस्तिकः ॥ धानुष्कः । स्फैजिकः ॥ औपहस्तिकः ॥ औप-
वेशिकः ॥ औपस्थिकः (१) ॥ औपस्थानिकः ॥ औपास्तिकः ॥ ३३७ ॥
इति वेतनादिः ॥

उत्सङ्गपिटकावुक्तावुट्टुपोत्तुपसंयुतौ ।

उडुपोऽथ पिटाकश्च स्यादुत्पुटोत्पुतौ तथा ॥ ३७८ ॥

हरत्युत्सङ्गादेरित्यनेन तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ उत्सङ्गेन हरति
औत्सङ्गिकः कुमारः । पैटकिकः । उत्पूर्वात् तुपतुम्बहिंसायामित्यत इगुपा-
न्तलक्षणे के । अतएव निपातनात्तकारस्य पक्षे टकारः । औट्टपिकः । औ-
त्तुपिकः । औडुपिकः । पैटाकिकः । औत्पुटिकः । उद्गतं पुतम् उत्पुतम् ।
औत्पुतिकः ॥ ३७८ ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥

(१) उपस्थेन जीवति-औपस्थिकी वराङ्गनेत्यधिकम् ।

प्रोक्ता भस्त्राभरणं शीर्षभारः शीर्षभारो भरटश्चांसभारः ॥

अंसभारः करणं पङ्कभारो ज्ञेयः प्राज्ञैः करटोऽन्येऽपि शब्दाः ३७९

भस्त्रादेष्टुङ् इत्यनेन तेन हरतीत्यर्थे ठङ् भवति । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भ्रियते भरणम् । भरणिकः । शीर्ष भारः शीर्षभारः । शीर्षभारिकः । शीर्षभारिकः । भरटः स्रवविशेषः । भरटिकः (१) । अंसभारिकः । अंसभारिकः । करणिकः—शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः पयोधराः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥

करटिकः । एतौ वामनभतेन । यातोर्मीयं गदिता स्मीतगी ग इति वृत्तम् ॥ ३७९ ॥ इति भस्त्रादिः ॥

अक्षयूतोऽथ जङ्घाप्राद्धतं तृतं गतागर्तम् ॥

पादस्वेदनं यातोपयातं कण्टकमर्दनम् ॥ ३८० ॥

निर्वृत्तेऽक्षयूतादेरित्यनेनैतस्मात्तेन निर्वृत्त इत्यर्थे ठङ् भवति । अक्षयूतेन निर्वृत्तम् आक्षयूतिकम् ॥ जाङ्घाप्रहतिकम् । जाङ्घाप्रहृतिकम् । गतं च तद् आगतं च गतागतम् । गतागतिकम् । गतानुगतमित्यन्ये । पादयोः स्वेदनं पादस्वेदनम् । पादस्वेदनिकम् । पादस्वेद इत्यन्ये । यातोपयातिकम् । यातिकम् । औपयातिकमित्यन्ये । काण्टकमर्दनिकम् । कण्टकमर्द इत्यन्ये ॥ ३८० ॥

शर्करामर्दनं सत्त्ववागङ्गानुगतानि च ।

अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षयूतादिनामनि ॥ ३८१ ॥

शर्करामर्दनिकम् । शर्करामर्द इत्यन्ये । सत्त्वं मनो गुणो वा । सात्त्विकः । वाचिकः । आर्ज्जिकः । आनुगतिकः । अन्येऽपीत्याकृतिगणत्वादिति शेषः ॥ ३८१ ॥ इत्यक्षयूतादिः ॥

निकटो भिक्षुके वृक्षमूलमावसथस्तथा ।

श्मशानाभ्रावकाशौ च निकटादौ बुधैर्मतौ ॥ ३८२ ॥

निकटादेर्वसतीत्यनेनास्मात्तत्र वसतीत्यर्थे ठङ् भवति । निकटे वसति नैकटिकः । यो ग्रामसमीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स एवमुच्यते प्रसिद्धेः (२) ।

• (१) सरटः स्रवविशेषः—सरटिकः । भरटेति केचित् । (२) नैकटिकः । आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात् क्रोशे वस्तव्यमिति यस्य शास्त्रतो वासः स एवोच्यते इति पा० ।

वार्क्षमूलिकः । आवसथिकः । श्माशानिकः । आभ्रावकाशिकः । अभ्यवकाश
इति शकटाङ्गजः ॥ ३८२ ॥ इति निकटादिः ॥

महिषी मणिपाली प्रानोर्लेपिका पुरोहितः ।

प्रजापतिप्रजावत्यनुचारकविलेपिकाः ॥ ३८३ ॥

ऋमहिष्यादेरण् इत्यनेन ऋकारान्तान्महिष्यादेश्चास्य धर्म्यमित्यर्थेऽण्
भवति । होतुर्धर्म्यम् हौत्रम् । महिष्या धर्म्यं न्याय्यं युक्तमित्यर्थः । माहिषम् ।
मणीन् पालयतीति मणिपाली स्त्री । माणिपालम् । प्रलिम्पत्यनुलिम्पति वा
प्रलेपिका । अनुलेपिका । प्रालेपिकम् । आनुलेपिकम् । पुरो दधाति स्म ।
पुरोहितः । पौरोहितम् । प्रजानां पतिः प्रजापतिः । प्राजापतम् । प्रजा
अस्याः सन्ति प्रजावती । प्राजावतम् । अनुवरति अनुचारकः । आनुचारकम् ।
विलिम्पतीति विलेपिका । विलेपिकम् ॥ ३८३ ॥

यजमानोऽनुवाकंश्च नरो वर्णकपेपिका ।

यजते यजमानः । याजमानम् । होतृयजमानेति केचित्पठन्ति । तत्र
होता च यजमानश्च होतृयजमानम् । तस्य धर्म्यं होतृयजमानम् । आनुवाकम् ।
नारम् । पिनष्टीति पेपिका । वर्णानां पेपिका वर्णकपेपिका । अकयाजकादि-
भिरित्यनेन समासे । वर्णकपेपिकम् । अन्ये तु वर्णक पेपिकेति च्छिन्दन्ति ।
इति महिष्यादिः ॥

शक्तियष्ट्यष्टमा दण्ड ईषेष्टी कम्पनाम्भसी ॥ ३८४ ॥

शक्त्यादेष्टीकण् इत्यनेन शक्त्यादेरस्य प्रहरणमित्यर्थे टीकण् भवति ।
शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी ।

स्वलन्ती न क्वचित्तैक्षयादभ्यग्रफलशालिनी ।

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा ॥

याष्टीकः । यथा—धनञ्जयस्य—

याष्टीकं ते स्मरव्यग्राः खेचरस्त्रीवृता वराः ।

याष्टीकं ते स्मर व्यग्रास्तं प्रतीच्छन्ति नाभितः ॥

अष्टमः प्रहरणमस्य आष्टमीकः । अयं जिनेन्द्रबुद्धिमतेन । दाण्डीकः ।

ईषा प्रहरणमस्य ऐपीकः । दृष्टिः प्रहरणमस्य ऐष्टीकः । कम्पनं प्रहरणमस्य

काम्पनीकः । आम्भः प्रहरणमस्य आम्भसीकः । अपरेषां सते ठजैव । दागिहकः ।
ऐष्टिकः । काम्पनिकः । आम्भसिकः ॥ ३८४ ॥ इति शक्त्यादिः ॥ ०

छत्तुं चुराप्ररोहौ च विशिकाविशिखे तथा ।

अनृतं स्यादुदस्थानं पुरोडा कृपिसंयुता ॥ ३८५ ॥

छत्तादेर्ण इत्यनेन तदस्य शीलमित्यर्थे णो भवति । छादनादावरणा-
च्छत्तम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः । छत्तशीलः शिष्यः । छत्तः ।
अन्ये त्वाहुः । छत्तशीलः छत्तः । छत्तस्यैव शीलमस्येत्यर्थः । छत्तं यथा धार्य-
माणं वातातपवर्षत्राणाय भवति पुरुषस्य । एवमुपाध्यायो धार्यमाणः शिष्यस्य
रागद्वेषक्रोधमोहत्राणाय भवति । स शिष्यं धर्मं ब्रूते । एवमसावुपाध्यायश्छ-
त्तमिव छत्तम् । तच्छीलानुकारिशीलः शिष्यश्छात्र इत्युच्यते । गुरुशील इत्यर्थः ।
घोरणं चुराभिदादिः । चुराशीलश्चौरः । प्रारोहः । विशिका परहृदयानुप्रवेशः ।
वैशिकः (१) । बहुक्षमतया विशिखेव विशिखा । वैशिखः । अनृतभाषणम् अनृतम् ।
आनृतः । उदके स्थानम् उदस्थानम् उदवासः । औदस्थानम् । पुरो दीपत
इति पुरोडा । अतएव वचनादनुपसर्गादप्यङ् । पौरोडः ॥ पुरोद् इत्यन्ये ।
कर्षणं कृषिः । कर्षः ॥ ३८५ ॥

भक्षाशिक्षाविश्वधाकर्मभिक्षा-विक्षाचुक्षामन्द्रसत्यास्तितिक्षा ।

स्थोपस्थानं वा तपः स्याद्बुभुक्षा छत्तादिर्विज्ञायतामेष दक्षैः ३८६

सक्ष आदने-भक्षणं भक्षा । भाक्षः । शैक्षः । विश्वं दधाति विश्वधा सुधा ।
वैश्वधः । कार्षः । भैक्षः । विक्षुचुक्षी इत्यपरिपठितौ धातू । विक्षणं विक्षा ।
वैक्षी । चुक्षणं चुक्षा शौचम् । चौक्षः । चोक्षा वस्त्रादिवेषपङ्क्तिरिति वासनः ।
मन्द्रशीलः भान्द्रः । सत्यभाषणं सत्यम् । तच्छीलमस्य सात्यः । तैत्तिक्षः ।
स्याशब्दोऽत्र पठ्यते । स प्रादिपूर्वो गृह्यते । आतो गोऽन्तः । प्रादेरित्यङ्-
प्रत्यये । आस्था नियतविषये प्रत्याशा । संस्था । व्यवस्था । आस्थः । सांस्थ
इत्यादि । औपस्थानः । तापसः ॥ बौभुक्षः । शकटाङ्गशस्तु चौरौ तापसी-
स्यादौ ङीविधानार्थं छत्तादेरञ् इत्यनेनाजमाह । अस्मन्नते तु गौरादिपाठा-
अयणाद् ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ ३८६ ॥ इति छत्तादिः ॥

(१) परहृदयप्रवेशरूपा विशिखक्रियापि विशिखेत्युच्यते । वैशिखः ।
वैशिकोऽपि अस्मैव पर्यायः । इत्यधिकम् ।

किशरस्तगरोशीरपर्णीहरिद्रुगुगुलु ।

हरिद्रानलदावेतौ स्थगलो नरदस्तथा ॥ ३८७ ॥

किसरादेष्टङ् इत्यनेन किशरादेरस्य पण्यमित्यर्थे ठङ् भवति । किश-
रादयो गन्धविशेषवचनाः ॥ किशरं पण्यमस्य किशरिकः । किशरिकी । तग-
रिकः । तगरिकी । उशीरिकः । उशीरिकी । पर्णिकः । पर्णिकी । हरिद्रुकः ।
हरिद्रुपर्णीत्यन्ये । गुगुलुकः । हरिद्रिकः । नलदिकः । स्थगलिकः । स्थगर
इति शकटाङ्गजः ॥ नरदिकः ॥ ३८७ ॥ इति किशरादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्नमहो-
दधिपुत्तौ करवेत्याहृतगच्छतिप्राप्तप्रभवतिकार्येदीयतेप्रयोजनचरत्यु-
त्पातसंयोगहरतिवहत्यावहतिपृच्छतिगच्छत्याहतेनचरतिजीव-
तिहरतिनिर्वृत्तवसतिधर्म्यप्रहरणशीलपण्यलक्षणार्थविहितत-
द्वितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

तारकाकुसुमपल्लववेगाः पुष्पगौरवविचारपिपासाः ।

मञ्जरीस्तवकवर्णकतन्द्रा दुःखशास्त्रसुखमूत्रंतरङ्गाः ॥ ३८८ ॥

सञ्जातं तारकादेरित्यनेनैतस्मात् तदस्य संजातमित्यर्थे इतो भवति ॥
तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । तारकशब्दोऽप्यत्र ग्राह्यः ॥ कुसुमितस्त-
रुः । पल्लवितः ॥ वेगितः ॥ वेगवान् पुष्पितः ॥ गौरवितः ॥ विचारितः ॥
पिपासितः ॥ मञ्जरितः ॥ स्तवकितः ॥ वर्णकितः ॥ कर्णकितो (१) वेणुरित्यप्यन्यः ॥
तन्द्रितः ॥ दुःखितः ॥ शास्त्रितः ॥ सुखितः ॥ मूत्रितः ॥ तरङ्गितः ॥ ३८८ ॥

निद्रामुद्रापुलकतिलकाश्वन्द्रकाभ्रान्धकारा—

गर्वोत्कण्ठामुकुलमुकुरद्रोहदोहा बुभुक्षा ।

हर्षोत्कर्षव्रणकुवलयव्याधिगर्धाः पुरीषं—

क्षुत्सीमन्तज्वरभरगरा रागरोमाञ्चरोगाः ॥ ३८९ ॥

निद्रितः । मुद्रितः—साधुवादः ॥ पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ॥ ति-
लकितः ॥ चन्द्रकितः ॥ ददर्श काले दिवसभ्रितामिव ॥

(१) कर्ण इव कर्णको दारुविकारः कर्णकितः स्तम्भ इत्यधिकम् ।

अन्यकारितः ॥ गर्वितः । उत्कण्ठितः ॥ मुकुलितः ॥ मुकुर आदर्शो
मुकुलं च ॥ मुकुरितः । द्रोहितः । दोहितः । बुभुक्षितः ॥ हर्षितः ॥ उत्कर्षितः ॥
अणितः ॥ कुवलयितः । व्याधितः ॥ गर्धितः ॥ पुरीषितः ॥ क्षुधितः ॥ सीम-
न्तितः ॥ ज्वरितः ॥ भरितः ॥ गरितः ॥ रागितः ॥ रोमाञ्चितः ॥ रोगितः ॥ ३८९ ॥

पण्डा कन्दलकज्जलं किसलयं तृट्कण्टकं कोरकः—

कल्लोलस्थपुटं कुतूहलफलं चाङ्गारकः कञ्चुकः ।

शृङ्गाराङ्कुरशैवलानि वकुलश्वभ्रप्रचारास्तथा—

वर्मारालकलङ्ककर्मयुतं श्रद्धा ऋजीषं मतम् ॥ ३९० ॥

पण्डा बुद्धिः ॥ मण्डितः ॥ कन्दलितः ॥ कज्जलं मयी । कज्जलितः ।
किसलयितः ॥ तृषितः ॥ कण्टकितः । कोरकितः ॥ कल्लोलितः ॥ स्थपुटितः ॥
कुतूहलितः ॥ फलितः । अङ्गारकितः पलाशः (१) अथवा—

अङ्गारितनिबोत्पाते वारिराशेरिवोदकम् ॥

कञ्चुकितः ॥ शृङ्गारितः ॥ अङ्कुरितः ॥ शैवलितः । अ मुकुलमूलं ।
वकुलितस्तरुः । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ श्वानो अमन्यत्र श्वभ्रं गर्तः ।
श्वभ्रितं भूतलम् ॥ प्रवारितः । वर्मितः । आरालमिति सूत्रपुरीषयोः (२) सञ्ज्ञा ।
आरालितः ॥ कलङ्कितः ॥ कर्मितः ॥ अद्रितः ॥ ऋजीषम्=उपहतं मलं पि-
ष्टपचनं च । ऋजीषितः । ऋजीषमित्यन्यः ॥ ३९० ॥

सञ्ज्ञाकुड्मलमूर्छानिष्क्रमणाङ्गारहस्तकोच्चाराः ।

प्रतिविम्बविघ्नतन्त्रप्रत्ययदीक्षा भवेद्गर्जा ॥ ३९१ ॥

सञ्ज्ञितः । कुड्मलितः । मूर्च्छितः । निष्क्रमणितः ॥ अङ्गारितः ॥ हस्तकि-
तः (३) ॥ उच्चारितः ॥ प्रतिविम्बितः ॥ विघ्नितः ॥ तन्त्रं सञ्ज्ञातमस्य तन्त्रितः ।
तन्द्रा—आलस्यमिति द्रुमिडाः पठन्ति । प्रत्यय आश्वासः । प्रत्ययितः—आप्तः ।

(१) अङ्गारकशब्दोऽङ्गारसदृशेषु पलाशकुसुमेषु लक्षणया वर्तते ।

(२) पुंसूत्रपुरीषयोः । आरालमिति सूत्रपुरीषयोः सञ्ज्ञेति वर्तमानः ।

आरालः कुटिले सर्जरसे समददन्तिनोति सोदनीकारः ॥

(३) हस्तको हस्तावलम्बः ।

यथा मुरारेः । ब्रवीति च प्रत्ययितो महर्षिः । दीक्षितः ॥ गर्जितः—मत्तो
गणः ॥ ननु क्तप्रत्यये भुजेः पिवतेश्च सनन्तस्य विहिते सिद्धं बुभुक्षितः पिपा-
सित इति । तथा पुष्पविकसन इति दैवादिकधातोः पुष्पित इति ॥ सुखितो
दुःखित इति चुरादिशयन्ताद्घातोः । नैवम् । अर्थवैषम्यात् । तथा हि ।
भोक्तुमिष्टो बुभुक्षित ओदनी नरेण पातुमिष्टं पिपासितं क्षीरमिति कर्मणि
क्तप्रत्यये बुभुक्षितादिशब्द ओदनादौ कर्मणि वर्तते न तु नरि कर्तरि ।
इतप्रत्ययान्तस्तु भोक्तुपुरुषवृत्तिः । पुष्पितशब्दोऽपि क्तान्तः पुष्पिता कलिका ।
पुष्पितं कमलमिति वा विकासक्रियोपेतोऽर्थे प्रतीत इतप्रत्ययान्तस्तु प्रसवोपेते
चम्पकादौ वर्तते ॥ सुखितदुःखितशब्दयोस्त्वपेक्षितापरकर्तृव्यापारः सुखादि-
संवित्तिमांश्चैत्रादिः प्रतीयते । इतप्रत्यये त्वनपेक्षित परव्यापारः सुखाद्यनु-
भवयुक्त इति ततो युक्तोऽमीषामत्र पाठः । एवमन्येषामपि फलं दर्शनीयम् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन शिक्षाजिगीषाहृद्रारोहप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३९१ ॥

इति तारकादिः ॥

पृथ्वाशुप्रियषाण्डुचण्डपटवः खण्डूरुखण्डाणवः--

साधुः स्वादुमृदू महल्लघुतनुक्षिप्राणि तृद्धो गुरुः ।

वक्राकिञ्चनचारुपाकबहवो वत्सर्जुतृप्राणि च--

क्षुद्रः कालवृषौ महिश्च बहुलं ह्रस्वोऽथ होडः कृडुः ॥ ३९२ ॥

पृथ्वादेरिन् इत्यनेन तस्य भाव इत्यर्थे इमन् वा भवति । पक्षे यथा
प्राप्तम् । पृथोर्भावः प्रथिम् । पार्थवम् ॥ पृथुत्वम् । पृथुता ॥ आशिमा ॥
प्रेमा ॥ अयमिमन्तः । पुंलिङ्गस्सर्वत्र व्याकरणग्रन्थे पटिमालघिमेत्युदाह्रिय-
माणो दृश्यते । भर्त्रीश्वरेणापि वारणार्थानामित्यत्र पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तः । सत्वेन
परिगृहीतः प्रेमा संनिविशते । लिङ्गकारिकास्त्वप्ययं नित्यं पुंलिङ्ग एव ।
ततश्चार्थार्थान्तर्भावप्रसारिकापि कर्तुं न युज्यते ॥

भवतोऽपजनोपपदे अङ्गपदे पुंसि नित्यमिमनिच्च ॥

अपशब्दजनशब्दोपपदे यथासंख्यमङ्गपदे नित्यं पुंसि भवतः । अय-
मपाङ्गः । अयं जनपदः । इमनिच्च नित्यं पुंसीति वर्तते । पटिमालघिमे-
त्ययमर्थोऽस्याः । एवं य एते काव्यनाटकप्रयोगाः ।

प्रेमकारयति वा निरन्तरम् । प्रेम पश्यति भयान्त्यपदेऽपि ।

प्रेम नानमवधूय यधूः स्वाः । सामर्थ्यं च तवार्जुनस्य च समं दुर्योधने प्रेम च ॥

इत्येकवाक्यतया नपुंसकेन दृश्यन्ते । तेज्वियं गतिः । स्नेहपथार्थं
 औणादिको मनिन् प्रत्ययान्तः प्रातिपदिको वा व्युत्पन्नः प्रेमन् शब्दोऽस्तीति ।
 पाण्डिमा ॥ अयं श्रीभोजमतेन ॥ चण्डिमा ॥ पटिमा ॥ खण्डोर्भावः खण्डि-
 मा । दण्ड इत्यन्यः ॥ अयं शकटाङ्गमतेन ॥ वरिमा । वस्तुत्वम् । खण्डस्य
 भावः खण्डिमा ॥ अणिमा । साधिमा । स्वादिमा । स्रदिमा । महिमा ।
 महारवम् । महत्ता । लचिमा । तनिमा । क्षेपिमा । क्षिप्रत्वम् । वर्षिमा ।
 वृद्धत्वम् । गरिमा । गुरुत्वम् । वक्रिमा । अकिञ्चुनिमा । आकिञ्चुन्यमिति ब्राह्म-
 णादित्वात् ॥ चारिमा । चारुत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन । पाकिमा ॥ वयो-
 ऽर्थलक्षणेऽणि पाकम् ॥ बहोर्भावः । भूमा । यथा—परं भूमानमातन्वते ॥
 बाहवम् ॥ वत्सिमा ॥ वात्सम् ॥ ऋजिमा ॥ आर्जवम् ॥ तृप्तिमा ॥ अयं श्री-
 भोजमतेन ॥ क्षोदिमा ॥ क्षुद्रत्वम् ॥ कालिमा ॥ कालत्वम् ॥ अयं श्रीभोजम-
 मतेन ॥ वृषिमा ॥ महिमा ॥ महित्वम् । अयं शकटाङ्गमतेन ॥ बहिमा ॥
 बाहुल्यम् ब्राह्मणादिपाठात् शयट् । मनोज्ञादिपाठात् बाहुलकम् ॥ हृदिमा ।
 ह्रस्वत्वम् । होडिमा(१) ॥ वयोऽर्थलक्षणेऽणि प्राप्ते ॥ ब्राह्मणादित्वात् । हौड्यम् ।
 कडुर्मेन्तुः । कडिमा । कडुत्वम् ॥ कर्डवम् ॥ ३९२ ॥ इति पृश्वादिः ॥

दृढपरिवृढौ मूकश्रुक्रौ विशारदसम्मती--

बधिरमधुरौ बालो मूलं कलोजडपण्डितौ ।

लवणतरुणानुष्णः शीतः स्थिराम्लकशावृढौ--

विमतिविमनोमन्दा मूर्खो विघातभृशं तथा ॥ ३९३ ॥

वर्णदृढादेश्यद्वेत्यनेन वर्णवाचिनो दृढादेश्चास्य भावः इत्यर्थेयद्भवति ।
 इमन् च वा शौक्यत्वम् । दृढस्य भावः दाढ्यम् । द्रुढिमा । दृढता । दृढत्वम् ।
 परिवृढस्य भावः पारिवृढ्यम् ॥ परिव्रुढिमा ॥ भौव्यम् । सूकिमा । चुक्रम्
 अस्मत् (२) ॥ चौक्रम् । चुक्रिमा ॥ वैशारद्यम् ॥ शारदशब्दः प्रत्ययवाची ।
 यथा—रज्जुशारदमुदकम् । द्रूपच्छारदाः सक्तवः । सद्यो हि रज्ज्वोद्धतमुदकं
 प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । सद्यश्च द्रूपदा पिष्टाः सक्तवो द्रूपच्छारदाः ।

(१) होडबालशब्दौ समानार्थौ । (२) चुक्रौऽस्लवेतसः ।

तत्रायं गुणप्रधानः । शारदं प्रत्यग्रत्वम् । अभिनवत्वम् । तद्विगतस्य विशा-
रदः प्रवीणः । प्रवीणो लक्षणया । तथा हि—यो यत्र नवः स तत्र सूढः ।
यस्तु पुराणः स सर्वं जानाति ॥ अथवा—व्युत्पत्तिशून्यः प्रवीणवाची विशा-
रदशब्दः । सङ्गता मतिर्यस्यासौ सम्मतिः । तस्य साम्प्रत्यम् । सम्मतिना ।
शकटाङ्गजमते तु सांमतमित्यपि । स हि लघ्वादेरिक इत्यस्य सूत्रस्यैवंविधम-
र्थमाह । तथा हि—लघुरादिः समीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृते वाण्-
प्रत्ययः । वामनादीनामप्येतत्सम्मतम् ॥ केचिल्लघ्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमि-
च्छन्ति । काशानवम् आरातमित्यप्युदाहरन्ति । सांमतमिति च नेच्छन्ति ॥
वाधिर्यम् ॥ साधुर्यम् ॥ वाल्यम् । मौल्यम् ॥ काल्यम् ॥ जाड्यम् ॥ पाण्डित्यम् ॥
लावण्यम् ॥ लवणिसा ॥ तारुण्यम् ॥ औष्ण्यम् । जैत्यम् ॥ स्थैर्यम् । आस्त्यम् ॥
अक्षिमा ॥ काश्यम् ॥ क्रशिमा ॥ वाढ्यम् ॥ ब्रडिमा ॥ रत्वविधौ परिवृढशब्दे
परिरतः । अन्ये तु परिशब्दं विना दृढशब्दं पठन्ति । अयं शकटाङ्गजवा-
मनमतेन ॥ विविधा मतिर्यस्यासौ विमतिः ॥ वैमत्यम् ॥ वैमतम् ॥ विविधं
मनो यस्यासौ विमनाः । वैमनस्यम् ॥ मान्द्यम् ॥ मन्दिना ॥ मौख्यम् ॥
वैयात्यम् (१) । भाश्यम् ॥ अशिमा ॥ ३९३ ॥

विलातः स्यात्तथा शुक्रदीर्घसम्मनसो मताः ।

ताम्रमात्रं तथा तृष्णां प्राह श्रीशकटायनः ॥३९४॥

विलातो विलासी वयोवचनश्च ॥ वैलात्यम् । विलातिमा (२) ॥ वयोर्यल-
क्षणेऽणि । वैलातम् ॥ शुक्रं वीर्यम् । शौक्रम् । शुक्रिमा ॥ दैर्घ्यम् ॥ द्राघिमा ।
वामनादयस्तु दीर्घमन्दबालशब्दान् पृथ्वादिगणे पठन्ति ॥ सामनस्यम् ॥ सम-
निमा ॥ ताम्रं शुक्लम् । ताम्रम् । ताम्रिमा ॥ आम्नम् । आम्निमा । अयं
वामनमतेनापि ॥ ताण्यम् । तृष्णिमा ॥ ३९४ ॥ इति दृढादिः ॥

ब्राह्मणो वाडबो भूतः कुशलालसबालिशः ।

सममध्यपरोभ्यः स्थः कविर्नुश्चार्हतो मतः ॥३९५॥

ब्राह्मणादिपत्यन्तगुणवचनात्कर्मणि वेत्यनेन ब्राह्मणादेः पत्यन्ताद्गुण-
वचनाच्चास्य भावः कर्मवेत्यर्थे गृह्यत्वा भवति । पक्षे यथा प्राप्तम् च । ब्राह्मणस्य

(१) विरुद्धं यातं चेष्टितमस्येति वियात उद्धतः । (२) विलातशब्दः
मध्यमवयोवाची । विलासिपर्याय इति केचित् ।

भावः कर्म वा ब्राह्मण्यम् ॥ बाह्व्यम् ॥ धौर्त्यम् ॥ कौशल्यम् । न विद्यते लसः ।
 क्रीडनं यस्य सोऽलसः । न लसोऽलस इति वा । आलस्यम् । वालिश्यम् ॥
 सामर्थ्यम् ॥ साध्यर्थ्यम् ॥ इष्टेऽप्यवलम्बितेर्थे ॥ पौरःस्थ्यम् ॥ काव्यम् ॥
 आर्हन्त्यम् ॥ आर्हन्ती ॥ ३९५ ।

निपुणचपलचोरास्तत्परेदंपरौस्तः—

सुहितपिशुनदीना माणवोऽथ प्रकासम् ।

उचितगडुलशीला निष्कुलो दुष्कुलः स्यात्—

तरतमविषमस्थावेकभावान्यभावौ ॥ ३९६ ॥

नैपुण्यम् ॥ चापल्यम् ॥ धौर्त्यम् ॥ तात्पर्यम् ॥ ऐदंपर्यम् ॥

यथा भवभूतेः—इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसच्चिवः ।

सुतादानान्मित्रं भवतु स भवान्नन्दन इति ॥

सौहित्यम् ॥ पैशुन्यम् ॥ दैन्यम् ॥ माणव्यम् ॥ प्रकासमित्यस्य भावः
 प्राकास्यम् ॥ प्राकास्यं ते विभूतिषु ॥ औचित्यम् । औचित्ती ॥ गडुरस्यास्ती-
 ति गडुलः ॥ गाडुल्यम् ॥ शैल्यम् । शैली ॥ नैष्कुल्यम् ॥ दौष्कुल्यम् । तरतमे-
 त्यस्य भावः तारतम्यम् । द्विवह्वपेक्षः प्रकर्षः ॥ वैषम्यम् ॥ एको भावो यस्य
 तस्य भाव ऐकभाव्यम् ॥ आन्यभाव्यम् ॥ ३९६ ॥

विदग्धदायादयथापुरहिभावा यथाकामयथातथौ च ॥

विराधयः कापुरुषस्वभावाभीक्षणं समग्रधिपतित्रिभावाः ॥ ३९७ ॥

वैदग्ध्यम् । वैदग्धी । दायमादत्ते दायादः । दायाद्यम् । यथापुरं पुरा-
 तनमित्यर्थः । यथापुरमित्यस्य भावः याथापुर्त्यम् । द्वैभाव्यम् । यथाकाममि-
 त्यस्य भावः याथाकाम्यम् । याथाकामी । यथातथं सत्यम् । याथातथ्यम् । यथा-
 तथेत्वन्यः । विपूर्वाद्वाधयतेरधि णेलुङ् न भवति गणपाठात् । जनपदसमान-
 नामा क्षत्रियः ॥ तस्मादपत्यार्थे विहितस्याजः कम्बोजादित्वात् श्लुकि । वैरा-
 ध्यम् । एवम् उपराधयापिराधयाराधयशब्देषु द्रष्टव्यम् । कापुरुष्यम् । स्वाभा-
 व्यम् ॥ अभीक्षणमित्यस्य भावः आभीक्ष्यम् । सामग्र्यम् । सामग्री । आधि-
 पत्यम् । त्रैभाव्यम् ॥ ३९७ ॥

ज्यैष्ठश्रेष्ठप्रकटनिकटा विश्वरूपाभिरूपौ-

साक्षी तत्स्थश्चतुरपरमस्थेतिहाः शीर्षधाती ।

ऋत्विक् सम्राड् गणपतिमहाराजसंवादिदूताः-

सात्मस्तेनौ सुकरसदृशौ मानुषाराधयौ च ॥३९८॥

ज्यैष्ठ्यम् । श्रैष्ठ्यम् । प्राकट्यम् । नैक्यम् । वैश्वरूप्यम् । आभिरूप्यम् ।

साक्ष्यम् । तस्मिंस्तिष्ठतीति तत्स्थः । तात्स्थ्यम् । चातुर्यम् । चातुरी । पार-
मस्थ्यम् । ऐतिह्यम् । शीर्षधात्यम् । आर्त्विज्यम् । साम्राज्यम् । गणपत्यम् ।
साहाराज्यम् । सांयाद्यम् । दौत्यम् । लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
न्यायाद्दूतीशब्दादपि भवति । दूतीनां कर्म दौत्यम् । आगतप्रियकथैरपि दौ-
त्यम् । वणिक्सखिदूताद्य इत्यनेन ये दूत्यम् । दूतता । दूतत्वम् ॥ सहात्मना
वर्त्तते सात्म शरीरम् । तस्य कर्म भावो वा । सात्म्यम् । सात्मी । स्तेनश्चौरः ।
तस्य भावः कर्म वा स्तैन्यम् । आगमिकोऽयं शब्दः । स्तैन्याशयेनाभिसतं यदे-
वेति किमस्य लक्षणचिन्तया लोके । स्तेयमित्येव भवतीति कश्चित्स चेताः ॥
सौकर्यम् ॥ सादृश्यम् ॥ मानुष्यम् ॥ आराधय्यम् ॥ ३९८ ॥

पूर्वापरं दुष्पुरुषो विशायो विशालसंवेशिविधातिनश्च ।

स्वाराजसंभाषिविशस्तयोऽपीश्वराभिजातौ परिमण्डलश्च ३९९

पौर्वापर्यम् ॥ दौष्पुरुष्यम् ॥ वैशाय्यम् ॥ वैशाल्यम् ॥ सांवेश्यम् ॥

वैधात्यम् ॥ स्वाराज्यम् ॥ सांभाष्यम् ॥ वैशस्त्यम् ॥ विशायविशस्तिभ्यां त्वतलो
त्वनभिधानान्न भवतः ॥ ऐश्वर्यम् । आभिजात्यम् ॥ पारिमाण्डल्यम् ॥ ३९९ ॥

परिशेषराजपुरुषौ युगपत्प्रतिकूलनास्तिकपुनःपुनरः ।

प्रतिभूसुराजबहुभापिपरंपरमुत्तराधरसधर्मवणिक् ॥४००॥

पारिशेष्यम् ॥ राजपौरुष्यम् ॥ यूगपद्यम् ॥ प्रातिकूल्यम् ॥ नास्तिक्यम् ॥

पौनःपुन्यम् । प्रातिभाव्यम् । सुराज्ञो भावः कर्म वा सौराज्यम् ॥ बाहुभाव्यम् ॥

पारंपर्यम् ॥ औत्तराधर्यम् ॥ साधर्म्यम् । वणिजी भावः कर्म वा । वाणिज्यम् ॥

अयं शकटाङ्गमतेन ॥ वणिज्या वणिज्यमिति वामनः ॥ मनिताक्षरा सजयु-

तावथ सौ ॥ ४०० ॥

जनराजसमाचारपरिख्यातोपराधयः ।

युवराजयथात्मानुपूर्वहोडनिघातिनः ॥ ४०१ ॥

जानराज्यम् ॥ सामाचार्यम् ॥ सामाचारी ॥ पारिख्यात्यम् ॥ पारि-
ख्याती ॥ औपराधयम् ॥ अपिराधय इत्यपि । अपि भृशार्थे ॥ यौवराज्यम् ॥
याथास्यम् ॥ आनुपूर्व्यम् । आनुपूर्वी ॥ हौड्यम् ॥ नघात्यम् ॥ ४०१ ॥

पुरोहितग्रामिकचर्मिकास्तिकाः—

स्वस्थोऽथ शौण्डीरविधर्मकर्मिकाः ।

वालानुकूलं शिलिकोऽथ सूचिकः—

संरक्षसारथ्यधिराजदण्डिकाः ॥ ४०२ ॥

पौरोहित्यम् ॥ ग्रामोऽस्यास्तीति ग्रामिकः । ग्रामिक्यम् ॥ धर्मोऽस्यास्तीति
धर्मिकः । चार्मिक्यम् ॥ आस्तिक्यम् । स्वस्मिन्नात्मनि तिष्ठति स्वस्थः । तस्य
स्वास्थ्यम् ॥ शौण्डीरो गर्ववान् । शौण्डीर्यम् ॥ वैधर्म्यम् ॥ कर्मोऽस्तित्वात्
कर्मिकः । कर्मिक्यम् ॥ वाल्यम् । यथा—

अवाप ह्याल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूलाकलनामिधोरः ।

आनुकूल्यम् । शिलम्—उज्जम् । तदस्तित्वात् । शिलिक उज्जवृत्तिकः ॥
शैलिक्यम् ॥ सूचिक्यम् ॥ संरक्ष्यम् ॥ सारथ्यम् ॥ आधिराज्यम् ॥ दण्डास्ति-
त्वाद् दण्डिकः ॥ दण्डिक्यम् ॥ ४०२ ॥

पर्यिकवर्मिकचौक्षोदासीनाः खण्डिकस्तथाञ्जनिकः ।

प्रविकाञ्जलिकच्छत्रिकसूचकविश्वस्तंविफलाश्च ॥ ४०३ ॥

पार्यिक्यम् (१) । परिषदिक इति वामनः ॥ अयं भोजसतेन ॥ धर्मोऽस्या-
स्तीति धर्मिकः । धार्मिक्यम् (२) ॥ चुक्षोशीलश्चौक्षः ॥ चौक्ष्यम् ॥ औदासीन्यम् ॥
खण्डोऽस्यास्तीति खण्डिकः । खण्डिक्यम् ॥ अञ्जनमस्यास्तीति अञ्जनिकः ।
आञ्जनिक्यम् ॥ अञ्जनक (३) इत्यपि शकटाङ्गजः ॥ प्राविक्यम् ॥ अयं भोज-

(१) पर्यः सेकोऽस्यास्तीति पर्यो अभिषिक्तः स एव पर्यिक इत्यधिकम् ।

(२) धर्मोऽस्यास्तीति धर्मिकः । धार्मिक्यमिति पा० ।

• (३) जनादागतं ज्ञानं न ज्ञानमज्ञानं तद्वान् अज्ञानिकः । अञ्जनिकः ।
अञ्जनवान् । इत्यधि० ।

मतेन ॥ अञ्जलिरस्यास्तीति अञ्जलिकः । आञ्जलिक्यम् ॥ छात्रिक्यम् ॥ सूचयतीति सूचकः । सौचक्यम् ॥ सूतक (१) इत्यन्यः ॥ वैश्वस्त्यम् ॥ विगतं फलमस्य विफलः । वैफल्यम् ॥ ४०३ ॥

क्षेत्रज्ञोऽथ यथातथपिशुनविदूरा यथापुरनृशंसौ ।

कुशलेश्वरनिपुणा अपि नञपूर्वाः सूरिभिः कथिताः ॥४०४॥

अक्षेत्रज्ञस्य भावः कर्म वा । आक्षेत्रज्ञम् ॥ नजः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलशुचि-
निपुणानामित्यनेन नित्यमुत्तरस्यारैच् पूर्वपदस्य वा ॥ आयाथातथ्यम् ॥ यथा-
गुणानामायाथातथ्यात् । अयाथातथ्यम् ॥ यथातथायथापुरयोः पर्यायेणेत्यने-
नरैच् । अन्येषां मतमेतत् ॥ आपिशुन्यम् ॥ आविदूर्यम् ॥ आयाथापुर्व्यम् ।
अयथापुर्व्यम् ॥ आनृशंस्यम् ॥ आकौशल्यम् । अकौशल्यम् ॥ आनैश्वर्यम् ॥
अनैश्वर्यम् ॥ आनैपुण्यम् । अनैपुण्यम् ॥ भाष्यकारस्य त्वक्षेत्रज्ञानीश्वरश-
ब्दावेव संसनौ नजस्तत्पुरुषादित्यनेनैतेषां त्वतलोरेव प्राप्तयोः पाठः । शकटा-
ङ्गजस्तु नञपूर्वाणां संवादिन्संवेशिन्बहुभाषिन्शीर्षधातिन्समस्यविषमस्यपु-
रःस्यपरमस्यमध्यस्यदुष्पुरुषकापुरुषविशालशब्दानामेतेषां अणमाह ॥ ब्राह्मण-
वालिशशब्दौ प्राणिजातिवयोऽर्थौ ताभ्यामण्वाधनार्थम् ॥ नाणववाडवशब्दौ
चरणवचनौ ताभ्यामकण्वाधनार्थम् । तत्स्यममस्यविषमस्यपरमस्यमध्यस्यश-
ब्दानां नज्समासेऽपि पाठः ॥ विराधयाराधयोपराधयापिराधयशब्दानामप-
त्यलक्षणस्याकणो वाधनार्थः । गणपत्यधिपत्योः पाठः परमसिद्ध्या । गडुल-
दायाद्विशस्तिविशंपुरशब्देभ्यस्त्वतलौ न भवत इति वृद्धाः । शकटाङ्गजस्तु
बालिशसंवादिन्बहुभाषिन्शब्दानामपि नेच्छति । भौजः पुनर्विशस्तिविशा-
यवर्जितेभ्यः सर्वेभ्योऽपि त्वतलाविच्छति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यथा दर्श-
नमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४०४ ॥ इति ब्राह्मणादिः (२) ॥

(१) सूक्तिकायाः सौतिक्यमिति पा० । (२) गडुलादीनामपि पाठं
केचिदिच्छन्ति । अन्ये तु बुधादीनामष्टानामेव [बुध । चतुर । संगत ।
लवण । वंड । कत । रस । लस] प्रतिषेधमिच्छन्ति । एषामेव विकल्पमपरे ।
अथ अणन्तानामेषां नज्समासो भवति वा न वा । बुधस्य भावः कर्म वा बौ-
ध्यम् । न बौध्यमबौध्यमिति । भवतीत्येके । न भवतीत्यन्ये । पृथ्वादेरिम-
न्वा । वर्णद्वडादिभ्यश्च्ययवा । पतिराजान्तगुणाङ्गराजिभ्यः कर्मणिचेत्यधिकम् ।

युवमिधुनकुलीनभ्रातृसुखीप्रशास्तृ—

स्थविरचपलदुःस्त्रीदुष्टवो होतृसुष्ठु ।

कुतुककितवकुस्त्रीकर्तृसब्रह्मचारि—

श्रमणनिपुणवध्वध्वर्यवः कन्दुकश्च ॥ ४०५ ॥

प्राणिजातिवयोर्ध्यायनान्तयुवादिदध्वादीकोऽण् इत्यनेन युवादेस्तस्य भावः कर्मवेत्यर्थेऽण् भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् ॥ यूनो भावः कर्म वा । यौवनम् । युवत्वम् । युवता । यौवनिकेत्यपि मनोज्ञादिपाठात् ॥ एवं युवतिशब्दस्यापि लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् ॥ मैथुनम् । कौलीनम् ॥ आत्रम् ॥ सौस्त्रम् । प्रशास्ता ऋत्विक् । प्राशास्त्रम् ॥ स्थविर इव स्थविरः ॥ स्थाविरम् । स्थाविर्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वात् ॥ चापलम् ॥ केचिन्नञ्पूर्वस्याप्यस्य पाठं मन्यन्ते । तन्मत आचापलम् । अचापलम् ॥ एवं क्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानामपि ॥ अभ्यधाति मुनिचापलारवया । निन्दिता स्त्री दुःस्त्रीः । दौःस्त्रम् ॥ दुष्टु निन्दितम् दौष्टवम् । होता ऋत्विक् । हौत्रम् । होतुरित्यपि भोजः । हौतवम् ॥ सुष्ठु शोभनम् । सौष्ठवम् ॥ कुतुकम् कुतूहलम् ॥ विवाहवाचीत्यन्ये । कौतुकम् ॥ कैतवम् ॥ कुरिस्ता स्त्री कुस्त्री । कौस्त्रम् ॥ कार्त्रम् । अयं भोजमतेन ॥ समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी । साब्रह्मचारम् । ब्रह्मादीनामित्यनेनान्त्याजादिलुकि ॥ सुब्रह्मचारिन्निति वामनः ॥ तन्मते सौब्रह्मचारिणम् ॥ ब्रह्मचारिन्निति चन्द्रः । तन्मते ब्राह्मचारिणम् । अनपत्ये चेति प्रतिषेधात् इनोऽनोऽणादविति नान्त्याजादिलोपः ॥ आत्म्यतीति श्रमणः । श्रमणम् ॥ कथं श्रमण्यं प्रतिषेदिर इति प्रयोगो ब्राह्मणादित्वाद्भवति ॥ शृणोति तथोपदेशं श्रवण इति वामनादयः ॥ नैपुणम् ॥ वाधवम् ॥ अध्वर्युर्ऋत्विग्विशेषः । अध्वर्यवम् ॥ कान्दुकम् ॥ ४०५ ॥

कुशलवृषलौ क्षेत्रज्ञोऽथानृशंसकुतूहलम्—

पिशुनसुहृदावुन्नेताथो सहश्व कमण्डलुः ।

अपि च हृदयं दुःसोः पतेरथाद्गणकस्तथा—

हृदयपुरुषौ ज्ञेयावेतौ समासविपर्यये ॥ ४०६ ॥

कौशलम् ॥ वार्षलम् ॥ क्षैत्रज्ञम् ॥ आनृशंसम् ॥ कौतूहलम् ॥ पैशुनम् ॥
 शोभनं हृदयं यस्य सुहृन्मित्रम् ॥ निन्दितं हृदयं यस्य दुर्हृद् अमित्रः ॥
 सुहृद्दुर्हृन्मित्रमित्र इति हृदादेशः ॥ वामनमतेन हृच्छब्देनैतयोः सिद्धिः ।
 सौहार्दम् । दौहार्दम् । हृद्भगसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैच् । शोभनं हृदयं
 यस्य स सुहृदयः साधुः । दुष्टं हृदयं यस्य स दुर्हृदयः क्रूरः । तयोरणि हृदयस्य
 हृत्सासलेखाण्य इति हृदयस्य हृदादेशः । सौहार्दम् । दौर्हार्दम् । ब्राह्मणा-
 दित्वभरणेषाम् । तेन दौर्हार्द्यं सौहार्द्यम् । सौहृदय्यं दौर्हृदय्यमित्यपि ।
 इह सुहृदयदुर्हृदयशब्दावेव पठितव्यौ सुहृदुर्हृच्छब्दावेव वा न तु चत्वारः ।
 अन्यतरपाठेऽपि हि सौहार्दं दौर्हार्दमिति सिध्यति । उच्यते । अर्थभेदात्
 सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ मित्रमित्रवाचिनौ सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ तु नैवम् । तौ हि
 प्रशस्तनिन्दितहृदयसम्बन्धमात्रे वर्तन्ते । उभयत्रापि च सौहार्दं दौर्हार्दमि-
 त्युभयपाठः ॥ सौहृदं दौर्हृदमिति च प्रयुज्यते । यथा-तत्सौहृदं यत्क्रियते
 परोक्षं । कुसुमं कृतदौर्हृदस्त्वया । तदर्थमेकत्रोभयपदारैज् नाभूत् । अन्यथो-
 भयत्राप्येकरूपत्वं उभयपाठानर्थक्यं स्यादित्युभयपाठः । अयं पक्षो वामन-
 स्यापि हृद्भगेत्यत्र सुहृदो भावः सौहार्दमिति दर्शयतः सम्मतो लक्ष्यते ।
 जयादित्यस्तु सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ सुहृदुर्हृच्छब्दौ च पपाठ । सचैवं मन्यते ।
 ब्राह्मणादौ प्रयोगदर्शनादनयोः पाठाङ्गीकरणे वचनसामर्थ्यादेवाण् व्यञ्ज भ-
 विष्यतः । असाक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितवत्क-
 ल्पत आकृतिगणेष्विति ॥ सौहृदेनापि भाषे त्वामित्यादयस्तु कविप्रवाहे
 छन्दोवत्कवयः प्रयुज्जत इत्युक्तम् ॥ चन्द्रस्तु सौहृदमिति हृदयस्याणि हृदादेशो
 न हृदुत्तरपदं हृद्भगेत्युत्तरपदारैज्भावमाह ॥ भोजस्तु सुहृदुर्हृदौ मित्रमित्र-
 योरित्यत्र निपातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये सौहृदं दौर्हृदमिति हृद्भगसिन्धोः
 पूर्वपदस्य चेत्युत्तरपदारैज् न भवति ॥ उन्नेता गवेषणशील ऋत्विग् वा । औ-
 न्नेत्रम् । साहसम् । कामगडलवम् । लब्धादीक इत्यनेन सिद्धे त्वतलोर्निवृत्त्यर्थः
 पाठः । कगण्डलुकमित्यन्ये ॥ पात्तिगणकम् ॥ रायगणकम् ॥ हार्दम् । पौरुषम् ॥
 समासे तु सहृदयता । सहृदयत्वम् ॥ सत्पुरुषता । सत्पुरुषत्वम् ॥४०६॥

परिव्राजकस्तुभ्रातृसुभगोद्भातृहायनाः ।

यजमानोऽथ भर्ता च दुर्भातृविपुलौ दुर्हृत् ॥ ४०७ ॥

पारित्राजकम् । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ सौभ्रात्रम् । यथा—समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुभगस्य भावः कर्म वा । सौभागम् । हृद्भगसिन्धोः पूर्वस्य चेत्युभयपदारैच् ॥ अयं चन्द्रमतेन । जयादित्यस्तु सुभगमन्त्र इति पठति । यथा । महते सौभगाय । सर्वं विधयच्छन्दसि विकल्पन्त इत्युभयत्रारैच् न भवति । मन्त्र इति किम् । सौभाग्यं ब्राह्मणादित्वात् प्यजेव भवति । वामनस्यापि संमतमेतत् । उद्गतो गायत ऋत्विग् वा । उद्गाता । औद्गात्रम् । हायनस्य हायनम् ॥ अयं वामनमतेन । याजमानम् । भर्तुः भार्त्तम् ॥ निन्दितो भ्राता दुर्भ्राता । तस्येदं दौर्भ्रात्रम् ॥ वैपुल्लम् । अयं वामनमतेन ॥ दुहदुदाहत एव ॥ ४०७ ॥

प्रतिहर्त्ता तथा पोता यलोपः श्रोत्रियस्य च ।

वृषपूर्वं गणं प्राह वामनस्तु तपस्विनि ॥ ४०८ ॥

प्रतिहर्त्ता ऋत्वक् । प्रातिहर्त्तम् । ये तु लघवादीक इत्यत्र लघवादेरि-
गन्तस्य विशेषणं मन्यन्ते तेषां मते तेनैव सिद्धं प्रातिहर्त्तम् ॥ परत्वात् त्वतल्भ्यां
बाध्यत इत्यशिवधानम् । उद्गातृ । उन्नेतृ । होतृ । पोतृ । प्रशास्त्र । अध्वर्युं
इत्येतेषां यदा ऋत्विग्वचनत्वं तदा हीत्राभ्यश्छ इति छे प्राप्ते पाठः ॥ ४०८ ॥

इति युवादिः ॥

मनोज्ञमेधाव्यभिरूपवृद्धाः कल्याणचोरप्रियरूपधूर्ताः ।

आढ्यस्तथा श्रोत्रियसारपत्राश्छात्रो युवच्छान्दसविश्वदेवाः ४०९

मनोज्ञादिगुरुपोर्त्तमयोपान्तादकञ् इत्यनेन मनोज्ञादेस्तस्य भावः कर्म
चेत्यर्थेऽकञ् वा भवति । मनो जानाति परितोषयतीति मनोज्ञं वस्तु । तस्य
भावः कर्म वा । मानोज्ञकम् ॥ मैधावकम् ॥ शोभनं रूपस्य रूपमभिगत
इति वा । अभिरूपः । तस्य आभिरूपकम् ॥ वार्द्धकम् । यथा—

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगे नान्ते तनुत्यजाम् ॥

अन्ये तु वर्योर्यलक्षणेऽणि स्वार्यिकेऽके च वार्द्धकमित्याहुः । कल्याणकम् ॥
चौरिका । स्वभावात् स्त्रीत्वम् । अन्यस्तु चौरिकं धौर्त्तिकमिति नपुंसकलिङ्गे
ददर्शः । प्रियं रूपं यस्य तस्य प्रियरूपकम् ॥ धौर्त्तिका । आपूर्णं ध्यायतीत्याढ्यः ।
आढ्यकम् ॥ श्रोत्रियकम् ॥ साराणि पत्राण्यस्य सारपत्रः । सारपत्रिका ।

सारपत्रकमित्यन्यः ॥ सरप्रयुक्तं पत्रं वाहनं सरपत्रमित्यन्यः । सारपुत्र इति भोजः । छत्तशीलः छात्तः । छात्तकम् ॥ यौवनिका । अके राजन्यमनुष्ययूना-मित्यनेनान्त्याजादिलुगभावः । यथा समैव ।

नवे यौवनिकोद्भेदे यस्य न स्खलितं मनः ।

बृंहितं नापि सिद्धेश प्रसादेन मनीषिणः ॥

यथा वा धनञ्जयस्य-क्षणभङ्गुरमङ्गमङ्गिनां न गता यौवनिका निवर्तते ।

विभवास्तृणवारिचञ्चलानिचयामर्सरपत्रसंनिभाः ॥

छान्दसकम् ॥ वैश्वदेवकम् ॥ ४०९ ॥

बहुलामुष्यकुलादोरूपावश्यङ्कुपुत्रकुलपुत्राः ।

पुत्रकुमारकुलाला ग्रामात्सण्डश्च सुकुमारः ॥४१०॥

बाहुलकम् । दृढादिपाठाद् बंहिना । बाहुल्यमित्यपि ॥ आमुष्यकुलि-का । आमुष्यकुलकमित्यन्ये । अमुष्यपुत्र इत्यपि ॥ अदो रूपम् । अदो रूपम-स्येति वा । अदोरूपम् । तस्य आदोरूपकम् ॥ अदोरूपशब्दो रूपप्रशंसायाम् ॥ आवश्यकम् । कौपुत्रकम् ॥ अयं वामनमतेन । कौलपुत्रकम् । ग्रामपुत्रिका । ग्रामकुसारिका । ग्रामकुलालिका । ग्रामकुलमित्यप्यन्यः ॥ सण्डो वृषः । ग्रामस्य सण्डो ग्रामसण्डः । तस्य ग्रामसण्डिका । पुरुषादिवद्दीर्घत्वे ग्राम-साण्ड इत्यन्ये । ग्रामसण्ड इति जयादित्यादयः । एते चत्वारो नपुंसकलिङ्गा इत्यन्ये । सुष्ठु कुमारः सुकुमारः । सौकुमारकम् ॥४१०॥ इति मनोज्ञादिः ॥

इष्टार्चितौ निषठितागणितावकीर्णपूर्तोपसादित-

गृहीतनिराकृताश्च । संरक्षितानुपठितोपकृतानुयुक्ता-

म्नातश्रुतानुगणितास्त्ववकल्पितं च ॥ ४११ ॥

इष्टादिभ्योऽनेनेत्यनेनेष्टादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थ इन् भवति ॥ इष्टोऽनेन यज्ञः । इष्टी यज्ञे । इष्टमनेन वा । इष्टी यज्ञे ॥ अर्चिती सिद्धराजे । निषठिती नीसांसायाम् ॥ अगणिती मदने ॥ अवकीर्णी दुर्नये । पूर्णो दाने । उपसादिती सदसि ॥ उपासितमित्यन्ये ॥ उपासिती गुरुकुले । गृहीती वि-द्यासु । निराकृती कुकाव्ये । संरक्षिती प्रजासु । अनुपठिती वेदे ॥ उपकृती

मन्त्रे । अनुयुक्ती शास्त्रे । आम्नाती छन्दसि ॥ श्रुती इतिहासे ॥ अनुगणिती
निरुक्ते । अवकल्पितौ कल्पे ॥ ४११ ॥

आसेवितपरिरक्षितनिकथितगणितोद्गृहीतपरिकलिताः ।

उपपादितपरिगदितौ संकलिताधीतपरिगणिताः ॥ ४१२ ॥

आसेवितौ सिद्धपतौ ॥ परिरक्षितौ परिरक्षणे ॥ निकथितौ कथासु ।
निकथित इत्यन्यः । गणिती ज्योतिषि ॥ उद्गृहीती उद्योगे । परिकलिती
कलासु ॥ उपपादितौ धने ॥ परिगदितौ परेषु ॥ संकलिती पदार्थेषु ॥ अधी-
तौ व्याकरणे ॥ परिगणिती याज्ञिक्ये ॥ ४१२ ॥

अवगणितव्याकुलितौ निषादितोपाकृतावमुक्ताश्च ।

अवधारितपठितकृतानिगदितमनुगणितमायुक्तम् ॥ ४१३ ॥

अवगणिती यादिनि ॥ व्याकुलितौ रिपुजने ॥ निषादितौ हास्तिके(१) ॥
उपाकृती पशौ । अवमुक्ती पापे । अवधारितौ शास्त्रार्थे ॥ पठितौ वेदे ॥
कृती धर्मे ॥ निगदितौ नयेषु ॥ अनुगणिती अनुपदे ॥ आयुक्ती युद्धे ॥ मत्व-
र्थीयेनेनासिद्धे ठन्निवृत्यर्थमिन्विधानम् ॥ ४१३ ॥ इति इष्टादिः ॥

यवोर्मिवासाकृमिभूमिवन्धवः क्रुश्चाककुत्कान्तिहरीन्दुविन्दवः ।

हनुस्तिमीक्षू मधुसानुभानवोद्राक्षाहरिच्छिन्विगरुद्द्रुचारवः ४१४

ऋय्मान्मोपान्तान्मोबोऽयवादेरित्यनेन ऋयन्तान्त्वकारान्तादवर्णान्ता-
न्मोपान्तादवर्णोपान्ताच्च यवादिवर्जितान्मतोर्मकारस्य वकारो भवति ॥ यवा
अस्यात्र वा सन्ति यवसान् ॥ कर्मिमान् ॥ वासामान् ॥ वासाशब्दः स्त्रीलि-
ङ्गः । कर्मिमान् ॥ भूमिमान् ॥ बन्धुमती ॥ बन्धुमान् ॥ क्रुश्चामान् ॥ ककुद्मान् ।
ककुद्मानेऽपि हेषते ॥ कान्तिमान् ॥ हरिमान् ॥ इन्दुमती ॥ विन्दुमती ॥ हनु-
मान् ॥ तिमिमान् ॥ इक्षुमती ॥ मधुमान् पर्वतः ॥ सानुमान् ॥ भानुमान् ॥
द्राक्षामान् ॥ ब्राक्षेत्यपि भोजः ॥ हरिन्मान् ॥ शिम्बिमान् ॥ शिम्बीमानित्य-
न्यः ॥ गरुत्मान् । गरुडः ॥ द्रुमती । श्रुमतीत्यपि भोजः ॥ चारुमती ॥ केषां-
चिदवर्णान्तात्प्राप्तः ॥ केषांचिद्योपान्तादिति । केषांचिज्ऋय-इति । केषाञ्चि-
त्सञ्ज्ञायामिति । आकृतिगणश्चायम् । तेन दलिसमदंशुमतीश्रीमतीगोमती-
ध्वजित्मत्प्रभृतयो ज्ञेयाः ॥ ४१४ ॥ इति यवादिः ॥

(१) निषादितौ याद्येष्विति पाठः ।

वत्सन्तमुदन्नष्टीचक्रीकक्षीरुमण्विवो ज्ञेयम् ।

राजन्वान्सौराज्ये ज्योत्स्ना चर्मण्वती नाम्नि ॥ ४१५ ॥

उदन्वदादिरित्यनेनोदन्वदादयः शब्दा निपात्यन्ते संज्ञायाम् ॥ उद-
कस्मिन्नस्तीति उदन्वान् उदधिः ॥ उदन्वान्नाम ऋषिः । उदन्वान्नामा-
श्रमः ॥ अन्यस्तु धारणक्रियासम्बन्धाद् उदन्वान् घट उदन्वान् मेघ इत्यपि
सन्त्यते ॥ अष्टीवान्नाम जङ्घोरुसन्धिः ॥ अत्रास्थिशब्दस्याष्टीभावो निपात्यते ॥
चक्रीवान् रासभः ॥ चक्रीवान्नाम राजा । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ॥
कक्षीवान्नाम ऋषिर्लौकिकः ॥ अत्र कक्षाशब्दस्य कक्षीभावः । रुमण्वान्नाम
पर्वतः । रुमण्वान्नाम मन्त्री । अत्र लवणशब्दस्य रुमण् भावः ॥ रुमन्निति
प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येके । तस्य वा णत्वम् (१) ॥ विशिष्टा वसवः किरणा यस्य
विषस्वान् । आदित्यः ॥ राजन्वान् देशः । राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

सौराज्य इति किम् । राजवान् ॥ ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना चन्द्र-
प्रभा । चर्मण्वती नाम नदी ॥ नाम्नीति किम् । उदकवान् । अस्थिमान् ।
चक्रवान् । कक्षावान् ॥ लवणवान् ॥ वसुमान् । ज्योतिषमान् । चर्मवान् ॥
४१५ ॥ इत्युदन्वादिः ॥

ज्योत्स्नाशब्दस्तमिस्रा च कुतुपः स्याद्विपादिका ।

वैसर्पो नखरश्वापि कुण्डलोऽपि मतो बुधैः ॥ ४१६ ॥

प्रज्ञाज्योत्स्नापिच्छसिध्मलोमपानादेर्णाशिललशना इत्यनेनैतेभ्यस्तद-
स्यात्र वास्तीत्येतस्मिन्नर्थे ण अण् डल ल श न इत्येते प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ।
भुतुश्च ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्तीति ज्योत्स्नः पक्षः । ज्योत्स्नी रात्रिः ॥ तमोऽ-
स्यानस्तीति तमिस्रा रात्रिः ॥ साऽस्यास्तीति तामिस्रः पक्षः ॥ कौतुपं गृहम् ॥
वैपादिकं कुष्ठम् ॥ वैसर्पो व्याधिः ॥ नाखरः श्वापदः ॥ कौण्डलः पक्षे ।
ज्योत्स्नावान् ॥ तमिस्रावान् ॥ ४१६ ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥

(१) लवणस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । अन्ये त्वाहुः ।
रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैव तन्निपातनं नकारलोपाभावात् य । यत्वं
तु यथागोगमस्त्येवेति पाठः ।

पिच्छोदरग्रीहिगुहाः पिचण्डस्तुन्दोदकोरोयवचूर्णपक्षाः ।
वर्णग्रहौ पङ्ककले च काकप्रज्ञे तुफेनो ध्रुवका च पर्णम् ॥४१७॥

पिच्छादेरिलः ॥ पिच्छान्यस्य सन्ति पिच्छिलः । उदरिलः ॥ ग्रीहिलः ।
दिगम्बरस्तु ग्रीहिग्रहणं स्वरूपार्थमर्थनिर्देशार्थं चेति (१) ब्रुवाणः शालिलो
ग्रीहिल इत्याह ॥ गुहिलः ॥ पिचण्डिलः ॥ तुन्दिलः । उदकिलः ॥ उरसिलः ॥
यविलः ॥ चूर्णिलः ॥ पक्षिलः ॥ वर्णिलः ॥ ग्रहिलः ॥ पङ्किलः । कलिलः ॥
काकिलः ॥ प्रज्ञिलः ॥ फेनिलः । ध्रुवकिलः । ध्रुवकेत्यपि वामनः ॥
पर्णिलः ॥ पक्षे पिच्छवानित्याद्यपि भवति ॥ तुन्दोदरपिचण्डप्रभृतीनां
तुन्दादावपि पाठाद्वेनौ भवतः । भोजमतेन लविषयेऽपि बीजप्रभृतीनां
केषाञ्चित् ॥ ४१७ ॥ इति पिच्छादिः ॥

सिध्मस्नेहौ पांसुपृथुश्यामचटूनि प्रज्ञाग्रन्थीबीजकपी-
पिङ्गमृदू च । कर्णः शीतं मांसहनू मञ्जुगडू स्तः पत्रं नाभिः
श्रीमणिकण्डूदकरुणाः ॥ ४१८ ॥

सिध्मादिलः ॥ सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मलः ॥ स्नेहलः । पांसुलः ॥
पृथुलः ॥ श्यामलः ॥ चटुलः ॥ प्रज्ञालः ॥ पिच्छादिपाठात् प्रज्ञिलः ॥ ग्र-
न्थिलः । यथा मुरारेः-इयमेभिरालवालैः पदे पदे ग्रन्थिलासु कुल्यासु ॥
बीजलः ॥ कपिलः ॥ पिङ्गलः ॥ मृदुलः ॥ कर्णलः ॥ शीतलः । मांसलः ॥ हनुलः ।
हनूल इत्यपि ॥ मञ्जुलः । पृष्ठग्रन्थिर्गडू । गडुलः-कुवजः ॥ पत्रलः ॥ नाभिलः ॥

(१) ग्रीहिग्रहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ग्रीहिशब्दः पठ्यते तत्र
घनिठनौ चकारेण विधीयेते । एवंतर्हि तुन्दादिषु ग्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं वि-
ज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति । शालिलाः । शालिनः । शाली । शालिकः ।
शालिमानिति । ग्रीक्षादिभ्यस्तैः । ग्रीक्ष्यर्णतुन्दादेरिलश्च । ग्रीक्ष्यर्थे । कलमा
अस्य अस्मिन् वा सन्ति । कलमिलः । कलमिकः । कलमी । कलमवान् । शा-
लिलः । शालिकः । शाली । शालिमान् । ग्रीहिशब्दोऽपि ग्रीक्ष्यार्थो भवति ।
किं तु तस्य पूर्वत्रोपादानादिलो न भवति । भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् ।
भवतीत्येके ग्रीहिलइत्यधिकं पु० ॥

श्रीलः श्रीमान् ॥ मणिलः ॥ कण्डूलः ॥ उदकलः ॥ पिच्छादिपाठाद्
उदकिलः ॥ कण्णलः ॥ ४१८ ॥

सक्थि श्लेष्मा पित्तनिष्पाद्धमन्यः पेशः पाष्णी वात-
निष्पावपुष्काः । पार्श्वस्तुण्डिः पक्ष्मपर्शू कुशः स्याद्-
धारासक्तू वर्धर्मफेनोष्मपर्णम् ॥ ४१९ ॥

सक्थिलः ॥ श्लेष्मलः कफौ ॥ पित्तलः ॥ निष्पादयतीति निष्पात्
क्विप् । निष्पाल्लः ॥ निष्पदनं निष्पत् । निष्पल्ल इत्यन्ये ॥ निष्पाद्गान् ।
अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ धमनीलः ॥ पेशलः ॥ पाष्णीलः ॥ धमनीपाष्णीशब्दौ
दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते ॥ तेन दीर्घान्ताभ्यामेव लः । ह्रस्वान्ताभ्यामेव मत्तुः ॥
वातलः ॥ निष्पावलः । निष्पानं निष्पा । निष्पाल इत्यन्यः ॥ पुष्कलः ।
पार्श्वलः ॥ तुण्डिलः ॥ तुण्डिवटिषलेर्भ इति भ्रमत्यये तुण्डिभ इत्यपि ॥
पक्ष्मलः । पर्शूलः । पर्शूलं इति भोजराजः ॥ कुशलः । धारालः ॥ यथामुरारेः-

प्रेक्षाधारालवैरप्रसृमरसनरोड्ढामरौजाविडौजाः ॥

सक्तुलः ॥ वर्धमेन् । वर्ध्मलः । पामादिपाठाद्वर्ध्मेन इत्यपि ॥
फेनलः । यथा—वैदेहि पश्या मलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
ऊषला । यथा—घनुषन्तौ वत्सौ दशमुखभुजैरूपलतमाः ॥

पर्णलः । पर्णिल इत्यपि । यथाभट्टेः—अम्यर्णोऽम्भःपतनसमये पर्णलीभूतसानुम् ।
किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधुक्षीवगुञ्जद्विरेफम् ॥ ४१९ ॥

क्षुद्रजन्तूपतापाभ्यां प्राणयङ्गादात एव च ।

कालाघाटाजटाः क्षेपे वातादेरूडपि स्मृतः ॥ ४२० ॥

क्षुद्रजन्तुरानकुलात् । यूकालः । नक्षिकालः । उपतापो रोगः । मूर्च्छालः ।
विघर्चिकालः । विपादिकालः । प्राणयङ्गादाकारान्तादित्यर्थः । चूडालः ॥
जड्वालः ॥ कालादयः क्षेपे प्रत्ययार्थस्य निन्दायां गम्यमानायां लभाजः । काला
कूर्चम् ॥ कालालः (१) ॥ घाटायीवावयवः । घाटालः (२) ॥ जटालः ॥ पिच्छा-
दिपाठात् कालिलः । घाटिलः । जटिलः । यथा—

(१) कालेति होपान्त्यं केचित्पठन्ति । काडालः । काडिलइत्यधिकम् ॥

(२) घटा सभा संलापो वा घटालः । घाटा ग्रीवा घाटाल इति वर्धमानः ।

कटा क्षेपे कटालो गर्हितगण्डस्थलो गजइतिके० ॥

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम् ॥

कालाशब्दस्य ल प्रत्ययं चन्द्राद्या न मन्यन्ते ॥ क्षेप इति किम् ॥ काला-
वान् । घाटावान् । अटावान् । १० क्षेपोऽत्र मनुना न गम्यत इति क्षेपे मतुर्न
भवति ॥ वातादेरुडपि स्मृत इति वातदन्तवलललाटानां लो भवति तत्संनि-
योगेनोडागमश्च ॥ वातूलः । दन्तूलः । अलूलः । ललाटूलः ॥ गलशब्दस्यापि
गलूल इति मन्यते भोजः ॥ पक्षे सिधमवानित्यादि ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन
वर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ४२० ॥ इति सिधमादिः ॥

लोमवस्तुमुनिः कर्को गिरिबभ्रू हरिः कपिः ।

लोमादौ विबुधैर्ज्ञेया रुरु रोम तथा भुरुः ॥ ४२१ ॥

लोमादेः शः । लोमान्यस्य सन्ति लोमशः ॥ वस्तुशः ॥ मुनिशः ॥
कर्कशः ॥ गिरिशः ॥ बभ्रुशः ॥ हरिशः ॥ कपिशः ॥ रुरुशः ॥ रोमशः ॥ भु-
रुशः ॥ पक्षे लोमवानित्याद्यपि ॥ ४२१ ॥ इति लोमादिः ॥

पामा वामा वलिः श्लेष्मा सामहेमोष्मकद्रवः ।

कल्याणादङ्गशब्दाच्च लक्ष्म्या अञ्च कृमिस्तथा ॥ ४२२ ॥

पामादेर्नः ॥ पामनः ॥ वामनः ॥ वलिनः ॥ श्लेष्मणः ॥ सामनः ॥
हेमनः ॥ ऊष्मणः ॥ कद्रवः ॥ कल्याणमङ्गमस्या अस्ति अङ्गना ॥ कल्याण इति
किम् । अङ्गवती ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः । लक्ष्मीवान् ॥ कृमिणः ॥ ४२२ ॥

विष्वचो कृतसन्धिः स्याल्लुक् पदस्योत्तरस्य च ।

शाकीदद्रूपलालीनां ह्रस्वत्वं च स्मृतं बुधैः ॥ ४२३ ॥

विष्वक्शब्दान्नो भवति ॥ तत्संनियोगेन आकृतसन्धिरुत्तरपदलोपः ।
विष्वज्जोऽर्थस्ते दिवसा वा रश्मयो वा गतिविशेषा वाऽस्य सन्ति विपुणः सू-
र्यः ॥ विष्वच्चन्तीति विष्वक्षी गतिविशेषा अस्य सन्ति त्रिपुणो वायुः । विष्व-
वान् ॥ विपुशब्दश्चादिर्नानात्वे वर्तते । महच्छाकं शाकसमूहो वा शाकी ।
शाक्यस्मिन्नस्ति शाकिनस् ॥ दद्रुर्नाम व्याधिः । दद्रुणः ॥ भोजस्तु प्राक्सूत्रे
दद्रशब्दम् । अस्मिन् सूत्रे च नागमाद्गृहगोधापर्यायं कद्रशब्दमाह ॥ पला-
लिनम्(१) ॥ ४२३ ॥ इति पामादिः

(१) मदनपलालं पलालसमूहो वा पलाली तद्वत् पलालिनमितिके ॥

बलफलपरिणाहोदाममालाबलाका—

व्रतनिचुलमनीषामेखलामानशाखः ।

कुलमुकुलपताकाकर्मचर्मप्रयामाः—

स्तवकवडवचूडायामवीणोपयामाः ॥ ४२४ ॥

बलादेरिन् इत्यनेन तदस्यात्र वास्तीत्यर्थं इन् भवति मतुश्च ॥ बलम-
स्यास्तीति बली । बलवान् । फली । फलवान् । परिणाही । परिणाहवान् ।
एवं सर्वत्र ॥ उद्दानी ॥ उद्दास इत्यन्यः ॥ माली ॥ वशाकी ॥ व्रती ॥ निचुली ॥
मनीषी ॥ मेखली । मानी ॥ शाखी ॥ कुली दुर्गमतेन । मुकुली ॥ पताकी ॥
कर्म ॥ चर्म ॥ कर्मिकश्चर्मिक इत्येके ॥ प्रयामी ॥ स्तवकी ॥ वडवी । स्तव-
कश्च वडवा च स्तवकवडवम् । पञ्चाच्छेषैः सह द्वन्द्वः ॥ चूडी ॥ आयामी ॥
वीणी । यथा—सिद्धद्वन्द्वैर्जगत्कणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ॥ उपयामी ॥ ४२४ ॥

कूलं जरोत्साहवृणोलदंष्ट्रा व्यायामधन्वोद्यमवर्मकेकाः ।

संज्ञाशिखारोहगदावरोहाः पुलाएकायासमुलानि सूना ॥ ४२५ ॥

कूलिनी कूलस्थाने । मूलमिति पठन्ति ॥ जरी ॥ उरसाही ॥ घृणी ॥
उली । यस्य कस्यचित्सञ्ज्ञा ॥ दंष्ट्री ॥ व्यायामी ॥ धन्वी । यथा—

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले ।

उद्यमी ॥ वर्मी ॥ वर्मिक इत्यप्यन्ये ॥ केकी ॥ सञ्ज्ञी ॥ शिखी वह्नि-
र्मेयूरश्च ॥ आरोही ॥ गदी । गदावान् ॥ अवरोही ॥ पुली । यस्य कस्यचि-
त्सञ्ज्ञा ॥ अष्टकी ॥ अष्टकिक इति केचित् । आयामी ॥ सुली ॥ सूना घात-
नस्थानम् । सूनी ॥ उद्भास इत्यपि केचित् । इन्प्रत्यये सिद्धे ठवाधनार्थम्
॥ ४२५ ॥ इति बलादिः ॥

मणिर्विषुर्विम्बहिरण्यराज्यो मताः कुमारः कुररेष्टकार्णाः ।

गाण्डीधनुर्गाण्ड्यजके च नाग्नि पतञ्जलिर्नेच्छति गाण्डिशब्दम्

मण्णादेर्व इत्यनेनैतस्मात्तदस्यात्र वास्तीत्यर्थं वो भवति मतुश्च । मण-
योऽस्य सन्ति मणिवः । मणिवान् ॥ मणिव इति कस्यचिन्नागस्य सञ्ज्ञा ॥ विषु
साम्ये चादिः । तद्धितेऽस्य विषुवम् । विषुवत् । यथा—

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥

विषुवानित्यमरमालाकारः ॥ सतीर्वत्वं लक्ष्यात् ॥ विषुर्नाम सुहूर्तः । सोऽस्यास्तीति विषुमान् । अहोरात्रप्रविभाग इति तु शाकटायनः । विम्बा-
न्यस्यास्मिन्वा सन्ति विम्बावम् । ड्याट्त्वेऽच् ह्रस्वश्च बहुलमिति बहुलवचना-
दीर्घः । विम्बव इतिभोजः । हिरण्यवम् । हिरण्यवान् । हिरण्यवो नाम
निधिः । कुबेरइत्यपरे ॥ राजीवम् । राजिशब्दस्यापि । कुमारवम् । कुररा-
वम् । द्रष्टकावम् । अर्णवः कृतसलोपो द्रष्टव्यः । अर्णवः समुद्रः । गाण्डी
गाण्डिर्वा दारुखण्डम् । दात्रादिग्रहणे मुष्टिस्थानभूतं ग्रन्थिव्यवच्छिन्नं मध्यपर्व
वा । गाण्डीवं गाण्डिवं वा पार्थधनुः । यथा—

गाण्डीवधन्वनः खेभ्यो निश्चचार हुताशनः ॥

यथा—वेणीसंहारे—हस्ताकृष्टविलोलकेशवसनादुःशासनेनाज्ञया—

पाञ्चालीममराजचक्रपुरतो गौर्गौरिति व्याहृता ।

तस्मिन्मव स किं नु गाण्डिवधरोनासीत्पृथानन्दनो—

यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधात्पदं किं न तत् ॥

ह्रस्वादपि भवति ॥ गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या हि संहिताह्रस्वदीर्घ-
योरुभयथा सूत्रं प्रणीतमित्येतन्न संगतम् । कुतः । न आगमो न युक्तिः ।
आगमस्तावन्नास्ति वार्तिकभाष्ययोरभावात् । यदि च ह्रस्वसूत्रे गाण्डिशब्द
उपात्तो दीर्घस्य न प्राप्नोति नापि गाण्डिगाण्डीशब्दयोरेकशेषोऽस्तीति भाष्य-
कारमतानुसारिणा केनाप्येतद्विचारितम् ॥ अजकावम् । पिनाकम् ॥ अजक-
वमिति वामनः ॥ यत्तु पिनाकोऽजगवं धनुरिति पाठो दृश्यते तत्राजगवोऽ-
स्थिविशेषो विद्यतेऽस्य । अर्शआदित्वादत्प्रत्ययेऽजगवमिति सिद्धम् ॥ मयपा-
दयः प्रयोगतो गम्याः ॥ ४२६ ॥ इति मयपादिः ॥

सुखप्रतीपप्रणयास्त्रसोढास्तृप्तास्त्रकृच्छ्रा दलशीलकक्षाः ।

अलीकदुःखे कृपणं हलं स्यात् क्षेपे तु माला करुणश्च शोफः ४२७

सुरादिधर्मशीलवर्णान्तादित्यनेन तदस्यात्र वास्तीत्यर्थ इन्नेव भवति ।
उपसंस्यास्तीति सुरी । प्रतीपी । मणयी ॥ अस्त्री ॥ सोढी ॥ तृपी ॥ आस्त्री ॥
कृच्छ्री ॥ दली ॥ शीली ॥ कक्षी ॥ अलीकी ॥ दुःखी ॥ कृपणी ॥ हली ॥

माली निन्दायाम् ॥ अन्यत्र मालायाम् ॥ करुणी ॥ शोफी ॥ यलादिषु माला-
शब्दः पठ्यते । इह तु पाठः क्षेपे मतुर्माभूत् ॥ ४२७ ॥ इति सुखादिः ॥

पुष्करो नडतमालहिरण्यकैरवाणि कुमुदं च शिरीषम् ।
कर्दमस्तटतरंगकपित्थाः पङ्कजोत्पलकरीषसरोजम् ॥ ४२८ ॥

पुष्करादेरिन् इत्यनेन पुष्करादेरस्त्यर्थे देशेऽभिधेय इन् भवति ॥ पुष्क-
राणि विद्यन्तेऽस्यामस्या वा । पुष्करिणी भूमिः ॥ नडिनी ॥ तमालिनी ॥
हिरण्यिनी ॥ कैरविणी ॥ कुमुदिनी ॥ शिरीषिणी ॥ कर्दमिनी ॥ तटिनी ॥
तरंगिणी ॥ कपिट्ठिनी । पङ्कजिनी ॥ उत्पलिनी ॥ करीषिणी ॥ सरोजिनी ॥ ४२८ ॥

राजीवनालीकसरोरुहाणि सृणालपद्मं पुटकारविन्दम् ।

अम्भोजमङ्गं कमलं विगर्हः कल्लोलशालूकविसं यवासः ॥ ४२९ ॥

राजीविनी ॥ नालीकिनी ॥ सरोरुहिणी ॥ सृणालिनी ॥ पद्मिनी ॥
पुटकिनी ॥ अरेविन्दिनी ॥ अम्भोजिनी ॥ अविजिनी ॥ कमलिनी ॥ विग-
र्हिणी । अयं जयादित्यनेन । विगर्ह इत्यन्यः ॥ कल्लोलिनी ॥ शालूकिनी ॥
विमिनी ॥ यवासिनी ॥ वासनस्तु बृहद्भूतौ यवमावेति पठति । ततो यविनी ।
वापिणी ॥ दुर्गस्तु पय इति पठति ॥ देश इति किम् ॥ पुष्करायाम् हस्ती ।
कमलवान् । विसवान् । पुष्कराणि तीर्थान्यङ्गिदेशे सन्ति । अनभिधा-
नादिन्न भवति ॥ एते च नियतार्थविषया एव शब्दा द्रष्टव्याः ॥ ४२९ ॥

इति पुष्करादिः ॥

कृष्यासुतीभ्रातृशिखापितासावुत्साहपुत्रौ परिषत्त माता ।

उत्सङ्गपर्वद्रजसोऽथदन्तः कृष्यादिसंज्ञे गदिता गणोऽस्मिन् ४३०

कृष्युषार्श आदेर्वलरात इत्यनेन कृषीत्यादेरस्त्यर्थे वलः । ऊप इत्यादे-
रः । अर्श इत्यादे रकारो भवति । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः कुटुम्बी ॥ रुढि-
शब्दोऽयम् ॥ अन्यत्र । कृषिमतु क्षेत्रम् । उपाङ्त्वेऽच् ह्रस्वश्च बहुलमिति दीर्घ-
भावः ॥ आसुतिः सुरापानम् ॥ आसुतीवलः—शौण्डिकः ॥ नाममालाखा-
सुतीवलो यज्जीव्यते ॥ भ्रातृवलः ॥ शिखावलो मयूरः ॥ शिखावलं नगरम् ॥
शिखावला स्थूणा । पितृवलः ॥ उत्साहवलः ॥ पुत्रावलः ॥ परितः सीदति

परिषत् । परिषद्वली राजा ॥ परिषदनं परिषत् पङ्क्तः सर्वतोऽवतारो(१) वा ।
सोऽस्यास्तीति परिषद्वलं तीर्थमित्यन्ये ॥ मातृवलः ॥ उत्सङ्गावलः ॥ पर्यद्वली
राजा । यथा सिद्धनागार्जुनस्यः—

लोकातीतामचिन्त्यां शमसुकृतफलाभात्मनो यो विभूतिम् ।

पर्यन्तमध्ये विचित्रां कथयति सहतीं धीमतां प्रीतिहेतोः ॥

रजस्वला स्त्री ॥ दन्तावली नाम राजा गजश्च ॥

आसुतिपरिषद्वजःशब्दानां धौगित्वं केचित्प्रतिपन्नाः । तन्मत आसुति-
मान् परिषद्वान् रजस्वान् ग्राम इत्यपि भवति ॥ परिषच्छब्द एव गृह्यते ।
यस्त्विदानीन्तनपुस्तकेषु संयोगः परिषच्छब्दो दृश्यते स प्रसादपाठ एव ।
पुराणेषु हि भाष्यपुस्तकेषु परिषदो बलच् । काव्येषु—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्रहिणी ।

इत्यादिषु परिषच्छब्द एव दृश्यते । कथं तर्हि—

परिषद्वलान्महाव्रह्मैराटनैकटिकाश्रमान् ।

इत्यनुष्टुप् । अत्र हि रिशब्दे पृथगवस्थिते नवाक्षरः पादो भवति । न

चैतद्युक्तम्—त्रयः पादा अष्टाक्षरा अनुष्टुब् एको नवाक्षरः ।

इत्युच्यते । अयमप्यस्ति वृत्तप्रभेदो यत्रैकः पादो नवाक्षरोऽन्येऽष्टाक्षराः ।

यथा—प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां गन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

इति । अत्र ह्याद्य एव पादो नवाक्षरः परि शिष्टां अनुष्टुभ एवेति क-
श्चित् ब्रूते । तत्त्वतिसूक्ष्मेक्षिकयोच्यते यतो व्याकरणलक्ष्यञ्च ह्याभ्यामपि शब्दाभ्यां
व्याप्तम् । क्षीरस्वामिनापि नार्पमारिप इत्यपि यथा—पर्यत्परिषदिति(२) टीकायां
विवृतम् । किञ्च । यो नवाक्षरः पाद उदाहरणीकृतः सोऽपि न संगच्छते ।
प्रधाने कर्मण्यार्येय इति दर्शनात् ॥ ४३० ॥ इति कृष्यादिः ॥

ऊपनखपांसुकुञ्जाः खपाण्डुमधुसिन्धु [बन्धु] नगमुष्काः ।

पुष्कं कण्डूमुखशुपिनिर्मितह्रस्वा तथा कच्छूः ॥ ४३१ ॥

(१) परिषद्वलः । पर्यद्वान् । परिषद्वलं तीर्थं पङ्क्तिमित्यर्थः । परिष-
द्वत् । इति पा० । (२) नर्पणात्सहनाम्मारिपः । नार्पेऽपि यथा परिषत् ।
इति पा० ।

ऊपादे रः । ऊषोऽस्मिन्नस्तीति ऊषरं क्षेत्रम् । ऊषवत् अन्यत् । नखरः ।
 पांशुरः(१) । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः करी । कुञ्जशब्दोऽस्मिन् हनुपर्व्यायः ।
 कुञ्जवान् अन्यः । खं सहत्कण्ठे विधरमस्यास्ति खरो गर्दभः । खवान् अन्यः ॥
 घाण्डुरः ॥ मधुरो रसः । मधुरं मधु । मधुशब्दः स्वादुत्वलक्षणे गुणसामान्ये गुणे
 च वर्तमानो गृह्यते । न तु द्रव्यवृत्तिः । तत्र मधुमान् घटः ॥ सिन्धुरो हस्ती ।
 सिन्धुमान् अन्यः ॥ बन्धुरं नगरम् ॥ नगा वृक्षाः पर्वता वाऽस्मिन् सन्ति
 नगरम् ॥ मुष्कौ वृषणावस्य स्तः मुष्करः पशुः । मुष्कवान् अन्यः । पुष्करः ॥
 कण्डूरः पुरुषः ॥ मुखं सर्वस्मिन् वक्तव्येऽस्यास्ति मुखरो वाघालः । अथवा ।
 मुखविषया वाग् मुखम् ॥ मुखवान् अन्यः । शुषिष्ठद्रुम् । शुषिरं काष्ठम् ।
 कच्छुरः ॥ ४३१ ॥ इत्यूपादिः ॥

अर्शोऽभ्रतुन्दचतुरवलकर्दमोरः कामान्तुण्डलवणाः
 पलितं जटा च । घाटाघटे अघसुरे अपि शुक्रपद्मे
 स्वाङ्गाश्च हीनगुणतः परतश्च वर्णात् ॥ ४३२ ॥

अर्श आदेरत् । अर्शो गुन्दकीलकः । तदस्तित्वाद् अर्शसः पुमान् ।
 विनि प्राप्ते । अर्शं नभः । ठेनोः प्राप्तौ ॥ तुन्दः । तुन्दिलः ॥ चतुरा अस्य
 सन्ति चतुरः सिद्धराजः ॥ वलः । वली । वलवानित्यपि ॥ कर्दमः प्रदेशः ।
 सरसा वलं लक्ष्यते । सरसः ॥ सरसिल इत्यपि ॥ कामः । कामीत्यपि ॥ अस्त्रो
 रसोऽस्यास्तीति अस्त्रः ॥ तुण्डः—वाघाटः(२) ॥ लवणो रसोऽस्यास्तीति लवणः
 सूपः । लवणा यवागूः ॥ पलितः ॥ जटनं जटा । सास्यास्तीति जटा—केशवि-
 न्यासः । जटास्तित्वाज्जट इत्यन्यस्य मतम् । घाटे अस्य स्तः घाटः(३) । निन्दाया
 अन्यत्र घटनं घटा । सास्त्यस्मिन् घटा व्यूहविशेषः ॥ अघः पापी । यथा—
 अविमृश्य गीघघसमुत्थमघमयमसीसरद्रुषा ।

शुरैषानस्ति शुरा देवाः । यतोऽब्धिजा शुरा तैः पीता । शुक्रं तेजोऽस्या-
 स्ति शुक्रो दैत्यगुरुः ॥ पद्ममस्या अस्ति पद्मा लक्ष्मीः ॥ हीनगुणत इति
 हीनोपाधिकादित्यर्थः ॥ खण्डः कर्णोऽस्यास्ति कर्णः । छिन्ना नासिकाऽस्या-
 स्तीति नासिकः । हीनगुणादिति किम् । कर्णवान् । नासिकावान् ॥ अन्ये तु

(१) पांशु विद्यतेऽस्मिन्निति पांशुरो मार्गइत्यधि० । (२) वाचासह-
 त्यधि० । (३) घाटा ग्रीवा तद्गान् घाट इति पा० ।

काणमस्याक्ष्यस्तीति काणः । खज्जः पादोऽस्यास्तीति खज्जः । कुण्ठः पाशिरस्या-
स्तीति कुण्ठः । खत्वाटं शिरोऽस्यास्तीति खत्वाट इत्याद्युदाहरणान्याहुः ॥
शुक्लो वर्णोऽस्यास्तीति शुक्लः पट इत्यादि ॥ आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्न-
रूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् ॥४३२॥ इत्यर्थश्चादिः ॥

विमुक्तदेवासुरसत्त्वदग्ना-विष्णूर्वशीडामरुतो महित्री ।

सुपर्णरक्षोवसुवृत्रहन्तृदशार्णरक्षोऽसुरबर्हवन्तः ॥ ४३३ ॥

विमुक्तादेरण् इत्यनेन विमुक्तादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरण् ॥

विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ देवासुशब्दोऽस्मिन्नस्ति
दैवासुरः ॥ अपरे विग्रहीतादप्युदाहरन्ति । दैवः । आसुरः । एवं सात्वतः ॥
सरश्चतुरित्यपि केचित् । तन्मते सात्वन्तवः । अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू ॥
अग्नाविष्णुशब्दोऽस्मिन्नस्ति अग्नाविष्णवः ॥ भोजस्तु देवताद्वन्द्वे चेत्युभय-
पदारैचि । आग्नावैष्णव इत्युदाहरति । उर्वशी शब्दोऽस्मिन्नस्ति । अर्वाशः ।
ऐहः । लत्व ऐल इत्यपि । आरुतः । महयतीति महित्री । तृप्रत्ययेऽस्येडभा-
वोनुकार्यं तदनुकरणादण् । माहित्रः । सौपर्णः । राक्षसः । वासवः । वार्त्र-
हन्तः । वृत्रहन्निति वासनः । दशार्णः । राक्षोऽसुरः । बार्हवतः ॥४३३॥

उपसहयोऽस्यहत्याः सोमापूषापतत्रिवसुमन्तौ ।

परिसारको दशार्हः पत्नीवानथ हविर्धानः ॥ ४३४ ॥

औपसदः । अकारान्तोऽप्यन्येषां मतेन । नायसः । अस्यहत्यशब्दोऽस्य-
हत्याशब्दो वास्मिन्नस्ति । आस्यहात्यः । सोमश्च पूषा च सोमापूषाणौ । देवता-
द्वन्द्व इति दीर्घत्वम् । सोमापूषन्शब्दोऽस्मिन्नस्ति । सौमापूषाः । सौमापौषा
इति भोजः । पातत्रिणः । वासुमतः । परिधावतीति परिसारकः । स शब्दोऽ-
स्मिन्नस्ति पारिसारकः ॥ दशार्हः ॥ पात्नीवन्तः । पात्नीवत इति शाकटाय-
नः ॥ हविर्धानः ॥ विमुक्तादयः स्वरूपनिष्ठा अनुकरणाभूताः प्रत्ययभाजो
द्रष्टव्याः ॥४३४॥ इति विमुक्तादिः ॥

गोपदेवस्यत्वादेवीरापस्तदेवकृणोऽस्यौ ।

देवींधियप्रतूर्णेपेत्वारक्षोहणोशानाः ॥ ४३५ ॥

गोषदादेरक इत्यनेन गोषदित्यादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरको भवति ॥
 गाः सीदति गोषत् । सुषामादित्वात् षत्वम् । गोषदस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्या-
 योऽनुवाको वा । देवस्येति षष्ठ्यन्तं त्वेति युष्मदादेशः । तत्समुदायानुकरणाद-
 कः । देवस्यत्वकः ॥ देवीरिति छान्दसो जसन्तः । दीर्घाज्जसि च वा छन्दसीति
 हि छान्दसं सूत्रम् ॥ आप इति च जसन्तः । तत्र देवीराप इत्यकारान्तभा-
 गानुकरणादकः । देवीरापकः । तदेवकः । अयं भोजमतेन ॥ कृष्णोऽस्यकः ।
 कृष्णोऽस्याखरेष्टक इत्यन्ये ॥ देवींधियश्चोदयोर्योऽकारान्तसमुदायस्तदनुकरणा-
 दकः । देवींधियकः ॥ प्रतूर्णकः ॥ इषे । इतीच्छतेः क्लिबन्ताच्चतुर्थी । त्वेति
 युष्मदस्त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । तत्समुदायस्य । इषेत्वा इत्यखण्ड-
 सिद्धमनुकरणम् । इषेत्वाशब्दोऽस्मिन्नस्ति इषेत्वकः ॥ रक्षांसि हन्तीति
 रक्षोहा । बहुत्वे जसि । रक्षोहणः ॥ तत्राकारान्तभागानुकरणादकः । रक्षो-
 हणकः ॥ उशानकः ॥ ४३५ ॥

वाचस्पतिः कृशानुश्च स्वाहाप्राणोऽञ्जनं तथा ।

पत्वासहस्रशीर्षश्च मातरिश्वा च घोषदा ॥ ४३६ ॥

वाचस्पतकः । कृशानवकः । स्वाहाप्राणकः । अञ्जनकः । पदेः क्त्वा ।
 पश्वकः । सहस्रशीर्षकः । मातरि श्वयति गच्छति मातरिश्वा वायुः ।
 तदनुकरणादकः । मातरिश्वकः । घोषदकः ॥ ४३६ ॥ इति गोषदादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानाविरचितायां स्वीयगणरत्नम-
 होदधिदृक्तावस्य सञ्जातमस्य भावः कर्म वानेनास्यात्र वास्त्यर्थविहित-

प्रत्ययगणनिर्णयो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ॥

येभ्यस्तद्धितसिंहेभ्यः शाब्दिकेभैः पलायितम् ।

गव्येनापि मया दत्तं पदं तद्गणमूर्धसु ॥

कण्डूज्मेधातुरणभुरणा गद्गदौ दुःखवेदौ—

केलालाटौ समरभिषजौ तन्तसो मन्तुवल्गू ।

एलावेलासपरमगधाः पम्पसेरोमहीडः—

खेलालोटावुरणचरणसूषसो वेडूहणीडौ ॥ ४३७ ॥

कण्डूवादेर्यगित्यनेन कण्डूजित्यादेर्गणात्स्वार्थं यम्भवति । कण्डू अङ्गघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । नखादिना गात्रं घर्षति ॥ मेधा आशुग्रहणे । मेधायति ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ तुरणयति । त्वरत इत्यर्थः । तुरण धारणपोषणयोरित्यन्ये ॥ भुरण प्रहरणधारणयोः(१) ॥ भुरणयति । युष्यते धारयतीति वा ॥ गद्गदवाक्यस्खलने ॥ गद्गदयति । अन्ये तु गद्गदङिति पठन्ति । तन्मते गद्गदयते । ङित्वात्तङ् ॥ दुःख तत्क्रियायाम् । दुःख्यति ॥ वेद्यति(२) । सायामपञ्चमाचरति ॥ वेटलाजित्यन्ये ॥ वेटलायते । वेटलाङिति भोजः । केला विलासे । केलायति । विलासतीत्यर्थः ॥ लाट जीवने । लाटयति ॥ समर रणक्रियायाम् । समर्यति ॥ भिषज कुत्सायाम् । भिषजयति कुत्सयत इत्यर्थः । चिकित्सायामित्यन्ये ॥ तन्तस दुःखे । तन्तस्यति । दुःखी भवतीत्यर्थः । मन्तु रोषे वैमनस्ये च ॥ मन्तूयति ॥ मन्तूज् मन्तूयति । मन्तूयत इति चन्द्रः ॥ वल्गु साधुर्यं पूजायां च । वल्गूयति ॥ एला विलासे ॥ एलायति । इलाशब्द इत्यन्ये ॥ वेला कालविशेषे ॥ वेलायति ॥ सपर पूजायाम् । सपर्यति पूजयतीत्यर्थः । सपर्यया साधु स पर्यपूजत् ॥ सगध परिवेषणे । सगध्यति । परिवेषत इत्यर्थः । मी-
चदासादिवृत्तिमनुतिष्ठतीत्यपरः । पम्पमदुःखे । पम्पस्यति दुःखायत इत्यर्थः ॥ इरस् ईर्ष्यायाम् । इरस्यति ॥ महीड् वृद्धौ पूजायां च । महीयते । ङित्वा-
त्तङ् ॥ खेला स्खलनविलासयोः । खेलायति ॥ खेल इत्यकारान्तमित्यन्ये । तन्मते

(१) भुरण रणधारणयोः । चुरण चौर्ये । प्रहरणधारणयोरिति वर्द्धमानः । इति पा० । (२) वेद धीर्त्यं स्वप्ने चेत्यधि० ।

खेल्पति ॥ लोट्यति षटुः । भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः । लेट् दीप्तावित्यन्ये(१) ॥

चरयति सादिनम् ॥ चरण गतौ ॥ चरयति ॥ वरण इति भोजः । यथा—

चरयन्वारणैर्वैलां तरयन्तौभिरर्णवम् ॥

असु नानस उपतापे च । असूयति ॥ अन्येतु असूडिति डितं दीर्घान्तं पठन्ति । तन्मते । असूयते ॥ उषस्यति रात्रिः प्रभाती भवतीत्यर्थः । वेडिति धौर्त्ये स्वप्ने च । वेटयति ॥ हृणीङ् रोषे लज्जायां च । हृणीयते वीरवती न भूमिः ॥ ४३७ ॥

रेखाम्बरेयोद्रवसः सुखेरजौ भिष्णाक्तिरोलाडिषुधेरधोऽगदः ।

लेखालिटौ लेट् चुरणाररोरसोवेटाऽथलोटातरणौ तथा पयः ४३८

रेखायति स्नाघामासादयति । रेखाकर्माचरंश्चित्रकरादिर्वोच्यते ॥ अम्बर्ष्यति । सम्बर(२) इति वामनः ॥ इयस् ईशैश्वर्ययोः ॥ इयस्यति । अयं दुर्गमतेन ॥ द्रवस् परितापे परिचरणे च । द्रवस्यति ॥ सुख तत्क्रियायाम् । सुख्यति ॥ सुखीभवतीत्यर्थः ॥ इरज् ईर्ष्यायाम् । इरज्यति । भिष्णज् उपसेवायाम् । भिष्णज्यति । उपसेवत इत्यर्थः ॥ तिरस्यति अन्तर्हिती भवतीत्यर्थः ॥ लाडिति वेट् वत् । लाट्यते । इषुध अस्त्रधारणे ॥ इषुध्यति ॥ इरध्यति ॥ अगद्यति(३) । द्वयं भोजनमतेन ॥ लेखार्थे रेखार्थवत् ॥ लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च ॥ लिट्यति ॥ लेट्यति ॥ भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः ॥ चुरण गतौ धौर्त्ये च । चुरयति ॥ गच्छति । चौरयति । अरर आराकर्मणि । अरर्यति । अररेति नाम । आरापर्यायवाचि ।

स राक्षसेन्द्रस्य निशावरैन्द्रो बिभेति चर्मार एव चर्मा ॥

अररो यज्ञाङ्गं रणश्चेत्यन्यः ॥ उरस्यति ॥ वेटायति । लोटायति ॥ एतौ वामनमतेन ॥ वेटालाटेति केचित्पठन्ति । तेषां मते वेटालाट्यति ॥ तरण गतौ । तरयति ॥ पयस्यति गौः । पयः प्रसूत इत्यर्थः ॥ ४३८ ॥

सम्भूयोभरणौ नन्दपुरणौ कुपुभेमसौ ।

ईयस्पुष्पौ तथा गोधा चित्रडाश्वर्य इष्यते ॥ ४३९ ॥

(१) लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येकद्विति पा० ।

(२) अगध्यति । अम्बर सम्बर संभरणे इति पा० । (३) अगद नीरो-
गत्वे । इरज् ईर्ष्यायाम् ।

सम्भूयस्यति सस्यम् । वर्षति पर्जन्ये प्रभूतं भवतीत्यर्थः ॥ भरण धार-
णपोषणयोः । भरयति ॥ मन्द समृद्धौ । नन्दयति ॥ पुरण गतौ । पुरयति
गच्छतीत्यर्थः । कुपुम क्षेपे । कुपयति क्षिपतीत्यर्थः ॥ कुक्षुस्यति स्वदेहाश्रयां
परकर्तृकां निरोधक्रियामनुभवतीत्यर्थ इत्यन्ये ॥ इजस् ईयस् ईर्ष्यायाम् ॥
इजस्यति । ईयस्यति ॥ पुष्प सन्तोषे । पुष्पयति ॥ गोधायति । अयं चन्द्रम
तेन ॥ चित्रीयते आश्चर्यमुत्पादयति ॥

कुसुभादीनामकारलोपश्च । द्विविधाः कण्डादयः स्मर्यन्ते भ्वाद्यश्च नामानि
च । तत्र भ्वाद्यधिकाराद् भ्वादिभ्यः प्रत्ययः । तदुक्तमुभयम् । कण्डादीनि
धातवश्चैव प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयम् । कण्डूयतीति ह्यङ्गघर्षणे प्रयु-
ज्यते । अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रे ॥ अपरोधात्तु धात्वस्य विकल्पे युक्ति-
माह धातोरित्यधिकारात् । ककारस्य च गुणप्रतिषेधार्थस्यासञ्जनादवसीयते ।
धातवस्तावत्कण्ड्वादय इति कण्डूञ् हृणीङ् इति च दीर्घं गणे पठति । यदि
च नित्यः प्रत्ययः स्याद् व्यप्तेगित्यनेनैव दीर्घत्वस्य सिद्धत्वादनर्थकं दीर्घोच्चा-
रणं स्यात् कृतं च तस्मादवसीयते धातुत्वमेव कण्ड्वादिषु विभाषितमिति ।
तदुक्तम्— धातुः प्रकीरणाद्भातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह वायमिमं दीर्घं सन्धे धातुर्विभाषितः ॥

स्वाद्यधिकारः क्रिम् । कण्डूनाम्नः स्यादयो भवन्ति । नदीसञ्ज्ञकश्चायं
स्त्र्याख्यत्वात् । तेन नित्याङ् भवन्ति । रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ।
मन्तुः वलगः । पाणिनिशकटाङ्गजदिग्वस्त्रवामनमतेन स्वार्थं कण्ड्वादिभ्यः
प्रत्ययः । चन्द्रादीनां मतेन करोत्यर्थे । आकृतिगणोऽयम् । तेन रैधत्तलप्रभृतयो
द्रष्टव्याः ॥४५॥ इति कण्ड्वादिः ॥

भृशतृप्चपलाण्डररेहतो हरितपण्डितकण्डररेफतः ।

अभिमनःशुचिदुर्मनसोजसः सुमनसोन्मनसोत्सुकवेहतौ ४४०

कर्तुर्भृशादेर्हल्लुक् चाच्चेरित्यनेन भृशादेरच्चन्ताह अभूततद्भावविषयात्
कर्तृभूतात् कण्ड् भवति । तत्संनियोजेन हलो लुक् । अभृशो भृशो भवति
भृशायते । वृषत् चन्द्रः समुद्रश्च । वृषायते । चपलायते । आण्डरो मूर्खो
मुष्करो वा । आण्डरायते । अण्डर इत्यन्ये । रेहत् नैर्घृणयधर्मवृत्तिभिर्लामि-
लापधर्मवृत्तिर्वा । रहसि वर्तत इत्यन्ये । रेहायते ॥ हरितायते । परिहृतायते ।

कण्डरायते ॥ रेफत् सदोष इत्यर्थः ॥ रेफायते ॥ अभिमनायते । शुचीयते ।
दुर्मेजायते ॥ ओजःशब्दस्तद्वति वर्त्तते । ओजायते ॥ सुमनायते ॥ उन्मनायते ॥
उत्सुकायते ॥ वेहत् गर्भचातिनी । वेहायते ॥ सुमनसोन्मनसेति तृतीयान्ते पदे ४४०

शीघ्रं फेनो नीलमन्दौ च वर्चः संश्वन्मद्रौ भद्रयुक्तौ भृशादौ ॥

शीघ्रायते ॥ फेनायते ॥ नीलायते ॥ दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ॥

वर्चायते ॥ संश्वायते सातत्येन भवति ॥ शश्वदिति शाकटायनः ।

सद्गायते ॥ भद्गायते ॥ ननु उदमनायतेत्यादयः प्रयोगाः कथं सिध्यन्ति ? ।

सप्रादीनामेपां पाठात् । नैवस् । सङ्गामयतेः सप्रादेः स्वादिषु पाठात् ।

अन्येभ्योऽपि निरुपसर्गेभ्य एव क्यङादिविधिः । तेन । उदपुच्छयत समभा-
गयतेत्यादयोऽपि सिद्धाः ॥ इति भृशादिः ॥

शब्दाटाट्याकएवमेवाभ्रकोटाः पोटासोटाशुभ्रनीहारशीकाः ४४१

शब्दादि करोति क्यङ् वेत्यनेन शब्दादेः करोतीत्यर्थे क्यङ् वा भवति ॥

शब्दं करोति शब्दायते ॥ शब्दयति शाब्दिक इत्यपि ॥ अटाट्यायते । कण्वं

पापम् । कण्वायते ॥ मेघायते तपात्यये घायुः ॥ अभ्रायते ॥ कुट कौटिल्ये ।

कोटयतीति कोटा स्त्री । कोटायते । पोटा स्त्री । पोटायते ॥ सोटायते ॥

शुभ्रायते शशी ॥ नीहारायते हिमर्तुः ॥ शीकायते । शीत्कारं करोतीत्यर्थः ॥ ४४१ ॥

सुदिनं दुर्दिनं युद्धं वैराटाटाट्टशीकराः ।

मुष्वावेगौयकण्ड्वाटा ममश्च कलहो मतः ॥ ४४२ ॥

सुदिनायते शरत् ॥ दुर्दिनायते प्रावृट् । युद्धायते सुभटः ॥

वैरायितारस्तरलाः स्वयं सत्सरिणः परे ॥

अटाटायते ॥ अट्टायते ॥ शीकरायते ॥ मुषदाहे । वनप्रत्यये । मुष्वा ।

मुष्वायते(१) । वेगायते तुरगः ॥ ओघायते ॥ कण्वप्रत्यये ङक्चागमः ॥ कण्डूज्

इत्यस्य वा वप्रत्यय ऊकारलोपश्च । कण्ड्वा कृपा । कण्ड्वायते ॥ अटायते ।

मसेति पष्ठमन्तानुकरणम् । ममायते ॥ कलहायते ॥ ४४२ ॥ इति शब्दादिः ॥

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा जिह्वचर्मणी ॥ ४४३ ॥

(१) मुष्वा मुष्वायते । मुष्वा मुष्वायत इत्यधि० ।

डालोहितादेस्तु क्यप् । इत्यनेन लोहितादेर्गणात् क्यप् भवति ॥ अलो-
हितो लोहितो भवति लोहितायते । लोहितायति । यथा—

लोहितायति सहस्रमरीचौ ॥

श्यामायति । श्यामायते । यथा—श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥
दुःखायति । दुःखायते ॥ हर्षायति । हर्षायते ॥ गर्वायति । गर्वायते ॥ सुखा-
यति । सुखायते ॥ सूक्ष्मायति । सूक्ष्मायते ॥ निद्रायति । निद्रायते ॥ कृपायति ।
कृपायते ॥ धूमायति । धूमायते ॥ करुणायति । करुणायते ॥
जिह्वायति । जिह्वायते ॥ चर्मायति । चर्मायते ॥

लोहितश्यामवर्जमन्येषां तद्धति प्रत्ययः । तेनादुःखवान् दुःखवान् भव-
तीत्यादि वाक्यम् ॥ तुग्रहणं क्यपोऽवधारणार्थम् ॥ लोहितादेरेव क्यप् नान्येभ्यः ॥
आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । असृतं यस्य विषायति । इत्यादयः सिद्धाः ॥ ४४३ ॥

इति लोहितादिः (१) ॥

सुखदुःखास्त्रकच्छ्राणि प्रतीपः करुणस्तथा ।

कृपा चालीकतृप्रास्त्रकृपणाः सोढसंयुताः ॥ ४४४ ॥

सुखादिर्भुङ्क्ते इत्यनेन सुखादेर्गणाद् भुङ्क्ते वेदयतेऽनुभवतीत्यर्थे क्यङ्
भवति ॥ सुखं वेदयते सुखायते ॥ दुःखायते ॥ अस्म्यतेऽनेन अस्त्रम् । अश्रु(२)
रुधिरं वा । अस्त्रायते ॥ कृच्छ्रायते ॥ प्रतीपं प्रतिकूलम् । प्रतीपायते ॥ करुणं
शोचनम् । करुणायते ॥ कृपायते ॥ अलीकम् अनृतम् । अलीकायते ॥ तृप्रं(३)
दुःखम् । तृप्रायते ॥ अस्त्रमेवास्त्रम् । आस्त्रायते ॥ कृपणं दैन्यम् । कृपणायते ॥
सोढं सहनम् अभिभवो वा । सोढायते ॥ सुखादीन्येके लोहितादिष्विच्छन्ति ।
तेषां मते । अशुखः सुखो भवति सुखायति ॥ सुखायते ॥ ४४४ ॥ इति सुखादिः ॥

ग्रहस्निहौ वदं दीधीभणौ रणपठौ कुचम् ।

लिखं च कम्पमन्दोत्तिमुम्भिं लोचं मथिं विदुः ॥ ४४५ ॥

(१) यत्तु गणरत्नमहोदधौ लोहितश्यामदुःखानि० इति पठित्वा श्यामादि-
भ्योऽपि क्यपि पद्यद्वयमुदाहृतं तत्तूक्तभाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः
क्यङेवेति ध्येयमिति के० ॥ (२) अस्म्यतेऽस्तु अस्त्रं च । अश्रुते आकण्ठ अश्रु
वाप्यो नानार्थे । इत्यधि० । (३) तृप्रं दुःखं चन्द्रं समुद्रं वा तृप्रायते इति० ।

क्षैरग्रहादेरित्यनेन ग्रहादिवर्जितात्परस्य क्षैरिङ् न भवति ॥ निगृ-
हीतिः ॥ अपस्निहितिः ॥ उदितिः ॥ दीधितिः ॥ भणितिः ॥ रणितिः ॥
निपठितिः ॥ निकुचितिः ॥ लिखितिः । विकम्पितिः ॥ अन्दोलितिः ॥ उ-
स्मितिः ॥ आलोचितिः । मथितिः ॥ ४४५ ॥ इति ग्रहादिः ॥

वारतर्पणगराः द्वारभरे कन्दरः करभमण्डरकाराः ।

रघवरं कपरिकाङ्कुरिरेखा रोमकर्मपुरुषासुररिक्षाः ॥४४६॥

वारादेर्वेत्यनेन रश्रुतेर्लश्रुतिर्वा भवति ॥ वारः क्रियाभ्यावृत्तिः । बालः
केशः ॥ तर्पणः धशूनां कण्ठघण्टा । तल्पलो गजपृष्ठैकदेशः ॥ गरो विषम् ।
गलः प्राण्यङ्गम् ॥ शरभोऽष्टापदः । शलभः पतङ्गः ॥ इराऽमृतम् । इला भूमिः ॥
कन्दरो गिरिगुहा । कन्दलः कन्दविशेषः ॥ करभ उष्ट्रः । कलभो बालहस्ती ॥
अण्डरो जीवविशेषः । अण्डलं बिम्बं सङ्घातो वा ॥ कारो रक्षानिर्वेशः । कालो
वर्णः ॥ रघुः राजा । लघुः अपचितपरिमाणः ॥ अरम् अत्यर्थम् । अलं पर्या-
प्तम् ॥ एतेषामर्थभेदे लत्वं रूढिवशात् । भोजस्तु सान्त्वयेनाह ॥ कपरिका ।
कपलिका ॥ अङ्कुरिः । अङ्कुरिः ॥ रेखा । रेखा ॥ रोम । लोम ॥ कर्म ।
कर्म ॥ पुरुषः । पुलुषः ॥ असुरः । असुरः ॥ रिखा । लिखा ॥४४६॥

पांसुरकरीरमूरं तिर्पिरिकातरुणशुक्रपथ्यङ्काः ।

परियोगमुकुरसरिरं रोहितपरिधौ सरोहिण्यौ ॥४४७॥

पांसुरः । पांसुलः ॥ करीरः । कलीलः ॥ मूरम् । मूलम् ॥ तिर्पिरिका ।
तिलिपलिका ॥ तिर्परीकमिति वामनः ॥ तरुणः । तरुणः ॥ शुक्रः । शुक्रः ॥
पथ्यङ्कः । पथ्यङ्कः ॥ परियोगः । पलियोगः ॥ मुकुरम् । मुकुलम् ॥ सरिरम् ।
सलिलम् ॥ रोहितम् । लोहितम् ॥ परिधः । पलिधः ॥ रोहिणी । लोहिनी ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेनान्धेषामपि लत्वं भवति ॥४४७॥ इति वारादिः (१) ॥

समादितः पदिं सदिं विदिं नहिं वृषिं प्रुषिम् ।

इणं वृतिं यतिं श्रुवं स्त्रुवं भरिं विदेन्धिना ॥४४८॥

(१) ऋफिडादीनां डञ्चलः । ऋफिडः । वृफिडः । लृतकः । ऋतकः ।
कपरिका । कपलिका । इत्यधिकम् ।

सम्पदादेः क्तिप् क्तिरित्यनेन सम्पदादेः स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कारके
 क्तिप्क्तिप्रत्ययौ भवतः ॥ सम्पत्तिः । सम्पत् ॥ विपत्तिः । विपत् ॥ व्यापत्तिः ।
 व्यापत् ॥ प्रतिपत्तिः । प्रतिपत् ॥ संसत् । परिषत् । उपसत् । उपनिषत् ॥
 संवित् । निर्वित् ॥ उपानत् ॥ प्रावृट् ॥ विप्रुट् ॥ ससित् ॥ नीवृत् । उपा-
 वृत् ॥ संयत् ॥ प्रतिश्रुत् ॥ उपस्रुत् । उपभृत् ॥ विदेति जानात्यर्थेत्यन्यः ॥
 समर्थितेऽनया ससित् ॥ वामनमते क्तिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥४४८॥

ऋधिं युधिं क्षुधिं तृधिं त्विधिं रुधिं रुजं शुचम् ।

ऋचिं मुदिं मृदिं गिरिं ह्रियं भियं लुवं भुवम् ॥४४९॥

ऋत् ॥ युत् ॥ क्षुत् ॥ तृट् ॥ त्विट् ॥ रुट् ॥ रुक् ॥ शुक् ॥ ऋक् ॥ मुत् ॥
 मृत् ॥ गीः ॥ अत्रापि क्तिप्रत्ययो वामनमतेन ॥ भोजस्तु क्तिप्रत्ययं न ददर्श ॥
 ह्रीतिः । ह्रीः ॥ भीतिः । भीः ॥ लूतिः । लूः ॥ भूतिः । भूः ॥४४९॥

कृत्रं भिदिं छिदिं नुदिं दृशिं नशिं युजिं ज्वरम् ।

अवं त्वरं श्रिवं मवं शकिं नुवं विदुर्बुधाः ॥४५०॥

कृतिः । कृत् ॥ भित्तिः । भित् ॥ छित्तिः । छित् ॥ नुत्तिः । नुत् ॥
 दृष्टिः । दृक् ॥ नृष्टिः । नृक् ॥ युक्तिः । युक् ॥ जूतिः । जूः ॥ कृतिः । कृः ॥
 तूतिः । तूः ॥ श्रूतिः । श्रूः ॥ मूतिः । मूः ॥ शक्तिः । शक् ॥ नुतिः । नुत् ॥
 भोजोऽपि क्तिक्विपौ ददर्श ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन शासित्रैकगुण्यप्रभृतयो
 द्रष्टव्याः ॥४५०॥ अति सम्पदादिः ॥

भिदिं छिदिं विदिं दयिं रुजिं मृजिं प्रछिं चुरिम् ।

अनामनि क्षिपिं तथा गुहिं तुलिं वसिं वपिम् ॥४५१॥

पिङ्गिदादिभ्योऽङ् इत्यनेन पितो भिदादेश्च स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कार-
 केऽङ् भवति ॥ भिदा विदारणम् ॥ छिदा द्वैधीकरणम् ॥ विदा लाभो ज्ञानं
 या । दया कृत्वा । रुजा [रोगः] ॥ मृजा [शरीरसंस्कारः] ॥ पृच्छा [प्रश्नः] ।
 अत्र च्छन्दोभङ्गभयाद् द्विर्न कृतः ॥ चुरा चौर्यम् ॥ क्षिपा [प्रेरणम्] । अना-
 म्नीति किम् । भित्तिः । विच्छित्तिः । विक्षिप्तिरित्यन्तः ॥ अत ऊर्ध्वं नागनि ॥
 गुहा पर्यंत कुहरम् ओपधियिशेषश्च ॥ तुला उन्मानम् ॥ वसा (१) स्नेहः ।
 यषा जेदोविशेषः ॥ ४५१ ॥

(१) यया स्नेहद्रव्यं धातुविशेषश्च । उष्टिरन्या इति पा० ॥

क्षपिं क्षियं रिखिं लिखिं शुभिं सिधिं मिधिं गुधिम् ।

अरिं गदिं धृजं तरिं करिं हरिं खिदिं विदुः ॥ ४५२ ॥

क्षपा रात्रिः (१) ॥ क्षिया आचारभेदः ॥ रेखा राजिः ॥ लेखा सैव ॥ रिखि-
लिखेः समानार्थः सौत्रधातुः ॥ शोभा कान्तिः ॥ सेधा सखम् । मेधा बुद्धिः ॥
गोधा प्राणिविशेषः । एतेषामरेङ् च ॥ आरा शस्त्री ॥ गदा प्रहरणम् ॥ धारा
प्रपातः । तारा ज्योतिः ॥ कारा गुप्तिः । हारा मुक्ताफलमाला ॥ मानमिति
भोजः ॥ एतेषां वृद्धिश्च ॥ खेदा दैन्यम् ॥ निपातनादरेङ् ॥ आकृतिगणश्चा-
यम् । तेन चूडा ङीडा ऊहा प्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ४५२ ॥ इति भिदादिः ॥

नन्दिर्वासिर्वर्धिनर्दी च रोचिर्-दूषिर्भीषिर्भूषिशोभी मदिश्च ।
साधिर्यन्ताः सर्व एते च नास्मि क्रन्दिः कर्षिः स्यात्समोहर्षियुक्तः ॥

नन्दिपचिग्रहादिभ्योऽनाजिण इत्यनेन नन्द्यादिभ्यः पचादिभ्यो ग्रहा-
दिभ्यश्चाऽन अच् णिन् इत्येते क्रमेण कर्त्तरि प्रत्यया भवन्ति ॥ नन्दयतीति
नन्दनः ॥ वासयतीति वासनः ॥ वर्धनः ॥ नर्दनः । अयं
भोजसतेन ॥ रोचनः ॥ दूषणः । विभीषणः ॥ भूषणः । शोभनः ॥ मदनः ।
साधनः ॥ संक्रन्दनः ॥ संकर्षणः । संहर्षणः ॥ ४५३ ॥

रभिरुचिकृतितपितृदिपूदहिसहियुक्ता जुजल्पिदमयः स्युः ।

सञ्ज्ञायां लवणोऽथो आद्याद्वम्यर्दिनाशिसूदिमतम् ॥ ४५४ ॥

रमयतीति रमणः ॥ रौचत इति रोचनः विरोचनः ॥ विकर्त्तनः ॥
तपनः ॥ तर्दनः ॥ पवनः ॥ दहनः ॥ सहनः ॥ जवनः (३) ॥ जल्पनः ॥ दसनः ॥
छुनातीति लवणः (४) निपातनासत्त्वम् ॥ सर्वदमनः । जनार्दनः । वित्तविना-
शनः । मधुसूदनः ॥ असञ्ज्ञायामपि । रिपुदमनः । पुरार्दनः । रोगनाशनः ।
अरिसूदनः ॥ इति नन्द्यादिः ॥ ४५४ ॥

(१) क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा । इत्यधि० ।

(२) वाय् शब्दे । वाशि-वाशनः । इति पा० । (३) यु यीति मिश्रभावं
प्राप्नोतीति यवन इति पा० । (४) लवणो राक्षसविशेषः । क्षारविशेषं
लवणमिति के० ।

पचं पतं वदं वशं व्रणं रणं क्षमं भृञम् ।

वृत्रं गुपिं सृपिं नृतिं वृक्षिं मिषिं मिधिं विदुः ॥४५५॥

पचः । श्वपच इत्यपि ॥ पततीति पतः । पारापत इत्यपि । गस्तु
उबलादिपाठात्पक्षे भवत्येव निपातः ॥ वदतीति वदः ॥ कद्वदो यद्वद इत्यपि ॥
वष्टीति वशः ॥ व्रणयतीति व्रणः (१) ॥ अरिव्रणाशक्तिरित्यण् न भवति ॥ रण-
यतीति रणः ॥ क्षमः । भरः । जारभरः ॥ नृणोतीति नृरः । कन्यावर इत्यपि ॥
गोपः । सर्पः ॥ नर्त्तः । दर्शः । भेषः । अनिमिष इति बहुलाधिकारात् कोऽपि
भवति ॥ मेधः ॥ लगी प्रमाणयनन्तरम् ॥ ४५५ ॥

मिहिदिहिरुहयो नदभषदिवयः सिविचोरिगाहिगृचिलयः ।

तृदृचरयः सूदिस्कन्दी शिषिट्भिवहृष्टुदंशाः स्युः ॥४५६॥

मेघः ॥ देहः ॥ मारोहः ॥ नदः ॥ भषः ॥ देवः ॥ सेवः ॥ चोरः ॥
गाहः ॥ गरः ॥ ब्राह्मणचेलः ॥ तरः ॥ दरः ॥ शरः ॥ सूदः ॥ स्कन्दः ॥ शेषः ॥
दर्भः ॥ घहः । रघूद्वहः ॥ रसावहः ॥ स्रवः ॥ दंशः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥
तेनान्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४५६ ॥ एति पचादिः ॥

ग्रहिसंमर्दी मन्त्रिः स्याद् अपराधिरवरुध्युपरुधिस्थाः ।

ह्रस्वो वाभ्वः परिवेरुत्पूर्वा भासिदसिसहयः ॥ ४५७ ॥

गृह्णातीति ग्राही ॥ सम्मर्दी ॥ मन्त्री ॥ अपराध्यतीति अपराधी ॥
अवरोधी ॥ उपरोधीति भोजः (२) ॥ स्यायी ॥ परिभाषी । परिभवी ॥ विभा-
षी । विभवी । द्वयं भोजमतेन ॥ उद्गासी ॥ उद्गासी ॥ उत्साही ॥ ४५७ ॥

श्रुर्विशौ वपिरक्षी शिवसिशीङ्श्च नेः पराः ।

याचिसंव्यवहृव्याहृवजा वदवसौ नञः ॥ ४५८ ॥

निश्रायी ॥ निवेशी ॥ निवापी ॥ निरक्षी ॥ निश्यति निशायी ॥
नियासी ॥ निज्ञायी ॥ न याचते अयाधी ॥ असंव्यवहारी । असंव्याहारीति
शकटाङ्गजयामनी ॥ अव्याहारी । अव्राणी ॥ अवादी ॥ अवासी ॥ ४५८ ॥

• (१) व्रणयति शब्दं कारयतीति व्रणः इति पा० ॥

(२) उपराधोतीत्युपराधी । एवमपराधी ।

नञ्पूर्वादेव स्यादचश्च धातोरचित्तकर्तृकतः ।

अभिवेर्भवस्तु भूते विशयीविषयी च देशे स्यात् ॥ ४५९ ॥

अकारी परशुः ॥ अहारी गन्धः ॥ अचित्तकर्तृकादिति किम् । अकर्ता । अहर्ता ॥ केचिन्नञ्पूर्वादि न मन्यन्ते । तन्मते कारी हारीति स्यात् ॥ अभि-
भूतवान् । अभिभावी ॥ विभूतवान् । विभावी ॥ गुणैश्चित्ते विशेते विशिनोति
वा । विशयी विषयी वा देशः । निपातनात्पत्वञ् ॥ ४५९ ॥ इति ग्रहादिः ॥

मूलविभुजो महीध्रः पृथ्व्यादिभ्यो रुहश्च विज्ञेयः ।

रूयारव्योर्षर्बुधनखमुचकुमुदं दायादकाकगुहौ ॥ ४६० ॥

मूलविभुजादेरित्यनेन मूलविभुज इत्यादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥
मूलानि विभुजति वक्त्री करोति मूलविभुजो रथः ॥ तर्ही धारयतीति महीध्रः ॥
पृथ्व्यां रोहति पृथ्वीरुहः । तरुरित्यादयः ॥ स्त्रियमाचष्टे रूयारव्यः ॥ उषसि
बुध्यते उषर्बुधोऽग्निः ॥ नखान् मोचयन्ति नखमुचानि धनूंषि ॥ कौ पृथिव्यां
मोदते कुमुदम् ॥ दायमादत्ते दायादः ॥ काकेस्थो गूहितव्याः काकगुहास्तिताः ॥
आकृतिगणोऽयम् (१) ॥ ४६० ॥ इति मूलविभुजादिः ॥

इति श्रीगोविन्दचूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानखिरचितायां स्त्रीयगणर-
त्नमहोदधिवृत्ताद्याख्यातकृदाश्रितप्रत्ययगणनिर्णयो नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

किञ्चित्कचित्कथञ्चिद्रचितं पद्यानुसारतोऽस्माभिः ।

सुन्दरमसुन्दरं वा तल्लङ्घ्यं सहृदयैरेव ॥ १ ॥

सप्तनवत्यधिकेष्टेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥ २ ॥

इति श्रीवर्धमानखिरचितः स्त्रीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः समाप्तः ॥

(१) अपो विभर्त्ति अवभ्रं मेघः धर्माय प्रददाति धर्मप्रदः । एवमकामप्रदः ।

स्वर्गप्रदः । शास्त्रेण प्रजानाति शास्त्रप्रदः । एवमागमप्रदश्च इत्यधिकम् ॥

अथ गणरत्नमहोदधेः-शुद्धिपत्रम् ॥

पृ०-प० अशुद्धम् शुद्धम् ।

२-२६	गणनाह	गणानाह
३-१६	कारे वार्थो	कारेवार्थो
८-८	तुव	तुवै
८-२५	लोभं न यन्ति-	लोभं नयन्ति
१४-१५	द्युर्दिन	द्युर्दिन
१५-१५	भोजं	भोजं
१६-२	उपकुम्भम	उपकुम्भं
१६-१७	दीप्त्यादन	दीप्त्यादान
१८-२२	नमयन्ती	नमयन्ती
२२-२२	पुरा	पुरः
२१-२३	अन्नस्	अन्नस्
३२-१	क्रोष्टमा० ।	क्रोष्टुमा०
	कोष्टमा०	क्रोष्टुमा०
३६-११	काश्यावतानी	काश्यावतानी
३७-६	चैयट	चैटय
३८-४	गौकक्ष्या	गौकक्ष्याः
३८-१७	पायति	पाययति
४३-२	गोरिष	गोरिवा
४५-१४	कोपातका	कोशातका
४९-१३	नेच्छौ	नेच्छायां
५०-४	१६	५६
६०-३	कुक्रटं ।	कुक्रुटं ।
	कुक्रटः	कुक्रुटः
७१-१८	१९	९१
७२-११	कथनमयं	कथमयं,

पृ०-प० अशुद्धम् शुद्धम् ।

७८-२६	गौप्ट	गौप्ट
१००-१०	दूर	दुर
१०१-२२	लक्ष्यो	लक्ष्म्यो
१०२-१	मनसौ	मनसो
१०३-१०	उद्य	उद्यद्
१०३-२७	ऋषीणा	ऋषीणा
१०४-१८	आर्चयत	आर्चयत
१०६-१३	श्रद्धांसि	श्रद्धांसि
१०७-२२	समा-	समानः
	नः ।	समानः
१०७-२३	सुजू	सुज्
१०८-३	दुन्दुभि-	दुन्दुभि-
	सेचनम्	पेचनम्
११४-२४	राहोरत्यम्	राहोरपत्यम्
११७-२१	हूत	हूतै
१२३-१७	पञ्चम्य	पञ्चम्य
१२४-६	उत्थो	उत्थो
१३३-११	कश	कशा
१३४-१९	०जीव०	०जीवि०
१३७-१०	कृष्णय	कृष्णस्य० ।
	यथा	यथा
१३८-४	न्मुनेः	न्मुनेः
१५०-२३	दृपगण	दृपगण
१५१-२९	वमुञ्ज	वमुञ्ज
१५४-१९	जहः	जहः
१६३-७	शकाटा	शकटा

५०-५० अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

१६९-७ वैस्ववन

वैस्ववन

१९७-१८ समस्यन्ता

समस्यन्ता

१७३-२२ सुतंगता०

सुतंगमा०

१७५-१ छैरीषम्

छैरीषकम्

१७६-६ इन्द्रस्य

इन्द्रस्य

१८३-१३ आयुर्वदि

आयुर्वेदि

१८४-२ तेन

मतेन

१८५-२७ अविमारक-
रित्यधिकम्

०

०

१८६-१४ वसुप्ति०

वसुप्ति

१९१-१६ देशा

देश

१९०-२३ स्वीक्रीयते

स्वीक्रियते

१९४-२५ द्वैपो

द्वैप्यो

१९५-१५ क्षत्रियः

क्षत्रियाः

२-१८ आराज्ञी

आराज्ञी

२०४-७ क्रौष्टकर्णः

क्रौष्टकर्णः

२०५-५ पीलुकुणः

पीलुकुणः

२१२-२७ इत्यके

इत्यके

२१७-३ किसरा

किशरा

५०-५० अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

२१८-१३ वसुकु-
लमूलंवकुलं मु-
कुलम्

२१८-२५ मोदनी

मेदिनी

२१९-७ भोक्तु

भोक्तृ

२२०-१२ भोजममतेन

भोजमतेन

२-२५ रज्जुशोद्धत

रज्जुशोद्धत

२२२-१९ वैदग्ध्यम्

वैदग्ध्यम्

२२५-६ आक्षेत्रज्ञम्

आक्षेत्रज्ञम्

२२७-३ दृहन्मि

दृहन्मि

२-४ दौहार्दम्

दौहार्दम्

२२८-४ विधयच्छन्द

विधयश्छन्द

२-९ दुहदु

दुहदु

२३०-२८ याद्येष्विति

वाद्येष्विति

२३१-२६ यथायोग

यथायोग

२३४-१६ कद्रुणः

कद्रुणः

२-२५ दद्रु० कद्रु

दद्रु० कद्रु

२४४-१० अपरोधात्तु

अपरो

धात्वस्य

धातुत्वस्य

२४७-३५ लुफिहः

लुफिहः

अथ गणरत्नमहोदधेः शब्दानुक्रमणिका ॥

अङ्क	१५३-१६	अकलुष	१५२-१६	अग्निपद	२०९-३
अङ्कुर	२१८-१३	अकाल	२००-५	अग्निवेश	१५८-१९
अङ्कुश	५८-१०	अकिञ्चन	२२०-८	अग्निशर्म	१५०-६
अङ्ग	१०-६	अकिञ्चन	८७-२६	अग्निशर्म	१३९-१०
अङ्ग	१७२-२	अकुतोभय	८९-५	अग्नीषोमी	९१-२३
अङ्ग	२१४-१९	अकुशल	२२५-१०	अग्नीन्द्रौ	६९-१
अङ्ग	१७२-२	अकारी	२५१-३	अग्न्याहितः	७०-९
अङ्गविद्या	२०१-२५	अक्ष	२११-३	अग्नौक्य	७७-१६
अङ्गार	५७-१७	अक्षर	२०६-१	अग्नौकत्वा	" "
अङ्गार	१९४-१४	अक्षकितव	८०-५	अग्र	१४९-१५
अङ्गार	१६५-१७	अक्षण	९६-२१	अग्रतः	१२२-२५
अङ्गार	२१८-२०	अक्षणक	" "	अग्रवणम्	६५-७
अङ्गार	१६४-२०	अक्षधूर्त	८०-७	अग्रे	११-१६
अङ्गारक	२१८-११	अक्षभार	२१०-२६	अग्रवणम्	६५-३
अङ्गारवेणु	११२-२	अक्षद्युत	२१४-१२	अग्निशर्म	१९०-११
अङ्गिरस्	३१-१	अक्षशौण्ड	७९-१९	अघ	२३९-२१
अङ्गीकृत्य	७४-२१	अक्षि	२०४-२७	अचपल	२२६-११
अङ्कुरि	२४७-१४	अक्षिभ्रुव	६८-५	अच्युत	१९१-१८
अङ्कुलि	" "	अक्षेत्रंक्ष	२२५-६	अच्युतन्त	१३५-३
अंशु	१७७-१४	अगद	२४३-१६	अज	१५७-१२
अंश	१७१-२२	अगस्त्य	१५७-१३	अज	१६५-४
अंशुक	१७३-९	अगणित	२२९-२४	अज	१४९-१३
अंस	५७-३	अगारवेणु	११२-१	अजक	२३६-१९
अंसभित्ति	८६-२	अगारधेनु	"-२	अजधेनु	१३८-१०
अंसभार	२१४-५	अग्निशर्म	१३८-९	अजपघ	१२७-१४
अंसभार	"-५	अग्नाधिष्णु	२४०-१२	अजपाद	९३-१९
अ	१३-२३	अग्निसमीरणी	६९-८	अजवस्ति	३१-१८
अकस्मात्	११-१०	अग्निवेशदशेरक	३६-२	अजमार	१४०-२०
अकशाय	१४५-६	अभिगष्टु	१०८-२२	अजमारक	१४०-२०
अकशाय	"-१			अजनुन्द	१०४-२५

अजस्तुन्द	१०४-२४	अण्डर	२४४-२७	अधीनाभ	७२-१७
अजवाप	१९४-१६	अण्डम्	५३-२३	अध्वर	१५०-१
अजस्त्रम्	१९-२५	अत्	९-२१	अध्वर	२०२-५
अजा	३८-१०	अतसी	४५-२	अध्वयु	२२६-२२
अजाविक	९२-४	अतिथि	१४५-२	अध्वन्	२०६-१
अजाशत्रु	११३-८	अतिखर	६३-११	अध्वर	६१-१३
अजाकपाणीय	१३३-२०	अन्ति	३०-१८	अध्यापकोदिता	८४-२१
अजिर	१४४-१४	अतीव	२०-७	अध्ययनतपसी	९१-१४
अगिर	१७३-२३	अथ	१२-३	अनुगङ्ग	२०१-३
अजिरवती	९९-१७	अथकिम्	९-१०	अनन्त	१२०-२६
अजिनफला	४०-१	अथर्वन्	१६४-२१	अनडुह	१५४-५
अजीगर्त	१३७-१०	अथो	१०-१९	अनडुह	१३७-१२
अजैडकम्	९२-१५	अदस्	२७-२४	अनडुह	१५८-१०
अञ्जन	२४१-१५	अदोरूप	२२९-१२	अनडुह	२०३-३
अञ्जनक	२२४-२३	अद्वांसन	२०४-१	अनडुह	४५-१९
अञ्जुनिक	२२४-२२	अद्य	१४-१०	अनडुही	४५-१९
अञ्जुलिक	२२५-१	अद्वा	२०-१७	अनड्वाही	२४
अञ्जुनागिरिः	९८-२४	अद्यद्वितीया	९०-२५	अनभिहित	३४-१
अञ्जुसा	२०-१८	अद्यपञ्चमी	२२	अनभिज्ञान	१४२-९
अञ्जीकूल	१९५-२४	अथ	१०-२४	अनिधि	१४५-१७
अञ्जिकूल	२२	अद्वाकृत्य	७७-२०	अनिपुण	२२५-११
अज्ञातक	१२८-२०	अधरेद्यु	१४-८	अन्तिषत्	१०८-५
अट्ट	२४५-२१	अधिकारी	४७-५	अनीक	५३-१८
अट्ट	२४५-२३	अधमर्ण	६५-१९	अनीश्वर	२२५-१०
अट्टाट	२२	अधरौष्ठम्	६७-२६	अनुकूल	२२४-१६
अट्टाट्या	२४५-१३	अधमशाख	१९०-९	अनुगत	२१४-१९
अड	१३-२०	अधिदेव	११२-२२	अनुगणित	२३०-१
अडारक	३३-१०	अधिपति	१६२-२	अनुगणित	२२-१३
अणीष	१४४-१६	अधिपति	२२२-२५	अनुधरी	४१-२१
अणु	६४-३	अधिराज	२२४-१७	अनुचारक	२१५-१०
अणु	१२९-१७	अधिभूत	११३-७	अनुजन	१९९-४
अणुक	१२९-१७	अधुना	१४-१०	अनुदृष्टि	१४५-७
अणुक	१२४-८	अधेनु	११२-२		
अण्ड	१७२-२५				

अनुदृष्टि	१४६-१०	अनुसीर	२०१-४	अन्यतर	२७-१५
अनुतिल	२००-२८	अनुसीत	२००-२८	अन्यतरेद्यु	१४-८
अनुनाश	१७१-२०	अनुसूप	" -२६	अन्यत्र	१२-१
अनुपथ	२००-२८	अनुसंवरण	११२-१८	अन्येद्युः	१४-८
अनुपथ	९५-११	अनुसंवत्सर	११२-१६	अन्योऽन्यस्य	९-३
अनुपद	३२-२४	अनुसृष्टि	" -१७	अन्यभाव	२२२-१६
अनुपद	२१२-१०	अनुहोड	" -५	अन्यभाव	१२१-११
अनुपद	२००-२६	अनुयूप	२००-२६	अन्वक्ष	९५-१९
अनुपान	२०९-२०	अनूप	१९४-१४	अन्वक्	२१-११
अनुप्रवचन	२०९-१९	अनृत	२१६-१२	अन्ही	४८-७
अनुभङ्ग	२०१-३	अनृशंस	२२५-१०	अपजग्ध	३४-२०
अनुमाष	२००-२८	अनृशंस	२२७-१	अपदग्ध	" "
अनुपूर्व	२२४-४	अनेकप	६०-२१	अपदक्षिण	७३-१६
अन्युक्त	२३०-१	अन्त	२००-२	अपधारय	१३५-२३
अनुरथ	२०१-४	अन्तर	२९-२६	अपर	२८-२९
अनुरहत्	" -१९	अन्तरेण	१९-१३	अपर	६१-३
अनुरहत्	११२-४	अन्तरे	१२-१९	अपरसमम्	१३-२५
अनुरोहण	२०९-२२	अन्तरा	१८-११	अपराधि	२५०-१७
अनुलेपिका	२१५-८	अन्तर्	१८-१४	अपराह्ल	५५-१३
अनुलोम	३४-२१	अन्तरीप	१९४-१५	अपरापहाणा	३९-११
अनुपठित	२२९-२६	अन्त	१२२-२५	अपरेद्यु	१४-८
अनुवचन	२०९-१९	अन्तादी	६९-२	अपवद्	१६२-१२
अनुवंश	२००-२६	अन्तेगुस्तु	७१-२	अपस्तम्ब	१५६-९
अनुवादन	२०९-२०	अन्तेवांसि	९७-३	अपिधान	६२-०२
अनुवासन	२०९-२१	अन्तस्थ	१८९-१७	अपिराधि	२२४-४
अनुवाक	२१५-१४	अन्दोलि	२४७-३	अपिशुन	२२५-९
अनुवेशन	२०९-२०	अन्धकार	५८-९	अपूप	१९८-१८
अनुपण्ड	१९४-१०	अन्य	२६-२२	अपूप	२०६-१३
अनूपण्ड	" -"	अन्योऽन्य	२७-१२	अपेहिप्रकमा	८७-२१
अनुशक्तिक	१११-२१	अन्यकवर्तक	१३३-८	अपेहिप्रघसा	" "
अनुष्टुम्	१६२-१९	अन्यतः	१२२-२७	अपेहिस्वागता	८७-२०
अनुसात	२०१-२	अन्यत्	११-१४	अपेहिद्वितीया	" "
		अन्यतर	१४४-२१	अपेहिद्विधमा	" -२०

अपेहिवाणिजा	८७-१९	अमितीजस्	१३८-२७	अयःस्थूणा	४४-२५
अबन्धक	३४-२४	अम्भोज	२३७-१२	अयःस्थूणा	१४२-५
अवद्वक	—-२५	अमुत्र	२१-७	अयि	९-१२
अञ्ज	२३७-१२	अमुत्र	१८६-२०	अयुत	५५-५४
अभय	१५८-२४	अमुष्य	१५०-७	अये	९-११
अभयजात	१५८-२४	अमुष्मिन्	१८६-२५	अरर	२४३-१८
अभिगम	११२-९	अमुष्यकुल	२२९-१२	अरस्	२४७-१२
अभिजात	२२३-१९	अमुष्यपुत्र	—-—	अरस	१७७-१
अभिजित्	१६०-५	अमुष्यकुल	१९९-६	अरद्व	१४८-१८
अभिधान	५५-१४	अमूला	४०-३	अरद्व	१७७-१७
अभिधानतः	१२३-१	अमृत	६०-१९	अरद्व	१८१-१३
अभिन्नतर	१२८-१३	अस	२३९-१८	अरद्व	१५८-८
अभिभूतवान्	२५१-४	अस	२२१-११	अरद्व	१४८-१७
अभिमतस्	२४५-१	असस्	२१-२२	अरम्	१८-६
अभिरूप	२२३-५	अम्बर	५५-५	अराली	४९-२
अभिरूप	२२८-२२	अम्बर	२४३-१०	अरविन्द	२३७-१२
अभिहित	३४-२	अम्बरीष	५८-१९	अरिसूदन	२४९-२२
अभीक्ष्ण	२२२-२५	अम्बरीषपुत्र	१३९-३	अरिन्दम	१९१-२२
अभीक्ष्ण	१९-२३	अम्बा	३८-२२	अरित्र	१९२-२६
अभ्यवकाश	२१५-१	अम्बिका	१४४-७	अरिश्म	१७६-१३
अभ्युत्तति	२१२-१	अम्भस्	२१६-१	अरिष्ट	१७६-१२
अभ्र	२३९-१५	अम्भस्	१३८-२७	अरीहणी	४१-१९
अभ्र	२४५-१४	अम्भोज	६०-१८	अरीहण	१८१-२१
अभ्र	१४०-१८	अयस	१७६-१८	अरीहण	१७५-६
अभ्र	२१७-२१	अयथातथ	२२५-७	अरुण	१९५-१०
अभ्रावकाश	२१५-१	अयथातथ्य	२२५-८	अरुण	१७६-१३
अमरी	४३-२७	अयथापुर	—-९	अरुण	१३८-६
अमा	५-१२	अयस्कण्ड	२४-१७	अरुण	७-८
अमाकृत्य	७७-२०	अयस्कान्त	२५-६	अरुण	९-१६
अमावस्या	१९७-९	अयस्काण्ड	२५-१४	अर्क	१८१-१०
अमावास्या	—-—	अयःस्थूणा	३२-२	अर्क	१५३-१५
अमित्र	२००-५	अयःस्थूणी	४४-२४	अर्क	१७३-१४
अमित्र	१४८-८			अर्कलुप	१७३-१७

अर्कलूप	११३-१६	अर्पितोत	६४-२१	अवस्यन्दन	१९०-५
अर्कचन्द्रौ	६९-२	अर्बुदः	५६-१५	अवस्यन्द	१९०-५
अर्कलूष	१५२-१५	अर्मे	६२-२१	अवादि	२५०-२४
अर्कलुप	१५२-१६	अर्वाक्	२२-२४	अवलिन्नपक्व	६४-२४
अर्कलुष	" "	अर्शस	२३९-१४	अवटकच्छप	८२-१५
अर्कस्वन	१५३-१५	अर्ह	१५३-२४	अवदातिका	१२५-६
अर्गल	२०६-२०	अर्हन्	१२७-४	अवधारित	२३०-१२
अर्गसा	१७८-२३	अर्हत्	२२२-४	अवमुक्त	२३०-१२
अर्गव	२३६-७	अलका	५२-२२	अवमुक्तोपानटक	९६-३
अर्जुन	१९६-१४	अलङ्कारवती	९९-१७	अवर	२८-२९
अर्जुन	१७९-३	अलिगु	१५८-११	अवरोह	२३५-१८
अर्जुन	१३६-२७	अलम्	७-६	अवश्य	२२९-१४
अर्जुन	१५३-११	अलम्	२४७-१२	अवश्यम्	१९-१०
अर्जुनभीमसेनौ	६९-१४	अलस	२२२-२	अवासि	२५०-२४
अर्जुनपुरुषम्	९२-२५	अलिन्दी	४१-२४	अवसान	२०३-२४
अर्जुनपुरुषः	" "	अलीक	२००-५	अवरसम	७३-२५
अर्जुनशिरीषम्	" २६	अलीक	२३६-२७	अवसाय	१९६-१७
अर्थ	२१३-३	अलीक	२४६-१८	अवसानविरस	८०-११
अर्थधर्मौ	६८-२५	अलेखन	१४२-४	अवरकर	१०४-१९
अर्थकामौ	"-२६	अल्पशः	१५-१४	अवि	१२८-१५
अर्थशब्दौ	"-२५	अल्पदृशवा	८१-१८	अवरोधि	२५०-१८
अर्थगत	७०-१७	अव	१३-२०	अवरोहित	१८१-१९
अर्थकृत्य	७७-१०	अवस्	२०-२०	अविदूर	२२५-९
अर्थप्रवीण	८०-४	अवका	५२-२२	अविषम	७३-२४
अर्थतः	१२३-१	अवकरः	१०४-२१	अवेरे	१०-१५
अर्द्धासन	२०४-१	अवकल्पित	२३० २	अवीष	२०६-१७
अर्द्धवाह	२१३-८	अवगणित	"-११	अव्यय	५७-५
अर्द्धजरतीयम्	१३३-१०	अवकीर्ण	२२९-२४	अव्याहारी	२५०-२४
अर्थर्व	५३-७	अवट	१०१-८	अव्राजी	२५०-२४
अर्थम्	६२-२०	अवट	१५७-११	अशनि	४८-१७
अर्थिका	१२४-१९	अवतंस	५६-१६	अशनि	१९७-२०
		अवतण्ड	१९६-१५	अशनि	१७७-१३
		अवनत	१७६-१८	अशनि	१३४-१४

अशीतिपदी	८४-२४	अशवावतान	१५६-३	अश्वि	१७३-४
अशोक	६०-२१	अष्टक	२३५-१९	अस्तु	१७-४
अशोक	१७१-४	अष्टकिक	२३५-१९	अस्थि	१६९-७
अशोक	१४४-१०	अष्टका	२०५-२४	अस्मद्	२७-७
अश्म	१७७-१४	अष्ट	१३८-५	अस्मभ्यम्	४०-१४
अश्म	२१०-२२	अष्टम	२०७-१३	अस्पहत्या	११२-३
अश्मरथ	१५९-८	अष्टम	२१५-२६	अस्यहेति	„-६
अश्मर	१७०-२१	अष्टापद	५६-९	अस्यहेत्वा	„-७
अश्मन्	१७१-२१	अष्टापदी	८४-१४	अस्युद्यत	७१-२५
अश्रीतपिबता	९०-१	अष्टीवान्	२३१-६	अस्त	२४६-१६
अश्व	१५०-१	अस	११६-१७	अस्त	२३६-२६
अश्व	१७८-६	असङ्कुला	७५-२४	अस्त्रव्याड	७९-२६
अश्व	२०६-२१	असंकुति	१५९-२६	अस्मद्	२७-६
अश्व	२१०-२१	असम्प्रति	७३-१७	अह	३-९
अश्व	२१३-२	असंव्यवहारी	२५०-२३	अहह	१२-२२
अश्वकुञ्जर	८५-१८	असायस	१७६-१९	अहहा	१२-२४
अश्वल	१५०-६	असि	१७-९	अहकम्	२७-७
अश्वत्थानां	१०१-१२	असि	६१-३	अहरणि	४८-१९
अश्वत्थ	१००-७	असिनास	११६-२१	अहर्पतिः	२६-२४
अश्वत्थ	१७८-१२	असिहत्य	११२-४	अहःपतिः	„ „
अश्वत्थ	१८१-१८	असिबन्ध	११६-१६	अहर्पुत्रः	„ „
अश्वत्थ	२०५-६	असु	२४३-४	अहःपुत्रः	„ „
अश्वत्थ	२१२-२५	असुर	११६-३	अहस्कर	२५-१५
अश्वत्थ	१७४-२२	असुर	१७७-५	अहमहमिका	८९-१६
अश्वत्थकपित्थौ	६९-१४	असुर	२४०-९	अहंपूर्विका	९०-१४
अश्वपति	१६२-१	असुर	२४७-१५	अहंप्रथमिका	„-२४
अश्वपत्र	२०६-१९	असुल	„-„	अहा	४८-७
अश्वप्रपदन	२०९-२४	असुर	२०५-२४	अहाय	९-१२
अश्वपाली	१४७-१२	असुर	१३४-७	अहिर्योग	३१-१७
अश्वमतल्लिका	८५-२४	असुर	१३७-२०	अहिंस	११६-१३
अश्वा	३८-११	अस्तम्	२१-१५	अहीवती	९९-८
अशवावतान	३६-१६	अस्त	२१-१५	अहो	१०-१

(आ)

आ	१३-१६	आज्यानुवाक्ये	९१-२३	आदित्यव्रत	२१०-१३
आकाश	५६-७	आटरूपः	११९-२१	आनन्दी	४२-९
आकाश	२००-५	आट्टस्थली	१९६-९	आनट	५३-२५
आकाश	१५३-१७	आढकम्	५३-१४	आनुषक्	२१-१७
आकन	१७३-१७	आढकी	४१-२३	आनुषद्	॥-१८
आकर्ष	१९७-२२	आढगी	॥-२३	आनुतिः	११६-२७
आक्रन्द	२१२-१२	आढ्यः	१०२-१९	आनुराहति	११७-१
आकष	॥-२६	आणीवि	१४४-१६	आनुष्टुभम्	११७-२५
आकर्ष	२१३-१	आण्डर	२४४-२६	आनुषुकः	११९-५
आकथम्	१०४-२६	आण्डायन	१७२-२५	अनुगादिक	१३२-१२
आकस्मिक	१३२-१२	आण्डीवत	१७३-१५	आनर्त	१९५-१५
आखनिकवकः	८१-२८	आत्	११-९	आनरुस्य	१९६-८
आख्यान	१८४-२०	आत्	१५-११	आनुडुह्य	१७३-१५
आख्यात	२०२-५	आतङ्क	१६-२६	आनृत	१६८-२४
आग्रहायणी	४७-१७	आतम्मरिः	४८-१८	आनृशंसि	१८८-२५
आग्रहायण	११८-२१	आताली	७६-१	आपिक्षिति	३७-१
आग्नीध्र	११९-३	आत्मचतुर्थ	७९-४	आपिशलि	॥-७
आग्रयण	॥-२४	आतपरमणीय	८०-१३	आपक्षिक	४७-७
आग्रयणम्	॥-२५	आत्ययिक	१३२-१०	आपद	१०५-६
आग्रायणी	॥-॥	आत्मकामेय	१६८-१८	आपत्काल	१९२-२१
आगारम्	१२०-२	आतव	१५३-२१	आम्	१३-२०
आङ्गुलिक	१३१-२१	आतप	१८१-५	आमलकी	४६-९
आङ्गुलिकी	॥-॥	आथर्वण	१८४-८	आमिव	५८-१५
आचारनिपुण	७९-२६	आदह	१६-२२	आमात्य	११९-१५
आचपराचम्	८९-४	आदङ्क	१७-८	आमिषी	१८०-१६
आचोपचम्	॥-७	आद्यन्ती	६९-२	आमित्रि	१९०-७
आच्यपदि	९६-२८	आदित्यचन्द्रौ	६९-३	आम्र	२२१-२१
आचर्यम्	१०४-१९	आदितः	१२२-२४	आम्रात	२३०-१
आच्युतदन्ति	१३५-१	आदित्य	१२७-४	आयतीगव	७३-२३
आज्जीकूल	१९५-२३	आद्यवसाने	९१-८	आयतीसन	॥-२५
आजमारक	१४०-२०	आध्यषिव	१८९-१०	आयःस्थूणी	४४-२३
		आदि	१९९-२४	आयःस्थेणी	४४-२५
		आद्यन्त	२०२-७		

आयाम	२३५-१०	(आर्जुनायनक) १६९-३	आशु	२१९-१९	
आयास	२३५-१९	आरि	१७६-१३	आपाढ	६०-१७
आयुध	५५-२६	आरुणि	१८२-८	आस	१६-१६
आयुर्वेद	१८३-१३	आरोहण	२०९-२१	आसन्दी	४२-९
आयुप्	२०९-१५	आरोह	२३५-१८	आस्यानी	४४-११
आयुक्त	२३०-१३	आलम्बी	४५-१	आसन	५६-६
आराव	५९-२६	आलक्षी	४६-४	आस्थाकृत्य	७७-२८
आरट्टी	४५-४	आलजी	—५	आस्कथम्	१०४-२५
आरटी	४२-२	आलब्धी	४६-१०	आस्पद	१०५-६
आरकूट	६३-२४	आलिगव्यायनी	५१-१६	आसन्दी	१८०-९
आरट्ट	६७-१४	आलम्बीकृत्य	७६-१५	आसुति	—१३
आरट्टायनि	६७-१४	आलम्बि	१८२-१५	आसुरि	१८९-२०
आरट्टायनिचान्धनि	६७-१६	आलापी	१६०-४	आसुत्	—
आरट्टायनिबन्धनि	६७-१७	आलोष्टी	७६-१६	आस्य	२०५-१
आरट्टायनिबन्धकि	—	आक्ती	—१६	आस्या	२१६-२३
आरत्रय	१०२-१८	आलेखन	१४२-४	आस्तिक	२२४-११
आराक्षी	१९५-१७	आलीढ	१४४-१६	आसेवित	२३०-५
आराल	२१८-१५	आवसथ	२१५-१	आस्त्र	२३६-२६
आराधय	२२३-१४	आवय	१९५-६	आसुति	२३७-२४
आरा	२४९-५	आवसथ	१२१-१४	आहोस्वित्	७-१
आर्त्त्यायणी	५१-२८	आवास	२०४-६	आहि	१५-१०
आर्द्रकृत्य	७७-२६	आवात्तरदीक्षी	२१०-८	आह	१७-१५
आर्द्रकृत्य	—२७	आविः	१९-१६	आहिताग्नि	७०-९
आर्द्रपदी	९४-१२	आविष्कृत्य	७७-४	आहूतब्राह्मण	७१-१७
आर्द्रवृक्ष	१४०-४	आविदन्तीय	१३५-१	आहरचेला	—८८-४
आर्यश्वेता	१४२-३	आवृत	१६८-२४	आहरवसना	—५
आर्य	२२-२३	आशु	१८-२५	आहरवनिता	—६
आर्यहलम्	—२२	आश्वक्या	३७-२७	आहरवितता	—
आर्द्र	६०-४	आश्वत्थि	१९०-१७	आहोपुरुषिका	८९-१३
आर्यमिश्र	८६-१	आश्रम	५७-७	आहिंसि	१९०-१२
आर्ग्यण	१०९-१०	आशीविष	१०२-९	इकट	१७७-२२
आर्द्रवृक्ष	१८०-२६	आश्रय	१०४-१८	इकट	१७९-१८
		आशन	११८-३		

इ	१३-२३	इन्द्रायुध	१६७-६	ईषत्	२१-१२
इक्रसु	५८-१७	इन्द्राविश	१६६-१६	ईपा	२१५-२७
इक्षुक	१२५-२	इन्द्रालिश	॥-२०	(उ)	
इक्षु	२३०-२२	इन्दुमौलि	७१-३	उकणी	४६-३
इक्षु	१९८-६	इन्द्रोद्यान	१०९-२०	उक्थ	१८२-२६
इक्षु	१६६-२३	इन	१४०-१२	उक्थ	१५८-२१
इक्षु	१८०-२	इभ	२११-२०	उक्षन्	१६५-११
इक्षुकीय	१७०-१४	इमकान्त	१९६-१९	उखा	२००-६
इक्षुभार	२११-१	इमस्	२४४-४	उखा	४१-४
इडा	१८१-१९	इयस्	२४३-११	उख्या	१८८-१६
इडा	२४०-१३	इरज्	॥-१३	उच्चनीच	८८-२६
इतः	१२२-२७	इरध्	॥-१६	उच्चावच	॥-२१
इत्	१२-७	इरा	२४७-९	उच्चार	२१८-२१
इतर	२७-१२	इला	२४७-९	उच्चैः	१९-९
इतर	१८४-२	इला	२४०-१३	उचित	१२२-१३
इतरा	१४४-१५	इला	१४२-३	उज्	१२-२४
इतरेद्युः	१४-८	इव	४-२२	उज्जयनी	१९५-११
इतिश	१५०-७	इषु	६३-२२	उज्जहिजोडम्	९०-६
इति	१३-६	इषुक	१२४-१५	उज्जहान	११५-१८
इतिक	१४९-४	इषुध	२४३-१५	उज्जिहान	॥-१७
इतिहास	१८३-१४	इषेत्वा	२४१-१०	उटज	६३-३
इतिह	५-१७	इष्टका	५२-९	उटुप	२१३-२४
इतिह	२२३-७	इष्टका	१८०-४	उटुप	२१३-२५
इदम्	२७-२४	इष्टका	२३६-७	उडुलोमन्	१३७-९
इदंपर	२२२-९	इष्टि	२१५-२७	उत	११-१०
इदंयुग	१९९-९	इह द्वितीया	९०-२५	उताही	४-१०
इडा	२१-२४	इहपञ्चमी	८९-१४	उत्तम	१८९-१७
इहमात्रहिषी	९१-२३	इहपञ्चमि	॥-१५	उत्तमर्ण	६५-१९
इन्द्रजनन	२०३-१५	इहलोक	११२-८	उत्तमशाख	१९०-९
इन्द्रवृक्ष	१८०-२४	(ई)		उत्तुप	२१३-२५
इन्द्रशर्मन्	१३८-९	ई	१३-२३	उत्कण्ठा	२१८-१
इन्द्रहू	१५८-२१	ईयम्	२४४-५	उत्कर्ष	२१८-२
इन्द्रावधारिताः	८४-२२	ईष्टम्	२२३-१९		
इन्द्रावसान	१६२-१४				

चरकर	१८०-२३	उदञ्चन	१७५-९	उद्वाहनी	४७-७
चत्कास	३०-१५	उदस्थान	२१६-१३	उन्नमनस्	२४५-२
उत्क्रोश	१८१-९	उदकशुद्धि	११३-२	उज्जेतु	२२७-२३
उत्थापन	२०९-१८	उदभृज्ज	११५-२	उन्मृजावमृजा	९०-२२
उत्पचनिपचा	८९-२०	उदमेघ	॥-३	उपक	३२-१८
उत्पल	५७-२८	उदन्वान्	२३१-४	उपकलमक	३५-८
उत्पन्नतृप्रा	७१-१४	उदपान	२०२-१४	उपरिमेखला	३०-२२
उत्पत्यपाकला	९०-१२	उदर	२३२-३	उपवास	५९-२२
उत्पतनिपसा	॥ २०	उदपान	१९३-२४	उपशरद	९५-४
उत्पात	२०१-१८	उदपान	१६२-११	उपत्रिपाशम्	९५-४
उत्पाद	॥ २५	उद्गृहीती	२३०-६	उपचतुरम्	॥-१४
उत्पुट	२१३-२५	उद्गातृ	२२७-६	उपतदम्	॥ ॥
उत्पुत	॥ ॥	उद्गरोरस्तृजा	९०-१७	उपजरसम्	॥ १४
उत्तर	२९-१५	उद्गानम्	१८०-२०	उपनिषद्	२०२-२१
उत्तरक	१९१-७	उद्गासि	२५०-१९	उपनिषद्	२०१-१५
उत्तरपद	१९१-७	उद्गासि	२५०-१९	उपनिषद्	२४८-३
उत्तरपथ	२०७-२५	उद्गारी	४९-४	उपनिषद्	२१३-८
उत्तराश्न	१७७-१६	उद्गासीन	२२४-२१	उपगूढ	१७७-१५
उत्तराहि	१५-१०	उद्गशिवत्	१३७-७	उपवास	१९८-१२०
उत्तरात्	॥-११	उद्गम्बर	१६७-७	उपाकृत	२३०-१९
उत्तराधर	२२३-२४	उद्गम्बरकमि	८१-१९	उपानस	९५-१
उत्तरेद्युः	१४-८	उद्गम्बर	१६९-२	उपांशु	२१-८
उत्तस	१६२-१०	उद्गम्बरमशक	८२-२४	उपास्ति	२१३-१५
उत्तमङ्ग	२१३-२३	उद्गरावस्तृजा	८८-१८	उपसित	२२९-२३
उत्तमाहि	२५०-१९	उद्गमविधमा	८९-१३	उपोपानहम्	९५-१४
उत्तमाह	२३७-२६	उद्यान	५५-१६	उत्तगाढ	६५-१
उत्तमाही	२३५-१४	उद्गण्ड	१७५-६	उपकलाप	२००-२२
उदस्थान	१६३-११	उद्गाम	२३५-७	उपस्थान	॥-॥
उदङ्ग	३२-२०	उद्गास	॥ ॥	उपस्थूण	॥-२१
उदकंकृत्य	७७-२६	उद्यग	२३५-१७	उपसीर	॥-२२
उदक	२००-८	उद्यम	६२-१६	उपयन्ता	२०८-३
उदक	२०२-१५	उद्यतासि	७१-२४	उपवास	॥-११
उदक	२३२-५	उद्योग	५४-३	उपवास	॥-२४
उदक	२११-२०	उद्दपनिपपा	८८-१२	उपयन्ती	२१३-९

उपवेश	२१३-१०	उभयाकर्णि	॥-१०	उल्लखलमुसल	६८-४
उपदेश	॥-१६	उभयत	१२२-२७	उल्लवन्मुसले	९१-२०
उपनिजस्त	॥-१६	उभाञ्जलि	९७-९	उल्लखल	१०२-२३
उपहस्तिन्	॥-१७	उभादन्ति	॥-१०	उशीरबीजम्	६७-१९
उपवेश	॥-१	उभापाणि	॥-१	उशीरबीजः	॥-२०
उपस्थ	॥-१८	उभाकर्णि	॥-१	उशीरबीजसिञ्जाख्य	
उपस्थान	॥-१	उभाबाहु	॥-११		६७-२२
उपयासं	२१४-१५	उभाहस्ति	॥-१३	उशीनर	१३४-१३
उपस्थान	२१६-२४	उम्	७-११	उशीनर	१३६-५
उपराधि	२२४-४	उमा	४२-२५	उशीनर	१६२-१०
उपसादिता	२२९-२५	उम्भि	१८८-७	उशीर	२१७-५
उपकृत	॥-२६	उम्भि	२४७-३	उषस्	२४३-५
उपपादित	२३०-७	उररी	७४-२५	उषर्बुधा	२६-७
उपयाम	२३५-११	उरःकवाट	८६-६	उषर्बुध	२५१-१२
उपसत्	२४०-१८	उरभ्र	१६५-१०	उषान	२४१-१२
उपसदि	२४८-३	उरल	१७२-१९	उष्ण	१२९-१९
उपानत्	॥-१	उरस	२३२-५	उष्णक	॥-१
उपावृत्	॥-४	उरण	२४३-२	उष्ट्रखर	९२-२१
उपस्तुत्	॥-५	उपचार	१३२-१७	उष्ट्रशश	९३-२
उपभृत्	॥-१	उपमा	१२१-१६	उष्णिहा	३९-२३
उपस्थि	२५०-१८	उपाय	१३२-१७	उष्णिक्	॥-१
उपधारय	१३५-२३	उरसा	२०३-२५	उष्णिक्	१६२-११
उसगाढम्	६५-१४	उरस्	२३९-१७	उष्णिक्	११९-९
उज्जककुम्	३५-१८	उरस्	१४७-२६	उष्ण	२२१-१०
उभय	२७-१	उरस्	२४३-२१	उष्ट्र	१६५-८
उभ	२७-१०	उरस्यः	१३०-१७	उष्ट्र	१७५-१६
उभय	४३-१६	उरु	२२०-५	उष्ट्रग्रीवा	१२७-१६
उभयेद्यु	१४-८	उदी	४६-५		
उभयद्यु	॥-१	उर्वशी	२४०-१२	ऊ	
उभयाञ्जलि	९७-९	उर्ध्वभुद्र	२६-७	ऊ	१३-२४
उभयादन्ति	॥-१	उल	२३५-१५	ऊक्	१६६-६
उभयापाणि	॥-१०	उल	१७२-१७	ऊक	८४-२५
उभयाबाहु	॥-११	उल्लक	१६४-१९	ऊकावकलिपता	८४-२५
उभयाहस्ति	॥-१३	उल्लक	१५८-५	ऊम्	६-१२

कडभाय्य	७०-१७	ऋजुनी	१९५-४	एहिविघसा	८७-२०
कधस्	२०६-१	ऋतभाग	१५६-६	एहिप्रघसा	॥-२१
करीकृत्य	७४-२१	ऋतम्	८-१४	एहिप्रकसा	० ॥
करीवत्	॥-२६	ऋतु	२०८-२	एहीडम्	८८-११
कर्णनाभ	१४१-२६	ऋत्विक्	२२३-७	एहियधम्	॥-१६
कर्णनाभ	७१-९	ऋते	१८-१८	एहिरेयाहिरा	९०-१०
कर्णा	२१०-२२	ऋश्य	४५-१८	एकपदी	९४-८
कर्णावत्	१६०-६	ऋषि	२०१-१६	एकतः	१८२-२७
कध्वदम	१८६-२०	ऋषीयती	९९-९	एरगडक	१२५-१३
कध्वदम	॥-२३	ऋष्य	१७७-११	एक	२७-२३
कध्वमुहूर्त्त	॥-२४	ऋष्य	१८०-१८	एक	१५८-७
कध्वदेह	१८७-६	ऋषिपेण	१४३-१६	एकलू	॥-१३
कध्वदेह	॥-७	ऋषिपेण	१५६-९	एकपलाशिका	१८९-११
कध्वकाल	१९२-२२	(ए)		एकशाख	१९०-९
कर्मि	२३०-१९	ए	१३-२४	एकग्राम	॥-१०
कप	२३९-१	एकपदे	१२-२२	एकतर	॥-१२
कषर	२६९-१	एधा	१५-९	एकवृक्ष	॥-१५
कपर	१७०-२३	एतर्हि	॥-८	एकभक्त	२०७-१३
कधमन्	२३३-१७	एन	॥-१०	एकभाव	२२२-१५
कधमन्	२३४-॥	एहि	१७-८	एडका	१४०-६
कहा	२४९-८	एतव्	२७-॥	एरका	१४०-७
ऋ		एक	२७-२३	एला	२४२-१९
ऋ	१३-२५	एडका	३८-१४	(ऐ)	
ऋकूसांमे	९१-८	एकपुष्पा	४०-४	ऐ	१३-२१
ऋक्	२०२-४	एव	३-१३	ऐकपदि	९७-६
ऋक्ष	१५९-१	एवम्	३-१६	ऐकाग्रयः	११९-२८
ऋक	१५०-१७	एपणी	५१-१०	ऐकभाव	१२७-१०
ऋक्	१०५-१२	एपणा	॥ ॥	ऐकद्य	१४-११
ऋक्	२४८-९	एरका	५२-१३	ऐतिद्य	१२१-७
ऋगयन	२०१-१३	एडका	॥-२५	ऐपुकारिभक्त	१६९-२२
ऋगिन्य	१५०-१२	एकान्त	७२-२७	ऐहलौकिकम्	११२-७
ऋचभाग	१८२-१५	एहिवाणिजा	८७-१७	ऐन्द्रायण	१७६-६
ऋजीव	२१८-१६	एहिस्वागता	॥-१९	ऐरस्	१७७-१
ऋजु	२२०-११	एहिद्वितीया	५८-२०	ऐरावत	५५-५

(अ)

ओ	१३-२४
ओकशी	४६-३
ओजस्	२४५-२
ओडवि	१३४-२३
ओदन	२०६-१६
ओदन	२०८-१७
ओद्य	२४५-२५
ओदन	५६-२१
ओदन	१९८-७
ओम्	११-५
ओम्	२०-१
ओष्ठ	२०४-२८

(औ)

औडायनभक्त	१७०-५
औदमञ्जि-	११५-१६
औज्जहानिः	"-१७
औज्जहानिः	"-१८
औदव्रजि	११५-१३
औदन्य	"-"
औदशुद्धि	११५-११
औदकशुद्धि	११५-११
औदञ्चि	११४-२४
औद्गाहमानिः	११५-१५
औद्गाहमानी	४६-८
औरसलङ्कट	३५-६
औपध	५५-२५
औपचेय	११९-१८
औपध	१२०-२०
औपयक	१२३-१७
औपविन्दवि	१८०-१६
औद्गाहमानि	१८०-१७

औदमेचि	२०५-१६
औदवापि	"-१७
औदवाहि	"-"
औलपि	१३५-१
औदङ्गि	१३५-१

(क)

कं	४-७
कम्	२०-२
कंकट	५३-६१
कंथक	१५७-१८
कंस	२०४-१
कंस	५९-२४
कंस	१६७-४
कवाट	६०-३
कंकट	१७७-२२
कंकट	१७८-१२
कङ्कटिल	"-१२
ककुप्	१६२-२०
ककुभ	६४-१०
ककुभ	१४१-१८
ककुत्स्थ	"-१३
कच्छु	२३९-१०
कच्छ	१९४-४
कञ्चुकं	२१८-१३
कज्जल	२१८-९
कठशाठ	१८२-६
कटोलपाद	९३-१८
कहम	३२-५
कडारजैमिनि	६९-२२
कणक	१२६-१३
कण्टकारी	१६६-१४
कण्टकमर्दन	२१४-१५
कण्ट,	१५८-७

कण्टगडु	७१-१
कण्डू	२३९-८
कण्डू	२३३-१
कण्डूज्	२४२-८
कण्डर	२४५-१
कण्टक	२१८-१०
कणव	२४५-१४
कण्डवा	"-२३
केचन	३-२६
कच	१७८-५
कच्चन	६-४
कच्चित्	१०-४
कट	१७९-१
कटक	६२-२०
कटक	२०६-१५
कटा	५१-९
कटी	"-"
कटुमन्थ	३१-२१
कटुक	३१-२१
कटेट	४७-३
कटोलपाद	९३-१८
कठेरणि	३३-१२
कत	२०४-१९
कत	१९०-२
कत	१०-२२
कतम	२७-२६
कत	१५८-९
कयम्	१४-१५
कथा	१९८-६
कथञ्जन	३-२६
कथक	१५७-१८
कथञ्चित्	१३२-१६
कदली	४२-१८

कदरी	॥—॥	कञ्चन	५८-६	करीर	२०५-६
कदम्ब	१२६-११	कम	४-९	करीर	२४७-१८
कदम्बक	॥—॥	कमक	३२-२२	करीर	१८०-८
कदल	१७१-१०	कमन्दक	३३-१५	करीरी	४४-११
कदाचन	३-२६	कमन्तक	३४-१६	करीष	५८-२०
कदामत्त	३४-१७	कमली	४८-४	करीरवान्	९२-१९
कद्रु	१४४-१७	कमला	॥—॥	करुण	२४६-१७
कनल	१७५-२२	कमल	१८२-८	करुश	१३६-५
कनिष्ठा	१४६-२०	कमल	२३७-१२	करुष	॥—॥
कन्दर	१७०-२४	कमलकीरक	१९३-२४	कर्कटी	४१-२०
कन्दर	२४७-१०	कमलभिद्	॥—२५	कर्करी	॥—॥
कन्दर	६१-२०	कम्पन	२१५-२७	कर्कट	१५९-८
कन्दली	४५-४	कम्पिल	१७१-२६	कर्कन्धु	२०५-६
कन्यका	५२-२२	कम्पील	॥—॥	कर्कन्धु	१०३-१
कन्दल	२४७-१०	कम्बलहार	३२-६	कर्कन्धू	२०५-९
कन्दल	२१८-९	कम्बलाश्वतरौ	९१-१८	कर्कन्धू	१८०-१६
कपट	५३-१९	कम्बलिका	१७२-२७	कर्कन्धू	१६६-२३
कपरिका	२४७-१३	कम्बोज	२०४-६	कर्ण	१७३-१३
कपलिका	॥—१४	कम्बोज	१९४-१४	कर्ण	१७४-२
कपाल	५९-१६	कम्बोज	१३५-१७	कर्ण	२०४-२३
कपाटिका	१३१-१५	कम्बोजमुख	८७-९	कर्ण	२०३-२५
कपालिका	॥—१३	करका	५२-१९	कर्ण	२३९-२५
कपि	१५९-२९	करण	१९२-४	कर्ण	१७४-२३
कपिष्ठल	३४-५	करण	२१४-६	कर्ण	१४१-२३
कपित्थ	६०-१७	करट	॥—७	कर्णक	२१७-१९
कपित्थ	१००-८	करभरासभ	६९-७	कर्णक	३२-२१
कपिष्टिका	१३१-१६	करस्कर	१०४-९	कर्णकार	१४०-२६
कपिलिक	१४३-१६	करभ	१२६-१२	कर्णकग्राह	१४७-११
कपीवती	९९-९	करभ	२४७-१०	कर्णवेष्ट	२०६-१७
कपोतकीय	१७०-१४	करवीर	१७१-४	कर्णवेष्टक	॥—॥
कपोतपाद	९३-१९	करि	२४९-६	कर्णाट	३१-४
कवरा	४९-२८	करिपथ	१२७-१४	कर्णाढक	॥—५
कंवरी	॥—॥	करीर	१६७-६	कर्णु	१९४-१४

कर्णचुरचुरा	८२-१०	कल	२२१-९	कशकटस्त्र	३४-८
कर्णटिरिटिरिः	॥-१२	कलापिन्	१४२-१०	कशकटस्त्र	१७५-१०
कर्णचुर्दचुरुः	॥-॥	कलितहरण	७१-२५	कशा	२००-८
कर्तुम्	१५-१४	करवीर	१७२-४	कशा	५१-८
कर्दम	२१८-१६	कला	१७३-१०	कशा	२११-२१
कर्दम	१७७-१२	कलक	५४-९	कशी	५१-८
कर्दम	१७८-१४	कलम	२४७-१५	कश्चन	३-२६
कर्दम	२३९-१६	कलमा घी	४३-८	कश्मीर	१७१-१८
कर्पट	५३-२३	कलमासी	४३-९	कश्मीर	१३६-६
कर्पासी	१६६-२३	कल्पसूत्र	१८५-१६	कश्मीर	१९४-७
कर्पूर	६३-१८	कल्याणी	१४६-६	कश्मीर	२०४-१
कर्पूर	१४४-१७	कल्याणक्रोडा	४०-२७	कश्यप	१३८-१७
कर्पूर	१७८-१४	कल्याणवाला	४१-२	कश्यप	१५५-२६
कर्पूर	१७८-१४	कल्याणगोखा	॥-५	कषक	३२-५
कर्पट	५३-२२	कल्याणखुरा	४१-६	कषाय	१८२-६
कर्म	२१६-१९	कल्याणगुदा	॥-८	कषाय	१९६-२०
कर्म	२४७-१४	कल्याणा	४८-२६	कसकटस्त्र	३४-९
कर्मध्यानः	८०-८	कल्याणी	॥-॥	कस्क	२४-७
कर्मा	५५-१४	कल्याणीप्रियः	९७-२४	कहय	१४१-१७
कर्मार	१३९-१०	कल्याणीस्त्रः	॥-॥	कहूय	१४१-१७
कर्प	२११-१०	कल्याणीदुर्भग	९८-१	कहूय	१४३-८
कर्प	१४४-३	कल्याणीसुभग	॥-३	कहोड	१४१-२५
कर्पापण	१३४-१३	कल्याणीदुहितृक	॥-॥	कहोडहोड	७०-५
कलन्दन	३१-३	कल्याणीवालः	॥-४	क्षम	२५०-६
कलल	५८-१९	कल्याणीतनय	॥-॥	क्षमा	२२-२४
कलभ	२४७-१०	कल्याणप्रिया	॥-५	क्षय	६०-२१
कलश	५८-१८	कल्याणमनोज्ञा	॥-॥	क्षत्रियोच्छादक	७८-१७
कलशीपदी	९४-७	कल्लोल	२३७-१३	क्षत्रियमता	८४-२१
कलशीकण्ठ	३२-२३	कल्लोल	२१८-१०	क्षत्रियभीतः	८६-१९
कलविद्ध	१०३-१६	कवच	६०-२१	क्षपा	२४९-३
कनह	२४५-२४	कवन्तक	३४-१२	क्षरा	२०६-८
कलकूट	१९३-२०	कवाट	६०-३	क्रकच	६१-१९
कलङ्क	२१८-१६	कवि	१४०-३	क्रम	१८६-३

क्रमेतर	१८४-१०	काथल	१४८-२४	काल	२४७-११
क्रमेतर	२०१-२१	कान्तारपथ	२०७-२५	कालकीट	१८३-२०
काञ्चन	१६७-१२	कान्तार	५९-२६	काल	२२०-१२
कांदिशीक	८९-८	कान्थकायली	५१-१९	कालापा -	१११-८
कांदिशीक	१००-१७	कान्ति	२३०-२१	कालिका	१२५-६
काकणी	४६-४	कापिष्ठलि	३७-६	काला	२३३-२४
काकमयूरी	६८-९	कापुरुष	२२२-२४	काली	४९-१७
काकताल	१३३-४	कापिञ्जहादि	१४०-२	काव्य	१२२-१२
काकशाव	९८-१३	काप्यायनी	५१-१९	काव्य	१५०-१२
काकागड	१-१४	काम	१८-७	काश	२००-२
काकादनी	४७-११	कानप्रस्थ	१९०-३	काश	१७८-११
काक्ष्यगड	१-१३	काम्पित्यसिद्ध	८०-१०	काश	१५३-१७
काक	१४७-१८	काम	२३८-१७	काश्य	१४९-१५
काकगुहा	२५१-१३	कामलकीट	१८३-२०	काशकुशम्	६८-८
काकदन्तक	१३४-२३	काम	२०९-१४	काश्यप	१२७-९
काकीशाव	८-१३	कामार्थी	६८-२६	काश्यप	१५०-१
कावन्दकि	१३४-२२	कामुकी	४९-१४	काशफरी	१८७-२४
काकन्द	१३४-२२	कामुक	१४९-१४	काशस्यली	१-१
काचन	३-२६	कामक	१४९-२२	काश्या	३७-२७
काशद्रोण	७०-५	कायायस	८०-१०	काशि	१९१-१७
काण्यविध	१६९-१६	कार	११९-२	काष्ठकीय	१७०-१५
कागड	५४-१९	कार	२४७-११	कास्तीर	१०४-२४
कागडपुष्पा	४०-४	कारगडबती	९९-१९	सात्रविद्या	२८५-११
कागडधार	२०३-२६	कारस्कर	१०५-३	सान्त	१५३-१२
कागडवरक	१-१	कारेणुपालि	११६-१४	सान्ति	१८१-१५
कागडर	१७०-२४	कार्कट्य	१४७-२१	किम्	१२-११
कागड	१६६-१६	कार्यसाधव्य	८०-८	किम्	२७-४
काटेरणि	१८९-२४	कार्यशब्द	२१२-१९	किंकर	१४९-७
काटेरिणि	१-२५	कार्यापण	५४-१७	किंकल	१-२३
कातर	१४९-७	कारणकारी	१४०-२६	किंकिल	७-४
कातल	१-२४	कार्यापण	११९-१७	किंवदन्ती	८३-१७
कातीर	१०४-२५	कार्ण	१२०-१९	किंकिरात	१-१
कात्यायनी	५१-१५	कार्किक	१३१-२३	किंनर	१-१

किञ्चन	३-२६	किरण	१७६-३	कुटिल	१५८-१९
किञ्चक	१५२-७	क्षित्र	१३-४	कुटीगु	१५९-७
किञ्च	२०६-१५	क्षिप	२४८-३	कुठार	१४२-१२
कित	१५४-७	क्षिपका	१७९-१९	कुण्ड	२४०-१
कितव	१५३-१४	क्षिपा	२४८-२४	कुठारिका	१४५-२
कितव	१४८-४	क्षिप्र	२२०-७	कुटीमय	१६८-१२
कितव	१०२-३	क्षीरहृद्	१४३-१५	कुडीकुड	९३-५
कितव	१८१-१३	क्षीरहोता	७९-५	कुण्डो	४९-१०
कितव	२२६-१५	कीर्ध	१५५-२४	कुण्डल	५९-६
किर्ध	१५५-२४	कुङ्कुमा	८५-३	कुण्डप	६१-१९
किंदास	२-१८	कुङ्कुटागिरि	९९-५	कुण्डमाण्डितः	६९-२५
किंदास	१५२-७	कुङ्कुटाक्ष	१४७-९	कुण्डल	१७४-२०
किंनर	२०४-३	कु	२०-१४	कुण्डना	१८८-५
किंपुत्र	८३-१७	कुञ्ज	५३-९	कुण्ड्या	२-१४
किंशुक	२-१६	कुञ्ज	२३९-२	कुड्या	२-१४
किंशुकागिरि	९८-२५	कुञ्ज	१५६-१८	कुड्मि	३०-१७
किंशुलकागिरि	९९-३	कुङ्कुटाण्ड	९८-१२	कुण्डल	२३१-२२
किंस्वित्	६-१	कुङ्कुट्यण्ड	२-२	कुङ्कुल	२१८-२०
किंतराम्	१५-८	कुक्कट	६०-३	कुण्डोपरथ	१४३-१३
किमुत	४-१६	कुच	२४७-३	कुण्डिनी	१५८-७
किल	७-१	कुचवार	१५६-१०	कुण्डलरम्	१७०-२५
किलात्	१५५-२५	कुचवार	२०४-१६	कुण्ड	१७२-२५
किशत्	१८०-९	कुक्षि	१९५-२०	कुणप	१६३-१२
किशर	२१७-४	कुञ्जर	१०२-२४	कुणप	५६-१
किशोरिका	१४४-२५	कुट	१५४-६	कुणपदी	९४-१५
किष्कु	१०४-११	कुट	२११-३	कुणया	१८८-१७
किष्किन्ध	१०४-२६	कुट	१४०-४	कुचकलशी	८४-३
किष्किन्धा	१०५-१२	कुट	५३-२०	कुतः	१५-१
किष्किन्धा	२०४-८	कुटमार	२१०-२७	कुतप	५६-१
किष्कुत	१०५-८	कुटजगार	२-२	कुतुक	२२६-१५
कितलय	४१-१०	कुटीकुट	९३-४	कुतुप	२३१-२१
किमलय	२१८-१०	कुट्टिग	५६-१५	कुतुग	२२०-१
किरीट	५३-२०			कुतुग	२१८-११

कुत्सा	३०-१६	कुमारीश्वसुरक	१२५-१३	कुलपुत्र	२२९-१४
कुत्स	१७२-२७	कुम्भकार	२०२-२५	कुल्लत	१९४-४
कुट्टि	१४७-१	कुम्भ	१७१-२२	कुल	१९४-१०
कुन्ती	१७३-१८	कुम्भ	१७२-२५	कुलव	—
कुनास	१९२-२	कुम्भी	—	कुलिश	१७३-१९
कुन्दुस	८४-२७	कुम्भीपक्क	८०-११	कुलमाप	१९८-२०
कुन्दुमा	८५-१	कुम्भपदी	९४-५	कुलाल	२०२-२०
कुन्दुम	१६६-६	कुम्भ	१२६-१५	कुल	१५४-६
कुपिञ्जल	१४२-१८	कुम्भिका	—१६	कुलार	१७०-२४
कुपुत्र	२२९-१४	कुमुद	१७४-२०	कुवली	२०५-१०
कुवेरकेशवी	६६-१	कुमुद	१७८-५	कुवली	४३-२५
कुब्जवामन	९२-५	कुम्भी	१८८-६	कुवल	२०५-९
कुब्जकिरात	—१९	कुमार	२३६-६	कुवत्	११-१६
कुब्जकैरातक	—	कुमुद	२३७-७	कुमलय	२१८-३
कुब्जक	१२६-९	कुमुद	२५१-१३	कुवेरिका	१४४-२३
कुमारश्रमणा	८३-४	कुमार	१४९-१४	कुशनारख्यात	८४-२६
कुमारप्रव्रजिता	—	कुरङ्ग	१२०-१९	कुशकाश	६९-८
कुमारकुलटा	—५	कुरगडस्यलपूलासद्वि७-१०		कुशा	४९-२४
कुमारपटु	—	कुरुश्रेष्ठ	६५-१६	कुशी	४९-२४
कुमारसृदु	—	कुव	१२६-१०	कुशावती	९९-९
कुमरतापसी	—८	कुवक	१२६-१०	कुशल	२२२-१२
कुमारनिपुणा	—	कुपांसक	६३-१८	कुशल	२२७-१
कुमारदासी	—	कुरु	१९४-८	कुश	२३३-१२
कुमारगर्भिणी	८३-८	कुरु	१३९-१५	कुशाम्ब	१४५-१७
कुमारध्यापक	—	कुरु	१४२-१९	कुशीतक	१४६-१
कुनारकुशल	—९	कुरु	१४८-३	कुशिक	१५६-५
कुमारपण्डित	—	कुरुकत	१५८-१२	कुशीरक	१७१-१०
कुमारचपल	८३-९	कुरु	१६२-१५	कुपीतक	३२-२०
कुमाराभिरूपक	—	कुरुकत	१६३-१२	कुपुभ	२४४-३
कुमारपट्टी	—१२	कुल	६०-१८	कुष्ठवित्	१९८-२२
कुमारसृष्टी	—	कुल	१७२-१८	कुसुभ	२१७-१७
कुमारनन्दी	१०९-२४	कुलनास	१९२-३	कुसुम	५८-१६
कुमारीपुत्रक	१२५-१३	कुलटा	१०१-८	कुसुम्भी	४६-१६

कुसुलपाद	९३-१९	ककण	२०२-१४	कष्णा	१३७-१०
कुस्तम्बुरु	१०५-८	ककला	१३७-२०	कष्णा	२३३-२
कुस्त्री	२२६-१६	कति	२४८-१४	कष्णाजिनकष्णासुन्दर	३५-७
कुन्	३९-२१	ककलास	१०३-१६	कष्णाजिन	३२-२४
कुद्र	२२०-१२	ककलाश	"-"	कष्णापिङ्गल	३३-११
कुद्र	१८१-१४	ककिलास	"-"	कष्णासुन्दर	३३-१८
कुधा	२१८-३	कच्छ	२३६-२७	कष्णापदी	९४-११
कुधा	३९-२१	कच्छ	२४६-१७	कषि	२३७-२२
कुत	२४८-९	कडु	२२०-१६	कष्णोऽस्य	२४१-६
कुद्रकमाला	१६४-२६	कतवीर	१६०-४	कष्णोऽस्य	२४१-७
कुङ्	३९-२२	कत	६-९	कष्णोऽस्याखरेष्ठक	२४१-७
कुञ्जा	३९-२१	कतान्त	१८४-११	केकर	१५०-१३
कुञ्जा	२३०-२०	कत	२३०-१३	केकय	१३६-९
कुञ्जा	१४१-२१	कति	२४९-१८	केका	२३५-१७
कुञ्जकीय	१७०-१६	कत्वस्	१४-२४	केचन	३-२६
कुत्	२४९-९	कन्दिद्विचक्षणा	८९-१	केशिनी	१४०-२७
कुचवार	१५६-१०	कन्दिद्विचक्षणा	"-१	केशश्मश्रु	६७-२
कुन	२३५-१४	कपणा	४९-२	केशर	६२-१०
कुल	१९६-१९	कपणी	४८-२६	केशहस्त	८६-२
कुट	१७१-२१	कपणाख्यात	८४-२३	केशपास	"-"
कुट	१७४-२१	कपण	२३६-२७	केतकी	४४-११
कुट	५३-२०	कपा	२४६-६	केवासी	७६-१६
कूपमण्डूक	८१-२०	कपा	"-१८	केवाली	"-१५
कूपकच्छपावट-		कपण	"-१९	केदार	५७-७
कच्छप	८२-१४	कमि	२३०-२०	केदार	१६५-४
कूपक	१७६-१८	कश	३२-३	केरल	१३५-१७
कूप	२०५-२६	कश	२२१-१२	केला	२४२-१४
कूपत्	७-२६	कशाश्व	१७६-१०	क्षेत्र	१६४-१५
कूप	१७७-२१	कगानु	२४१-१५	क्षेमघृत्विन्	१३७-२६
कूर्व	५३-१४	कपि	२१६-१५	द्वेष्टित	५५-११
कूर्प	२०६-७	कवी	४२-२२	कौरव	२३७-७
कुवाचर	१५६-१०	कष्णा	१५८-११	कैर्मदुर	२०४-१
ककलास	१४५-६	कष्णा	१५०-१३	कैशोरि	१३९-२६

क्षेमवृत्ति	१९०-१५	कौशास्त्री	१८७-२०	खद	२०५-२५
क्षेमवृत्ति	२०५-१८	कौत्तार	१६९-११	खदिर	२०५-१०
कोकिला	३८-१२	कौथुम	१११-१०	खदिर	१८०-२४
कोकिला	१४१-२२	कौञ्चा	११८-२३	खदिर	१७७-१३
कोलाहल	६४-१०	कौष्टायणा	१७६-४	खदिर	१७५-२०
कोटर	६३-७	कौष्टिक	१३५-११	खदिर	१७४-१५
कोटरावण	९८-२२	ख		खदिरवती	९९-१७
कोटरवन	९९-२१	ख	२३९-३	खदूर	१४५-१
कोटर	१७०-२६	खञ्जवाटस्य	७०-१	खदूरक	१४२-१२
कोटा	२४५-१५	खञ्ज	२४०-१	खपुरवती	९९-१८
कोहित	१४२-३	खञ्जार	१४१-१३	खरप	१४९-११
कोरक	२१८-१०	खञ्जाल	१४२-४	खर	२०५-२४
कोश	५८-१५	खञ्जेन	७-१८	खरप	३०-१७
कोशातकी	४५-२४	खञ्जेर	१४१-१४	खरकुटी	१२७-६
कोष	५८-१६	खड	१८०-२०	खरनादि	१३६-२६
क्षोध	१८१-२०	खड	१५४-६	खर्जूरकर्ण	१४३-३
क्रौष्ट	१५०-१४	खडोन्मत्त	१४५-१८	खर्जूर	१५३-१४
क्रौष्टपाद	३१-२६	खट्टा	२११-३	खर्जुल	७-७
क्रौष्टमाय	३१-२१	खट्टाभार	२१०-२७	खरीजङ्घ	३२-२७
क्रौष्टमान	३२-१	खगड	५४-३	खरीख	३४-१८
क्रौष्टकर्ण	२०४-७	खगड	५३-२५	खरोन्मत्त	१४५-१९
क्रौष्टकशब्द	७-७	खगिडक	१६४-९	खलु	८-९
क्रौष्टकर्णक	७-७	खगडर	१७०-२५	खलिना	६०-२०
कौरुकात्य	१११-२४	खगिडत	१७४-२	खलतिखारपायण	६९-२३
कौरव्य	१३६-१४	खगिडक	१७४-१	खल	७३-६
कौरव्य	१४८-९	खगिडक	२२४-२२	खल	१६५-२४
कौण्ठोपरथ	१३५-९	खगडल	५९-६	खला	५०-१९
कौण्ठोपरथ	१३५-८	खगडु	१७५-२०	खलाजिन	१८१-५
कौद्रायण	१७६-७	खगड	१७७-१३	खली	५०-१९
कौडि	३६-२२	खगडाजिन	१८१-५	खलीन	६०-२०
कौतुस्कृत	२४-१०	खगड	७-२३	खलेबुध	७२-१७
कौसुक	१८०-१	खगडु	२२०-५	खलेबुध	७३-७
कौलिशिक	१३२-१	खदिर	१५३-२३	खलेयव	७-७

खलवाटविल्वीय	१३३-६
खलवाट	२४०-२
खलवा	१४८-११
खलवका	"-"
खस	१३५-१७
खाटूर	१९६-१८
खाडायन	१८२-१३
खाडायन	१८९-१
खाज्जागिरि	९८-२६
खासडवीरग	१७५-३
खाडायनसता	१७०-६
खादतमोदता	९०-२
खाद्री	१८७-२३
खारी	४१-१९
खारपारायणखलति	६९-२४
खालिक	१३२-३
खिल	१७३-५
खिव	१५४-७
खेदा	२४९-७
खेलशासिडलय	७०-६
खेला	२४२-२४
खेल	"-"
खोः	१३-१९
खोटकहोड	७०-५

(ग)

गङ्गा	१४८-४
गङ्गा	१४१-२९
गङ्गा	१४४-११
गङ्गिक	१७४-६
गङ्गु	२३२-१८
गङ्गुल	२२२-१४
गङ्गुली	४३-७

गङ्गुक	३३-१
गङ्गुलगासव	७०-२
गङ्गेर	३५-२३
गङ्गुकुठ	७१-१
गङ्गुशिरस्	"-२
गगा	१८३-१०
गगा	१५६-२२
गगा	१९८-१०
गगा	१९८-२३
गगा	२१०-२७
गगापति	२२३-२
गगाति	२३०-६
गगाकार	१४०-१७
गगापति	१६२-२
गगहु	१५८-२१
गगडपाद	९३-१९
गगडोलपाद	"-१८
गगडोलकपाद	"-२१
गगिकापाद	९३-१७
गगित	१८३-१२
गजघटा	४९-२६
गजाश्व,	६८-६
गतार्थ	७०-१७
गतागत	२१४-१३
गद	१५३-२२
गद	१३७-२६
गदा	२३५-१८
गद्गद	२४२-१२
गन्ध	१२४-१३
गन्धार	१९४-५
गन्धार	२०३-२५
गन्धपिङ्गला	१४३-२३

गळिका	२०४-६
गभरित	१००-१५
गर	२४७-८
गर	२१८-४
गरी	४६-७
गरुत	२३०-२४
गर्ग	१५७-१०
गर्गर	१३९-२६
गर्जा	२१९-१
गर्भिणी	१६४-२३
गर्त्त	१७८-६
गर्त्त	१७९-१७
गर्त्त	१९५-८
गर्त्त	१८१-१२
गर्भेश्वर	८१-११
गर्भसुहित	"-"
गर्भतृप्त	"-१३
गर्भतृप्त	८१-१४
गर्भधीर	"-१६
गर्व	२४६-५
गर्व	२१८-३
गर्व	"-१
गल	१६५-२५
गल	२४७-९
गलहा	१३८-२२
गवयी	४३-३
गवादनी	४७-६
गवाश्व	९२-४
गवाविक	"-७
गविष्ठल	१५२-१९
गविष्ठिर	१५२-५
गवेधुक	१६६-२७
गह	१८८-१३

गहू	१७०-२४	गिरि	२३४-११	गुपि	२५०-७
ग्रन्थि	२३२-१५	गिरिगदी	१०९-४	गुल्म	५७-१५
ग्रह	२३२-६	गिरिगख	"-"	गुल्फ	२०४-२७
ग्रह	१७८-१८	गिरिगद्ध	"-५	गुल्म	२०४-२८
ग्रहि	२५०-१७	गिरिगितम्ब	"-"	गुरु	२२०-८
गाजवाज	६७-११	गिरिनदी	"-४	गुरुपरिचारक	७८-२२
गागडी	२३६-७	गिरिनख	"-"	गुरुमध्य	७१-२
गागिड	"-१५	गिरिनहु	"-"	गुर्वन्त	७१-२
गाघेर	१४७-१९	गिरिनितम्ब	"-"	गुलुगुधाकृत्य	७४-२६
गन्धर्व	११८-२१	गिरिक	१२९-२५	गुलुगुधा	७५-१
गायत्र	११९-१७	गी	४०-५	गुहलु	१६०-३
गायत्री	४६-८	गीर्पति	२६-५	गुह	२३२-५
गालवगडुल	७०-२	गीर्पुत्र	"-"	गुहा	२४८-२४
गारि	१८७-२२	गीष्यति	"-"	गुहर	१००-२६
गारेट	१४७-२०	गीःपुत्र	"-"	गुलुगुला	७६-१
गाहि	२५०-१२	ग्रीवा	१५३-७	गुहा	१७८-१४
गाही	६३-५	ग्रीष्म	१६२-१८	गूध	५६-१
ग्रामिक	२२४-१०	ग्रीष्म	१५३-८	गूर्दी	४३-७
ग्रामपुत्र	२२९-१४	ग्रीष्म	१८४-७	गृह	६०-१
ग्रामकुमार	"-१५	ग्रीष्मवसन्ती	६९-३	गृहीतपाणि	७१-१२
ग्रामकुलाल	"-"	गुगुलु	२१७-६	गृहदीपक	७९-१०
ग्रामकुल	"-"	गुहप्रियः	७०-१९	गृहकलविद्ध	८१-२६
ग्राममगड	"-१६	गुहूनी	४३-२६	गृहसर्प	८२-१६
ग्रामसागड	"-१७	गुहम्	१७०-२४	गृहप्रवेशन	२०९-२५
ग्रामपगड	"-"	गुहरम्	"-"	गृहीत	२२९-२५
ग्राम	१८८-१०	गुणवृद्धी	६९-७	गृष्टि	१४६-२०
ग्रामटी	४१-२०	गुणवदी	९४-१६	गृष्टपति	१६२-१
ग्रामपृष्ट	८६-२०	गुण	१८३-१४	गृ	२५०-१२
ग्रामकुरुष्या	१८८-१५	गुह	१९८-९	नेष्ट	६४-१४
ग्राम्य	१४८-८	गुण	"-११	नेष्टप्रगतम	८१-४
गिरा	४०-५	गुणसुग	२०३-२७	नेष्टेष्टेष्टी	८१-६
गिरि	१८८-२१	गुधि	१६८-५	नेष्टेष्टेष्टी	"-"
गिरि	१८८-२१				

गेहेविजिती	२-८	गोधूम	१६६-१६	गोपालिधानपूलास	
गेहेपटु	२-९	गोफिल	१७१-६		६६-१२
गेहेपशिङ्त	२-१०	गोप्रकाण्ड	८६-१	गौरी	४१-१८
गेहेव्याहः	८१-१०	गोमचर्चिका	२-३	गौरगोनम	६९-२३
गेहेशूर	२-११	गोमूत्र	१२६-१९	गौरिषवध	१०८-२०
गेहेनन्दी	२-२५	गोलोमन्	१३१-१०	गौरषवध	२-११
गेहेनर्ती	२-२६	गोमतल्लिका	८५-२४	गौर	११८-३
गेहेमेही	८२-५	गोविन्दारक	८५-१८	गौरव	२१७-१८
गेहेदाही	२-१५	गोशी	४९-१९	गौवासन	१९१-२१
गेहेमेली	२-२६	गोतमगौर	६९-२३	गौरग्रीव	२०५-१६
गेहेविजिती	२०५-२३	गोतम	३१-२०	गौहलव्यायनी	५१-२४
गो	१६५-१९	गोपवन	३६-१३	गौणिक	१३२-३
गोकल	१५८-७	गोपालिका	३९-१५	गौपुच्छ	१३१-१०
गोमठ	१७४-२५	गोमय	६३-११	घ	
गोमन	१७५-१५	गोमयपावक	७९-१०	घ	१२-२
गोलक्षण	१८५-१५	गोभिल	१७१-५	घटक	१२८-२१
गोवासन	१९१-२०	गोश्रव	९३-१२	घटा	४९-२६
गोमती	१९३-१२	गोलन्द	१५८-१०	घटा	२३९-२१
गोदान	२१०-१३	गोष्ठा	५०-१६	घटी	४९-२६
गोनर्त	२११-११	गोष्ठी	२-१५	घाट	२३९-२०
गोकल्प	१४८-१३	गोष्ठी	१९३-१३	घाटा	२३३-२४
गोमिन्	१५३-१३	गोष्ठेप्रगल्भ	८१-५	घास	२१३-२
गोलाह	१५३-१६	गोष्ठेदेवेही	२-६	घासकुन्द	१७४-२२
गोधापदी	९४-७	गण्ठेनदी	८१-६	घुणाक्षर	१३३-१५
गोधा	२४४-५	गोष्ठेविजिती	२-९	घृणा	२३५-१४
गोपत्	२४१-२	गोष्ठेपटु	२-११	घृत	५५-१२
गोमयपायस	१३३-१९	गोष्पद	१०५-१३	घृतपीत	७८-१८
गोपिका	१४२-४	गोष्ठेपशिङ्त	८१-९	घृतपरिवेषक	७८-२४
गोपालिका	१४३-१०	गोष्ठेव्याह	२-१०	घोषस्थान	१९६-९
गोफिल	१४३-१३	गोष्ठेशूर	२-११	घोष	१९५-८
गोधा	१४४-६	गीकली	३८-१	घोषदा	२४१-१७
गोदन्त	१४५-१७	गीतमी	४६-२७	च	
		गीपालिधान	६६-११	च	२-१८

च	१०-२४	चन्द्राकौ	९१-२०	चर्मि	१४७-२०
चक्र	१५३-१४	चन्द्रराहू	"-३	चर्मि	१६४-२३
चक्रवाक	१७१-२१	चन्द्रादित्यौ	६९-२	चर्मशक्ती	१८८-८
चक्र	१७१-१४	चन्द्रमस्	१४८-१२	चर्मिक	२२४-११
चक्र	५८-८	चतुर	१३९-१६	चपक	५९-१२
चक्रवाकवती	९९-१८	चतुर	२२३-६	चषाल	५९-६
चक्रीवान्	२३१-७	चपन	१५३-७	चाक्षुष	११८-८
चञ्चत्	१२३-२४	चपल	२२२-९	चाक्र	१११-११
चञ्च	१२४-१२	चंपल	२२६-१०	चातुराग्रम्य	१२१-२४
चञ्चा	१२७-६	चपटक	१३९-२७	चातुर्वर्ग्य	१२२-१५
चटक	१४९-११	चमसी	४७-१६	चातुर्युग्म	"-"
चणक	१५८-१९	चमस	५९-२२	चान्द्रायणभक्त	१७०-५
चणक	२०४-१८	चमस	१५७-१२	चान्द्रभागा	४८-८
चटु	२३२-१५	चमर	१६७-५	चातुर्वैद्य	११२-२०
चटका	३८-१३	चमसि	१४९-१६	चातुर्वैद्य	१२१-२२
चटका	५२-२१	चय	१९७-२४	चाप	६३-३
चण्डा	४८-२२	चय	१६७-४	चाफट्टिकि	११७-३
चण्डी	"-"	चर	१४९-२	चार	११९-९
चण्डाल	११७-२७	चर	४१-१२	चारित्र	११७-१९
चण्ड	२२०-४	चर	२५०-१२	चारुनद	११०-९
चण्डाल	२०२-२४	चरक	५५-१०	चारु	२२०-९
चण्डाल	१३९-८	चरका	५२-१८	चारु-	२३०-२४
चण्ड	१४१-११	चरण	५४-२७	चिकित	१५८-१९
चतस्तः	४०-१३	चरय	१३०-१६	चित्रास्वाती	६६-४
चतुष्पाश्र्य	१२०-१६	चरण	१७८-१८	चित्ररथवातहीकी	६८-१३
चतुर्दशी	१९७-१३	चरम	१८३-१६	चित्ररथमल्लिक	"-१५
चन	२१-५	चरमगुण	१८३-१७	चित्रक	१२४-१३
चन्द्रक	२१७-२६	चरण	२४३-२	चित्र	१७२-२४
चन्द्रक	१२५-१२	चर्चा	१८३-८	चित्र	१४९-१५
चन्दन	५६-२०	चर्चा	२०१-१७	चित्रह्	२४४-६
चन्द्रभागा	४८-९	चर्म	१८१-२२	चित्	१२-८
चन्द्रभागी	"-१०	चर्म	६१-२	चिन्ताकृत्य	७७-१
चन्द्राकौ	६९-१	चर्म	१६४-२४	चिन्ताकृत्य	७७-२

जनोवाद	१९८-२०	जातश्मश्रु	१७-२१	क्राटिति	२०-४
जन्ययात्रा	२१२-१२	जातु	६-८	क्रागिति	२-५
जन्या	१८१-६	जानकि	१३५-१०	(ट)	
जन्तुक	३३-२७	जानु	६४-१०		
जन्तु	६४-८	जाम्बवान	१७५-१२	टङ्क	५३-१९
जम्बूक	१७५-१९	जारस्त्री	१४६-२०	टिक	१४५-२०
जम्भ	१४१-२६	जायापती	६६-८	टिरिटिरा	८२-६
जम्पती	६६-८	जाल	२१३-१	(ड)	
जय	१९७-२१	जालपदी	९४-१२		
जया	४२-२६	जाल	२१३-१३	डतर	२७-२५
जरति	१४५-१	जालकीट	१९३-२०	डतम	२७-२५
जरीती	१४६-२०	जालमानि	१३५-१०	डहाल	११९-१६
जगत्कारु	१४२-१०	जालम्यर	१४९-१७	(त)	
जरा	२३५-१४	जित्याविपूयविनीयाः	६९-१६		
जल्पन	२४९-१९	जिनवचनाधीन	८०-५	तक्षन्	१४१-२४
कलापाह	१०८-२२	जिह्वाशिन्	१४५-१७	तक्षकीय	१७०-१६
उवर	२१८-४	जिह्व	२४६-८	तक्षशिला	२०३-२४
जलहृद	१४१-१४	जीमूत	१०२-२६	तगर	२१७-४
कर्त्त	१३५-१७	जीव	१४५-१०	तट	२३७-७
जलहा	१३७-१३	जुह्वत्	११८-१२	तटी	४६-२४
जलम्यर	१४९-१७	जूर्ति	२४९-१५	तडाग	५४-२२
काहिजोड	९०-६	जृम्भ	५८-५	तग्व	१५८-५
जवन	१३५-१७	जैव	११८-४	तगडक	६०-२२
जवन	२४९-१९	उयेष्टा	१४६-७	तगिडन्	१५८-५
जाजला	१११-९	उयेष्ट	२२३-५	तगडुल	२०६-१६
जाजल	१४८-२०	उयेष्टा	३९-२	तगडुलकियव	६६-२०
जात	१५४-१३	जैमिनिकहार	६९-२२	तत्	२७-३
जातदन्त	७०-२४	जैगीपव्यायणी	५१-२८	तत्	११-१३
जातपुत्र	२-२५	जोय	१९-१९	ततस्	१५-१
जातनामा	७१-१३	ज्योतिष	१८३-१९	ततस्	१२२-२६
जातसंवत्सरा	२-२	ज्योक्	२२-११	तत्पर	२२२-९
जातसुरा	२-२	ज्योरखा	२३१-२०	तत्र	१५-८
जातदुःखा	२-१४			तथा	५-५
				तत्स्य	२२३-६
				तदानीम्	१४-९

तदेव	२४१-६	तरङ्ग	२३७-८	ताम्र	२२१-२१
तन	७-१४	तरङ्गवती	१८५-१९	तारङ्गि	१९२-२६
तनु	२२०-७	तरङ्ग	२१७-२०	तारका	२१७-१७
तनु	१५७-१९	तरुण	२२१-१०	तारक	॥-॥
तनु	१२९-२५	तरुण्ड	६४-४	तारसिक	१३१-२८
तनुक	१२९-२५	तरसा	२०-६	तारा	२४९-६
तनुवृणविन्दु	६९-२४	तरतम	२२२-१४	तादर्यायणभक्त	१७०-८
तनूनपात्	१०६-१८	तरी	४६-११	तारुक्षयायणी	५१-२१
तन्तु	१५९-१५	तरुणी	४७-१६	ताल	१६६-१३
तन्तस्	२४२-१६	तरुक्ष	१५८-१०	तालीकृत्य	७५-२२
तन्त्र	१८४-१२	तरुण	१६२-२४	ताली	५०-१४
तन्त्र	२१८-२१	तरुण	२४७-१९	तालुक्षयायणी	५१-१९
तन्त्वय	१९०-१७	तर्कारी	४२-२७	तावत्	८-१५
तन्द्रा	२१७-२०	तर्पितदाक्षि	७१-१७	त्यास्मक	१४९-२३
तन्द्रा	२१८-२१	तर्पर	२४७-८	त्रयाहाव	१९५-२१
तपन	२४९-१९	तर्हि	१५-८	त्वाव	८-६
तपस्	२१६-२४	तस्कर	१०१-२	त्वायत्	॥-॥
तमस्काण्ड	८६-५	त्रयोदशी	१९७-१०	तिक	१५०-९
तमस्काण्ड	२५-१२	त्र्यक्षायणभक्त	१७०-४	तिक	१४७-२५
तमा	४५-११	त्व	२७-१५	तितिक्षा	२१६-२१
तमाल	१७१-१०	त्वत्	॥-११	तिमि	२३०-२२
तमाल	२३७-६	त्वचिसार	८०-९	तिरस्	२४३-१४
तमिस्रा	२३१-२१	त्सर	१९७-२२	तिर्पिरिका	२४७-१८
तमी	४५-६	ताण्डव	५४-१९	तिर्परीक	॥-१९
त्यत्	२७-८	ताण्डय	१८२-७	तिलिपलिका	॥-॥
तल	६२-२६	ताण्ड्यायनी	५१-१९	तिन्दुकज्योति-	
तलुन	२४७-१९	तान्तव्यायनी	५१-२१	षीय	१३४-२
तलुक्ष	१५९-१२	तान्तव्यायनी	५१-२१	तिक	१८०-२५
तलुनी	४७-१७	तापसी	४६-२५	तितिरुभ	१५९-२६
तलुन	१६२-२४	तातपाद्	८६-२	तितिरि	१५८-२४
तलपल	२४७-८	तात	११९-१	तितिक्षा	१५८-१२
तर	२५०-१२	तादर्य	१२२-१४	तिमिर	५९-२१
तरुण	२४३-२३	तापसापसद्	८६-१९	तिलक	१२५-१०

तिलकालक	२-९	तुरण	२४२-१०	तृट्	२१८-१०
तिर	२२-१२	तुगिडन्	२३३-११	तृष्णा	२२१-२२
तिककितव	३५-४	तुगिडभ	२३३-११	तृप्र	२२०-११
तिसृ	४०-१३	तुलभ	१३४-२१	तृप्र	२३६-२६
तिष्ठद्गु	७२-१०	तुना	२४८-२६	तृप्र	२४६-१८
तिषिर	१८०-८	तुवै	८-७	तृपत्	२४४-२६
तिलव्रत	२१०-८	तुष	१७२-२४	तृट्	२४८-९
तिलक	२१७-२५	तूणा	४८-३	तृदन	२४९-१९
त्रिगर्त	१३६-१३	तूणी	२-२	तृक्षाक	१४१-१२
त्रिलक्षण	१८५-२२	तूर्ण	२०-६	तृणकर्ण	१४२-१०
त्रिभाव	२२२-२६	तूर्तिः	२४८-१६	ते	७-१३
त्रिवेणी	१४३-१३	तूः	२-२	तेजनी	४७-७
त्विट्	२४८-९	तूर्यमाण	१०९-७	तेलु	१६९-४
त्रिकीय	१७०-१५	तूर्यमान	१०९-७	तैतल	१४८-५
त्रिपदी	९४-१३	तूलकत	८५-८	तैतली	१११-९
त्रिभाव	१२२-१	तूष्णीम्	१९-१७	तैल	५९-१५
त्रिष्टुम्	१६२-२०	तृण	१४९-१४	तैलवलि	११५-२३
त्रिफला	४०-२	तृण	१७८-२२	तैलवल	१६९-८
तीर्थ	५५-२१	तृण	१६५-१७	त्रैगर्त	१७५-१६
तीर्थ	१९५-९	तृण	१७८-१२	त्रगर्त	१६९-५
तीर्थ	२०२-१४	तृण	१८०-२४	त्रैष्टुभ	११९-१७
तीर्थ	२०८-२५	तृण	२०२-१४	त्रैशब्द	१२२-२
तीर्थयात्री	२०९-१२	तृणविन्दु	१३८-४	त्रैकाल्य	२-८
तीव्र	१६९-१	तृक्ष	१५८-२०	त्रैलोक्य	२-७
त्रिविद्य	१८५-१०	तृण	५५-१५	त्रैविद्य	२-५
तु	४-२३	तृणकर्ण	३१-१८	त्रैश्वर्यम्	२-२
तुण्ड	२३९-१८	तृणमय	१६८-१	त्रैषणं	१८१-२१
तुद	१४४-१८	तृणविन्दुननु	६९-२	त्रै	१०-११
तुण्डदेवभक्त	१७०-९	तृणकाष्ठम्	९३-४	तोणक्	२१-४
तुन्द	२३२-५	तृणोलप	९२-११	तोसर	५७-१८
तुन्द	२३९-१५	तृमोत्पन्ना	७१-४	तोरणम्	५४-१८
तृम्	२०-१४	तृमोति	१०९-१९	तीत्यलि	११५-२३
तृयुक्त	१८२-७	तृयया	१८८-१६		

(ध)

थलाथल	३३-१०
था	१५-१२
द	
दक्ष	१४८-१३
दक्षिण	१६४-९
दक्षिणापध	१८६-१
दक्षिण	२९-९
दक्षिणा	१५-१३
दण्ड	२११-१७
दण्ड	११३-७
दण्ड	१७७-१५
दण्ड	१८२-१३
दण्ड	२१५-२६
दण्ड	२२०-५
दण्ड	१४२-३
दण्डग्राह	१४७-११
दण्डप	१५०-१
दण्डन	—
दण्ड	१२७-१९
दण्ड	१२६-१४
दण्ड	५४-२०
दण्डका	५२-५
दण्डक	६१-१९
दण्डपाणि	७१-२६
दण्डमाथ	२१२-९
दत्त	१७१-६
दण्डिन्	१४९-१६
दद्रु	२३४-२४
दद्र	—-२५
दधिपयसी	९१-७
दधिपीत	७१-२२
दधिरथः	१०३-१

दन्त	२३८-६
दन्त	२०४-२८
दन्तजात	७०-२४
दन्ताग्र	१८९-२४
दम्भ	१४०-१७
दम्भन	२४९-१९
दम्पती	६६-८
दाय	२४८-२३
दर	५९-२५
दर	२०५-२४
दरद	२०३-२४
दर्भ	१७०-२२
दर्भशर	९२-७
दर्भपूतीक	९३-८
दर्भपूतिक	—-९
दर्भपूलिक	—-"
दर्शनीयाकान्तः	९७-२४
दर्शनीयासप्त	९८-२
दश	१७१-२१
दशार्ह	१३४-१४
दशार्ह	२४०-२२
दशार्ण	—-१५
दल	१७२-१७
दल	२३६-२७
दलवृ	१७६-३
दलीप	११६-२६
दलभ	१५८-२०
दशार्ह	१२०-१७
दशेरकगडेरक	३६-१
दशार्ह	१२९-३
दशग्राम	१७४-२३
दशग्राम	१७८-५
दशग्राम	१९२-१०

दहन	२४९-१९
दंश	१६३-१२
दंष्ट्रा	३९-१२
दंष्ट्रा	२३५-१५
दर्भमय	१६८-१२
द्रवस्	२४३-१२
द्रव्य	१३०-२०
दाक्षायणभक्त	१७०-७
दाक्षायण	१६८-२५
दाक्षि	१६९-४
दाडिमी	४७-१६
दाडिम	५८-१३
दाक्षिकूट	७०-६
दाक्षिभिक्षुक	६९-२४
दाण्ड	१११-११
दाण्डकि	१३५-१०
दान	१२९-१२
दानक	—-"
दामकण्ठ	३४-२२
दामनि	१३४-१९
दामोष्णीवि	१४०-३
दायाद	२२२-१९
दायाद	२५१-१३
दारगव	६७-१
दारकार	—-२७
दारार्थ	६८-१०
दाण्डायन	१९६-१०
दारु	६२-१३
दार्वा	१८७-२३
दालीपि	११६-२५
दाशी	४३-२२
दाशग्राम	१९२-११
दासमित्रायण-	
भक्त	१७०-५

दासमित्रिभक्त	१६९-२४	दिवोद्यान	॥-९	द्वीप	५५-२६
दास	१४९-३	दिवोहा	॥-११	द्वीपिन	६३-२४
दास	॥-४	दिवौकस	१०३-७	दुन्दुभिसेचन	१०६-३
दासक	१५४-४	दिश	१४४-१५	दुन्दुभिषेवण	॥-४
दासमित्र	१८२-१५	दिशा	३९-२१	दुर्ग	१३७-१९
दासीदास	९२-१४	दिष्ट्या	७-८	दुर्मित्रा	१४९-१९३
दासीसाणवक	॥-१५	द्विपदी	८४-१७	दुर्मनस्	१५४-८
दासीपदी	९४-१०	द्विपयः	९६-८	दुर्दिन	२४५-१९
दासी	१२७-७	द्विदण्डिप्रहरति	९६-२६	दुर्मनस्	२४५-२
दासी	४३-२०	द्विमुसलिप्रहसति	॥-२७	दुर्भातृ	२२८-८
द्राक्	२०-१०	द्विदण्डा	९७-१५	दुर्याधन	१२७-४
द्राक्षा	२३०-२३	द्विमुसल	॥-॥	दुर्हत्	२२७-२
द्रादशाह	२०९-१२	द्विपद	१८४-१७	दुर्भगा	१४६-१७
द्रापद	१००-१७	द्विभाष	२२२-२१	दुल	१७२-१७
द्वारका	५२-१०	द्विभाव	१२१-१५	दुपन्थि	१०७-२६
द्वारपालिका	३९-१७	द्विदन्	१२०-२	दुःषमस्	७३-२६
द्वार	१०३-२२	द्विप्रिय	७०-२०	दुःषाम	१०७-२२
द्वारपाली	१४७-१२	द्विता	११८-६	दुःपेध	१०७-२७
द्वयक्षायणभक्त	१७०-४	द्विः	१४-२३	दुष्कुल	२२२-१४
द्वयहाव	१९५-२२	द्वि	२७-७	दुष्पुरुष	२२३-१७
दिक्	३९-२१	द्वियूथ	५५-२७	दुष्ट	२२६-१३
दिक्	१९९-१९	दीक्षा	२१९-१	दुष्टु	२२-६
दिन	५६-२२	दीक्षातपसी	६८-१२	दुहिता	४०-१३
दिवस्वपतिः	२५-१८	दीक्षातपसी	९१-१४	दुःस्त्री	२२६-१३
दिवस	५९-२२	दीप	२०६-१८	दुहितृ	४०-१२
दिवा	१८-४	दीर्घान्ही	४८-५	दुःख	२४२-१३
दिवाधीश्वर	१०३-६	दीर्घाहा	॥-११	दुःख	२३६-२७
दिवाङ्मना	॥-॥	दीर्घलघू	६९-९	दुःख	२१७-२०
द्विपद	१०८-१८	दीर्घ	२२१-१९	दुःखजाता	७१-१४
द्विहृ	१०३-११	दीन	२२२-१२	दुःख	२४६-५
द्विवेश्वर	१०३-८	दीप्त	॥-८	दुःख	॥-१६
द्विग्रोहा	१०३-८	द्वीप	१९५-१०	द्युः	१४-१४
द्विवीतिः	॥-॥	द्वीप	१९४-१०	द्विषण	१७५-२१

ब्रहि	३०-२३	देव	२४०-९	दैवति	११६-६
ब्रह्मी	४४-२१	देव	१९१-४	दैवोति	"-"
ब्रत	२०-६	देव	२५०-११	दैवयज्ञि	"-२०
ब्रपद	१७३-१६	देवदत्त	१९१-२३	दैलीपि	"-२६
ब्रु	२३०-२४	देवदर्श	१८२-१३	दैवमति	११७-७
ब्रह्म	१४१-२३	देवराज	१९२-१९	दैवत	११८-८
ब्रह्म	१००-२२	देवराज	२०२-२३	दैवशर्मि	१८९-१८
ब्रह्म	"-"	देवहू	१५९-१५	दैवम्	१५-१२
ब्रह्म	१०१-२	देवयातव	१६८-२५	दीटो	४५-५
ब्रूणाश	१००-१०	देवराजन्	२०२-२३	दीलक	१२९-८
ब्रूय	"-११	देवयात्रा	२२९-१२	दीषा	१८-९
ब्रूत	२२३-८	देवव्रत	२१०-७	दीह	२११-१०
ब्रूता	५०-२०	देवस्यत्वक	२४१-४	द्रोह	२१८-२
ब्रूती	"-"	देवशर्मन्	१३८-९	द्रोह	२११-१०
ब्रूषण	२४९-१४	देवर	१४८-२	द्रोणी	४१-२४
ब्रूत	६०-१९	देवत्रा	१४-२४	द्रोण	५४-१४
ब्रूदतिः	१०३-११	देवरथ	"-"	द्रोणभीष्मौ	६९-२
ब्रूहा	"-"	देवापिशन्तनू	६९-१७	द्रोणीपदी	९४-१०
ब्रूक्	३९-२१	देवाज्ञात	८४-२२	दौवारिक	११३-२२
ब्रूह	५६-२०	देवासुर	२०३-७	दौवारपालि	११४-३
ब्रूर्म	२५०-१३	देवासुर	२४०-९	दौवारपालिक	"-४
ब्रूशा	३९-२१	देवीचिय	२४१-८	(ध)	
दर्श	२५०-७	देवीरायप	२४१-६	धन	२०९-१५
ब्रूष्टि	२४८-१५	देवी	४३-९	धन	२१०-२०
ब्रूक्	२४८-१५	देशविरतिव्रत	२१०-८	धन	० ६२-२२
ब्रूषदुपल	६७-८	देह	५८-१३	धनज्जय	१५७-१२
दर	२५०-१२	देह	२५०-११	धनपति	१६१-२७
देवका	५२-१३	देही	४७-६	धनुः	६१-१३
देविट्	३९-२२	देहली	४६-२४	धनुष्कपाल	२५-१९
देवाविशा	"-"	द्वेधा	१५-१०	धनुष्पाणि	७२-२
देवदाली	४७-२४	दैवदत्ति	३७-३	धनुर्दण्ड	२१३-१६
देवपथ	१२७-१२	दैवत	६२-४	धनुष	"-१७
देव	२०२-२३	दैवःस्थानि	११४-२६	धन्वपति	१६२-२

धन्व	२३५-१५	धिग्	२१-१६	नकुल	१०६-२
धन्य	१५३-२१	ध्रुवक	२३२-७	नक्र	८२-४
धमनी	२३३-८	ध्रुवका	५२-१७	नक्षत्र	२-८
धर्मविद्या	१८५-१०	ध्रुवका	१७९-१५	नकिर	९-१५
धर्मपति	१६२-२	ध्रुवका	१३८-४	नक्तंचर	१८-१३
धर्मकारक	७८-१६	ध्रुवक	२३२-७	नखमुच	२५१-१२
धर्म	६०-२३	ध्रुवक	१२४-२८	नखर	२३९-१
धर्मा	६१-१	ध्रुवका	५२-२४	नख	१००-८
धर्मांशौ	६८-२५	ध्रुवका	१७९-१४	नख	२०४-२७
धर्माणि	६०-२४	ध्रुवका	१३७-२७	नख	१०६-७
धनी	१६४-१४	धूम	१६५-१७	नख	५४-११
धर्निणी	१४५-२१	धूनावती	९९-११	नख	६३-२२
धर्म्य	१५३-९	धूर्त	१५७-१२	नखर	२३१-२२
ध्वजवत्	१४८-१७	धूर्जटिः	१०१-११	नग	२३९-६
ध्वज	५३-७	धूर्त	२२२-१	नगर	१७०-२६
ध्वजा	४९-१	धूर्त	२२८-२६	नगरी	१८८-६
ध्वजी	२-२	धूर्पतिः	२६-२५	नग्न	१०६-१३
ध्वजे	१२७-५	धूर्पुत्रः	२-२६	नग्नमुषित	६७-४
ध्वंसकला	७५-१७	धूःपतिः	२-२५	नगरप्रवा	८२-६
ध्वन	१५४-१३	धूःपुत्रः	२-२६	नगरकाक	२-१६
धातकी	१८७-१३	धूलीकृत्य	७५-१७	नगरवायस	२-१७
धात्रीगोपक	८-२०	धूसीकृत्य	२-१	नगरमर्दिन्	१३८-२०
धान्यक	१२५-९	धूम	१७६-११	नचेत्	१३-१४
धान्यपति	१६२-१	धूकर	१७७-१	नज्	५-१९
धामा	६०-४	धूम	१९५-४	नटी	४६-१
धाया	१९९-२३	धूम	२४६-७	नट	१२७-५
धारका	५२-१०	धूम	१५३-८	नह	१६५-२५
धारणि	११५-२५	धेनु	१६२-११	नहभक्त	१६९-२५
धार्तराज्ञी	१९५-१७	धेनु	१५५-२५	नह	२७०-१४
धार्तराष्ट्री	२-१८	धैवर	१४८-१८	नह	१७८-१९
धारा	२३३-१२	धूमत	१७६-४	नह	१७९-४
धारा	२४९-५			नह	१४९-२
ध्राता	२३०-२३	न	६-५	मतानत	२०२-७

(न)

मर्त्त	२५०-७	नरवाहन	११०-५	नाम	११-२३
मर्त्त	२११-१०	नराची	१३१-१४	नाम	२०२-६
नदर	२७०-२२	नल	१७२-२	नाम	१५३-२४
नद	२५०-११	नल	॥-१७	नामा	५५-१४
नदी	१८७-११	नग	५७-२६	नामाख्यात	२०२-५
नदी	४२-९	नलद	२१७-६	नारङ्ग	१०६-१०
नर्दन	२४९-१३	नलागिरि	९८-२७	नाराय	१०६-४
ननुव	५-१५	नलिन	५३-२१	नाल	५७-२६
नन्द	२४४-२	नवर्त्तते	१७-१	नाला	५७-२७
ननान्द्र	१५२-१८	नवा	३-२०	नालीक	२३७-११
ननान्द्र	४०-१२	नवेदा	१०६-१५	नाशिका	१७१-२५
ननान्द्र	१०६-१७	नवै	६-१९	नासत्या	१०६-३
नर्नत्ति	११०-१०	नष्टि	२४८-१५	नासा	१७१-१९
नन्दा	११९-१५	नह	३-१९	नासिका	२३९-२६
नमन्दन	२४९-१२	नहवै	७-२२	नास्ति	१७-५
नन्दी	४७-२२	नहि	३-२०	नास्तिक	१०६-१४
नपात्	१०५-२६	नहिकम्	४-९	नास्तिक	२२३-२२
नपुंसक	६३-६	न्यग्रोध	१७८-५	न्याय	२००-८
नपुंसक	१०६-१०	न्यग्रोध	१७९-१८	न्याय	२०१-१६
नभ्राट्	१०५-२६	न्यग्रोध	१७७-१३	न्याय	१८४-११
नभस्	१०६-१४	नाक	१०६-९	न्यास	१८३-५
नभाग	॥-१६	नाग	१०५-२६	निकटिन	२३०-६
नभाग	१४२-५	नागी	४९-१४	निकट	२२३-५
नमस्	१८-१३	नाची	४५-१	निकट	२१४-२४
नमस्कृत्य	७६-२७	नाचिकेत	१०६-११	निकट	५४-१०
नमेरु	१०६-१	नाटी	४२-२	निकषा	१८-१०
नय	१९७-२४	नाट्य	१४९-१२	निकथित	२३०-५
नयाति	१६-१९	नाथ	१७२-२	निकाम	१९-२०
नर	१४९-३	नाना	२३-२	निकुञ्ज	५३-९
नरन्द	२१७-७	नान्तरीयक	१०६-८	निकुञ्चकणि	८८-१४
नरनारायण	९१-२२	नापित	१०६-१४	निकुञ्चकणि	९६-२८
नरनारायण	६८-१२	नाभि	२३२-१८	निखदित	२३०-१३
नरव्याघ्र	८५-१९	नाभी	२०६-२	निगड	५९-७

निगम	११८-१७	निरुक्त	१८४-७	निष्पदी	९४-१६
निगम	२०१-१७	नितर्वयनी	१०२-१६	निष्पात्	२३३-६
निघातिन्	२२४-५	निर्धनोपकृता	८४-२४	निष्पा	१-१०
निचय	१९७-२४	निर्वित्	२४८-४	निष्पाल	१-११
निचयोच्चारिताः	८४-२१	निर्यास	१७८-६	निष्ठेव	६३-२१
निचुल	२३५-७	निर्यास	५८-१८	निष्ठा	१८६-२६
निताज्जवृक्ष	१८१-१०	निवास	२५०-२३	निःषर्ग	२०९-११
नित्य	२०९-१	निवात	१७३-८	निसर्ग	२०८-१०
नित्य	१९-२४	निवाकु	१३७-२७	नीचैः	१९-९
नित्य	१२९-२	निवलि	२५०-२३	नीड	५५-१६
नित्यशब्द	२१२-१९	निवेशिन्	२५८-२२	नीचापक	१८१-१८
निराघ	३३-१६	निवपिन्	१-११	नील	१४८-१०
निदाघ	५४-११	निवृत्	२४८-४	नील	२४५-५
निद्रा	२१७-२५	निश्चप्रचा	८८-२७	नीली	५०-१
निद्रा	२४६-६	निश्चत्वम्	१-२८	नीहार	२४५-१६
निधन	५५-२६	निःषम	७२-२६	नुत्	२४८-१६
निधनकृत	८४-१९	निपक्षश्यामा	९०-२१	नु	५-९
निधान	१७७-१३	निपद्यश्यामा	१-११	नुकम्	१०-२४
निपठित	२२९-२४	निश्राविन्	२५०-२२	नुत्	२४८-१४
निपठिति	२४७-३	निःपन्थि	१०८-७	नुवै	८-८
निपत्यरोहिणी	८८-४	निःपासा	१-६	नूपुर	६४-३
निपुण	२२६-२२	निपाद	१५२-८	नृनम	१०९-२२
निपुण	२२२-९	निपाद	१३९-८	नृनमन	१-२१
निपुणक	१९१-९	निपाद	२०२-२१	नृवर	६५-२
निपुणोदाहृताः	८४-१९	निपादित	२३०-११	नृवराह	८५-१८
निवद्	१७४-१७	निषेध	१०७-२३	नेत्	१०-५
निवन्ध	१७७-११	निःषेध	१०८-१५	नेत्र	१२६-१२
निमग्न	१७४-१४	निष्क	५३-१८	नेत्र	५७-५
निमित्त	२०१-१६	निष्कला	४४-५	नेत्रक	६१-१८
निरनूप	११०-४	निष्कली	४५-१२	नेम	२७-१
निरक्षी	२४०-२२	निष्कल	२२२-१४	नैकती	१८३-१६
निराकृत	२२८-२६	निष्कण	२१८-२०	नैकी	१-११
निरुक्त	२०१-१८	निष्पात्	२३३-६	नैमित्रिः	११७-५

नैमिशि	११६-५	पट्	१०-१५	पताका	२६५-८
नैमिषि	"-४	पट	६२-२७	पत्र	२०६-१८
नैवकि	"-५	पटाक	३१-१९	पत्तिगणक	७९-३
नैवाकव	१८१-८	पटली	४४-२७	पत्तिगण	२२७-२५
नैवै	१०-१२	पटपटा	१५-१२	पथिन्	२००-६
नोचेत्	१३-१५	पटक	१२८-२०	पधिकारिन्	१४०-२८
नो	३-२०	पटच्चर	१९३-१७	पदक	३२-४
नोहि	१०-३	पटी	४६-१	पदव्याख्यान	२०१-१६
नौ	१२६-१६	पट्टार	१९६-२	पद	२०१-१९
नौका	"-१६	पट्टु	२२०-४	पदवी	२१२-९
नौषेचिका	१०८-१	पटोली	४७-२४	पद	१८६-४
नौषिका	१०८-२	पठित	२३०-१२	पद्वति	४८-२५
नौषेचन	"-"	पराडारी	४९-१९	पदक्रम	१८३-११
(प)		पराडा	२१८-९	पद्म	२३९-२४
पक्ष	२३२-६	पण्डित	२४४-२८	पद्म	२३७-११
पक्ष	१९९-२२	पण्डित	२२१-९	पद्म	६०-९
पद्मन्	२३३-११	पण्डितज्ञाता	८४-२७	पद्मनाभ	७१-९
पङ्क	५३-१४	पण	२३३-१७	पद्मावती	९९-१२
पङ्क	२३२-६	पणिन्	१३७-१४	पदात्पद	१८५-७
पङ्कज	२३७-८	पञ्चकल्प	१८५-२२	पदेययद्	१८४-१८
पञ्चक	६१-१८	पतञ्जल	३३-४	पदीत्तर	१८५-३
पञ्चकत्वस्	१४-२४	पतञ्जलि	"-५	पयस्	२४३-२३
पञ्चधा	१५-९	पंकभाटे	२१४-६	पम्पस्	२४२-२२
पञ्चकपाल	१२२-२	पच	२५०-३	पत्तिवान्	२४०-२२
पञ्चरेवत	५०-१३	पचतभृजजता	९०-३	पतत्रि	२४०-२१
पञ्चरोहिण	५०-१३	पञ्चव्याकरण	१८५-२३	पत्वा	२४१-१६
पञ्च	४०-१४	पत	२५०-३	पन्नग	१०६-१७
पञ्च	१३७-२१	पत्तन	६३-१५	परिसीर	२००-१९
पञ्चसूच	४२-२०	पत्त	५८-१४	परियोष्ठ	"-१९
पञ्चजन	१९९-१	पत्र	१२४-८	परिहनु	"-"
पञ्चाल	१५०-८	पत्रमूलक	१२४-२२	परिरथ	"-२०
पञ्चदशी	१९७-७	पत्रक	२३२-१८	परिखा	१९३-१४
पचलवणा	८८-१३			परिशाल	२००-२०

परिषत्	२००-२१	परपहाणा	३९-११	पर्ण	२३३-१७
पर्यत्	—	परःशता	६४-२५	पर्ण	२३२-८
परिषत्	२०३-३	परःसहस्रा	६५-२०	पर्णाट	३०-२१
पर्यत्	२०४-८	परस्त्री	१११-२०	पर्णाढक	३१-१५
परिषत्	२०८-२५	परमस्थ	२२३-६	पर्णु	१३४-६
परिवृत्त	१७७-१६	परंपर	२२३-२४	पर्यद्	१८४-२१
परिवाप	१७८-१	पर	१९१-४	पर्णु	२३३-१२
परिवाप	१७९-१८	परकुल	१९९-६	पर्याप्त	२१२-१८
परिगूढ	१७७-१३	परयुग	१९९-१२	पर्य	—२४
परिवंश	—१४	परदारा	२१२-७	पर्यिका	२४२-३
परिषद्	१८४-२१	परत्र	१८६-१८	पर्याप्त	११-१५
परिभाषी	२५०-१८	परलोक	१८७-७	परिक	२१४-२७
परिल	१४१-१२	पराशर	१७६-१२	पलाशडुभक्षिती	७१-११
परिसिन्धु	१९४-४	परापहाणा	३९-११	पलाल	५९-१०
परिमुख	२००-१८	परारि	१४-११	पलित	५५-१३
पर्यलूख	—	परिशेष	२२३-२२	पलाश	१००-८
परिख्यात	२२४-३	परिमण्डल	२२३-१९	पल्लि	१९५-१६
परिव्राजक	२२८-१	परिवृद्ध	२२०-२३	पल्लव	६३-७
परिरक्षित	२३०-५	परिल्लव	१२०-१७	पल्लविका	१२४-२१
परिकलित	—६	परिगहन	१०९-२५	पवित्र	५७-१९
परिगणित	—८	परिणट	—२७	पवित्र	१५३-९
परिपक	१४३-१३	परिणर्तन	१०९-२१	पविन्द	१५३-२५
परिधि	१४४-२३	परिज्याकौशिकी	९१-२१	पश्चार्ध	१०३-१२
परिणाह	२३५-६	परिणृत्त	१०९-२३	पश्चानुपूर्वी	—१५
परिपत्	२३८-१	परुत	१४-११	पश्चाभिमुख	—१५
पर्यत्	२३८-१	परुपांसक	१८२-१६	पलाश	१८०-२६
परिसारक	२४०-२१	परेद्यवि	१४-११	पलाश	१७८-१२
पर्यङ्कु	२४७-१९	परोक्ष	२५-१६	पलालिन्	२३४-२१
पल्यङ्कु	—२०	पर्ण	१४१-२३	पल्लव	२१७-१८
परिघ	—१९	पर्ण	१८१-१३	पलित	२२९-१९
परियोग	—	पर्ण	१७९-३	पलियोग	२४७-२०
परस्पर	२७-१२	पर्ण	२१७-५	पलिघः	—
परभृता	३८-११	पर्ण	२२२-१५	पलदी	१९३-११

यमिङ्ग	१८२-१२	पाश	१७८-१२	पायणी	२३३-८
पशु	८-२३	पात्र	५७-१९	पांसु	२३२-१४
पशुपालिका	३९-१६	पात्री	५०-५	पांसु	२३९-२
पशूकृत्य	७५-२८	पात्रीव	५९-४	पांसुर	२४७-१८
पश्य	२७-१४	पाद्	१५३-१४	पांसुल	—
पश्यत	२६-२०	पादी	४४-२७	प्याट्	९-२७
पाक	२२०-९	पादाली	७६-१८	पिङ्गर	१४९-२४
पातक	६३-७	पादातिक	१३२-१५	पिङ्गल	—
पाङ्क	१२०-३	पादिका	१२४-२०	पिङ्ग	२३२-१७
पाट्	१५-१४	पानक	१२३-१६	पिङ्गलक	३३-१४
पाठेय	१९५-१५	पाप	८९-२३	पिङ्गल	४७-२१
पानक	१२३-२१	पामन्	२३४-१५	पिङ्गलमाण्डव्य	६९-२२
पाणिमण्डल	११३-१७	पास्प्रीकृत्य	७६-१४	पिङ्गलागिरि	९९-४
पाणिपञ्चव	८४-४	पास्प्यालीकृत्य	—-१६	पिचण्ड	२३२-५
पाणिपद्म	—	पात्रेसमिता	८०-११	पिच्छ	—३
पाणिनीयरौढीय	६९-११	पात्रेवहुला	८१-२	पिङ्गूर	१५३-२४
पाणिगृहीती	७१-१२	पापसम	७३-१३	पिङ्गूलक	३३-२०
पाणिवज्र	७२-१	पार	५६-१६	पिट	१२९-७
पाणिदण्ड	७१-२६	पारकर	१०४-८	पिटक	५४-२१
पाशहस्त	७२-२	पारस्कर	—	पिठरी	४४-१
पाण्टी	४२-१	पारस्त्रैण्य	१११-२०	पिण्डफला	४०-१
पाठा	१८७-१२	पारलौकिक	११२-९	पिण्डीजङ्घ	३१-२
पाण्डु	२२०-४	पाण्डी	४२-१	पिण्डी	४२-६
पाथेय	१९५-२२	पाण्डुघृतराष्ट्र	६८-११	पिण्डीशूर	८१-१७
पाद्	१९७-१९	पाण्डु	१४२-२०	पिण्याक	६३-२१
पाद्	२०४-२७	पाण्डु	२३९-४	पिचण्ड	१९७-२४
पाद्	२१३-९	पाण्डव	१४४-१२	पितृदेवता	२११-२२
पारायण	२०७-१४	पारिमाण्डव्य	११३-१०	पितृ	२३७-२६
पार्द	१८०-१५	पारी	१०-६	पितृक	१९१-१०
पादस्वेद	२१४-१४	पाश्व	२३३-१०	पिप्पल	२०२-१५
पादस्वेदन	२१४-१४	पाश्व	५९-४	पिशाच	१९७-२१
पामा	१८७-१२	पाश्वतस्	१२२-२५	पिशाच	१३४-१२
पाषा	१८७-११	पाश्वतस्	१८९-२	पिप्पल	१८०-२५

पिप्पलीमूल	१८१-७	पीततैल	७०-२५	पुष्प	२४४-५
पिचुक	१८१-८	पीनमद्य	७-२६	पुष्कर	१८८-५
पिटक	२१३-२३	पीतदधि	७१-२२	पुष्करसद	१३६-२६
पिटक	१४०-१२	पीतविष	७-२३	पुङ्ख	५४-४
पिटाक	७-७	पीतक	१२८-२४	पुच्छ	५५-२६
पिष्ट	१४०-१७	पीत्वास्थिरक	८७-२६	पुण्ड्रक	१२५-१२
पिटाक	२१३-२५	पीनी	५१-५	पुण्यसन	७२-२२
पितृमत्	१४०-११	पुक	१७९-१७	पुण्य	१२९-८
पितृमन्तु	७-७	पुटकं	२३७-१२	पुत्र	१५२-१८
पिण्ड	७-७	पुट	१७९-१४	पुत्र	१२९-१९
पितरिशूर	८२-२३	पुट	१५४-६	पुत्रजात	७०-२४
पितमह	१०८-१४	पुटक	१२८-२३	पुत्रपौत्र	९२-१९
पितामही	४२-१०	पुटी	४२-२	पुत्रपत्नी	६६-९
पितापुत्री	९१-१७	पुण्याहवाचन	२१०-१	पुत्रपशू	६७-८
पित्त	२३३-६	पुतचाल	२१३-१३	पुत्राध्यापक	७८-१९
पिनाक	५३-१८	पुत्र	२३७-२६	पुत्र	४३-५
पिपास	२१७-१९	पुनरुक्त	२०१-१५	पुनः	१८-४
पिप्पली	४४-२	पुनरुक्त	१८४-७	पुनःपुनर्	२२३-२३
पिप्पका	५२-८	पुरण	२४४-२	पुनर्भूः	१५२-१९
पिशङ्गी	४३-२३	पुराण	१८३-१०	पुनाग	८५-१९
पिशुन	२२७-१	पुरगा	९८-२३	पुरार	१७६-१४
पिशाच	१००-११	पुरीष	२१८-३	पुर	५७-२४
पिष्टमोदक	७९-११	पुरुष	२४७-१५	पुर	२१-२०
पिष्ट	३२-२०	पुरोडा	२१६-१४	पुरस्	१४-१२
पिष्टका	१२४-२०	पुरोद्	२१६-१४	पुरस्तात्	१४-१७
पिष्टातक	१३०-४	पुल	१७९-४	पुरतः	२०-६
पीडा	१८०-१९	पुल	२३५-१८	पुरगावण	९८-२३
पीडा	२४९-८	पुलिङ्ग	१८२-१२	पुरःस्थ	२२२-३
पीमूल	१७८-१४	पुलुष	२४७-१५	पुरा	९-१७
पीलु	२०५-५	पुष्य	२०५-९	पुराण	९-१९
पीलुमूल	२०९-३	पुष्य	२१७-१८	पुराण	४८-२६
पीला	१४०-१८	पुष्य	२०५-२	पुरुषव्याघ्र	८४-१
पीतपृत	७०-१८	पुष्कर	२३७-६	पुरुमहिय	७-७

पुरुषरुत	८४-१	पूली	४६-२६	प्रतित्यद	९५-१०
पुरुषकुञ्जर	"-२	पूर्यते	१७-११	प्रतिदिश	"-"
पुरुषवराह	"-"	पूर्व	२८-२४	प्रतिपथ	"-११
पुरुषवृषभ	"-"	पूर्व	५९-५	प्रतिष्कश	१०४-११
पुरुषवर्ष	८४-४	पूर्व	५९-५	प्रतिकश	"-१४
पुरुषर्ष	"-"	पूर्त	२२९-२४	प्रतिष्णिका	१०८-१९
पुरुषहस्ती	"-५	पूल	५९-१५	प्रतिकूल	२२३-२२
पुरुषवृक	"-८	पूलक	१२८-२३	प्रतिभू	"-२३
पुरुषवृष	"-१०	पूलासकुराठ	६७-९	प्रतिहृत्	२२८-१२
पुरुषसिंह	८५-२०	पेट	५४-२४	प्रत्यक्ष	९५-१६
पुरुषोद्धा	८६-१	पेश	२३३-७	प्रत्यनहुह	"-१४
पुरोहित	१४२-१२	पैठसर्प	१११-१०	प्रचार	२१८-१५
पुरोडाश	१०२-१४	पैङ्गलोदायनि	११५-७	प्रजापति	२१५-९
पुरोहित	२२४-२०	पैल	११४-२२	प्रजावती	"-१०
पुलिन	५५-२२	पैशाच	११७-१८	प्रणय	२३६-२६
पुलिभवती	९९-१९	पोटा	२४५-१५	प्रतिजन	१९८-"
पुष्कला	४४-५	पौराडरीक	१३१-१५	प्रतिपत्	२४८-३
पुष्कली	४७-१९	पौष्पिः	११५-२६	प्रतिपत्	१९७-११
पुष्पक	१२०-१८	पौर्णमासी	१९७-१३	प्रतिविम्ब	२१८-९२
पुष्पक	१२८-१	प्रकट	२२३-५	प्रतिश्रुत्	२४८-५
पुस्तम्	६३-२२	प्रकाश	"-१२	प्रतीप	२४६-१७
पूग	१९९-२२	प्रज्ञा	२३२-७	प्रद्युम्न	१३७-२७
पूर्णकाल	१९२-२२	प्रज्ञा	१७६-१९	प्रतीप	२३६-२६
पूतर	१९२-२२	प्रतिबोध	१५२-९	प्रत्यय	२१८-२२
पूप	२०६-२२	प्रतिकियत	९५-६	प्रतूर्ण	२४१-८
पूर्वपद	१८५-५	प्रतियद	"-"	प्रथम	२२२-७
पूर्वपक्ष	१८९-२५	प्रतिदृश	"-"	प्रद्युम्नाभिगमन	२०३-१५
पूतयव	७३-४	प्रतिविद्	"-७	प्रयास	२३५-९
पूनयव	"-५	प्रतिदिव	"-८	प्रपापूरण	२०९-२६
पूरुषः	१०१-११	प्रतिद्यव	"-"	प्ररोहण	२०९-२२
पूयमानयव	७३-५	प्रतिविश	"-९	प्ररोह	२१६-११
पूयी	४६-२१	प्रतिमनस	"-"	प्रवास	१९८-८
				प्रवास	२०८-१३

प्रभूत	२१२-१६	प्रथम्	७२-१६	प्रान्तम्	७२-२५
प्रवेशन	२०९-२	प्रशान्	२२-२२	प्राधान्य	१२२-१२
प्रलेपिका	२१५-८	प्रशास्त्र	२२६-९	प्रायः	१९-१
प्रस्थ	१९१-६	प्रथिक	२२४-२३	प्रायश्चित्त	१०१-९
प्रस्थक	॥—॥	प्रष्ठक	१२९-२	प्रायश्चित्तिः	१०२-३
प्रावृष	१४१-४	प्रसह्य	२०-९	प्रायौगिक	११२-१०
प्राशिता	१०८-६	प्रस्कण्व	१०४-१७	सु	१५०-१३
स्रग्वा	१४५-११	प्रहणकलित	७१-२५	प्रिय	२१९-१०
प्रसादारोहण	१०९-१६	प्रहितनरक	३५-१७	प्रियक	१५६-९
प्रयोग	२११-११	प्रहसनेकृत्य	७७-१	प्रियगुड	७०-१४
प्रकाशम्	१८-७	प्रहत	१५३-१३	प्रियविश्वं	॥—॥
प्रचेतोरजन्	२६-२६	प्राकृत	११८-२२	पियद्वि	॥—२०
प्रचेताराजन्	॥—॥	प्राकारमर्दी	१३६-२७	प्रियमधुक	९५-२६
प्रतपने	७७-७	प्राचय	१५४-१२	प्रियदधिक	९६-३
प्रकर्ष	२११-१०	प्राजरुहाकृत्य	७७-२५	प्रियपयस्क	॥—६
प्रतान	३३-३	प्रान्तपुष्पा	४०-४	प्रियपुस्क	॥—॥
प्रत्यवरोहिणी	४७-११	प्रादृत	१५४-७	पियनौकः	॥—७
प्रतिलोम	३४-३	प्राक्पुष्पा	४०-४	प्रियलक्ष्मीक	॥—॥
प्रथम	१८४-९	प्राज्ञ	११७-१४	प्रियरूप	२२८-२६
प्रथमगुण	॥—॥	प्राल्ले	९-१	प्रियानहुक्त	९६-६
प्रदक्षिणम्	७३-१४	प्राग्रामात्	१५-१०	प्रियासचिव	९८-१
प्रमृग	॥—१६	प्राल्लम्	७२-२१	प्रियावासन	॥—॥
प्रमाणत	१२२-२५	प्राटाहति	११७-६	प्रियाक्षान्त	॥—॥
प्रग्रीव	५८-१६	प्राडाहति	॥—॥	प्रियारक्षान्त	॥—२
प्रकृत्य	१५-१६	प्राण	१४९-५	प्रियाचपल	॥—॥
प्रगे	७-१२	प्रातर्	१८-१५	प्रियानिचित	॥—॥
प्रत्युत	६-१	प्रातिभाव्य	११३-८	प्रियावाम	॥—॥
प्रबाहुकम्	२२-९	प्रतिभव	॥—१७	प्रीणितकट	७१-१७
प्रतिमर	५६-७	प्रातिभ	१२०-४	प्रेषण	११३-७
प्रवाल	५७-२७	प्रादुस्	१९-१४	प्रेषण	२११-१२
प्रवर	६२-२०	प्रादुस्	७६-७	प्रेक्ष	॥—॥
प्रवर्योपमदी	९१-१३	प्रादुष्कृत्य	७८-३		
प्रयुत	५५-११	प्रादोहनि	११६-२७		

पेशिका	११५-१५	फलक	१७९-१९	वर्बर	२०४-३
प्रेक्षा	१७९-१०	फलक	५५-१४	वर्बर	१७८-१५
प्रेहिस्वागता	७-१४	फलीकृत्य	७-७	वल	२३५-६
प्रोहित	९-६६६	फलीकृत्य	७५-२०	वल	७-६
प्रेहिवाणिजा	८७-१२	फलूकृत्य	७-२५	वल	१७९-४
प्रोथ	१५५-२१	फाला	५१-८	वल	५८-१४
प्रोष्ठ	१४-११	फाली	७-६	बलय	६१-३
प्रोष्ठिक	७-१३	फेन	२३२-७	वलवत्	१९-१३
प्रोहकपर्दा	८८-१४	फेन	२३३-१५	वलाका	२३५-७
प्रोहकटा	७-२५	फेन	२४५-५	वलाका	७-५
प्रोहकर्दमा	९०-१६	वक	१४९-२	वलाहक	१०१-१५
प्रोह्यपदि	७-२५	वकनखगुदपरिणद्धा	३५-१३	वलाका	१३८-११
पृच्छा	२४८-२३	वठरछान्दस	७०-१	वलात्	२३-८
पृथु	२१९-१९	वकुल	२१८-१	वत्त्वज	१७७-२
पृथुक	२०६-१८	बडवा	४०५-५	वत्त्वजभार	२१०-२६
पृष्ठ	२०५-१	बत	१०-१६	वत्त्वज	२११-२
पृथ्वीरुह	२५१-११	बदर	२०५-४९	वलीवर्द	१४६-१०
पृथा	१४२-१८	बदर	१४९-१४	वलीवर्द	१००-२१
पृथक्	२३-४	बध्योग	११३-१	वस्त	१५३-२४
पृथोर्जकककुभ	३६-४	बन्दी	४७-१८	वह्यस्क	१५२-८
पृथिवी	४५-२	बन्धु	२३९-६	बह्लीक	१३४-११
पृथिवीप्रश्वरा	८०-९	बन्धुमित्र	२१२-१	बर्हवत्	२४०-१५
पृथिवीविदित	७-७	बन्धुका	१७९-१६	बह्वी	४९-३
पृथु	२३२-१५	बध्योग	१५२-१४	बहिः	१८-८
पृदाकु	१५२-९	बधिरक	३५-२२	बहिर्योग	२९-२४
पृषोदर	१००-५	बधिर	२४१-१२	बहिर्योग	३१-१७
पृषोद्गान	७-२०	बन्धा	१४८-१४	बहु	६०-७
फट्	१३-३	बन्धका	४५-१८	बहुभाषिन्	२२३-२३
फल	२१८-११	बन्धकी	१४४-२२	बहु	२२०-१०
फल	२३५-६	वसु	२३४-११	बहुल	२२०-१३
फल	१७९-४	वरटी	४२-७	बहुल	२२९-११
फल	१८१-६	वर्वरी	४७-१६	बहुसर्पिष्क	९५-२६
फल	५९-१०	वर्बरा	१९१-२५	बहुपयस्	९६-८

बहुतन्त्री	९६-१८	विस	१७८-१९	ब्रह्मवर्चस्	२१०-१९
बहुतन्त्रीक	"-"	विस	१८०-१२	ब्रह्मगुप्त	१३५-८
बहुतर्द	११८-२१	विसाङ्कुर	५७-२४	ब्रह्मगुप्त	१४२-४
बाहु	१७७-१२	विन्दु	३६-१३	ब्रह्मगुप्त	१३५-८
बान्धव	११८-९	बीज	१४४-१०	ब्रह्मदत्ता	१४९-१३
बान्धकि	११६-७	बीजाश्व	"-११	ब्रह्मकृत	१४५-१९
बाहुकि	"-१८	बीजरुहा	७६-२७	ब्रह्मप्रजापति	९१-२२
बाणाय	५४-१४	बीजयोक्त्य	७७-५	ब्रह्मचारिन्	२२६-१८
बाभ्रवी	५१-१६	बीज	२३२-१७	ब्रह्मन्	२१३-२४
बारबाणम्	५४-२६	बीज	१७७-२२	ब्राह्मण	२२२-२
बाल	१४८-१०	बीज	२०६-७	ब्राह्मण	२०२-५
बालशिशु	"-"	बुक	१७९-१७	ब्राह्मण	२०२-२४
बाला	"-"	बुभुक्षा	२१६-२४	ब्राह्मण	१८५-३
बाल	५७-१०	बुध	५७-२३	ब्राह्मण	१५०-५
बालवृद्ध	९३-९	बुध	१७८-४	ब्राह्मण	१११-७
बाला	३८-१६	बृहत्	१२३-२५	ब्राह्मणयाजक	७८-१४
बाल	२२४-१३	बृहत्	१२५-१२	ब्राह्मणतुर्य	"-२१
बाभ्रव्यायणी	५१-१६	बृहती	"-"	ब्राह्मणमत	८४-२०
बाल	२२१-४	बृहतीका	१२९-२३	ब्राह्मणचेल	८६-१९
बालिश	१४९-२३	बृहतीकार	१३९-१९	ब्राह्मणजालम्	"-"
बालिश	२२२-२२	बृहस्पति	१००-१५	ब्राह्म	१११-५
बाहीक	१९३-१५	बृसी	४५-२४	ब्रूहि	१६-१८
बाहु	१३६-२५	बृसी	१०३-२	भङ्गा	२१०-२२
बाहुकीट	१८३-२०	बैल्य	१५३-९	भङ्गी	४२-२५
विचर्चिका	२३३-२२	बैल्ययत	३७-१४	भगल	१७५-२१
विन्दु	१५६-४	बैल्यकी	११५-२७	भक्षाली	१९६-४
विम्ब	१४८-१८	वैजवापि	१३५-२	भक्षितपलाशुहु	७१-११
वित्त्व	१७५-११	वैजवापि	२०५-१५	भक्षादी	१९६-५
विस	२२०-१६	वैज्य	१८९-९	भक्षा	२१६-१८
विडाल	१०१-१४	वैन्दवि	१३४-२०	भगन्दर	६२-१३
विम्बा	४१-२६	बोध	२०४-१८	भग	६४-११
विम्बी	४१-२६	ब्रध्न	१५६-१९	भगला	१३८-२२
विल	१७९-४	ब्रह्म	६१-१६	भगी	५-६

भञ्जन	१८८-१६	भवतु	२७-७	भारत	८४-१९
भञ्जनागिरि	९८-२४	भव्यासनोच्च	९७-२४	भास्कर	२५-७
भण्डित	१५४-३	भर्ग	१३६-५	भास्त्र	१७५-१७
भण्डिल	१५४-३	भर्त्त	१३४-८	भाष्यवर्त्तक	७८-१९
भण्डिल	१५४-३	भर्त्तृ	१४०-१९	भिक्षा	२१७-१९
भण्डित	१५९-१५	भर्ग	१५४-१४	भिक्षा	१६४-५
भण्डित	१५४-६	भद्र	२४५-७	भिक्षुकी	४६-५
भण्डित	१५९-२६	भक्षकीय	१६२-१०	भिक्षु	१२९-४
भणिति	२४७-२	भव्यभाला	४१-३	भिक्षुकदाक्षि	६९-२३
भण्डित	३३-४	भस्त्र	६३-२१	भिक्षुक	१६४-१९
भरट	२१४-५	भस्त्राफला	४०-१	भिक्षुक	२१४-२४
भरण	२१४-४	भस्त्रा	१८१-८	भित्	२४८-१४
भर	२५०-६	भस्त्रा	२१४-३	भिदा	८-२२
भर	२१८-४	भस्मसात्	१५-११	भिन्दिलवणा	९०-११
भरण	२४४-१	भस्मम्	१४-२२	भिषज	२४२-१५
भरत	१६२-२०	भष	२५०-११	भिषज	१५-१०
भरत	१३४-८	भषी	४२-२२	भिषा	१५९-१५
भरत	१३४-१७	भारत	२०७-१२	भिषणज्	२४३-१३
भरत	२४४-१४	भाजन	१५५-२६	भिषाज	१६०-३
भरतर्षभ	८५-२०	भाण्डा	१८८-१६	भी	२४८-११
भद्राकृत्य	७७-९	भागवतीभागवत	८३-३	भीम	१२७-५
भरद्वाज	१५५-४	भाजन	३६-१५	भीमसेनार्जुन	६९-१४
भरद्वाज	१५६-९	भाजा	४९-२३	भीमार्जुन	९१-१७
भरन्	१४५-१०	भाजी	४९-२३	भीरुष्ठान	१०८-२२
भरुजा	४८-३	भाण	१४-४	भीष्मद्रोण	६९-८
भरुजी	८-८	भानु	२३०-२२	भुक्तासहित	८८-१७
भवति	१७-२	भारत	१४४-१४	भुरण	२४२-११
भवतु	८-१३	भारम	१४५-१०	भुवन	६३-७
भवन	६३-१३	भारद्भि	१९२-२५	भुरु	२३४-१२
भलन्दन	३१-३	भारुजिक	१३-२४	भः	२४८-१०
भलन्दन	१७५-८	भार्यापति	६८-२	भूर्ज	६४-१२
भलन्दन	१४२-९	भार्योद	७०-१८	भूत	५५-११
भल्ल	१७१-६	भाव	६३-१८	भूतनिराकृत	८४-२६

भूमि	२०२-१४	भौलिकी	४७-९	मठ	५५-१०
भूमि	१४१-१८	भौरिकी	४७-१६	मठिका	१२५-२
भूरि	७-२५	भौलिकि	१४८-१८	मठी	४४-१०
भूभक्तृ	७८-१८	भौलिकिविध	१६९-१४	महार	१७१-२२
भूयस्	१८-१४	अंशकलाकृत्य	७४-२५	मण्डली	४२-२१
भूयस्क	१३०-३	असर	१०१-१८	मण्डल	५७-२४
भूयस्	१३८-२६	असरक	१२९-२५	मण्ड	५४-२०
भूर्भुवस्	२०-१	असर	१२६-११	मण्डर	२४७-११
भूषण	२४९-१४	असरक	१२६-११	मण्डप	५४-१४
भूषण	५४-१५	अष्टका	३४-१९	मण्डल	२४-११
भू	२०४-२८	अष्टककपिष्ठल	३५-१८	मण्डकी	४२-२१
भृगु	७-८	आतृ	२२६-९	मण्डपिका	१२५-३
भृङ्गी	४५-३	आतृ	२३७-२५	मण्डु	१५७-१९
भृतक	१२९-९	आतृपुत्रः	२५-७	मणि	२३३-१
भृति	२१३-९	मङ्गल	१५८-१९	मणि	२३५-२४
भृश	२२१-१५	मङ्गल	१८-२४	मणिक	१२१-१०
भृश	२४४-२६	मकर	१७२-२५	मणिक	१२१-१०
भृष्टलुब्धित	६५-८	मकटु	१४५-१७	मणिपाली	१४७-११
भेद	२११-९	मक्षिका	२३१-२१	मणिपाली	२१५-७
भेषज	१२१-१६	मङ्गूष	७-७	मत	१७७-१५
भोस्	५-६	मङ्गल	५९-११	मति	१४०-५
भोगावती	९९-१३	मङ्गूष	१४१-२	मतुर्बर्ष	१८९-२५
भोज	३७-१५	मगदी	१७२-३	मत्स्य	१२७-१९
भोजंभोजम्	१५-१४	मगध	१८९-२३	मत्सी	४२-२७
भौजि	१८९-९	मगध	२४२-२१	मत्स्यक	१२८-२
भौरिकिविध	१६९-१४	मघटु	१४५-२०	मधि	२४७-४
भौरिकि	१४८-१९	मञ्चक	५४-२४	मद	२४५-७
भौरिकि	३७-२०	मञ्जरी	२१७-१९	मदाघ	३४-११
भौलिकि	७-२१	मञ्जरी	४५-११	मदि	२४९-१४
भौलिङ्गि	४७-४	मञ्जीर	६४-३	मद्यपीत	७०-२६
भौलिङ्गी	११५-१२	मञ्जीरक	१४१-२३	मद्रस्यला	१९-६
भौलिङ्गी	४७-४	मञ्जु	२३२-१८	मद्रकूल	१९६-३
		मटर	१५२-६	मद्रशर्मन्	१३८-९

मध्य	१९१-७	मनस्	२१-५	मरुत्	२४०-१३
मध्य	५७२-२०	मन्वर्थ	१८९-२५	मरुत्	१८०-३
मध्या	३९-१	मनायी	१५७-१७	मरुत्	१३४-१३
मध्यसा	३९-३	मनीषा	२३५-८	मर्मर	६२-३
मध्यस्थ	२२२-३	मनीषी	१०२-१	मर्यादा	९६-८
मध्यम	६१-१२	मनीषित	१०१-२०	मल	५७-१०
मध्यमिका	१९१-७	मनु	१५९-८	मलिन	१७२-७
मध्यमक	१९१-८	मनुष्य	१६५-११	मसमसा	७५-१८
मध्यतस्	१२२-२४	मनुष्यी	४३-१७	मसुरकर्ण	१४१-१४
मध्यसा	१४६-१३	मनुषी	४३-१८	मसूर	१६६-४
मध्या	१४६-७	मनुवृद्ध	७०-५	मसुरकर्ण	३३-२४
मध्येगुरु	७१-२	मनोज्ञ	२२८-२१	मस्कर	१०५-२
मध्येगुरु	८०-९	मन्मथ	१०२-२०	मस्करी	१७४-२६
मधु	१८०-१	मन्तु	१५७-१७	मस्तक	१२४-९
मधु	२०२-२०	मन्तु	१४२-१७	मस्मसा	७५-२०
मधु	१७४-२३	मन्द	२४५-५	महस्	१७९-१४
मधु	२३०-२२	मन्द	१४४-१३	महत्	१६२-२८
मधु	२३९-४	मन्द	२२१-१४	महत्	२२०-६
मधु	१०८-९	मन्द	७८-१८	महत्क	१२५-१२
मधु	५३-११	मन्त्रमित	८४-२०	महाजन	१९८-२७
मधु	१५९-२०	मन्त्रि	२५०-१७	महापुत्र	१७४-१
मधुक	१२५-१३	मन्त्रणार्ह	८३०-२३	महाचित्त	१७४-२
मधुर	२२१-९	मन्दार	१७८-२०	महाराज	२२३-८
मधुपर्क	२११-२१	मन्त्र	२१६-२१	महाव्रत	२१०-८
मधुकर्ण	१७४-२२	मन्त्रित	१५२-१३	महानात्रि	२१०-११
मधुमत्	२०४-२	मन्त्रे	१७-३	महानस	१६२-२०
मधुमान्	१९४-१५	मम	२४५-२४	महानद	६२-१२
मधुर	१७४-१८	मम	८-१९	महित	१५८-२०
मधुसर्पिस्	६९-९	मयूरगड	९८-१४	महाप्रयाण	१६२-२५
मधुसर्पिस्	९१-७	मयूरगड	९८-१४	महाप्राण	१६२-२५
मधुसूदन	२४८-२१	मयूर	१०२-२७	महिलापाद	९३-१७
मनस्	१६०-३	मयूरव्यंसक	८७-१	महाशूद्री	३९-२६
		मयूरव्यंसकप्रिय	९०-२८	महित्री	२४०-१३

सहित	१६२-१२	साधव	११८-१०	सांस	१९८-७
सहित्थ	१०३-२	सानस	११८-१२	सांस	२३२-१७
सही	१८७-१४	सान	६१-१५	सांसशोणित	९३-८
सहिष	१०१-१२	सान	७१-१५	सांस	२०८-१२
सहीङ्	२४२-२२	सान	२३५-८	सांसीदन	२०८-१३
सहिमत	१६२-२३	सानकस्थली	१९६-९	सांसीदन	१९८-६
सहिषी	२१५-६	सानव्यायनी	५१-१८	मित्रयव	३१-२३
सही	२२०-१३	सानाव्यायनी	५१-२४	मित्र	१९५-१०
सही	४२-१०	सानस्थली	१९६-९	मित्र	१९९-२३
सहीध्र	२५१-१०	सानुष	२२३-१४	मित्र	१४९-३
सा	९-९	सान्तव्यायनी	५१-२०	मित्रयु	१५२-७
साङ्	९-९	साया	१८७-१२	मित्रयु	१४७-१
साङ्क्षव्यायणी	५१-२१	सारुत	११७-१९	मित्रयु	३१-२३
साङ्खव्यायनी	५१-२७	साल	२३५-७	मित्रावरुण	९१-१८
साकि	९-२	सालक	६२-३	मिथुन	२२६-१८
साठर	१९५-२३	सालव	१६९-२	मिथुन	२०-१५
साठरा	१५२-६	सालती	४२-११	मिथ्याकृत्य	७७-२६
साणव	२२२-१२	साला	२३७-१	मिथु	५२-२६
साण्डव्यायनी	५१-१९	साल्धा	१८७-१५	मिथ्या	२०-११
साण्डलिक	१३२-३	साल्य	१२१-१५	मिथस्	२१-८
साण्डव्यपिङ्गल	६९-२२	सावा	१८७-१२	मिमत	१४९-१३
साण्टिकुण्ट	६९-२५	साशब्द	२१२-१९	मिश्रकावण	९८-२२
साण्डरिक	१३१-२८	साषादन	१९५-९	मीन	१७०-२४
साची	४४-२६	सापशराधिन्	१३८-२०	मीमांसा	१८६-४
साजिरफ	१४१-२३	सापस्थली	१९६-८	मीमांसकदुर्दुरुट	८६-१५
सातरिपुरुष	८२-२१	साप	५८-२०	मुकयी	४३-४
सातरिश्वन्	२४१-१६	सापोण	१०९-८	मुकुर	२४७-२०
सातृ	४०-११	सास	५८-१७	मुकुर	२१८-१
सातामही	४२-१०	सासजाता	७०-१२	मुकुर	२१८-१
सातृक	१९१-१०	सासक्षपण	२०७-१४	मुकुल	२३५-८
सातापितृ	८१-१८	साहकस्थली	१९६-८	मुकुल	५८-२६
सात्रायाम्	८-१८	सापोन	४-९	मुकुल	१४७-२०
सादित	१७२-१२	सांसी	४६-११	मुक्ता	१३२-१६

मुक्ति	१८६-१६	मुसल	१०६-३	मूषिक	५६-२१
मुख	२३९-७	मुसल	५१-२६	मूषिका	१३७-२१
मुख	२००-२	मुसली	४७-२१	मूषी	४९-२
मुख	५६-८	मुसल	२०६-२२	मृकण्ड	१४४-२४
मुख	१३०-१३	मुष्क	२२९-७	मृकण्डु	१४४-२४
मुख	२०५-१	मुहुर्मुहुस्	२२-१६	मृगपद	९८-१४
मुखचन्द्र	८४-३	मुहुः	२२-१६	मृगक्षीर	९८-१३
मुखतस्	२-२४	मुहूर्त	२०१-१७	मृगचपला	९८-१५
मुखपुण्डरीक	८४-३	मुहूर्त	१८४-२२	मृगावती	९९-१२
मुखतस्	१९०-५	मुहूर्त	६२-२१	मृगीपद	९८-१५
मुञ्ज		मूर्च्छा	२४६-६	मृगीचपला	९८-१५
मुञ्ज	१४९-३	मूर्च्छा	२३१-११	मृगीक्षीर	९८-१३
मुण्डसम्भावित	८४-२०	मूर्च्छा	२१८-२०	मृजा	२४८-२३
मुत्	२४८-९	मूढ	१४०-१९	मृणाल	२३७-११
मुद्गल	१५९-१६	मूति	२४८-१६	मृणाली	५७-२३
मुद्रिका	१२४-१९	मूत्रपुरीष	९२-२२	मृणामुजा	५-७
मुद्रा	२१७-२५	मूत्रशक्त	९३-२	मृणाल	१०२-२६
मुनि	१४१-१३	मूत्र	२१७-२०	मृणाल	५७-२३
मुनि	२३४-१०	मूत्रशक्त	६९-१५	मृत्	२४८-१०
मुनिचित्त	१७४-१	मूल	२४७-१८	मृदु	१४५-१२
मुनिचित	८६-१७	मूर	२४७-१८	मृदु	२३२-१७
मुनिचन्दन	८४-३	मूलविभुज	३५१-९	मृदु	२२०-६
मुनिस्थल	१७४-२१	मूल	२२१-९	मृपा	२१-१४
मुनिखेट	८६-१४	मूल	१७४-२३	मे	७-१३
मुनिपुङ्गव	८५-१९	मूलक	६३-१२	मेखला	२३५-८
मुनिप्रदी	९४-१०	मूलाटी	४२-८	मेखला	१०३-३
मुनिधूर्त	८६-१७	मूल	२-१८	मेघ	२११-२०
मुनीवती	९९-११	मूल	२१-१३	मेघ	२४५-१४
मुरल	१३५-१७	मूलभार	२१०-२६	मेघ	१९९-२३
मुर	१३९-२६	मूल	५९-३	मेघ	२०-१३०
मूल	२३५-१९	मूलक	१२४-१८	मेढ	६४-४
मुसल	२११-२०	मूषिका	३८-१४	मेथी	४३-२६
मुसल	१५८-२०	मृग	४९-२	मेदस्त्रिपण्ड	२५-१०

मेघ	२५०-८	यज्ञ	१४८-१२	यवाम	२३७-१४
मेघा	२४२-९	यतस्	१२२-२६	याज्ञकोपाध्याय	९२-१०
मेघा	२४९-४	यदुत	४-७	याज्ञदत्ति	३०-२७
मेघा	१९९-२२	यद्	२७-२	यातृ	१०-१४
मेघा	२०५-२४	यद्	११-१३	याति	१६-२१
मेघा	२११-१९	यत्र	१०-५	यातोपयात	२१४-१४
मेघाविन्	२२८-२१	यथा	१५-१३	यात	२१४-१४
मेधी	४३-५	यथाकथाच	९-४	यान	५५-१६
मेधातपस्	६९-९	यधातथ	२२२-२१	याव	१२८-१०
मेधातपस्	९१-१४	यथापुर	२२८-२०	यार्धत्	६-२१
मेनका	५२-५	यथाकाम	७-२१	युक्तम्	२२-१९
मेघ	२५०-७	यथात्मन्	२२४-५	युग	२०५-२५
मेह	२५०-११	यदा	६-१०	युग	१६४-१५
मेत्र	१७५-१५	यदिष	६-२२	युग	२११-२१
मोदक	५४-४	यदि	४-६	युगन्धर	१५०-५
मोदमान	१९१-१९	यदिनाम	७-१८	युगपत्	२२३-२२
मोदन	१८८-१०	यदृच्छा	८९-१८	युगपत्	१९-२०
मोदन	१९१-१९	यमल	१७३-३	युगधरजा	१६४-२३
मौल्लायन	१३४-२३	यमसभ	२०३-१६	युक्ति	२४८-२५
मौनिक	१३२-१	यवक	१२६-१८	युधिष्ठिर	१३८-१२
मौद्रल्य	१७६-१२	यवक्रीत	१८५-१७	युत्	२४८-९
मौलीन्दुः	७०-३	यमष्ट	१४५-१९	युद्ध	२४५-१९
यका	५२-४	यमुन्द	१४७-२६	युवन्	२२८-२
यकृष्णोमन्	१९३-२२	यव	२३०-१९	युवराज	२२४-४
यकृष्णान्नस	१९३-२२	यव	२३२-६	युवराज	१९२-१९
यकृन्मेदस्	९२-२२	यवनमुग्रह	८७-१०	युवन्	२२६-६
यच्च	६-२	यवास	१६६-२	युवति	१६४-९
यजमान	२१५-१३	यशस्	२०९-१५	युष्मद्	२७-५
यजमान	२२८-७	यधाम	१७७-२२	युष्मद्	४०-१३
यजुस्	१८३-१८	यधाम	१७८-१३	यूफा	२३३-२१
यश्च	१८३-७	यम्क	३०-१३	यूष	२००-२
यष्टदत्त	१७६-३	यम्क	१४१-२३	यूष	५५-२०
यत्त	२०१-१६	यष्टि	२१५-२३	यूष	१०१-१९

सूयर	१७०-२२	रथकार	१३९-२४	राजपुरुषायणि	११३-१८
सूयी	४३-२५	रथपा	१०४-१०	राजस्थल	१९६-५
सूप	२०६-१४	रथकार	१३९-२४	राजपुत्र	१६५-१३
सूयी	४२-२६	रथगणक	७९-३	राजन्य	१६५-५
सूष	५६-२०	रथन्तर	१६२-१८	राजद्वितीय	७९-५
सूषी	४२-२६	रथस्य	१०४-९	राजन्य	१६८-१७
येन	७-१४	रथ	१६५-२०	राजस्नापक	७८-२०
योग	२०८-११	रथगण	२२७-२५	राजपरिवेषक	४८-२३
योध	५५-२२	रथकार	१७४-२४	राजतुरीय	७८-७
योध	११८-१०	रथन्तर	१५२-१५	राजसूय	५९-२१
यौवन	५५-१६	रथीतर	१५२-१५	राजपथ	१२७-१३
(२)		रमि	२४९-१८	राजशाहूल	८५-१९
रक्षस्	२४०-१४	रराका	१५८-८	राजी	२३६-६
रक्षोऽसुर	२४०-१५	रवण	१४२-१३	राजप्रौढ्य	११३-११
रङ्कु	१९४-८	रस	५७-१८	राजीव	२३७-११
रक्षोघ्न	११८-२३	रस	१८५-१४	रामलक्ष्मण	९१-७
रक्षोहन्	२४१-१०	रहस्	२००-२	राम	१३७-८
रक्षोमुख	३१-९	रहस्	२०४-१८	रामायण	२०७-१३
रक्षस्	१३४-११	रहूगण	१५८-८	रानोद	१५३-१४
रघुवृषभ	८५-१९	रहोगण	१५८-८	रावण	११९-१८
रणपण्डित	७१-२६	राग	२१८-४	राशिकल्पित	८४-२६
रजःकर्णी	२५-१६	राक्षस	११७-१९	रासमकरभ	६९-७
रजत	१६७-४	राक्षोऽसुर	२०३-७	राष्ट्र	५९-२६
रजत	६१-२	राशि	११४-२६	राहुचन्द्र	६९-३
रज्जु	१९४-१४	राजन्	२०२-२३	रावणि	११६-१
रजस्	२३८-६	राजन्	१९१-३	रावणि	११४-२५
रज्जुभार	१२-८	राजन्	१६५-४	राहक्षिति	११५-१
रज्जुकण्ठ	१८२-५	राजन्वत्	२३१-११	रायस्पोष	१७५-२२
रणा	२५०-६	राजहंस	८५-१८	राष्ट्रपति	१६२-२
रणा	५४-१६	राजगृह	१९६-५	राहवि	११४-२४
रथ	२१३-२	राजदन्त	६४-१६	रिक्त	१२९-२४
रथा	२४७-२	राजतृतीय	७१-५	रिक्षा	२४७-१५
रथपथ	१२७-१४	राजपुरुष	२२३-२२	रिपुदमन	२४९-२१

रिपूत्सादक	७८-१७	रोदसी	१९-२७	लल	१५४-११
रिष्टि	१८०-५	रोध	१४२-३	लति	२४८-१०
रुचि	२४९-१८	रोम	२४७-१४	लतु	१५७-१८
रुक्	२४८-९	रोम	१८०-३	लघु	२०-६
रुजा	२४८-२३	रोम	२३४-११	लमक	१४९-३
रुद्र	२०२-२३	रोमन्	१७२-४	लमक	३२-१९
रुमत्	१८०-१८	रोमक	१९३-२१	लवणी	४७-२०
रुमणवत्	२३१-८	रोमक	१७६-१८	लवण	२३९-१८
रुस	२०२-२२	रोमश	१७७-६	लवणा	४७-२१
रुस	२३४-११	रोमाञ्च	२१८-४	लवण	२२१-१०
रुस	१३१-२२	रोह	१७१-१०	लवली	४४-२७
रुट्	२४८-९	रोहिणी	१४५-१	लवणकृत्य	७७-६
रुक्मिणी	१४५-११	रोहिणी	५०-९	लशुन	६४-१३
रुक्ष	१५९-१	रोहित	२४७-२१	लहका	५२-२२
रुक्ष	१४८-१३	रोहिणी	२४७-२१	लहका	१३८-१
रुष्य	१४८-९	रोहिण	१५४-३	लक्ष्य	१४१-२३
रेख	१४१-२४	रोहीतक	१६७-११	लाट्	२४३-१५
रेखा	२४९-३	रौत्त्यायणी	५१-२८	लाट्	२४२-१४
रेखा	२४७-१४	रौढि	३७-२८	लाडि	३७-९
रेखा	२४३-१०	रौढीयपोणिनीय	६९-११	लातेव्यायनी	५१-२७
रेफत्	२४५-१	(ल)		लावेरणि	१९०-१०
रेभ	१५८-२१	लक्षण	१८४-६	लाङ्गला	१११-९
रेवती	१४७-९	लक्ष्य	१८३-१२	लिक्षा	२४७-१५
रेवती	५२-९	लङ्कशान्तमुख	३५-१५	लिगु	१५०-५
रेणु	६२-२६	लङ्क	१४९-११	लिखिति	२४७-३
रेणु	२४४-२७	लक्ष्मण	१४५-१४	लिगुशीष	६९-२५
रेवका	५२-९	लङ्का	१४७-१८	लिट्	२४३-१७
रेवतिक	२०५-१४	लङ्क्य	१४८-१२	लिप्रवासित	६५-१०
रेवत	१७५-१०	लफुल	१७२-१८	लृ	१३-२५
रोगनाशन	२४९-२१	लघु	२४७-१२	लून	१२८-१८
रोग	२१८-४	लघु	१८०-७	लूनयव	७३-८
रोचनाकृत्य	७७-२	लघुदीर्घ	६१-९	लूनमानयव	७३-१८
रोचन	२४९-१४			लेख	१४१-२५

छेखाभू	१४४-७	लौहित्यायनी	५१-१५	वतगड	१५८-५
छेखाभू	३३-२	(व)		वतगड्डी	५१-२६
छेखा	२४७-१४	वक्षस्तस्	१२२-२७	वत्	१५-१४
छेखा	२४३-१३	वकसवथ	३१-१९	वत्	६-११
छेट	२४३-१	वक्र	२२०-८	वत्स	१६५-५
छेट	२४३-१८	वक्र	५८-१२	वत्स	२२०-११
छेद्य	३१-६	वक्रणितम्बा	१०९-६	वत्सक	१२८-१८
लोकायत	१८३-१३	वक्रणदी	१०१-६	वत्स	१५७-११
लोचना	७७-४	वङ्ग	१९०-१६	वत्सोदुरण	२०४-३
लोद्	२४३-१	वङ्गरभगडीरथ	३५-८	वद	२५०-४
लोटा	२४३-२१	वच्छूल	१७८-१८	वदरी	४१-२७
लोमश	१७६-११	वचाकु	१३७-१२	वदनेन्दु	८४-२
लोम	१५६-२०	वज्रपाणि	७२-१	वदि	६-१
लोमा	९२-२६	वज्र	५८-५	वध	२११-२०
लोमक	१७३-८	वज्र	१७१-२	वधिका	१२७-७
लोमक	१७६-१८	वट	१८०-१७	वधू	२०२-२०
लोमक	१४८-८	वज्र्य	१९५-२२	वधू	२२६-२२
लोम	२३४-१०	वट्	६-१२	वन	११९-१६
लोम	२४७-१४	वट	६४-५	वन	१८७-२१
लोमन्	१७२-२६	वड	१७२-१८	वन	१८७-२७
लोमन्	१७२-२	वटाकु	१३८-२१	वन	१८९-३
लोह	१६६-५	वटारक	३२-२७	वन	१७८-१२
लोह	६०-२०	वडवा	१७-१५	वन	१५३-११
लोहा	१४९-१४	वडवा	१०१-१८	वन	१०२-१८
लोहागडी	४१-२७	वडवा	२२२-१	वन	१६५-१९
लोहित	५६-२३	वडवा	१६४-२१	वनवासी	१८७-१४
लोहित	५६-२४	वडवा	१४१-१७	वनकौशाम्बी	१८७-१४
लोहित	१५७-१८	वडवा	२२२-१	वनस्पति	१०२-५
लोहित	२४६-२	वडवा	२३५-९	वन्या	१८८-१६
लोहित	२४७-२१	वडभीकार	१३९-१९	वपा	२४८-२७
लोहितागिरि	९८-२६	वडारक	३३-१७	वप्र	६२-२२
लौमन	१३१-९	वणिय	१९६-१६	वर्मिक	२२४-२१
लौहितिक	१२३-२	वतगड	१४१-११	वयस्	१३४-१२

वयस्क	१२८-३	वर्म	२३५-१७	वसन्तग्रीष्म	६९-३
वयस्	२४०-१८	वर्मली	१८८-८	वसान	१६९-६
वरम्	२२-५	वस्मिन्	१४७-२१	वसाति	१६८-१८
वर	२५०-६	वर्वड	१९५-२४	वसा	२४८-२६
वल्गु	२४२-१७	वर्ष	२१०-७	वसु	२४०-१४
वराही	४७-२६	वर्ष	५६-१०	वसु	१४८-१८
वराण	१७८-२४	वर्षा	१८३-१९	वस्त्र	५५-५
वसयण	१८१-२२	वर्ष्मक	३१-१९	वस्तु	२३४-१०
वराह	१०४-११	वलाह	१७४-१४	वरत्रा	१६४-२४
वस्त	१३९-८	वर्पुक	३१-९	वह	२५०-१३
वस्त	२०३-४	वर्णु	१९४-६	वह	१५४-१३
वरेण्य	१४८-४	वलि	२३४-१६	वहद्गु	७२-२३
वर्ग	१९९-२२	वल्कल	५८-१४	वा	३-५
वर्च	१९५-१०	वल्गु	१५७-१७	वाक्	१३९-२४
वर्चस्क	५३-१४	वल्मीक	५३-२४	वाक्	३९-२१
वर्चस्	२४५-६	वल्मीक	१८०-१९	वाक्चपल	७९-२६
वर्ण	१७९-२	वल्मीक	१३८-२	वाकिन्	१४७-१७
वर्णक	२१७-१९	वल्या	१८८-१५	वाक्	२१४-१९
वर्णक	३३-२०	वस्रका	४४-२७	वाग्वज्र	८४-२
वर्णतस्	१२३-१	वलय	५०-८	वाग्देवताभक्ति	९७-२५
वर्ण	२३२-६	वंश	२११-२	वाग्मिन्	१५३-१३
वर्णिका	१२४-१७	वंश	१९९-२२	वाङ्मनस	९१-८
वर्णकपेशिका	२१५-१५	वंशभार	२१०-२५	वाचस्पति	२४१-१५
वर्णक	२१५-१६	वंशावती	९९-९	वाचा	३९-२१
वर्णु	२०४-३	वशिष्ठ	१७३-१८	वाजपेय	५९-२४
वर्त्तते	१६-२३	वशिष्ठ	३०-१६	वाज	६०-१८
वर्ण	५६-५	वशीक	७-१५	वाजसनेय	१८२-५
वर्तुण	१७५-१२	वशेरुत्य	७८-३	वाट्	१०-४
वर्तनास	१४१-२४	वपट्	९-५	वाटाकू	१३८-२१
वर्तमान	१६३-१२	वर्षाशरद्	१८४-१७	वाजघ्न	१५०-१३
वधर्म	२३३-१४	वपट्	७५-४	वाटूर	१८६-१८
वधर्म	२४९-७	वसन्त	५५-१२	वाट्य	१२५-५
वर्म	२१८-१५	वसन्त	१८३-५	वाह्यलि	१०२-२२

वाणिज	११८-१८	वारिपथ	२०७-२५	विकसा	१४४-८
वाणिजक	१६८-१७	वाकंलि	११६-७	विकटी	४८-५
वाणिजाज्य	१६८-१८	वारिपथ	१२७-१४	विकटा	४८-५
वात्	१०-३	वाधर्पायणी	५१-२०	विकर्ष	२११-८
वात	१६५-२३	वार्चल	१७५-१२	विकर्ण	१४६-१
वात	२३३-१०	वार्त्त	१२०-८	विकली	४४-३
वातकि	१४०-२६	वार्त्तिकनृत्र	१८५-१५	विकला	४४-५
वातरुडायन	१६६-१५	वादात्रान्	८८-११	विकुट्यास	१७७-५
वातगडी	५१-२६	वादांलीकृत्य	४६-१८	विकिर	१०५-१८
वातघ	१६५-१	वार्मिक	२३५-५	विगर्ह	२३७-१२
वातावती	८८-१३	वालि	१४६-५	विघातिन्	२२३-१८
वातागर	१८१-२३	वाल	२४७-७	विचार	२१७-१८
वात्स्यखल्ल	७०-१	वालगव्यायनी	२१-१८	विचप्रचा	८८-३
वाद्यक	१२४-२८	वालमीकि	१८०-२	विग्र	१७४-६
वादन	१४५-३	वालगुफ	१३२-३	विग्रह	१७४-५
वादाली	१८०-६	वावत्	८-४	विग्रा	१४४-१५
वानरश्वा	८४-५	वाव	८-५	विघात	११८-२४
वानसन्तरा	१००-२३	वास	१७८-१३	विघ्न	२१८-२१
वानुजि	१४०-२५	वासर	६४-५	विजापक	१८४-८
वान्तवृक्ष	१४१-१	वासर	६४-५	विजावक	१८४-५
वाञ्छव्यायणी	५१-१६	वासव	११८-१	विटङ्क	५५-१०
वासन्	२३४-१६	वासवदत्त	१७१-४	विजिगीषा	१८०-२६
वासरज्जु	१२७-१७	वासवदत्ता	१८५-१८	विटप	५७-४
वायस	१२०-१४	वासा	२३०-१८	विटी	४४-२१
वायस	१२८-३	वासि	२४८-१३	विडौजा	१००-१२
वायसविद्या	८८५-८	वास्तु	६२-१८	वितपन	७७-८
वायुदत्त	१४५-१२	वास्तुविद्या	२०१-२४	वितान	५६-२२
वायुदत्त	१७१-५	वाह	२१३-८	वित्तविनाशन	२४८-२०
वारत्र	५४-२४	विक्षा	२१६-१८	वितखडा	१८८-८
वार	२४७-७	विकङ्कत	१६७-११	वित्त	६४-१२
वाराटकि	१८०-३	विकङ्कत	१७८-२	विल्लीकृत्य	७५-१८
वादाणसी	१८७-२२	विकर	१७२-२२	विडङ्क	५४-२४
वाराटकि	१८०-३	विकथा	१८८-१७	विद	१५३-१५

विद	१३८-१८	विप्रचित	१२३-२३	विलेपिका	२१५-११
विद	१५५-२३	विप्रकर्ष	२११-१०	विषस्वत्	२३१-११
विदन्त	१२०-११	विप्रयोग	२११-११	विषह	२३७-१३
विदेह	१८५-११	विप्रश्न	२११-११	विचित्त	१७६-१८
विदर्भ	१५५-२४	विफल	२२५-३	विशयिन्	२५१-६
विदग्ध	२२२-१८	विबुधप्रधान	८०-७	विशंप	१५४-७
विदभृत्	१५८-२१	विभग्न	१७४-१५	विश	१४३-२३
विदा	२४८-२२	विभीतक	१६६-११	विशस्ति	२२३-१८
विधारय	१३५-२३	विभाषा	३-६	विशङ्कटी	४८-५
विद्या	२०१-२०	विभीतकी	४७-२२	विशाय	२२३-१७
विदार	५०-१८	विभू	२४८-१४	विशाल	५८-१५
विधर्म	२२४-१२	विभू	२५१-५	विशाल	२२३-१७
विनद	६२-२५	विमति	२२१-१४	विशाली	४८-१
विधवा	१४४-२	विमनस्	२२१-१५	विशाला	४८-१
विनत	१७६-२०	विमति	१४०-४	विशाल	१५३-१३
विनाद	१८६-१६	विमति	१४४-२३	विशिका	२१६-१२
विताली	७६-१	विमान	५६-२२	विशिखा	२१६-१२
विना	३२-२५	विमुक्त	२४०-८	विशाल	१८१-२०
विन्द	२३०-२१	विस्व	१३८-८	विशाल	१७५-११
विन्दु	१३७-१	विस्व	५७-४	विशारद	२२०-२४
विपञ्ची	५०-१४	विस्व	२३६-४	विशिष	८४-२४
विपत्	२४८-२	विघातक	१२८-१७	विशिष्ट	८४-२४
विपथ	१०५-२०	विघात	१२८-१८	विपु	२३५-२५
विपदी	८४-६	विघात	२२१-१६	विश्वानर	१५३-२०
विपद	१८४-१७	विपुल	२२८-२१	विशेष	१८४-३
विपाट्	१४२-५६	विरङ्ग	२११-१३	विश्वतर	२-२
विपाश	१७५-६	विराघय	२२२-२३	विश्वस्त	२२५-२
विपादिका	२३१-२२	विरूपक	१८४-१४	विश्व	१२२-२६
विपादिका	२३३-२२	विरूपाक्ष	११४-१७	विश्वावसु	५७-१८
विपाश	१५६-२२	विरोहित	१५७-११	विश्व	२७-१
विप्रुट्	२४८-४	विनात	२२१-१८	विश्वकथा	१८८-१८
विपूयविनीयजित्या	६८-६१	विलावती	१८५-१८	विश्वजन	१८८-२७
		विलाता	३८-१६	विश्वघा	२१६-१८

विश्वदेव	२२९-८	वीणा	१७७-१४	वृष्णिवृद्धि	१४२-१४
विश्वानर	१५५-२६	वीणा	१३५-११	वृष्णिक	१४३-३
विश्रवण	१४२-१५	वीणा	१३५-२	वेग	२४५-२२
विश्रयं	१४४-२५	बुल्या	१८८-१६	वेग	२१७-१८
विश्रि	१४६-२६	वृक्षमूल	२१५-१	वेट्	१०-२२
विश्रि	३१-२	वृक्ष	१५७-१३	वेट	१८०-१७
विष	५९-११	वृक्ष	१८०-२४	वेट	२४३-५
विष	२०५-२६	वृक्षवन्ध	१४७-१३	वेटलाज्	२४२-१४
विषपुट	३०-२४	वृक्षवञ्चिन्	१४७-१३	वेटा	२४३-२१
विषपीत	७१७-२३	वृक्षग्राह	१४७-११	वेटालाट	२४३-२२
विषमस्य	२२२-१५	वृक्षला	१३७-९	वेटावान्	९९-१२
विषम	७२-२४	वृक्षशायित्त्य	७०-१	वेणु	१६६-२२
विषम	१८९-१८	वृट	२२१-१२	वेणु	१९८-१०
विषयिन्	२३१-६	वृत्त	५५-११	वेणुक	१९१-५
विष्किर	१०५-१८	वृत्रहन्	२४०-१५	वेणु	१७७-१४
विषु	१२-८	वृत्रघ्नी	४९-३	वेणुकीय	१७०-१६
विष्णुप्रदी	९४-७	वृत्रहा	४९-३	वेत्	१०-२२
विष्वक्	२३४-२२	वृत्रहन्वृ	२४०-२४	वेतन	२१३-७
विष्टपुर	१४४-३	वृत्ति	१९८-७	वेतसकीय	१७०-१५
विष्टपर	१४४-३	वृत्ति	१८४-२	वेतसी	४५-२४
विष्णुवासव	६६-२	वृथा	२०-१२	वेताली	७५-२७
विष्णुवृद्ध	१५२-१४	वृद्ध	२२८-२२	वेत्र	१८१-२०
विष्वक्	२१-१	वृद्ध	१६५-११	वेत्रक	१९१-७
विष्वक्सेन	६६-१४	वृद्ध	२२०-७	वेत्रकीय	१७०-१५
विहायसा	१८-२५	वृद्धमनु	७०-५	वेद्	२०६-१
विसर्प	२३१-२२	वृद्धिगुण	६९-८	वेद्	१२९-१३
विसर्ग	२०८-१२	वृन्द	१७०-२३	वेद्	२४२-१३
विसहन	७७-२६	वृष	२२०-१३	वेददर्श	१८२-१४
विहसनेकृत्य	७८-२	वृषगण	१५०-११	वेन	१४०-२१
विहवक्सेनार्जुन	६६-१३	वृषदंश	१६३-२	वेश	२१३-१०
विहार	५०-१७	वृषल	२२७-१	वेशम	१७७-१५
विहाय	६२-२७	वृषगण	१५८-८	वेशम	१७६-११
वीक्ष्य	१५३-२३	वृष्टि	१७२-९	वेशम	२१३-८

वेप	६४-११	वैशीति	११६-१९	व्रज	५४-४
वेला	२४२-१८	वैशेषिक	१३२-९	व्रण	५४-२२
वेपि	१७७-१	वैश्वदेवभक्त	१६९-२५	व्रण	२१८-३
वेहत	२४५-३	वैश्वदेवभक्त	१७०-९	व्रण	२५०-५
वैङ्कि	११६-२	वैश्वमानवभक्त	१६९-२३	व्रणकलि	८१-१८
वैकर्ण	१६८-१८	वैश्वानर	११९-४	व्रन	६२-१९
वैकर्णी	११६-१२	वौषट्	९-२७	व्रत	२३५-७
वैकारि	६६-१७	वैव	४-५	व्रीहि	१६६-२२
वैकारिमत	६६-१८	वौषट्	७५-५	व्रीहि	२३२-३
वैकारिमतगाजवाज	६६-२०	व्यंसक	८६-२७	शङ्कर	१८१-१८
वैणकि	११५-२४	व्यङ्ग	११४-१४	शङ्कर	२०४-१९
वैयाकृत	११९-६	व्यत्कस	११३-२३	शक	१३५-१७
वैजयन्ती	४४-३	व्यवहारपटु	८०-१३	शक	१५७-११
वैतुलौक्य	११३-१८	व्याकुलित	२३०-११	शक्	२४८-१६
वैदत	११८-२२	व्याघ्रपात	१५९-१५	शकट	१६५-२३
वैदुप	११९-९	व्याकरणसभापन	२०९-२६	शकट	५३-२४
वैद्य	११८-११	व्याकरण	२०१-१८	शकट	१७८-१
वैद्यशलाका	५१-१०	व्याव्यान	२०१-१८	शकट	१४९-१६
वैधेय	१२०-१	व्याघ्र	८३-२८	शकल	१५८-७
वैनयिक	१३२-९	व्याघ्र	१३९-१०	शकला	१४४-१०
वैनीतक	६३-२४	व्याघ्र	१६६-११	शकन्धु	१४०-९
वैमत	१७५-१६	व्याहि	३६-२५	शक	२०४-१०
वैयत्कस	११३-२३	व्याहि	११४-१५	शकन्धु	१०२-२७
वैयाकरणखसूची	८६-११	व्याहि	१८९-२०	शकन	१८०-७
वैयाकरणखसूचि	८६-१३	व्याधि	२१८-३	शक्ति	२१३-७
वैयात	१२०-७	व्यायाम	२३५-१५	शक्ति	४८-१७
वैयाकृत	११८-८	व्याल	२१३-२	शक्ति	२१५-२०
वैर	२४५-२०	व्यावहारिक	११४-१५	शकुनि	१४३-२४
वैरकि	११५-२४	व्यावहारिक	१३२-११	शकुलाद	१९२-८
वैरतन	८४-६	व्यास	२१३-२	शङ्कुपथ	१२७-२४
वैराफण	१८१-१२	व्यास	१३९-७	शकुनी	१९६-२७
वैगठक	१६९-५	व्यूहोरस्क	९५-२६	शकुनि	१९७-२
वैषाकवि	१४०-१८	व्युष्ट	२०८-२४	शङ्कु	१४०-९

शङ्कु	१७-१४	शवल	१७७-५	शर्करा	१७८-५
शङ्कुमूत्र	६९-१५	शञ्जल	१४४-१७	शलाघल	३३-९
शकलाकृत्य	७५-२७	शवली	४३-७	शर्कारी	४३-५
शकृत्पदी	९४-१५	शम्भराग्नि	१०९-२६	शश्वत्	७-२३
शङ्ख	२०४-१९	शब्द	२४५-१३	शर्करामर्दन	२१४-१८
शङ्ख	१५४-११	शब्दतस्	१२३-१	शलभ	२४७-९
शङ्ख	१५६-११	शब्दार्थ	६८-२६	शलल	६४-१३
शङ्ख	६०-२१	शनैस्	२१-९	शलाका	१४३-२३
शङ्खपाणि	७१-१०	शन्तनुदेवापी	६९-१७	शलाकाभू	१४५-६
शची	४६-१०	शम	२०-१४	शलाघला	१४५-६
शट	१५६-२२	शमी	१८०-१४	शलाका	१८०-४
शट	१५७-११	शमी	४५-५	शश्वत्	१९७-७
शठा	५०-२०	शमीवत्	१६०-६	शर्करा	१७४-१२
शठी	५०-१०	शमी	२०५-५	शर्करोन्मज्जन	१३४-१
शठिल	१५८-२१	शम्बल	६१-१९	शष्प	१९५-१६
शठिलकशकृत्स्न	३५-१४	शम्भली	५०-२३	शयगडभक्त	१८०-३
शण	१५०-१३	शयन	५५-२६	शलाका	१४०-१६
शतमान	५६-१७	शय्या	२१३-१०	शलङ्कु	१५०-१४
शत	५५-१५	शर	१८०-२	शलङ्कु	१३८-२७
शतद्वार	१४५-६	शर	१७७-१२	शल्यका	१४८-२
शतकुम्भ	१११-२५	शरद्वत्	१५६-९	शशादन	१९५-९
शतपदी	९४-६	शर्करा	१७७-१४	शस्त्रागिरि	९९-४
शतपति	१६२-१	शरलोम	१३७-९	शशिशेखर	७१-९
शतपुष्पा	४०-४	शरद्	१८३-२४	शल्य	५७-७
शतपथ	१२७-१५	शरभ	२४७-९	शष्कण्डी	१४५-२३
शताहर	१४५-१९	शरावती	९९-८	शष्कुली	१०५-१२
शतमान	५६-१७	शरीर	५९-२५	शष्कुली	४६-२२
शतिक	१२९-१८	शरपुरुषीय	१३३-१८	शाक	१४०-१६
शप	१५४-१४	शरमय	१६८-११	शाक	१५६-२३
शप्	१३-१८	शरण	१३०-१५	शाक	१८०-२५
शफ	६४-३	शरनिवेशन	११०-३	शाक	५४-९
शफर	१८१-११	शरनिवेश	१०९-२४	शाकल्यायनी	५१-२७
शवर	१५२-१०	शस्त्रोद्घातक	७८-१५	शाकिन्	१४०-१२

शाकी	२३४-२३	शालूक	२३७-१३	शिरोजानु	६६-४
शाक्यपदी	९४-२५	शालूक	१४४-४	शिरोविजु	६६-४
शाङ्खव्यायनी	५२-२४	शाल्मलि	२७-२२	शिरोविजु	६६-५
शाङ्गपाणि	७२-१	शाल्वागिरि	९८-२७	शिलिक	२२४-१७
शाख	२३५-८	शास्त्र	२१७-२०	शिशपा	१७५-७
शाख्य	१३०-१०	शाख	२०३-२५	शिशुकन्द	२०३-१३
शाटीमच्छद	९३-१	शास्त्रप्रवीण	८०-३	शिववैश्रवण	९१-२२
शाटीपट्टिक	९३-१	शायारुढभक्त	१६९-२५	शिव	१४१-११
शाट्य	१४८-११	शांप्पेय	१८२-११	शिव	१५३-१५
शाण्डिल्यवृक	७०-१	शाख	१८७-१४	शिध	१२७-४
शाण्डिल्य	१७५-१६	शाण्डुलिक	१३२-१	शिवाकु	१३८-२२
शाण्डिल्यखेल	७०-६	शाख	१३६-१४	शिरःशेखर	८०-११
शातपत्र	१३१-१४	शाश्वत	११९-५	शिशपा	१५०-७
शान्तिवाचन	२१०-१	शिक्षा	१८६-४	शिशिर	१८३-६
शान्नम	११७-२३	शिक्षा	२०१-१६	शिशपा	१६६-२३
शान्तनमुख	३५-१६	शिक्षा	२१६-१८	शीक	२४५-१६
शालुत्तप	१३४-२२	शिख	१७०-२२	शीकर	२४५-२१
शापेय	१८२-१२	शिखर	६२-७	शीघ्र	२०-६
शाफेय	१८२-१३	शिखा	२३७-२५	शीघ्र	२४५-५
शायरुढायनभक्त	१७०-८	शिखा	२३५-१७	शीत	१२९-१९
शार्कर	१३१-८	शिखा	१४८-१	शीत	२२१-११
शार्करी	१३१-८	शिखाक्षत्र	१६०-५	शीत	१४८-३
शालङ्कि	११५-१०	शिशु	१५६-१०	शीत	२३२-१७
शालभङ्गिका	१२९-२६	शिशु	३६-१३	शीतंकृत्य	७८-२
शाल	१९-११	शिम्वि	२३०-२३	शीधु	५३-९
शालंकायन	१६९-४	शितिपदी	९४-२५	शील	२३६-२७
शाला	१८१-५	शिरसिगङ्गु	७१-२	शील	५९-११
शाला	५१-६	शिरीष	१७५-११	शील	२१-१४
शालास्थलि	३७-२२	शिरीष	२३७-७	शीर्षगय	१३१-३
शाली	५१-५	शिरीष	१६७-४	शीर्ष	१७१-२१
शालीन	१४०-१९	शिरीष	१७८-१	शीर्षन्	१७३-८
शालावत्	१६०-५	शिरीषा	१७४-२५	शीर्षच्छिन्न	७१-२२
		शिरीष	१७४-१४	शीर्षनाय	३१-७

शीर्षपातिन्	२२३-७	शुभ	७-२५	शेखर	५७-६
शीर्षभार	२१४-४	शुभ	१५६-१९	शेष	२५०-१२
शीर्षभार	२१४-५	शुभा	१४८-२	शेष	१८६-१९
शु	२२-१७	शुभ्र	१५०-८	शैखरवृ	१११-२०
शुक	१६४-१९	शुभ्र	२४५-१६	शैलाल	१११-१०
शुक	९-१	शुभ्र	१४३-२३	शैशुकन्द	२०३-१४
शुक	१४३-२३	शुपि	२३९-९	शैलूपक	१६९-५
शुक्ति	१८०-४	शुलक	५४-११	शैवल	२१८-१३
शुच	२४८-९	शूक	५४-१०	शैशिरि	१८९-२१
शुचि	२४५-१६	शद्राय	६८-६	शोणा	१४९-११
शुचिपदी	८४-११	शूद्रक	१२६-८	शोणा	४८-२
शुचिशुक्र	६९-७	शूद्रक	१५३-२०	शोणी	४-४
शुचिवती	९९-१२	शूद्रा	३९-२५	शोफ	२३७-१
शुविडक	२०२-१३	शून्यक	१२९-२४	शोभा	२४९-३
शुवडा	१५६-२३	शून्य	१२८-४	शोभन	२४९-१४
शुविडका	२०४-१४	शूर	१३८-४	शौङ्गि	१८९-२१
शुन	१५४-३	शूरसेन	१९३-१६	शौण्डलिगु	६९-२५
शुन	२२-१९	शूरसेन	१३६-४	शौण्डीर	२२४-१२
शुनक	१५६-९	शूर्पणाय	१८१-७	शौण्डभक्त	१६९-२५
शुनासीर	२२-१८	शूर्प	५५-२५	शौद्रायणभक्त	१७०-६
शुनःकर्ण	२५-३	शूर्पा	४२-८	शौनक	१८२-४
शुक्र	२११-१९	शूर्पणाय	१३९-१९	शौवावतान	१९२-२५
शुक्र	२३९-२३	शूलपत्रिणि	७२-१	शौव	११३-२५
शुक्र	१४४-१५	शूल	५०-८	शौवादंष्ट्रा	११४-४
शुक्र	१७४-१	शूलिका	१२४-२१	शौवन	११३-२५
शुक्र	२४७-१९	शूषी	४३-२५	शौवस्तिक	११३-२२
शुल	२४७-१९	शङ्खलतोदि	१३६-२८	श्यवक	१५६-१०
शुल	२४०-३	शङ्कक	१२९-२५	श्यापर्य	२६-१७
शुक्रशुची	६९-७	शङ्क	२०४-२८	श्याम	१५३-१६
शुलमाध	२१२-९	शङ्क	५४-३	श्याम	१४५-१३
शुलपक्ष	१८९-१	शङ्कार	२१८-१३	श्याम	२४६-४
शुलरुष्ण	९१-१७	शङ्की	४१-२३	श्याम	२३२-१५
शुली	१५-१२	शङ्क्य	१३०-१९	श्यामक	३६-१५

श्यामाक	३६-१४	श्रुततपस्	९१-१४	षण्ड	१०२-२३
श्यामाक	१६६-१५	श्रुमत्	१६०-६	षत्वगात्त्व	२०२-७
श्याप्रथ	१४१-१	श्रुव	१५७-१८	षष्ठान्नव्रत	२०७-१२
श्यापुत्र	१४०-५	श्रूः	२४८-१६	षष्टिक	६०-१७
श्यावपुत्र	१४०-५	श्रेणिविहित	८५-५	षष्टि	६३-१९
श्यामायन	१८२-१४	श्रेणीकृता	८४-१७	षाड्गुण्य	१२१-२५
श्यावप्रथ	१४१-१	श्रेणिनिरूपित	८५-५	षोडन्	१०२-१९
श्यावनाय	१४१-१	श्रेण्यासीन	८५-५	षोडश	१०१-३
श्यावरथ	१४०-२१	श्रेयस्क	१३०-३	षोढा	१०१-२
श्यावनाय	१८०-२६	श्रोत्रिय	२२८-२७	षोईन्	११८-२२
श्रेयनकपोतीय	१३३-१२	श्रेष्ठ	२२३-५	संकथा	१९८-१९
श्रुतातपस्	६६-१	श्रीव्यायगी	५१-१५	संक्रत	१९५-८
श्रुविष्ठा	१५३-२२	श्रौति	१८९-२१	संक्रम	२०८-१९
श्रमशान	२१५-१	श्रौषट्	९-२७	सङ्कट	१७८-६
श्रयवक	१८१-८	श्रौषट्	७५-५	सङ्कला	७६-१५
श्रयवक	१४६-१	श्लेषमन्	२३३-६	संकलित	३०-७
श्रमशान	१०१-२०	श्लेषमन्	२३४-१५	संकलिका	१२५-४
श्रमण	२२६-२०	श्लक्ष्ण	२०१-१६	संकर्षण	१३७-५
श्रमण	८३-४	श्रमश्रुजात	७१-२१	संकाश	१७१-१८
श्रद्धा	२१८-१६	श्लक्ष्णभार	२११-११	सङ्कृत्य	१४९-१२
श्रद्धा	२०९-१२	श्रवचण्डाल	९२-७	सङ्क्रम	६३-१३
श्रद्धातपस्	८१-१४	श्रवन्	१७-१४	सङ्कट	१७९-१३
श्रद्धामेधा	९१-८	श्रवन्	१६४-१५	संकलित	२३०-७
श्लक्ष्ण	१८४-५	श्रवन्	२१८-१४	संग	५८-१२
श्रमणविश्रुत	८४-२६	श्रवपाक	२०२-२२	संग्रह	१८४-६
श्रावस्ती	१८७-१३	श्रवन्	१४५-१९	संग्रह	१९८-८
श्री	२३३-१	श्रवन्	२०-६	संग्रहसूत्र	१८५-१५
श्रीमत्	१६०-६	श्रवेत	१७४-६	संग्राम	१९८-१८
श्रीमदुखा	४१-५	पट्	१३८-२६	संग्राम	२०८-१२
श्रुत	२३०-१	पट्पदी	९४-१८	संग्राम	२०८-२५
श्रुक्त्य	७६-२	पहण्ड	१९५-८	संगट्ट	१८४-२
श्रुततपस्	६९-११	पह्वा	१०२-१६	संगट	१८४-२
		पहाण्ड	१९-५८	संगट	१८४-१

संघात	२०८-१०	संहृतखुसम्	७३-२१	सप्त	१३७-१२
संघात	१९८-९	संफगा	४०-१	सत्रासाह	१९५-१४
संघात	२०९-३	संप्रहाण	३९-१७	सत्त्वन्तु	२४०-१०
संघाट	१८४-१	संप्रयोग	२११-९	सत्त्वत्	२४०-९
संपर	१८१-७	संप्रश्न	२११-११	सम्पत्	१९७-८
संज्ञा	१८३-१०	संक्रन्दन	२४९-१५	सकर्णक	१७३-९
संज्ञा	२१८-२०	संभाषिन्	२२३-१८	सकृति	१५७-१२
संज्ञा	२३५-१७	संभूयस्	१३८-२७	सक्तु	२३३-१४
संयोग	२०८-१२	संहृतयवम्	७३-२२	सक्तु	१९८-९
संवत्सर	२०१३-१८	संहिता	१८३-२३	सक्थिल	२३३-६
संवत्	१८-२	सकर्णक	१७२-९	सक्षणक	९६-२०
संवत्सरजाता	७७-१३	सकल	१७२-२७	सखिदत्त	१७१-४
संवास	२०८-१९	सकुक्षि	१०७-१	सत्त्वक	१८९-३
संशकला	७५-२३	सक्तु	५४-२१	सक्तुसिन्धु	१९४-९
संवेशिन्	२२३-१७	सक्तु	२०८-१७	सद्यस्	१४-१३
संवेशन	२०९-२०	सकल्लोमन्	१९३-२१	सक्तु	२३३-१४
संशय	२०७-१२	सजुःकृत्य	७५-१४	सक्तुमांसौदन	२०८-१३
संस्था	२१६-२३	सजनपद	१०६-२३	सनामा	१०७-७
संवेश	२०८-१७	सजातीय	१०७-८	सरूप	१००-६
संवार्त्तिक	१८५-२४	सउयोतिस	१०६-२३	सरूप	१०७-६
संवाह	९१-२५	सत्त्व	२१४-१९	सयुग	१९९-१०
संवादिन्	२२३-८	सपत्नी	१०६-२४	सरस	४४-२२
संवत्सर	१९-३	सपदि	९७-५	सरेसन	१७२-१२
संरक्षित	२२९-२६	सपत्नी	१४२-३	सखि	१७१-२०
संश्रुत्	२४५-६	सत्यम्	१८-२२	सर्वदमन	२४८-२०
संसर्गविद्या	१८५-९	सरव	६४-९	सर्वसेन	२०४-१६
संसार	६४-५	समल	१५०-८	सरिर	२४७-२०
संस्तीय	१९५-९	सत्त्वत्	१२४-१३	सर्वलोक	१८६-२५
संस्फीय	१९५-९	सत्त्वल	१५०-८	सर्पिर्मधु	६९-९
संस्थान	१०७-७	सतुल	७१६-२३	सर्पाण	१८०-१४
संसेविन्	१३८-१	सत्य	२१६-२१	सर्वविद्या	१८५-९
संह्रियमाणयवम्	७३-२२	सत्यंकार	१४०-१	सलिल	२४७-२१
संह्रियमाणखुसम्	७३-२२	सत्	१९-२५	सवर्ण	१०७-७

सवेणी	१०७-१	समया	१८-२	सनातन	१९-२६
सव्येष्टा	१०८-१६	समरूप्य	१८९-१	सनाह	२०८-१७
सव्येष्टात्	१०८-१५	समनय	१८९-१	सन्निपात	२०८-१३
सवयास्	१००-१२	समग्र	२२२-२५	सनख	१५३-२४
सस्यानस्	१०७-७	समपदाति	७२-२७	सनाभ	१०७-७
सहशय	११३-१	समल	१७१-२६	सनत्	१८-२०
सत्	१३-३	समानदेश	१८७-५	सन्धिवेला	१९७-१२
सत्यक	१३७-२५	समानधर्म	१०७-९	सगोत्र	१०७-१२
सदम्	१४-१६	समाचार	२२४-३	सपर	२४२-२०
सदा	१४-१२	सम्पराय	२०८-१२	समर्थत्य	१८१-२३
सदा	१९-२४	समान	१०६-२४	सपक्ष	१०६-२३
सदृश	१२२-१४	समारम्भण	२०९-२२	सपिशह	१०६-२६
सदृश	१७६-१८	सतपःश्रुत	६९-१०	सबन्धु	१०६-२४
सनत्कुमार	१८-२०	सम्पन्नशालिक	९६-५	समक्ष	९५-१६
सना	१९-२५	समावेशन	२०९-२२	समभूमि	७२-१९
सनुतर	१८-१२	समयुग	१९९-९	समपक्ष	७३-१२
सन्ताप	२०८-९	समृन्ततीर	७३-१४	समर	५९-२१
सन्धि	१४१-२५	समुदाय	२०८-२५	समभूमि	७२-१८
सत्पुण्या	४०-४	समुपजीव	१३-१८	समल	१८९-११
सदान्त	३२-२	सम्मर्दिन्	२५०-१७	समस्य	२२२-३
सधर्म	१०-९	सम्मति	२२१-४	समर	२४२-१४
सधर्म	२२३-२४	सम्बन्ध	१६०-४	समित	२४८-४
समल	१७२-१०	सम्बन्ध	२०८-१९	सम	६-८
सम	४०-१४	सम्बन्ध	१५६-१०	सङ्कुचित	२०४-८
स्फुट	१५३-२१	सम्भूयस्	२०४-१	संसेवित्	२४८-३
सम्पादन	२०८-१२	सम्प्राप्ति	२२३-७	समिन्ध	२४८-६
सपदि	१९-११	सम्पादन	२०७-११	समित	२४८-४
समपदाति	७३-१	सदेश	१०६-२६	समानतीर	७३-१४
सम्रत्नचारिन्	२२६-१३	सधमित्र	१९२-१६	समानतीर्थ	७३-४
सभापति	१६२-१	सधर्मा	१०७-८	समानशाल	१९०-४
सम	२७-१३	सद्यस्काल	२५-२	समानग्राम	१९०-१०
सम	१८८-२५	सत्तात्	१६२-१५	समानदेश	१८७-५
समल	१७२-२७	सनाभि	१०६-२६	समानग्राम	१८७-५

सम्पत्	२४८-२	सहचरी	४२-२२	सात्वत	११८-५
समान	५६-२०	संहियमाणयव	७३-२२	सात्मन्	२२३-११
समीरणानी	६९-८	सह	५-१	सात्वन	११८-५
सम्प्रिय	१६९-८	सहस्रशीर्षन्	२४१-१६	सान्तापन	११७-२४
सम्मानस्	२२१-२०	सहतपुच्छि	७६-२६	सान्त	११७-२४
समुद्र	१९६-२	सहसा	१८-२७	साधि	२४९-१५
समुद्रकुक्षि	१९५-२०	संहृतयव	७३-२२	साधारण	११७-२४
समुद्रस्थली	१९६-११	संहियमाणबुस	७३-२२	साधारणा	११७-२५
सम्यक्	३६-१८	सहगबुस	७३-२१	साधुपूजक	७८-२१
सरात्रि	१०६-२६	संहिता	१८३-२३	साधु	२२०-६
सरक	१७३-४	सहक	१७३-९	सानाय्य	११९-२४
सरक	१७१-११	सहकृत्य	७७-७	सानु	२३०-२२
सरस	१७३-९	सहचरा	४१-२२	सानु	५३-२४
सरक्ष	२२४-१६	सह	५-१३	सान्निध्य	१२२-१३
सरक	५४-३	सहस्रशीर्षन्	२४१-१६	सान	२३४-१६
सरस	१७१-१३	सहतपुच्छि	४६-२६	साम	१८६-५
सरीज	२३७-८	सहसा	१८-२७	सामयिक	१३२-९
सरीरुह	२३७-११	सहक	१७२-९	सामयिकव्रत	२१०-९
सर्प	२५०-७	सामिन्	२२३-६	सामल	२०३-२५
सर्पिष्कुण्डिका	२५-१९	साक्षात्कृत्वा	७६-२५	साम्प्रत	११९-१६
सर्पिर्मधु	९१-७	साक्षात्कृत्य	—	सामान्य	१२२-१३
सर्वतस्	१२२-२६	साक्षात्	१८-१९	सामि	१९-२२
सर्वकेश	२०४-१७	साकम्	६-८	साम्प्रदानिक	१३२-१०
सर्वनाम	१०९-२७	साङ्गतिक	१३२-१०	सामाचारिक	१३२-१५
सल्लकी	४६-२७	साङ्क्रामिक	११३-३	सामयिक	१३२-१५
सर्व	२६-१२	सांगरव	१२२-७	सामाप्य	१२१-१३
सवर्ण	१५९-१	साचि	१८-२१	सामुत्कर्षिक	१३२-१२
सवर्ण	५४-१५	साडि	१८९-६	सामूहिक	१३२-९
सर्ववेद	११३-१७	सात्	१५-११	साम्ब	१३७-१३
सरम	१७१-१२	साङ्गतिकी	१३२-११	साम्पर	१७५-१६
सहस्र	१६४-१५	माङ्गामिक	१३२-१२	साम्बध्यायनी	५१-२५
सवचन	१८७-१२	सात्वन्तव	१२०-३	सांयाति	१९१-२६
सहस्	२२७-२४	सात्यंकामि	११५-६	सायम्	१८-१
सहकृत्य	७७-७				

सारपत्रक	२२९-१	सिन्धु	१९४-५	सुखजाता	७१-१३
सारपत्र	२२८-२७	सिन्धुमित्र	१९२-१४	सुखशय्या	२१३-१२
सारपुत्र	२२९-१	सिद्धगति	१२७-१६	सुतङ्गम	१७३-२२
सारङ्गजग्धि	७१-११	सिन्धपथ	१२७-१५	सुन्दर	४९-५
सारधि	२२४-१७	सिंहकर्ण	२०४-२	सुदन्त	१४४-१६
सारङ्गी	४१-३२	सिपल	१७६-१९	सुदक्ष	१४५-२
सार	८१-४	सिरिन्द्र	२०२-२६	सुदामन्	१४५-१३
सारस्यायनभक्त	१७०-७	सीतान्वेषण	२०३-१५	सुदि	२३-५
सारिकावण	८८-२२	सीपाल	१७८-१९	सुदिन	२४५-१९
सार	६१-३	सीम्	९-१९	सुन्दरी	१८५-१९
सार्द्धम्	६-२३	सीमन्त	२१८-३	सुधावत्	१३७-१०
सार्वलौकिक	१११-२१	सीमन्त	१०१-१९	सुधामन्	१३७-८
सार्वसेनी	१३४-२२	सीर	१७२-१	सुधामित्र	१९२-१५
सार्ववैद्य	१२१-१८	सुकर	२२३-१४	सुधायु	३४-९
सार्ववैद्य	१२१-९	सुकर	१७६-१४	सुधावृ	१३९-७
सार्ववेदिक	११३-१८	सुक	१२-१०	सुनामन्	१३७-१९
सार्वभौम	११२-१०	सुकर	१७६-११	सुन्दरा	५०-२६
सार्ववैद्य	११३-१७	सुकुमार	२२९-२८	सुन्दरी	५०-२५
सार्वलौक्य	१२१-२१	सुकृत्य.	१२२-१२	सुनामन्	१४५-२०
सात्व	१९४-५	सुख	२१७-२०	सुन्दरी	४६-२०
सावित्रीपुत्र	१३४-२३	सुख	१७६-१९	सुनामन्	१४८-१८
सांशित्यायनी	५१-२४	सुगला.	४७-३	सुपिष्ट	१४२-१२
साहस	१२०-७	सुख	२४६-५	सुपिष्ट	३३-१९
सिंह	१०२-२७	सुख	२४६-१६	सुपर्ण	२४०-१४
सिक्तसंमृष्ट	६५-१६	सुख	२३६-२६	सुपरि	१७२-६
सिक्तसंस्तुत	६५-१६	सुखनिद्रा	११२-१	सुपर्ण	६३-२१
सिद्धास्य	८७-११	सुखशय्या	—	सुपथिन्	२७२-११
सिनीवाली	४६-२६	सुखतपस्	—	सुग्रहचारिन्	२२६-१८
सित	१७७-१४	सुखरात्रि	—	सुभगा	४१-४
सिध्म	२३२-१४	सुखशयन	—	सुभ्रावृ	२२८-१
सिद्धकावण	९८-२२	सुखशय	—	सुभाग	२२८-२
सिन्धु	२०३-२३	सुखदिवस	—	सुमङ्गल	२०४-७
सिन्धु	२३९-५	सुख	२४३-१३	सुमनोदरा	१८५-१९
				सुमनम्	१५२-८

सुमनस्	१५०-१३	सुस्थल	१३६-६	सेधा	२४९-४
सुमनस्	२४५-२	सुस्नात	२-२७	सेना	१२१-१३
सुमित्रा	१३७-१८	सुस्त्री	२२६-९	सेना	२०२-२१
सुयामन्	१४८-३	सुमवी	४६-६	सेव	२५०-११
सुरस	१७१-११	सुहृत्	२२७-२	सेनापति	१६१-२७
सुरङ्गा	४१-११	सुहित	२२२-१२	सेवाली	७६-१६
सुरनदी	११०-९	सुरा	२३९-२३	सेवाकुशल	८०-४
सुरोहिका	१४३-१६	स्यूण	२०६-१९	सेवितक्षत्रिय	७१-१७
सुराजन्	२२३-२३	सूकरपदी	९४-१६	सैकयतविष	१६९-१५
सुशर्मन्	७५-२२	सूचिक	२२४-१७	सैन्धव	६१-११
सुलेखन	१४२-४	सूचक	२२५-२	सैकयत	१४८-२०
सुलामिन्	१५८-१२	सूची	४२-१९	सैकयत	३७-२६
सुलोभिन्	१५८-१२	सूची	५०-५	सैन्धव	६१-१२
सुलक्ष	१८५-३	सूचीपदी	९४-१०	सैन्धव	२४७-२६
सुवर्चल	१७६-१३	सूत	३८-१७	सैनव्यायनी	५१-२०
सुवर्णक	१७२-२६	सूतक	२२५-२	सैन्धवी	६-१२
सुवर्ण	१८०-२६	सूद	२५०-१२	सैरिन्धी	२०३-३
सुवर्ण	१७८-२३	सूदी	४३-८	सैक्यकृत	११४-८
सुवर्ण	५४-१४	सूत्रनड	११२-१८	सोढ	२४६-२७
सुवर्ण	१६२-२०	सूत्रनट	११२-१९	सोढ	२३६-२६
सुवक्षत्	१४५-१२	सूत्रिका	१२४-२२	सोदन	१८८-१८
सुषामा	१०८-१७	सूना	२३५-२०	सोममित्र	१९२-१५
सुषम	७३-३	सूनु	१५७-१८	सोमरुद्र	६६-३
सुषाम्णी	१०५-१८	सूप	२०६-१६	सोममय	१६८-१२
सुपन्धि	१०८-८	सूपत्	१०-४	सोमापूषा	२४०-१९
सुष्टु	२२६-१५	सूप	४२-८	सौख्यम्	१२१-१८
सुष्टु	२०-८	सूर	१७१-२६	सौकरसद्य	१११-१०
सुषामा	१०७-२१	सूमी	४४-१	सौधाताक	३७-२
सुषम	१०७-२२	सूकगडु	१४४-२४	सौत्रनाडी	११२-१९
सुपीम	१०८-१७	सूपाटी	४२-६	सौधर्मी	४४-२६
सुषवी	४३६-५	सूदाकु	१५२-८	सौध	६२-२६
सुषेध	१०४-२८	सूगाल	१०२-०	सौधायणभक्त	१७०-९
सुस्थाल	१३६-५	सेतकी	१८७-२१	सौपर्व	१११-१०

सौमतायन	१७६-४	स्तम्भ	१८२-१६	स्थूणापदी	९४-५
सौमायन	१७६-५	स्तात्	१५-१०	स्नातकराजन्	६७-३
सौमित्रि	१९०-१५	स्तेन	२२३-११	स्नातक	१२९-१३
सौम्य	१२१-२	स्तेन	५५-२२	स्नात्वाकालक	८७-२५
सौव	११-२२	स्थपुट	२१७-१०	स्नेह	६१-२
सौवर	११४-६	स्थली	४९-१२	स्नेह	२३२-१४
सौव	११३-२४	स्थाने	२२-५	स्पन्दन	१६६-६
सौवादुमृद	११४-१	स्थलपथ	२०७-२५	स्फिगचाल	२१३-१२
सौवाध्यायिक	११४-५	स्थलपथ	१२७-१८	स्फिग्ज्	१८३-१६
सौवादुमृदव	११४-२	स्थलसिन्धु	१९४-६	स्म	९-७
सौवरितक	११३-२४	स्थगल	२१७-६	स्यात्	१६-२४
सौवीरभक्त	१६९-२३	स्थलपूलास	६७-२६	स्त्राक्	२०-१०
सौसायन	१७६-६	स्यायिन्	२५०-१८	स्त्रीकुमार	९२-९
सौवैरण्	१९०-११	स्याणु	६१-१५	स्त्रीकुञ्जा	७४-१
स्कन्द	१३०-१२	स्याणु	१८०-११	स्तुक्	२०५-२६
स्कन्ध	१५६-२०	स्थान	५५-२५	स्त्राख्य	२५१-४
स्कन्ध	१८२-१६	स्थाली	५०-९	स्व	६४-२
स्वद्य	२०५-२६	स्थगर्	२१७-६	स्व	१९७-२०
स्कन्धय	१३१-५	स्थगल	३२-७	स्वर्ग	२०-१४
स्कन्द	१२७-९	स्थविरवती	९९-१७	स्वस्ति	२१-१९
स्कन्द	१५६-२०	स्थविर	२२६-९	स्वधाकृत्य	७५-३
स्कन्द	२५०-१२	स्थण्डिल	२०२-१५	स्वधा	१४४-३३
स्कन्दविशाखा	९१-१३	स्थिर	२२१-१०	स्वर	१७-२६
स्करभ	१५६-२१	स्थिरक	१५०-५	स्वस्ति	११२-२८
स्कन्ध	११२-७	स्थूरा	१५८-८	स्वर्गमन	११२-१८
स्तनकुम्भ	८४-३	मूर्ध्याचन्द्रमस्	९१-१६	स्वभाव	२२-२४
स्तनतट	८६-२	स्थूणभार	२१०-२७	स्वन	१५३-१५
स्तन	६१-१५	स्थूणा	२११-३	स्वकुलाल	१९२-१०
स्तवक	२३५-९	स्थूण	१७७-१२	स्वर्भानु	११०-७
स्तम्बक	१२८-२२	स्थूल	१७४-१५	स्वयम्	१९-१
स्तवक	२१७-१९	स्थूलक	१२३-२३	स्वन	१७४-५
स्तम्भ	१४९-१५	स्थूलगिरस्	१३७-५	स्त्रध्वर	११४-१३
स्तवक	१२९-४	स्थूल	६०-१९	स्वस	४८-११

स्वस्थ	२२४-११	हरिणी	४३-२५	हस्त	१२७-१९
स्व	२८-१	हरित	१२४-२७	हस्त	१७३-३
स्वरतस्	१२२-२८	हरितणर्तिन्	११०-११	हस्त	५५-१२
स्वर	१०२-१७	हरिनन्दन	१०४-२०	हस्त	१२८-१
स्वाजनिक	११४-१७	हरिद्रा	२१७-६	हस्तक	२१८-२०
स्वागति	११४-१३	हरिद्रु	१८२-११	हस्तक	१२४-१४
स्वाङ्गि	११४-१७	हरिश्चन्द्र	१०४-१७	हस्तकटक	८०-११
स्वापतेय	११४-१६	हरिद्रु	२१७-५	हस्तिन्	१७३-३
स्वागत	२१२-१७	हिरण्य	९९-१९	हस्तिकर्पु	१९२-१
स्वादु	२२०-६	हरिद्रुपर्णी	२१७-६	हस्तिन्	१५०-२
स्वाराज	२२३-१८	हरिवास	९१-१२	हस्तिपाद	९३-१७
स्वाहा	७५-४	हरीकणी	४१-१९	हस्तिपाद	१४२-२५
स्वाहाप्राण	२४-१५	हरीतकी	४६-९	हस्तिशिरस्	१३७-२
स्वाहा	१-३	हर्यग्नि	१०९-२६	ह्यस्	१८-९
स्वापिशि	२०५-१६	हव्यश्व	१५७-४	ह्रद	१९७-२४
स्विन्	१२-१२	हर्ष	२४६-५	ह्रस्व	२२०-१४
ह	३-९	हर्ष	२१८-२	हंहो	५-६
हनु	२३०-२१	हल	१६४-१८	हा	४-११
हनु	२३२-१७	हल	५९-६	हायन	२२८-७
हनुमान्	९९-८	हल	२३६-२७	हार	३२-५
हनुमान्	९९-८	हल	१६६-१	हास्य	१२२-११
हन्त	१०-८	हलम्	२२-२३	हाद	१९८-१
हन्त	१४०-५	हलवन्ध	१६४-१९	हाद	१९७-२०
हम्	१०-२१	हत्या	१४७-२	हि	१३-२७
हयी	४३-१७	हविर्धान	२४०-२३	हिम्	१०-२१
हये	८-१२	हविस्	२०५-२५	हिम	१८०-१०
हरि	२३४-१२	हंस	६१-३	हिम	५८-१४
हरि	२४९-६	हंस	१९०-१६	हिरण्य	१०९-१९
हरि	२३०-२१	हंसक	१४९-२४	हिरण्य	५९-२५
हरिचन्द्रम	६३-११	हंसक	१७२-२६	हिरण्य	१९२-५
हरित	२४४-२८	हंसपथ	१२७-१४	हिरण्य	२२७-७
हमित्	२३०-२३	हंसपथ	१६३-११	हिरण्य	२३६-५
हरित	१५२-५	हंसगद्गदा	९८-१५	हिरण्यकरण	१९२-११

हितक्	१२-७	हे	४-१५	हैरगय	१२५
ही	४-१३	हेतु	१८३-१८	हो	२२५
ही	२४८-१०	हेतो	८-१३	होह	२२५
हुम्	८-२०	हेमन्	२३४-१७	होह	२२०
हृषीङ्	२४३-३	हेमन्त	१८३-१८	हीहा	३८
हृदिक	१४०-१	हेरम्भ	१०२-१८	होतु	२२६
हृषीङ्	२४३-६	हेहय	१४३-१०	हीद	२२६
हृदय	२२७-२५	है	४-२	होतुयजमान	२१५
वृष्टि	१४६-२६				